

Գ. ԼԱԶԵԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔԱՐՏԵՍ

ՏՊԱՐԱՆ «ԹՈՒՍԱԲԵՐ»

ԳԱԶԵՐԷ

1942

Հայաստանի
Գրադարան - Գրադարան

ԳՐԱԴԱՐԱՆ

Հանձնարար. Կր. և. Մկրտչյան

14.11.42

Հանձնարար:

Գ. ԼԱԶԵԱՆ

157
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԳԱՐԵՆԻՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏԸ

ԸՍՏ ԴԱԾՆԱԳՐԵՐՈՒ

Մ. Լ. Լ. 360

ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐ

ՀԱՅ ԵՒ ՕՏԱՐ ԱՂԲԻԻՐՆԵՐ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՓԱՐՏԷՍ

Մկրտչյան
113

Մկրտչյան
4134

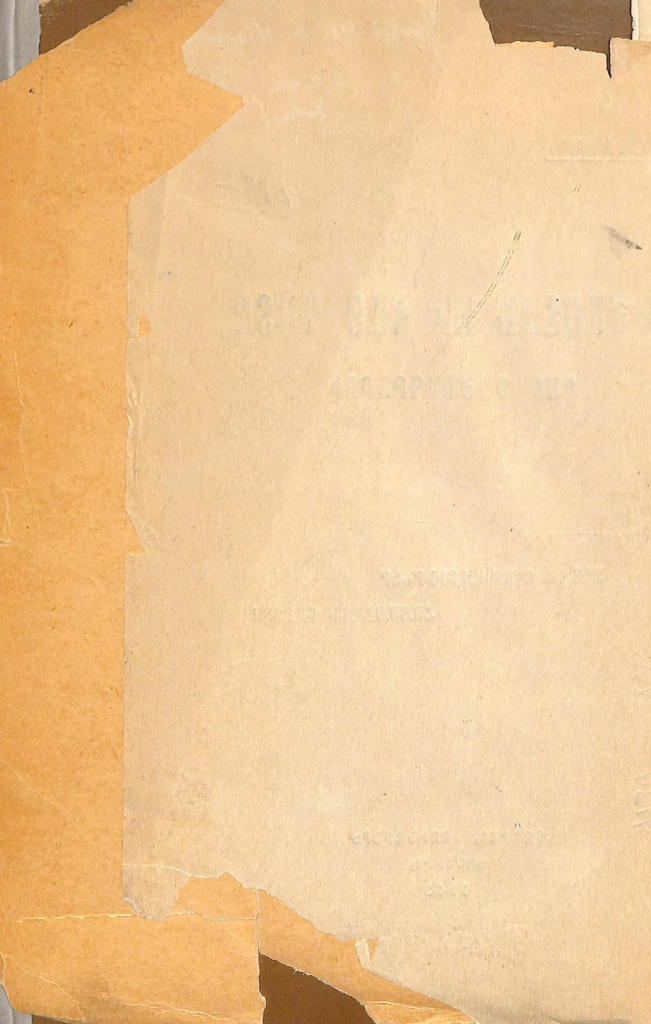
Հանձնարար
Հանձնարար

ՏԳԱՐԱՆ «ԹՈՒՍԱՐԵՐ»

ԳԱՀԻՐԷ

1942





L'ARMENIE ET LA CAUSE ARMENIENNE

D'APRÈS LES TRAITÉS

PAR KAPRIEL LAZIAN

TABLE DES MATIÈRES

1. Introduction	3
2. Traité Franco-Persan (4 Mai 1807)	7
3. Traité Russo-Persan de Gulistan (12 Octobre 1813)	7
4. Traité Russo-Persan du Turkmentchai (2-10 Février 1828)	8
5. Traité Russo-Turc d'Adrinople (2-14 Sept. 1829)	8
6. Traité Russo-Turc de San-Stéfano (19 Février 1878)	9
7. Traité Anglo-Russe (18-30 Mai 1878)	9
8. Traité défensif Anglo-Turc, dit le Chypre (4 Juin 1878)	10
9. Extraits des procès-verbaux du traité de Berlin	11
10. Traité de Berlin (1-13 Juillet 1878)	14
11. Déclaration du Patriarche Varjabédian	15
12. Traité de Paris et les réformes (30 Mars 1856)	27
13. Mémorandum des grandes Puissances et la réponse d'Abidin pacha.	29
14. Mémorandum des 6 Grandes Puissances à la Sublime Porte (7 Sept. 1880)	33
15. Mémorandum de la Sublime Porte (3 Octobre 1880)	41
16. Mémorandum des ambassadeurs de France, de Russie et d'Angleterre (Mars 1895)	43
17. Mémorandum de la Sublime Porte (3 Juin 1895)	61
18. Mémorandum des ambassadeurs d'Angleterre, de France, de Russie à la Sublime Porte (14 Octobre 1895)	62
19-20. Déclaration du congrès des éléments d'opposition de l'Empire Ottoman (27-29 Décembre 1907)	64
21. Accord entre l'Ittihat et le parti Dachnag au sujet de la constitution ottomane (24 Août 1909)	71
22. Accord Russo-Turc au sujet des réformes dans les vilayets orientaux (6 Janvier 1914)	72

23. Alliance Germano-Turque (6 Août 1914)	77
24. Accord secret Franco-Anglo-Russe concernant la Turquie (Avril-Août 1916)	78
25. Décret du gouvernement Kérensky concernant l'Arménie (26 Avril 1917)	79
26. Résolution du congrès des Soviets concernant la question des nationalités (20 Juin 1917)	79
27. Déclaration du gouvernement russe au sujet des droits des minorités (25 Sept. 1917)	80
28. Participation des Arméniens à la Grande Guerre	81
29. Comité de Transcaucasie (9 Mars 1917)	82
30. Seim de Transcaucasie et les pourparlers de Trébizonde (27 Novembre 1917)	83
31. Déclaration du gouvernement soviétique au sujet des droits des nationalités de Russie (2-15 Novembre 1917)	92
32. Armistice de Brest-Litovsk (2-15 Décembre 1917)	93
33. Décret du gouvernement Soviétique concernant l'Arménie (30 Décembre 1917)	93
34. Les 14 points du président Wilson (8 Janvier 1918)	95
35. Traité de Brest-Litovsk (3-17 Mars 1918)	95
36. Traité complémentaire de Brest-Litovsk (3 Mars 1918)	96
37. Conférence de Batoum (11 Mai 1918)	97
38. Ultimatum turc à la délégation Transcaucasienne (26 Mai 1918)	99
39. Acte de l'Indépendance de la Géorgie (26 Mai 1918)	101
40. Acte de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1918)	103
41. Accord Germano-Géorgien (28 Mai 1918)	104
42.-43. Traité Turco-Géorgien (4 Juin 1918)	105
44. Traité Turco-Arménien de Batoum (4 Juin 1918)	108
45. Conseil de l'Arménie	110
46. Protestation soviétique auprès de la Turquie au sujet du traité de Brest-Litovsk (20 Sept. 1918)	114
47. Armistice de Moudros (30 Octobre 1918)	117
48. Acte de non-reconnaissance du traité de Brest-Litovsk par l'U. R. S. S. (13 Novembre 1918)	118
49. Décret soviétique de non-reconnaissance de l'indépendance de la Géorgie (24 Décembre 1918)	118
50. Traité d'amitié Anglo-Persane (9 Août 1919)	119
51. Mémoire des délégations Arméniennes à la Conférence de la Paix (12 Février 1919)	120

52. Guerre Arméno-Géorgienne et des accords	121
53.-54. Traité entre les Républiques de Géorgie et d'Arménie (3 Novembre 1919)	124
55. Acte de l'Union et de l'Indépendance de l'Arménie (28 Mai 1919)	125
56. Reconnaissance de l'Indépendance de l'Arménie par les Alliés (19 Janvier 1919)	132
57. L'Arménie et le gouvernement de Dénikin	133
58. L'Arménie et le Pont	133
59. L'Arménie et des pourparlers avec le gouvernement d'A- zerbaïdjan	134
60. Accord d'amitié Arméno-Kurde (20 Novembre 1919)	139
61. Révolte communiste en Arménie	140
62. Mandat de l'Arménie	143
63. Mission militaire Américaine, rapport du général Harbord	145
64. Président Wilson et le Sénat Américain	152
65.-66. Traité de Sèvres (10 Août 1920)	158
67. Pourparlers entre Moscou et l'Arménie	168
68. La région du Karabagh et l'Arménie	172
69. Mémorandum de l'ambassadeur Gerard au sujet de l'Ar- ménie	173
70. Discours du représentant d'Angleterre à Erivan	176
71. Liste des représentants diplomatiques de l'Arménie en étranger	178
73.-75. Guerre Arméno-Turque (des mémorandums)	188
76.-77. Armistice d'Alexandropole	194
78.-79. Accord d'Alexandropole (2 Décembre 1920)	204
80. Soviétisation de l'Arménie (Accord Dro-Légrand) 2 Dé- cembre 1940	206
81. Accord Russo-Turc de Moscou (16 Mars 1921)	208
82. Accord commercial entre l'Arménie, la Géorgie et l'Azer- baïdjan (2 Juin 1921)	211
83. Pacte des 4 Républiques Caucasiennes (10 Juin 1921, Paris)	212
84. Traité Russo-Turc de Kars (13 Octobre 1921)	213
85. Accord Franco-Turc (20 Octobre 1921)	217
86. Projet du Foyer National (21 Sept. 1921)	218
87. Traité de Lausanne (24 Juillet 1923)	220
88. Question d'installation des réfugiés arméniens	222
89. Proposition d'un don pour la liquidation définitive des	

questions arméniennes (H. H. Asquith. Stanley Baldwin)	223
90. Fédération Transcaucasienne (11 -12 Mars 1922)	228
91. Pacte de la Confédération Caucasienne (14 Juillet 1934)	
Bruxelles)	228
92. La constitution de l'U. R. S. S. (26 Novembre 1936)	230
93. Des traités entre l'U. R. S. .S et la Turquie	231
94. Recensement du peuple arménien	234
95. Bibliographie (en arménien).	253
96. Table des matières	261
97. Bibliographie (en français et en anglais)	
98. L'Arménie (carte géographique d'après les traités)	

L'ARMÉNIE ET LA CAUSE ARMÉNIENNE (BIBLIOGRAPHIE)

HISTOIRE - LITTÉRATURE

- J. Morgan**, Histoire du peuple arménien, Paris. 1918.
- » Essai sur les Nationalités (les Arméniens), Paris, 1917.
 - » Etude sur la Turquie. Paris, 1918, p. 233.
 - » Recherches sur les origines des peuples du Caucase.
 - » Les stations préhistorique de l'Alagheuz.
 - » Mission scientifique au Caucase, 2 volumes.
 - » Les premiers âges des métaux dans l'Arménie Russe.
 - » Manuel de numismatique orientale. 1923. p. 200.
- Fr. Nansen**. L'Arménie et le Proche-Orient, Paris, 1928.
- F. Macler**. La France et l'Arménie à travers l'art et l'histoire,
Paris, p. 227.
- » Autour de l'Arménie, Paris, p. 236.
 - » Petite bibliothèque arménienne, publiée sous la
direction de F. Macler, 10 volumes.
- C. Schlumberger**. L'Epopée Byzantine, 3 volumes, 1896, 1900, 1905.
- Victor Langlois**. Collection des historiens anciens et modernes de
l'Arménie, Paris, 1881, 421 p. 2 vol.
- J. Lament**, L'Armenie, entre Byzance et l'Islam, depuis la conquête
Arabe jusque en 886, Paris, 1919.
- Fr. Tournesbe**, Histoire, politique et religieuse de l'Arménie, Paris p.827.

- N. Yorga**, Brève histoire de la Petite-Arménie, Paris, 1920.
- Colonel Brémont**, Notes historiques et géographiques sur l'Arménie,
Le Caire, 1918, p. 171.
- Edouard Duiaurier**, Histoire, dogmes, traditions et liturgie de
l'église arménienne orientale, Paris, 1857, p. 186.
- P. Léon Alichan**, Sissouan, L'Arméno - Cilicie. Description géo-
graphique et historique, Venise, St. Lazar, p. 540.
- M. Ormanian**, Le Vatican et les Arméniens, Rome, 1873, p. 307.
- » L'Eglise arménienne, son régime, son présent, son
histoire, sa doctrine, sa discipline, sa liturgie, Paris,
1910, p. 192.
- J. Sandaldjian**, Histoire documentaire de l'Arménie des temps du
paganisme, 2 vol.
- K. Basmadjian**, Histoire moderne des arméniens (1375—1916),
Paris, 1917, p. 174.
- » La Cilicie, son passé et son avenir, Paris, 1919 p. 48.
- Noël Dolens et A. Khatch.**, Histoire des anciens Arméniens, 1917,
p. 226.
- Mévorik Mesrob**, L'Arménie.
- N. Adontz**, L'âge et l'origine de l'empereur Basil I (extrait de «By-
zantion»).
- A. Tchobanian**, La France et le peuple arménien (conférence)
Paris, p. 39.
- » Chants populaires arméniens, Paris, p. 268.
- » Les Trouvères Arméniens, Paris, 1906, p. 297.
- » Poèmes Arméniens, Paris, 1908, p. 263.
- » La roseraie de l'Arménie, 3 vol.
- Franz Werfel**, Les 40 Jours de Moussa-Dagh.
- Henri Bordaue**, Antaram de Trébisonde.
- A. Navarian**, Anthologie des poètes arméniens, 1918.
- A. Aharonian**, Vers la liberté. L'abîme.
» Dans les ténèbres.
- R. Zartarian**, Clarté nocturne, Paris, 1913.
- Chirvanzadé**, L'Artiste, Paris, »
- » La Possédée, Paris »
- Minas Tcheraz**, Poètes arméniens, »
- H. H. Baronian**, Maître Balthazar, »
- V. Papazian**, Santo, Paris 1920.
- Raffi**, Samouel, 2 vol., Paris, 1924.

POLITIQUE

- André Mandelstam**, La Société des Nations et les Puissances, devant le Problème Arménien, Paris, 1926, p. 335.
- » Le sort de l'Empire Ottoman, — Paris, p. 631.
- Vicomte Bryce**, Le traitement des Arméniens, dans l'Empire Ottoman, (1915—1916), p. 533.
- Henri Morgenthau**, Mémoires de l'ambassadeurs Morgenthau, Paris, 1919.
- » Les faits les plus horribles de l'histoire, Paris, 1919, p. 16.
- Johannes Lepsius**, Les Massacres de l'Arménie, Préface par René Pinon, Payot et Cie, Paris 1919, p. 332.
- » L'Arménie et l'Europe, Lausanne, 1896.
- Aram Andonian**, Documents officiels concernant les Massacres Arméniens, Paris, 1920 p. 168
- Henry Barbey**, Au pays de l'épouvante, l'Arménie martyre, Paris, Les Massacres d'Arménie, Témoignages des victimes, Préface de G. Clémenceau, 1896, p. 263.
- Edouard Driault**, La question d'Orient, depuis ses origines jusqu'à nos jours, I tome, Paris, 1898, II tome (1918—1937), Paris, 1938.
- Jean Pichon**, Le partage de Proche-Orient, 1938, p. 382.
- Pierre Quillard**, Pour l'Arménie, Memoirs et Dossiers, 1902.
- «Pro Armenia» Rédacteur en chef: Pierre Quillard, 1900—1908. Continué sous le titre: **Pour les Peuples d'Orient**. Directeurs F. de Pressensé et Victor Berard, 1912—1914.
- René Pinon**, Les suppressions des Arméniens, Paris, 1916 p. 76.
- Arnold J. Toynbée**, Les Massacres Arméniens. Préface par Lord Bryce. Lausanne - Paris, p. 158.
- Dr. Harry Sturmer**, Deux ans de guerre à Constantinople, Paris.
- Poidebard**, Role militaire des Arméniens sur le front de Caucase.
- A. Krafft Bonard**, Arménie, Justice et réparation. Genève.
- George Caulis**, La Ruine d'une Empire. p. 357.
- Emile Doumergue**, L'arménie, les massacre et la question d'Orient, 1916. p. 205.
- Gener. G. Kerganoff**, La participation des arméniens à la guerre mondiale (1914—1918) Paris, 1927.

BIBLIOGRAPHY, IN ENGLISH, ABOUT ARMENIA AND THE ARMENIAN QUESTION

THE COUNTRY AND THE PEOPLE

- «Armenia, Travels and Studies» By H. F. B. Lynch (Longman's Green & Co, London, 1901, 2 vols.)
- «Armenia and the Near East» By Fritjoff Nansen (Allen & Unwin. 1927)
- «Turkish Armenia» By Tozer (1881)
- «Notes from a Diary in Asiatic Russia» By Warkworth (1898)
- «Transcaucasia and Ararat» By Bryce (1896)
- «The Near East» By Hogarth (1902)
- «The Church and the Eastern Empire» By Tozer (1881)
- «The Armenians» By Emily J. Robinson Frederick Printing Co. London .
- «Armenia past and present» By W. Llew Williams, I. The Land and the People, II. Historical, III. The modern problem (London, 1917).
- «Travel and Politics in Armenia» By Noel Buxton and Rev Harold Buxten, with an introduction by Viscount Bryce.
- «Round about Armenia» The Record of a Journey Across the Balkans, Through Turkey, the Caucasus and Persia, by E. A. Brayley Hodggets (London, 1917)
- «Armenia and the Armenians» By Emily J. Robinson (pamphlet)
- «Impressions of Armenia» By Lt. Col. the Hon. Walter Guinness.
- «The people of Armenia» By Arshag Tchobanian.
- «The Children of the Illuminator» By the Rev. Father Nicolai Velimirovic D. D. (Armenian Bureau, London, 1918).

POLITICAL HISTORY

- «Life and adventures of Joseph Amin, 1726—1809» By Himself (The Baptist Mission Press, Calcutta; 1918).
- «Six Prisons and two Revolutions» By Oliver Baldwin.
- «Armenia and the War» By A. P. Hagopian (Hodder & Stoughton, 1917),
- «Oppressed People and the League of Nations» See chapter V. section D.— by Noel Buxton and T. P. Conwil-Evans (J. M. Dent & Sons, 1922).

VIII

- «**Armenian's Charter**» (An Appreciation of the Service of Armenians in the Allied Cause, London, 1918).
- «**The Republic of Armenia**» By Mesroby Seth (Calcutta, 1924).
- «**Tragedy of the Caucasus**» By Mikael Varandian
- «**The Armenian Question in the American House of Representatives**» A Speech by Lt. Col. Little of Kansas (The Armenian Bureau, London).
- «**Leavening the Levant**» By Joseph K. Green D. D., Boston.
- «**Constantinople, the Solar Plexus of the War**» By an Obscure Diplomatist.
- «**Transcaucasia and the Caspian**» (Leaflet) Reprinted from the Globe.
- «**Armenians and Baku**» (Leaflet) Reprinted from the Daily Telegraph.
- «**The Future of the Near East**» By Col Sir Mark Sykes Bt.
- «**Two War years in Constantinople**» By Dr. H. Stuermer, (London, 1917).
- «**The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire**» Documents presented to Viscount Grey, with a Preface, by Viscount Bryce.
- «**Is it Peace**» See page 254, Chapter on Treaty of Lausanne (London, 1924), by David Lloyd George.
- «**Germany, Turkey and Armenia**» A Selection of Documents, (London 1917).
- «**Martyred Armenia**» By Faiz El-Ghusseim, Bedouin Notable of Damascus, (London, 1917).
- «**The Armenian Trek**» By C. R. McLuer Stevens (Frederick Printing Co, London).
- «**The Tragedy of Armenia**» By Henry Morgenthau.
- «**Crescent and Iron Cross**» By E. F. Benson (London 1918).
- «**The Murderous Tyranny**» By Arnold J. Toynbee.
- «**The Blackest page in Modern History**» By Herbert Adams Gibbons.
- «**The Path of Glory**» By Joseph Hocking, (London 1917).
- «**From Turkish Toils**» The Narrative of an Armenian Family's Escape. By Esther Meguerditchian (London, 1918).
- «**The Clean Fighting Turk, Yesterday, Today and Tomorrow**»
-

ՆԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆ

Հայ դասի դիւանագիտական պատմութիւնը չափազանց հարուստ է: Մերձաւոր Արեւելքը եւրոպական պետութեանց մրցակցութեան գլխաւոր քաւար կազմած էր անցեալ պատերազմին, իսկ Հայաստան իր աշխարհագրական դիրքով մեծ ուժերու բախման վայրը կը հանդիսանար: Այդ պատճառով ալ Վեհաժողովներ, Դեսպանական Խորհուրդներ, Ազգերու Դաճակցութիւն, Հայաստեանու Լիկա լայնօրէն զբաղած են մեր դասով, եւ կնքուած են համապատասխան համաձայնութիւններ, միջազգային դաճակցութիւն:

Պատերազմի շրջանին՝ զեմքին յանձնուած ըլլալով նոր կացութիւններ ստեղծելու պատճառութիւնը, դաճակցութիւն անարժեք դառնալու մասին յանախ արտայայտութիւններ կ'ըլլան: Բայց եւ այնպէս խաղաղութեան շրջանին պետութիւնները դաճակցութեան տարբեր միջոց մը գտած չեն՝ ճշդելու համար երկու եւ աւելի երկիրներու սահմաններն ու փոխարաբերութիւնները:

Հայ Դասը ուսումնասիրելու ամենակարն համբան՝ մեզ հետ կապ ունեցող միջազգային դաճակցութիւն ամբողջութեանը ծանօթանալն է:

Հայ Դասի պատմութիւնը, ըստ դաճակցութիւն, երեք գլխաւոր շրջաններու կարելի է բաժնել.

Ա.— Բարենորոգումներու պահանջ.

Բ.— Հայաստան իբրեւ անկախ պետութիւն.

Գ.— Հայաստան անդամ Խ. Միութեան:

Ռուսերը արդի Հայաստանը առաջին անգամ պարսիկներէն զրաւելի վերջ (Քիւրմենշայի Դաճակցութիւն, 1828) սահմանակից դարձան Օսմանեան Կայսրութեան, եւ 1878ի պատերազմին է որ Սան-Ստեփանոյի դաճակցութի 16րդ յօդուածով «Բ. Դուռը պատշաճութիւն յանձնել կ'առնէ» Հայոց բնակած գաւառներուն մէջ տեղական պահանջուած բարոյութիւններն ու բարենորոգումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել: Ռուսաստանի հանդէպ Օսմ. Կայսրութեան ունեցած այս յանձնառութիւնը, քանի մը ամիս վերջ, Պերլինի Դաճակցութի 61րդ յօդուածով փոխանցուեցաւ Վեց Մեծ պետութիւններուն, որոնք բաւականացան յուսարեւել 1880ին եւ 1895ին Ապսիլ Համիտին յիշեցնել Բարենորոգումներու անհրաժեշտութիւնը:

Հայ յեղափոխութեան խմորումի եւ պոռկումի տեսակէսէն, Սան-Սեֆանոյի եւ Պերլինի Դաւնագրով խոստացուած, բայց չգործադրուած Բարենորոգումները մեծ դեր կ'ստանային: Հայ յեղափոխական կուսակցութիւններու եւ հայ եկեղեցական իշխանութիւններու խաղաքական աշխատանքը կազմեց Բարենորոգումներու պահանջը:

Օսմանեան Սահմանադրութեան շրջանին՝ 1908էն 1913, հայերը դադրեցան եւրոպական պետութեանց մօտ դիմումներ կատարել եւ ներքին պետական խողովակով արժարձեցին կեանքի եւ ինչքի ապահովութեան պահանջը վեց նահանգներու մէջ: Սակայն Ապրիլ Համիսի յաջորդող Իրքիհաս-Թերաֆի կառավարութիւնը եւս չկառուցեալ բարեկարգել երկիրը: Պալանեան պատերազմին Թուրքիա կորսնցուց եւրոպական վիլայիթները: Այդ շրջանին հայ յեղափոխականները շարունակեցին մնալ օրինապահ տարր մը, բաւականաչափով միայն վերաբարձել Բարենորոգումներու հարցը: Միւս կողմէն, Ռուսաստանի մէջ յանկարծ դադրեցաւ Դաւնակցութեան դէմ սկսուած հալածանքը: Էջմիածնի Հայոց Կաթողիկոսը կողկասեան փոխաբայի միոջով դիմումներ կատարեց ցարին, նոյն առիթն արտասահմանի մէջ պատուիրակութիւն մը նշանակեց Պողոս Փաշայի գլխավորութեամբ: Պոլսոյ դեսպանները յուշագրեցին վերակենդանացուցին Պերլինի Դաւնագրին մոռցուած 61րդ յօդուածը եւ բանակցութիւններու սկսան կառավարութեան հետ: Ի վերջոյ, 1914 Յունուար 26ին կնքուեցաւ վարչապէս Սայիս Հալիմ փաշայի եւ ռուս դեսպան Դուկեիչի միջեւ Բարենորոգումներու վերաբերմամբ համաձայնութիւն մը, որու հիման վրայ նշանակուեցան եւրոպացի ֆնիչներ՝ Հօֆ եւ Վեսթենենկ: Ասոնք հազիւ Թուրքիա ժամանած՝ ծագեցաւ եւրոպական Պատերազմը: Օսմանեան բանակի վերակազմութիւնը անցած էր Գերմանիոյ ձեռքը, որու կողքին պատերազմի կը մտնէր Իրքիհասական Թուրքիան:

Եւրոպական Պատերազմով փակուեցաւ Հայ Դասի Բարենորոգումներու շրջանը: Տեղի ունեցան տեղահանութիւններ եւ մեծ վերիվայրումներ: Հայերը կռուեցան Դաւնակիցներու կողքին, պատերազմի բոլոր հակասներուն վրայ: Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը եւ ցարական իշխանութեան տապալումը դիւրացուց կողկասեան երկիրներու, նաեւ Հայաստանի անկախութիւնը: Այս երկրորդ շրջանին է որ կնքուեցաւ, Սեւրի մէջ, Հայաստանի համար կաշեւորագոյն միջազգային դաւնագիրը: Այս վերջինով նանչցուեցաւ Միացեալ եւ Անկախ Հայաստան մը, որուն սահմանները նշուեցան, ըստ դաւնագրի տրամադրութեան, Միացեալ Նահանգներու նախագահ Ուիլսոնի կողմէ:

Ազգերու Դաւնակցութեան անգործութիւնը առաջին անգամ է

յայտ եկաւ Հայաստանի հարցին մէջ, երբ ռուսերուի բարձրագոյն մը բաժնէն այդ երկու երկիրներուն միջեւ Միջազգային Դաճնագրով մը անկախ հանչցուած պետութեան մը հողերը, եւ Ազգ. Դաճնակցութիւնը բաւականացաւ բողոքներով:

Հայկական Հարցի երրորդ շրջանը կը սկսի անկախութեան կորուստէն վերջ: Քրեանայերու վերաբերմամբ կ'արժարձուի ա.— Ազգային Օնախի մը կազմութիւնը. բ.— Միջազգային փոխառութեան մը կնքումը՝ ապահովելու համար հայ գաղթականներու զեւեղումը Հայաստանի մէջ (Նանսէնի ծրագիր): Այս երկու ծրագիրներու շուրջ ալ Ազգ. Դաճնակցութիւնը որոշումներ տուաւ, բայց կարելի չեղաւ ապահովել անոնց գործադրութիւնը:

Իսկ Խորհրդ. Միութեան սիրապետութեան սակ անցած Հայաստանը 1922ին անդամ եղաւ Անդրկովկասեան Դաճնակցային Միութեան, յետոյ՝ 1936ի Խորհրդային նոր սահմանադրութեամբ՝ լուծուեցաւ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Միութիւնը, եւ Հայաստան դարձաւ ուղղակի անդամ Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութեանց Միութեան:

♦♦

Հայ Դասի ամբողջական պատկերը պիտի տեսնենք երեք պատմական շրջաններու ընթացքին կնքուած դաճնագրերու ուժադիր ընթերցումով:

Որեւէ ազգի հակասագրին մէջ հաւասարապէս դեր կը կատարեն նոյն ազգին ոգեկան, նիւթական ոյժերը եւ արտաին-հաղափական ազդակները: Սխալ պիտի ըլլար անտեսել այդ երկու տարբեր ազդակները: Իրատես հաղափականութիւնը այդ երկու ուժերուն համադրութիւնն է:

Ներկայ հաստի հրատարակութեամբ մեր ժողովուրդին յիշեցրնելով իր ազգային իրաւունքները՝ հաւասացած ենք, որ Միջազգային Արդարադատութիւնը ի վերջոյ, առանց ցեղային գերակայութեան, պիտի հանչնայ հասեւ փոքր ազգերու զոյութիւնը եւ պահանջները: Այդ տեսակէտէն նաեւ հայ ժողովուրդին ցուցադրելի կորովը եւ վճռականութիւնը իրենց կատարելի դերը ունին:

♦♦

Հայաստանի վերաբերեալ դաճնագրերը մինչեւ այժմ առանձին հաստի մը մէջ ամփոփուած չեն: Լեօի «Հայոց Հարցի Վաւերագրերը» հաստը, լոյս տեսած 1915ին, ունի գլխաւորապէս Բարենորոգումներու վերաբերեալ փաստաթուղթեր. այդ բուականէն վերջն է, որ կընթափեցան մեզ շահագրգռող կարեւորագոյն դաճնագրերը: Վերջիններուն մէկ մասը Ա. Աբեղեան հրատարակած է «Հայրենիք» ամսա-

գրի եւ «Վեմ»ի մէջ: Մենք լայնօրէն օգտուեցանք այդ երկու գործերէն, Ա. Մանէշէտեանի «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien»էն, ուրիշ օտար հրատարակութիւններէ, ապա «Ազատամարտ»ի, «Ճակատամարտ»ի եւ «Յուսաբեր»ի հաւաքածոներէն: Գլխաւորապէս առած ենք դաշնագրերը, յուշագրերը՝ մեկ հասորի մէջ տալ կարենալու համար. իսկ ուրիշ յարակից վաւերաթուղթեր վերապահած ենք յառաջիկային երկրորդ հասորի մը համար:

Օգտակար նկատեցինք նաեւ մեր այս գործին կցել մինչեւ այժմ հրատարակուած Հայաստանի եւ հայ ժողովուրդի մարդահամարը զանազան թուականներու: Վիճակագրական այդ տախտակները ուրիշ մեկ պատկերն են մեր հայրենիքին եւ մեր ժողովուրդին կրած մեծ վերիվայրումներուն եւ ի վերջոյ անի տկոսին, որ կը կազմէ մեր ցեղային հզօր կարողութիւնը:

Հայ Դատի վերաբերեալ հայ եւ օտար լեզուներով աղբիւրներու ցանկ մը կուտանք այս հասորով: Մեր դատին ծանօթանալու համար կը յուսանք թէ ան կրնայ օգտակար դեր մը կատարել:

ԳԱՐԻԻԼ ԼԱԶՆԱՆ



ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՀԱՅ ԴԱՏՈ

ԸՍՏ ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ

ՅՐԱՆՍ ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԴԱՇԻՆՔ

(1807 Մայիս 4)

Յրանք-պարսկական միութեան դաշնագիր՝ կնքուած 4 Մայիս 1807 թ. Ֆինկենշտայնի մօտ, Նապոլէոնի բանակատեղում: Ստորագրել են՝ Յրանսայի լիազօր Մարէ, Պարսկաստանի լիազօր Ռիզա-խան:

ՅՕԴ. 2 (Յրանսան երաշխաւորում է Պարսկաստանի հողի ամբողջութիւնը):

ՅՕԴ. 3.— Յրանսացիների Ն. Կ. Մեծութիւնը ճանաչում է Վրաստանը իբրեւ օրինական սեփականութիւն Պարսկաստանի Ն. Կ. Մեծութեան:

ՅՕԴ. 4.— Նա (Ֆրանս. կայսրը) պարտաւորւում է ամէն ջանք թափել՝ ստիպելու, որ Ռուսաստանը պարպէ Վրաստանը և պարսկական հողը:

ՅՕԴ. 8.— Պարսկաստանի Ն. Մ. Կայսրը պարտաւորւում է իր կողմից խզել քաղաքական ու առևտրական բոլոր յարաբերութիւնները Անգլիայի հետ, անմիջապէս պատերազմ յայտարարել այդ պետութեան և անյապաղ պատերազմական գործողութիւններ սկսել:

ՅՕԴ. 9.— Ամէն մի ուրիշ պատերազմի միջոցին, ուր որ Անգլիա և Ռուսաստանը միասնաբար հանդէս կը գան Պարսկաստանի և Յրանսայի դէմ, Յրանս և Պարսկաստան ևս նոյն կերպ դուրս պիտի գան նրանց դէմ...

ԿԻՒԼԻՍՏԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1813 Հոկտ. 12)

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք, 1813 Հոկտեմբեր 12ին, Կիւլիստանի մէջ: Ստորագրած են՝ Ռուսաստանի լիազօր Ռտիշչև, Պարսկաստանի լիազօր Միրզա Ապտիլ Հասան խան:

ՅՕԴ. 3.— Նորին Մեծութիւն Շահը... այսու հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ Ռուսաստանի կայսրութեան սեփականութիւնը

կը կազմեն Ղարաբաղի և Գառնակի խանութ իւնները, որոնք ներկայիս վերակազմուած են Ելիզաւետպոլի նահանգ անուան տակ։ Այլեւ Շեքի, Շիրվան, Դերբենդ, Ղուբա, Բազու խանութ իւնները, ինչպէս նաեւ Թալիշի խանութեան այն հողամասերը, որոնք ներկայիս Ռուսաստանի կայսրութեան իշխանութեան տակ կը գտնուին։ Նմանապէս ամբողջ Դաղստանը, Վրաստանը, Շորապէսի նահանգի հետ միասին, Իմերթեան, Գուրիան, Մինգրալիան և Աբխազիան, այլեւ բոլոր այն կալուածներն ու հողերը, որ կը գտնուին ներկայիս հաստատուած սահմանի և կովկասեան գծի միջեւ, այս վերջինին ու կասպից ծովին յարակից հողերու և ժողովուրդներու հետ միասին։

ԹԻԻԲԵՄԵՆԱՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1828 Փետր. 10/22)

Ռուսաստանի և Պարսկաստանի միջև կնքուած հաշտութեան դաշինք. ստորագրած են՝ Ռուսաստանի կողմէ՝ Պաւել Իւլ և Օբերկով, Պարսկաստանի կողմէ՝ Աբբաս-Միրզա։

ՅՕԴ. 3. Ն. Մ. Պարսից Շահը իր և իր ժառանգներու և յաջորդներու անունով Ռուսաստանի կայսրութեան կը գիշի, որպէս կատարեալ սեփականութիւն, Երևանի խանութիւնը, Արաքսէն այս կողմ և այն կողմ, այլեւ Նախիջևանի խանութիւնը...

ՅՕԴ. 5.— Ն. Մ. Պարսից Շահը հանդիսաւորապէս կ'ընդունի, որ վերոյիշեալ սահմանագծի և կովկասեան լեռնաշղթայի և Կասպից լճի միջև ինկած բոլոր հողերն ու բոլոր կղզիները, ինչպէս նաեւ այն կողմերը բնակող բոլոր վաչկատուն և այլ ժողովուրդներու հողերը յաւիտենապէս Ռուսաստանի կայսրութեան կը պատկանին։

ԱԳԻԻԱՆՈՒՊՈԼԻՍԻ ԴԱՇԻՆՔԸ

(1829 Սեպտ. 2/14)

Սուլթան Մահմուտի դահակալութեան շրջանին, Ռուսաստան պատերազմ յայտարարեց օսմ. պետութեան դէմ և յառաջացաւ մինչև Էրզրում և Ադրիանուպոլիս։ Օսմ. Պետութեան կողմէ՝ Սաւաքէ Էֆ. Ապտիւլլաթէր պէյ և Աքիֆէֆ. Ադրիանուպոլիսի մէջ 1829ին ռուսերու հետ կնքեցին դաշինք մը, որով Յունաստան ստացաւ իր անկախութիւնը։ Ռուսերը պարպեցին Էրզրումը և քայքայ իրենց երկրին կցեցին Անապան, Փոթին, Ախալքաան և Ախալքալաքը շրջակայ գիւղերով։

էրզրումի հայութեան մեծամասնութիւնը այս թուականին մեկնեցաւ ռուսաց բանակին հետ եւ հաստատուեցաւ Ախալքալաքի շրջանը:

ՍԱՆ-ՍԹԵՖԱՆՈՅԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 Փետր. 19)

Ռուս-թուրքական հաշտութեան դաշնագիր՝ կնքուած 19 Փետրուար 1878ին Սան-Սթեֆանոյի մէջ: Ռուսաստանի լիազօրներ՝ Իկնատիւս եւ Նելիտով, Թուրքիոյ լիազօրներ՝ Սաֆվեթ եւ Սաստուլլան:

307. 16.— Նկատելով, որ ռուսական զօրաց Հայաստանի մէջ գրուած, բայց Թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկնիլը կրնայ կռիւներու եւ երկու տէրութեանց բարեկամական յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ առաւ, Բ. Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնէ՝ հայոց ընական գաւառներուն մէջ տեղակոյն պէտքերու պահանջած բարեօրոշմները եւ բարենորոգումները առանց այլեւս յապաղելու գործադրել եւ քիւրտներուն ու չէրքեզներուն գէմաննց ապահովութիւնը երաշխաւորել:

307. 19.— Ռուսաստանի կայսերական կառավարութիւնը, նկատի ունենալով Թուրքիոյ ֆինանսական դժուարութիւնները եւ համակերպելով Ն. Վ. Սուլթանի ցանկութեան, համաձայն է, որ նախորդ յօդուածի մէջ հաշուուած գումարներու մեծ մասին հասուցումը փոխարինուի հետեւեալ հոդային զիջումներով... Բ) Արտահանը, Կարսը, Պաթումը, Պայազխը եւ մինչեւ Սոքանլուխ տաւրածուող հողամասը...

ԱՆԳԼԵՒՈՒՌՍ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(Պերլի'նի վեշափոփոյի նԱՄՈՐԵԱԿԻՆ)

(1878 Մայիս 18/30)

Անգլ. ռուսական համաձայնութիւն մը կը կնքուի 18/30 Մայիս 1878ին Լոնտոնի մէջ: Ռուսաստանի լիազօր՝ Շուվալով, Մեծն Բրիտանիոյ լիազօր՝ Մալզպերի:

307. 7.— Սան-Սթեֆանոյի նախնական դաշնագրով հայաստանի մասին տրուած խոստումը պէտք է որ բացառապէս Ռուսաստանին վերաբերի, այլ նաեւ Անգլիային:

307. 10.— Ինչ կը վերաբերի Ալաշկերտի հովիտին եւ Բայազիտ քաղաքին՝ որովհետեւ այդ հովիտը հանդիսանում է տրանզիտային մեծ ճանապարհ դէպի Պարսկաստան եւ ահազին նշանակու-

Թիւն ունի տաճիկների աչքում, ուստի Ն. Վ. կայսրը համաձայնում է սրանց վերադարձնել այն:

ՅՕԴ. 11.— Բրիտանիոյ Նորին Մեծ. կառավարութիւնը, համաձայնելով վէճի առարկայ չգարձնել Ռուսաստանի Կայսեր ցանկութիւնը՝ ձևաք բերելու Բաթում նաւահանգիստը և պահպանելու իր նուաճումները Հայաստանում, իրենից չի ծածկում, թէ ռուսական սահմանի այդ ընդարձակման հետևանքով կարող են ապագային հաւանորէն Ասիայի տաճիկ բնակչութեան հանգստին սպառնացող լուրջ վտանգներ ծագել: Ն. Վ. կառավարութիւնը այն կարծիքին է, թէ այդ վտանգից օսմանեան կայսրութիւնը պաշտպանելու պարտականութիւնը, որ ընկնում է մասնաւորապէս Անգլիայի վրայ, հնարաւոր է իրադրոճել՝ առանց մի նոր պատերազմի աղէտին ենթարկելու Եւրոպան:

Միևնոյն ժամանակ, Թաքուհու կառավարութիւնը ի զխուսթիւն է աւելում Նորին Կայսր. Մեծ. կողմից տրուած հաւաստիացումներն այն մասին, թէ Ռուսաստանի սահմանը ապագային պիտի չընդարձակուի Ասիական Տաճկաստանի ուղղութեամբ:

ՊԱՇՏՊԱՆՈՂԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆ ԱՆԳԼԻԱՅԻ

ԵՒ ԹՈՒՐԻՔԻՈՅ ՄԻՋԵՒ

(1878 Յունիս 4 Ն. Տ.)

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը և Նորին Մեծութիւն Մեծն Բրիտանիայի և Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի Կայսրուհին, փոխադարձաբար ցանկութիւն ունենալով ընդլայնելու և հաստատելու բարեկամութեան այն կապերը, որոնք բարեբախտաբար գոյութիւն ունին երկու կայսրութիւններու միջև, որոշեցին կողմէլ պաշտպանողական դաշնակցութեան դաշնագիր մը, որ նպատակ ունի ապահովելու ապագային Նորին Մեծութեան Սուլթանին հօդերը Ասիայի մէջ:

Նոցին Մեծութիւնները առ այս ընտրեցին և նշանակեցին իրենց հետեւեալ լիազօրները.

Նորին Կայսերական Մեծութիւն Սուլթանը՝ Նորին Գերազանցութիւն Մավֆեթ-փաշային, Նորին Կայսերական Մեծութեան արտաքին գործերու նախարարին.

Եւ Նորին Մեծութիւն Մեծ Բրիտանիոյ և Իրլանդիայի Միացեալ Թագաւորութեան Թագուհին և Հնդկաստանի Կայսրուհին՝ Մեծաշուք Առևստէն Հէնրի Լէյբրդին, Նորին Մեծութեան արտակարգ և լիազօր դեսպանին Բ. Դրան մօտ.

Որոնք փոխանակելէ վերջ իրենց լիազօրութիւնները պատշաճօրէն և ըստ օրինի՝ ընդունած են հետեւեալ յօդուածները.

ՅՕԴ. 1.— Եթէ Ռուսաստանը, իր ձեռքը պահելով Պաթումը, Արտահանը, Կարսը կամ ասոնցմէ մէկը, այսուհետեւ որեւէ առանձին փորձ ընէ տիրելու Ասիոյ մէջ Ն. Վ. Սուլթանի ունեցած երկիրներէն որեւէ մէկ մասին, որոնք խաղաղութեան վերջնական դաշնագրով պիտի որոշուին, այն ժամանակ Անգլիան կը պարտաւորուի միանալ Ն. Վ. սուլթանի հետ, զէնքի ուժով այդ երկիրները պաշտպանելու համար:

Ի փոխարինութիւն՝ Ն. Վ. Սուլթանը կը խոստանայ Անգլիային՝ մտցնել անհրաժեշտ բարենորոգումները, որոնք յետոյ մանրամասնաբար, պիտի որոշուին երկու պետութիւններու միջեւ և որոնք նպատակ ունին Բ. Դրան քրիստոնեայ և այլ հպատակներու բարեօրէն վարչութիւնը և պաշտպանութիւնը խնդրոյ առարկայ երկիրներուն մէջ, և որպէսզի Անգլիան իր պարտականութիւնը կատարելու համար հարկաւոր եղած միջոցներն ապահովէ, Ն. Վ. Սուլթանը հաւանութիւն կուտայ նոյնպէս, որ Կիպրոս կղզին գրաւուի և կառավարուի Անգլիոյ կողմէն:

ՅՕԴ. 2.— Ներկայ դաշնագիրը պիտի վաւերացուի և վաւերացուած օրինակներու փոխանակութիւնը տեղի պիտի ունենայ ամսուան մը ընթացքին ու եթէ հնար է՝ նաեւ աւելի կանուխ: Ի հաստատութիւն որոշ երկու կողմերու լիազօրները ստորագրեցին այս դաշնագիրը և իրենց կնիքները դրին:

Ստորգր. ՍԱՎՅԵԹ

Ա. Հ. ԼԵՅԸՐԴ

ՔԱՂՈՒԱԾՆԵՐ ԲԵՐԼԻՆԻ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻ

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Արձ. No 12

Նիստ Յուլիսի 4 (Ն. Տ.) 1878

Լորդ Սօլսբերի 1) այն ժամանակ առաջարկում է զբաղուել Սան Ստեֆանօի դաշնագրութեան 16րդ յօդուածով, որ վերաբերում է Հայաստանին: Նորին գերազանցութիւնը պատրաստ էր ընդունելու այդ յօդուածի վերջին երեք տողերը, որոնք վերաբերում են հայերին տրուելիք բարենորոգումներին, եթէ վեհաժողովն ընդունէր ջնջել այդ յօդուածի առաջին երեք տողերը,

1) Անգլիոյ լիազօր

որոնց նայած, կարծես, ռուսական զօրքի հեռանալը կախուած է այս բարենորոգումները Բ. Դրան ձեռքով մտցնելուց: Եթէ ոչ լորդ Սօլսբերիին մի ուրիշ նիստում պիտի առաջարկէ յատկապէս հայերի համար պատրաստուած մի յօդուած:

Գոմա Շուվալով 1) առանց պնդելու, որ այս հարցը ենթարկուելի լինաբանութեան, որի համար ինքը բոլորովին պատրաստ չէ այսօր, վախ է յայտնում սակայն, որ ռուսական զօրքերի հեռանալը, եթէ տեղի ունենայ նախ քան խոստացուած բարենորոգումների ներմուծումը, կարող է լուրջ անկարգութիւններ յազդանշան դառնալ, և խնդրում է բոլոր դիտողութիւնները յետաձգել մինչեւ այն վայրկեանը, ուր Վեհաժողովը լրիւ կերպով կը զբաղուի Հայաստանի հարցով:

Արծ. No 14

Նիստ 5 Յուլիսի (Ն. Տ.) 1878

Վեհաժողովն անցնում է 16րդ յօդուածին, որ վերաբերում է հայերին, և որի մասին հարց եղաւ անցեալ նիստերից մէկում:

Այս առարկայի մասին լորդ Սօլսբերիին մի առաջարկ բերեց, որ բաժանուէց բոլոր լիազօրներին: Նորին գերազանցութիւնը պահանջում է 16րդ յօդուածի առաջին տողերի ջնջումը մինչեւ «pays» (երկիր) բառը և ցանկանում է աւելացնել հետեւեալ նախադասութիւնը.

«Նա 2) բացի դրանից համաձայնութիւն կը կայացնէ վեց ուրիշ ստորագրող պետութիւնների հետ այս պարտաւորութեան նշանակութեան և նրա դործադրութեան համար անհրաժեշտ միջոցների մասին»:

Նորին գերազանցութիւնը յարում է, թէ հայոց շահերը պէտք է որ պաշտպանուեն, և իր առաջարկութեան նպատակն է յոյսեր տալ նրանց թէ անմիջական բարեօրոգումների կատարման և թէ միանգամայն այս բարեօրոգումների ընդարձակման մասին ապագայում:

Կարաթէոդորի փաշա 3) ընդունում է, որ վերջին պատերազմի ժամանակ ըմբոստ ցեղերը լուրջ անկարգութիւններ առաջ բերին, բայց Բ. Դուռը, երբ տեղեկութիւններ առաւ, իսկոյն միջոցների դիմեց այդ անկարգութիւններին վերջ տալու համար: Լորդ Սօլսբերիին առաջարկութիւնը թւում է թէ նկատի ունի ապագայում ձեռք առնուելիք նոր միջոցներ: Կարաթէոդորի փա-

1) Ռուսիոյ լիազօր:— 2) Բ. Դուռը

3) Քիւրական լիազօր

շան կը ցանկար, որ ի նկատի առնուէին այն կարգադրութիւնները, որ Բ. Դուռն արդէն սկսել է, եւ որ յօդուածին աւելացուէին հետեւեալ խօսքերը. «Բ. Դուռը պիտի հաղորդէ վեց պետութիւններին արգիւնքն այն միջոցների, որոնք արդէն ձեռք են առնուած այս ուղղութեամբ»: Այս յաւելումը թէ գոհացում պիտի տար Օսմանեան կառավարութեան և թէ պիտի լրացնէր անգլիական լիազօրների ներկայացրած բանաձեւի իմաստը:

Կոմս Շուվալովը գերադասում է լօրդ Սօլսբիւրիի խմբագրութիւնը: Եթէ Բ. Դուռը միջոցներ է ընդունել եւ նրանց գործադրութեան մէջ չէ դրել, անօգուտ է յիշատակել դրանց:

Նախագահը 1) նկատել է տալիս թէ գուցէ դժուար լինի զըսպողական միջոցներ գործ դնել անկախ ցեղերի դէմ, և նորին պայծառափայլութիւնը կասկած է յայտնում Սօլսբիւրիի առաջարկած յօդուածի գործնական ոյժի մասին:

Կարաթէոօրի փաշամ պնդում է իր առաջարկած յաւելման վրայ: Լօրդ Սօլսբիւրին խնդրում է յետաձգել վիճաբանութիւնը, որպէսզի ինքը ժամանակ ունենայ մի քանի փոփոխութիւններ մտցնել նախնական բնագրի մէջ:

Հարցը յետաձգւում է մի մերձաւոր նիստի:

Արձ. No 15

Նիստ 8 Յուլիսի (ն. Տ.) 1878

Ձեռնամուկ լինելով օրակարգի հետեւեալ կէտին, նախագահը նկատում է, որ լօրդ Սօլսբիւրին յանձն էր առել ներկայացնել վեհաժողովին օսմանեան լիազօրների հետ կայացնելիք համաձայնութեան արգիւնքը հայերին վերաբերեալ 16րդ յօդուածի խմբագրութեան մասին:

Լօրդ Սօլսբիւրին կարդում է խմբագրութիւնը, որ կայացած է Մեծն Բրիտանիայի և Թիւրքիայի լիազօրների համաձայնութեամբ:

1) Իսխան Բիսմարկ

ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

(1878 ՅՈՒԼԻՍ 1/13)

Լիազօրներ Ռուսաստանի կողմէ՝ Կորչակով, Շուվալով և Ուբրի, Գերմանիոյ՝ Պիմարք, Պիւլով, Հոենլոնէ, Աւստրիական Պալատի, Անգլիոյ, Կարոլի և Հայմերլէ, Ֆրանսայի՝ Վալդէինկտոն, Սէն-Վալիէ և Դեպրէ, Մեծ Քրիտանիոյ՝ Պիկոնսֆիլա, Սալզպերի և Ռոսսէլ, Իտալիոյ՝ Կորտի և Լոնէյ, Թուրքիոյ՝ Գարաթէոդորի փաշա, Մոսկովէտ Սլի փաշա և Սաառուլա փաշա:

(ՅՕԴ. 1—57.— Կը վերաբերին Պուլկարիային, Արեւելեան Ռուսիային, Պոմերանիային, Գարատաղին, Սերպիային, Ռուսաստանիային և Եգիպտոսին):

ՅՕԴ. 58.— Բ. Դուռը Ռուսաստանի կառավարութեան կը ղրջի Ասիոյ մէջ՝ Արտասանի, Կարսի և Պաթումի հողամասերը, վերջինի նաւահանգիստով, այլ և այն բոլոր հողամասերը, որ կը տարածուին ռուս-տաճկական նախկին սահմանի և հետեւեալ սահմանադրոյին հողաշերտի միջեւ (Ճորճի-Բարդուա-Արաքս գիծ):

ՅՕԴ. 59.— Ն. Մեծ. Ռուսաստանի կայսրը կը յայտարարէ, թէ իր մտադրութիւնը՝ Պաթումի դարձնել ազատ նաւահանգիստ՝ ըստ նախկինին առեւտրական է:

ՅՕԴ. 60.— Ալաշկերտի հովիտը և Պայազկա քաղաքը, որ Սան Սթեփանոյի դաշնագրի 19րդ յօդուածով Ռուսաստանին ղրջուած են, կը վերադարձուին Տաճկաստանին:

ՅՕԴ. 61.— Բ. Դուռը կը պարտաւորուի առանց աւելորդ յապաղման իրականացնել այն բարենորոգումները, զորս տեղական պէտքերը կը պահանջեն հայոց բնակած գաւառներուն մէջ, և առանց ապահովութիւնը երաշխաւորել չէրքէզներու և քիւրտերու դէմ: Այս նպատակով ձեռք առնուած միջոցները պարբերաբար պէտք է ծանուցանէ տէրութեան, որոնք առանց գործադրութեան պէտք է հսկեն:

ՅՕԴ. 62.— Քանի որ Բ. Դուռը հաստատ մտադրութիւն յայտնած է պաշտպանելու Կրօնական ազատութիւնը ամենալայն իմաստով, ուստի և դաշնագիր կողմերը այդ կամաւոր յայտարարութիւնը կ'առնեն ի տեղեկութիւն:

Օսմ. կայսրութեան ոչ մէկ մասին մէջ կարելի չէ դաւանական տարբերութիւնը առիթ տայ, որ որեւէ մէկը զրկուի իրաւունք ունենալէ, և կամ չճանչցուի անոր այդ իրաւունքը բոլոր այն բաներուն մէջ, որ կը վերաբերին քաղաքացիական ու քաղաքական իրաւունքներէն օգտուելուն, հանրային պաշտօններ

ընդունելուն, պաշտօնական զբաղումներուն եւ վարձատրութեան եւ կամ այլեւայլ ազատ զբաղումներ եւ արհեստներ ունենալուն...

607. 63. — 1856 Մարտ 30ի Փարիզի դաշինքը և 1871 Մարտ 13ի դաշինքը կը պահեն իրենց ոյժը բոլոր այն որոշումներու առձաններուն մէջ, որ չեն վերացուած եւ կամ չեն փոխուած վերոյիշեալ յօդուածներով...

ԱՏԵՆԱԽՕՍՈՒԹԻԻՆ Տ. Տ. ՆԵՐՍԷՍԻ Ս. ԱՐԳԵՊԻՍԿՈՓՈՍԻ
ՊԱՏՐԻԱՐԿԻ ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՒՊՈԼՍՈՅ ՅԱԶԳԱՅԻՆ ԺՈՂՈՎԻ
ՀԱՅՈՑ Ի 21 ՅՈՒԼԻՍԻ 1878*)

Տեա՛րք Երեսփոխանք,

Ամիս մ'առաջ սոյն այս պատկառելի ժողովին մէջ պատասխանելով հարցման մը, զոր ազգասէր ոմանք երեսփոխանք կ'ուղղէին ինձ ազգային ինդրոյն նկատմամբ, եւրոպական տէրութեանց քով մեր ըրած ջանքերը և գտած համակրական ընդունելութիւնը զկնի յառաջ բերելու, կ'ըսէի ձեզի. «Ես չեմ միայն աշխատող, այլ ի՛մ է բոլոր պատասխանատուութիւնը»:

Դեռ ժամը չը հնչեց՝ ամբողջ այս պատասխանատուութեան զի կրկին է նա. մին այսօր Հայոց այս մեծ ժողովին առջեւ, և միւսը ազգին առջեւ, յանցեալն, ի ներկայն և յապագայն, և պատմութեան առջեւ:

Այո՛, ես այս պատասխանատուութիւնը չառ աւելի ծանր ըզգացի քան զոր կրնաք երեւակայել, և չզգացի զայն միայն ձեր առջեւ՝ որ այսօրուան աղբը կը ներկայացնէք, այլ և զգացի՝ զայն մեր Նախնեաց հոգիներուն ու յիշատակին առջեւ՝ որ կանգնեցին և որ պահեցին զՀայ ազգն ու զՀայաստան, և զգացի զայն այն անհամար Հայ սերունդներուն առջեւ՝ որք պիտի յաջորդեն մեր սերունդին: Եթէ երկրորդն այս պատասխանատուութեանց չառ աւելի ծանր է ու անգլ քան զառաջինը, ներեցէ՛ք ըսել հիմակուց, ես այդ պատասխանատուութենէն ընաւ չեմ վախնար. զի ամբողջ ապէ՛ս ունիմ պատասխանել, և խղճմանքս անդորր է և զըռարթ: Իսկ աւելի փափուկ է առաջին պատասխանատուութիւնս, այն՝ որ կոչեալ եմ այսօր կատարել ձեր առջեւ. և եթէ իմ բացատրութիւններս դո՛հ չընեն զձեզ, ուրիշ բան չը՝ մնար ինձ ընել,

*) Պատգովական հրատարակութիւն Պատրիարքարանի, հանդերձ Ժամանական բարգձմանութեամբ. Կ. Պոլիս, 1878:

այլ պատմութեան դատաստանին տպաւինիլ, որուն ենթարկեալ ենք ամենքս ալ, և՛ ես, և՛ դուք, և՛ որք այս շրջապատէս դուրս կը խօսին և կը գրեն:

Եւ զայս ըսելով ո՛չ թէ ընաւ նուազ կ'ուզեմ զդալ ձեր դատելու իրաւունքն ու իշխանութիւնը, այլ զի յանուն ազգային պատկառելի շահուց, պէտք է նախամեծար համարիմ կրկն դատապարտութիւն անիրաւ՝ նաեւ ազգիս կողմէն, քան թէ հրապարակել զամենայն: Եւ եթէ ամէն տեսակ հալածանք, դատապարտութիւն, պատիժ և փորձութիւն յանձն չէի առած առաջին օրէն, զգուշացուցանելով զայս այն ամենէն և զիս միայն կէտ նպատակի ընծայելով, եթէ յանձն չէի առած զոհուիլ, ինչո՞ւ ուրեմն ձեռնարկեցին յայս գործ:

Տեա՛րք երեսփոխանք,

Հայկական խնդիրը, իր արդի ձեւին մէջ ինքնիրմէ չծնաւ, այլ ընդհանուր Արեւելեան խնդիրէն ծագեցաւ: Ահաւասիկ ինչպէս. Հայոց խնդիր մը կար տասն և աւելի տարիներէ ի վեր, մինչդեռ ո՛չ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիր կար, ո՛չ Պուլկարոց խնդիր քաղաքական ձեւով: Հայաստանի Հայոց կրած հարստահարութեան խնդիրն էր այն. Ազգին ու Տէրութեան մէջ մնացած էր. և ազգը անընդհատ տասը տարի, իր յանձնաժողովներովը, իր Քաղաքական ժողովներովը, իր Երեսփոխանական ժողովներովը, իր Պատրիարքներովը, այս հարստահարութեանց բարձեւմը կը հայցէր Բարձրագոյն Դրնէն: Ահա՛ այս էր միայն Հայոց խնդիրը. Եկաւ Հէրսէք-Պօսնայի խնդիրը և տպա Պուլկարիոյ խնդիրը:

Այս երկու խնդիրներուն մէջ խառնուած էր հարստահարութեան խնդրոյն հետ ազգային ինքնօրինութեան խնդիրն ալ: Այս գաւառները տպատմութեան դրօշ պարզեցին իրենց օրինաւոր Տիրոջը դէմ: Արիւնահեղութիւնը Եւրոպայի միջմատութիւնը հըրաւիրեց, և այս մեծ կայսրութեան մը դրացի ուրիշ մեծ կայսրութիւն մը յանուն քրիստոնէութեան ամենէն աւելի ձայն բարձրացուց: Տէրութիւնք ի ժողով գումարեցան ի Պոլիս: Ի՞նչ ըրաւ Հայոց ազգը. օրինաւորութենէն դուրս չելաւ. Հայերը զո՞հ էին, որ Օսմանեան Տէրութեան ներքեւ էին. այլ իրենց վիճակէն դառալէս դժգոհ էին և որովհետեւ ընդհանուր քրիստոնէից վիճակը բարեփոխու խօսքեր կ'ըլլային, Հայերն ալ ընդհանուր բարեկարգութենէն սպասեցին իրենց վիճակին բարեփոխմը:

Ձեր Պատրիարքը, գիտէք արդէն, Տեա՛րք երեսփոխանք, պարապ չկեցաւ. աշխատեցաւ Բ. Դրան քով, աշխատեցաւ դեսպանաց քով: Այլ դեսպանաժողովը փոխանակ ընդհանուր վիճակին

Քարեօգուժը նկատողութեան առնելու, նկատողութեան առաւ
միայն Հէրսէք-Պօսնայի և Պուլկարաց խնդիրները: Աօխանիրա-
ւութիւն մըն էր մնացեալ քրիստոնեայ ժողովրդաց, և ներեցէք
քան, թերեւս իմ սամանէս քիչ մը դուրս ելլելով, օսմանեան
կայսրութեան ալ քայքայումը կը պատրաստէր՝ ապրտամբութիւ-
նը քաջալերելով:

Օսմանեան կայսրութիւնը Դեսպանաժողովին այս որոշումը
չընդունեց. եւ մեք Հայքս պատճառ չունէինք որ դժգոհէինք,
տեսնելով Բ. Դուռը, որ կը մերժէր բացառիկ ու մասնաւոր շը-
նորհումներ ու բարեկարգութիւնք, որոց արդիւնքը պիտի ըլլար
մանաւանդ աւելի դառնացում մեր վիճակին. զի տուրքերն աւելի
մեր վրայ պիտի ծանրանային, ինչպէս նաեւ այն տարերքն՝ ո-
րոնցմով կը բաղկանայ յոռին այս երկրին կառավարութեան մէջ:
Այլ մեծագոյն չարիք մը ու աղէտք փրթաւ ընդհանուր երկրին
վրայ. պատերազմը: Օսմանեան կայսրութիւնը այս մեծ պատեւ-
րազմէն առաջ իր զօրութիւնը գործածած էր Հէրսէք-Պօսնայի և
Պուլկարիոյ ապստամբութեանց դէմ եւ կանոնաւոր պատերազմ
մղելով երկու իշխանութեանց հետ՝ Գարաաղի ու Սերպիոյ՝ որոց
օգնութեան կը սլանար ինչ որ պաշտօնական կերպարանք չունե-
նալով Սլավ էր, ի լուծութիւն դատապարտած էր անոնց զէնքերը:
Հուսկ ապա Պուլկարիոյ արգաւանդ դաշտերը եւ, աւա՛ղ, մեր
այնքան աղգայնաց արեամբն ու քրտինքովն ողողեալ մեր Հա-
յոստանի օրհնեալ դաշտերը անիծակոռ արհեստին քանդմանցն
ու արհաւրաց տեսարան եղան: Օսմանեան ազգը իր ցեղին յա-
տուկ բնազդովն ոգեւորած՝ պահ մը ետ մղեց անազին թշնամին և
յապուշ կրթեց աշխարհ իր արիական դիմադրութեամբ ու վեր-
ջապէս տեղի տուաւ աւելի մեծ զօրութեան տռջեւ, եւ Ռուսիոյ
յաղթական բանակները մէկ կողմէն մինչեւ Հայաստանի մայրա-
քաղաքն եկան, եւ միւս կողմէն մինչեւ բոլոր Թուրքիոյ մայր-
քաղաքն ի Պոլիս: Ժամը հնչեց խաղաղութեան: Երկու տէ-
րութեանց բանակցութիւնն սկսաւ Քրզանլըքի մէջ եւ ընդհանուր
պայմաններն կռեցան յԱդրիանուպոլիս: Անմիջապէս պիտի սկսէր
դաշնագրութեան բանակցութիւնը:

Ոչ ոք կարող է բռնն զօրութեան դէմ, մասնաւորապէս բա-
րոյական զօրութիւն միայն ունի. եւ ո՛վ ալ ըլլայ չիրար փոխել
եղելութեանց ընթացքը: Մեծ խելք եւ մեծ հեռատեսութիւն
պէտք չէր տեսնելու համար թէ երկրին վիճակը կը փոխուէր բա-
լորովին, եւ անոր հետ նաեւ անձնիւր քրիստոնեայ ժողովուրդի
գոյութեան պայմաններն ալ կը փոխուէին: Մէկ խօսքով վտանգն
ակնեւրեւ էր ինձի համար եւ ամենուրեւ համար, որ Հայոց Ազգը պի-

աի կրնար անհետանալ իբր ինքնուրոյն ժողովուրդ, եւ եթէ իր գոյութիւնը չամրապնդէր, պիտի ոչնչանար:— Հարստահարութեան խնդրոյն կ'աւելնար մեծ քան զայն խնդիր, Ազգին գոյութեան ու չգոյութեան խնդիրը:

Այլ ընդհանուր պայմանաց մէջ Հայոց Ազգին անունն անգամ չկար, եւ Դաշնադրութեան վիճարանութիւնը այն պայմանաց տաճարին մէջ միայն կրնար ըլլալ: Գրեթէ յուսահատելու էր. եւս չգիտեմ թէ ի՞նչպէս չյուսահատեցանք: Անկարելի է նկարագրել ազգին մորմոքը՝ զոր, թողէք ըսեմ, զգացի ի սիրտ եւ ի բովանդակ անձն իմ. միանգամայն զգացի անհզոն այն պատասխանատուութիւն՝ որ այն հանդիսաւոր ժամուն կը ծանրանար իմ վրայ. զի Ազգն իր երեսփոխանական ժողովովը Ազգին խնդիրն ինձի էր յանձնած մասնաւորապէս: Յաջողիլ անկարելի էր սովորական միջոցներով, ոչ ալ սպասելը ներելի էր: Կրնայի ի ժողով կոչել զձեզ, եւ այն ատեն ըսն մը չընելով ալ՝ ձեր առջեւ պատասխանատուութենէ ազատիլ, կրնայի գոնէ Քաղաքական ժողովով գործել: Պէ՛տք էր որ այնպիսի պարագայի մէջ՝ նայէի միայն անձնական պատասխանատուութեանս ու ձեր առջեւ անպարտ ելլելով՝ խղճիս առջեւ պարտաւոր մնայի:

Տեա՛րք երեսփոխանք, անշուշտ անհետացած չէ ձեր յիշողութենէն այն օրերուն յիշատակը: Օսմանեան ազգը՝ որ առատապէս հեղած էր իր արեւնն ի դաշտ պատերազմաց, այնքան զոհողութիւններէ ետքը իր պարտութիւնը տեսնելով, եւ այսքան չարեաց սկզբնապատճառ քրիստոնէութեան անունը միշտ հնչելով իր ականջին, բնական էր որ արտաքոյ կայրդի գրգռութիւն մը ըզգար: Աւելի քան երբեք՝ պէտք էր խոհեմութեամբ ու շրջանայեցութեամբ գործել: Այլ նաեւ ուժով եւ ազդու կերպով գործել: Ձեր Պատրիարքը մտածեց, խորհրդակցեցաւ: Իր շուրջն ունէր բոլոր եպիսկոպոսական դասը՝ պտտրատ գործելու իրեն հետ անուն Ազգին եւ յանուն Ազգին զոհուելու, եթէ պէտք ըլլար: Միացաւ իր սրբազան եղբարց հետ՝ եւ որոնք արդէն իրենց կոչման օրն առաջի Աստուծոյ երգեւեալ էին, նորէն երգուան նուիրել զանձինս Ազգին:

Օսմանեան լիազօր դեսպանք դեռ չէին ուղեւորած յԱդրիանուպօլիս, եւ ու իմ սրբազան եղբայրակիցներս գործել սկսանք: Ազգին յայտնի էր այն ատեն ինչ որ ուղեցինք. այն է Հայոց յիշատակութիւնը Դաշնադրութեան մէջ. եւ յայտնի է այսօր՝ թէ այս յիշատակութիւնն եղաւ մասնաւոր յօդուածով մը: Արդեօք ձիշդ մեր ուղածին պէս եղա՞ւ յիշատակութիւնը: Ո՛չ. այլ քաղաքականութեան մէջ՝ «Երբ չես կրնար ընել ինչ որ կ'ուզես, պէտք է ընես ինչ որ կրնաս»:

Աւաստիկ Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը.

«ՅՕԴ. 16. Նկատելով որ ռուսական զօրաց Հայաստանի
«մէջ գրաւած բայց թուրքիոյ վերադարձուելիք տեղերէն մեկ-
«նիւր՝ կրնայ կռիւներու և երկու տէրութեանց բարեկամական
«յարաբերութիւններուն վնաս բերող կնճիռներու ծնունդ առաւ,
«Դուռը պարտաւորութիւն յանձն կ'առնու՝ Հայոց բնակած գա-
«ւառներուն մէջ տեղական պիտոյից պահանջած բարեօրոշման
«ու բարենորոգումներն առանց այլևս յապաղելու գործադրել և
«քիւրտներուն ու չէրքէզներուն դէմ անոնց ապահովութիւնն եւ
«րաշխաւորել»:

Այս յօդուածին ուժովը քիւրտներուն ու չէրքէզներուն հարս-
տահարութեանց դէմ ապահովեալ էին Հայք. իրենց տասը տարի է
ի վեր արձակած աղաղակը վերջապէս արձագանգ կը գտնէր. ու
մեր յանուն Ազգին ներկայացուցած խնդրոյն մէկ մասը կը լուծ-
ուէր ըստ սկզբան և համազգային իրաւանց կարգին մէջ կը
մտնէր: Այլ մեր Ազգային խնդիրը Արեւելեան ընդհանուր խըն-
դրոյն հետ նոր կերպարանք ու նշանակութիւն առած էր:

Այս երկիրը մինչև այսօր կառավարուեցաւ տաճիկ պաշտօ-
նատարաց ձեռքով, և այսօր հասարակ եղած ճշմարտութիւն մըն
է պաշտօնատարաց յոռութիւնը. այնպէս զի նոյնիսկ Բ. Դուռը և
երկրին վեհապետը քանիցս հռչակեցին զայն: Արդ՝ ճշմարիտ չէ
ըսել մասնաւորապէս Հայաստանի համար՝ թէ Հայ Ժողովրդեան
պատուհասը քիւրտերն են միայն ու չէրքէզները, այլ պատու-
հաս մըն ալ անարժան պաշտօնատարներն են: Այս պաշտօնա-
տարաց մէջ, Հայաստանի մէկ ծայրէն միւս ծայրը, գրեթէ և ո՛չ
մէկ հայ պաշտօնատար մը կայ:

Պատերազմէն առաջ մեր վեհափառ ինքնակալը, այս մեծատա-
րած կայսրութեան միահեծան Տէր, սահմանադրութեամբ և հաւա-
սարութեան սկզբունքով փորձեց լուծել Արեւելեան խնդիրը, կը-
րօնքի խտրութիւնը վերցունելով քաղաքական ու վարչական
խնդիրներու մէջ, ու Տէրութեան պաշտօնները հաւասարապէս
բաշխելով իր ամէն կարգի հպատակաց, և անոնց մէջ մէկ հատիկ
խտրութիւն մը ընդունելով՝ այն որ իւրաքանչիւրին կարողու-
թենէն ու անձնական արժանիքէն կը ծագի: Հայոց Ազգը ո՛չ դը-
ժնդակ, ո՛չ ըմբոստ գտնուեցաւ այս հայրենասիրական վերջին
ջանից. նա մասնաւանդ քանի քանի իր գաւազները ինքզինքնին
նուիրեցին գործին յաջողութեանը. ինչո՞ւ. վասն զի տեսան որ
փառաւոր դեր մը պահուած էր Հայուն՝ խնդրոյն այդ եղանակ
լուծմանը մէջ. վասն զի Հայն իր ինքնուրոյն եկեղեցիովն ու ինք-
նուրոյն ազգութեամբը, որ չէ խառնուած ո՛չ օտար եկեղեցւոյ

մը հետ և ոչ օտար ազգի մը հետ, ամենէն աւելի կրնար անխառն եռանդով աշխատիլ երկրին վերածնութեանը համար, և անոր՝ չեմ ըսեր գլխաւոր գործաւորներէն մէկն ըլլալ, այլ կը համարձակիմ ըսել՝ գլխաւոր գործաւորն ըլլալ, համակերպելով նաեւ՝ Աստուծո՛ւ մէ իրեն մենաշնորհեալ բնական տուրքովը պարագայից բերմանցն աւ այլ և այլ ազգաց այլ և այլ բնաւորութեանցն ու բարոյից:

Գեղեցիկ էր այն գործը յոր ձեռնարկեց իր գահակալութեան օրէն մեր այժմու Վեհափառ Ինքնակալը, և ոչ ոք կրնայ մեղադրել զՀայս՝ որ յուսացին: Այլ փորձն ի դերեւ ելաւ. և պատե-
րազմն ու թշնամոյն յաղթութիւնը եկան նոր ուղղութիւն մը տալ Արեւելեան խնդրոյն և նոր եղանակ մը ներկայացնել լուծ-
ման:

Արեւելեան խնդիրն այլեւս ուրիշ կերպով չէր կրնար լուծ-
ուիլ, այլ կամ, Աստուած մի արասցէ, բաժանմամբ, կամ զանա-
զան կարգի ժողովրդոց համար յատուկ ու մասնաւոր գրութեամբ
վարչութեան. և այս ըսել է՝ ճորտել այն գաւառները որոնք մէյ-
մէկ ազգային յիշատակաց կեդրոններ են, և որք ի հնուսն ազգի
մը հայրենիքը կազմելով՝ դեռ այսօր բնակութեան տեղի են մնա-
ցած նոյն ազգին անհաւանքուն գոնէ մեծ մասին, ուր վերջապէս
քրիստոնեայք և անոնց վարչութիւնը յանձնել այն ազգէն քրիս-
տոնեայ պաշտօնատարաց՝ անփոփոխ և անվթար պահելով վեհ,
կայսեր վեհապետական իշխանութիւնը, այսպէս՝ Հէրոսէք, այսպէս՝
Պօսնա, այսպէս՝ Պուլկարիա, այսպէս՝ Յունական գաւառք, այս-
պէս՝ Հայաստան. և մնացեալ բոլոր գաւառաց մէջ անթերի պա-
հել Տաճիկ պաշտօնատարներով վարչութիւնը, թէև գտնուին հոն
քրիստոնեայք, բայց ուր չեն այն քրիստոնէից ազգութեան օր-
բանք, և ուր սակաւաթիւք են սոքա: Գաւառաց այս կերպ ու-
րոշումը՝ ըստ մեզ՝ բնաւ քաղաքական կերպարանք կամ հետեւանք
պիտի չունենար:

Մեր ազգային խնդրոյն այս մասն է ահա որ չէր լուծուած
Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածին մէջ, այլ եւ ոչ
քոլորովին բարձի թողի էր եղած. զի ինչ որ ընդհանուր կերպով
վարչական բարեկարգութիւն ու բարեւոքում արամադրած էր յօդ-
ուածն այն, հոն պիտի երթար յանգէր վերջապէս. զի հոն էր
քարեք վարչութեան խնդրոյն միակ կարելի լուծումը, և այլ ա-
մենայն լուծում անհաստատ ու անիրաւ պիտի ըլլար: Եւ մենք
ազգովին պարտաւոր ենք այն պետական աւագ անձանց, որ դաշ-
նադրութեան այդ յօդուածը ստորագրեցին. և հոս բարեպատեհ
առիթ կը գտնեմ այդ երախտագիտութիւնը յանուն ազգին յայտ-
նելու իրենց, և որոց մին այսօր՝ իր շրջահայեաց, խոհեմ ու աւ

մոքիչ հանձարովը՝ կը վարէ գոռաւոր ու փափուկ պարագայից մէջ այս երկրին ներքին ու արտաքին քաղաքականութիւնը:

Այ-Ստեփանոսի Դաշնադրութեան 16րդ յօդուածը երբ ձեռք անցուցինք, նոր ոգի առինք և աւելի եռանդամբ սկսանք աշխատիլ: Մեր գործը չէր լմնցած, այլ սկսած էր: Յայտնի էր որ Այ-Ստեփանոսի Դաշնադրութիւնը ինչպէս որ էր՝ այնպէս պիտի չմնար. իր զանազան արամադրութիւնքը եւրոպական բովէն անցնելով փոփոխութիւններ պիտի կրէին: Մասնաւորապէս 16րդ յօդուածն ալ անպատշաճ փոփոխութեան ենթակայ պիտի ըլլար: Ինչ որ եւրոպական քաղաքականութեան շահուց հետ սերտ առնչութիւն ունէր Դաշնութիւնի հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը, նոյն կերպով և թերեւս աւելի շօշափելի կերպով Եփրատայ հովտին ապագայ քաղաքական վիճակը առնչութիւն ունէր անգղիական շահուց հետ:

Որչափ ալ անշահատէր ըլլար և հայասէր միայն՝ այն զգացումը, որ 16րդ յօդուածին խմբագրութեանն առաջնորդած էր, Անգղիան պիտի տեսնէր այդ յօդուածը Եփրատայ հովտին մէջ նոր քաղաքական վիճակ մը կը պատրաստէ՝ որ կրնայ մասնաւոր կերպով զայն առորագրող տէրութեանց միոյն քաղաքական շահուց տեսակէտին պատասխանել: Անգղիան պիտի չընդունէր զայս: Կամ յօդուածը վերցունելու պիտի աշխատէր, կամ փոխելու: Դիտմամբ կ'արտասանեմ վերցունել բառը, զի եղան քաղաքագիտաց շըրթունք՝ որ հնչեցին այս բառը, այլ անկարելի էր վերցունել. զի անմարդասիրութիւնն ու խժեթութիւնը անկարելի է Անգղիոյ ազատամիտ ազգին համար: Կը մնար միայն բարեփոխել յօդուածը այն կերպով՝ որ յօդուածը մնայ իբրև Հայոց համար խմբագրուեալ յօդուած. Հայաստանը բարեկարգի Հայաստանի համար, եւ Հայկական խնդիրը չէզոքանայ, այսինքն՝ լոկ Հայկական խնդիր ըլլայ:

Բայց մենք ալ մեր կողմէն պէտք էր որ աշխատէինք. պէտք էր մեր մոռցուած անունը յիշեցնէինք՝ երբեմն մեղի հետ ապրող եւ այսօր կորսուած հին ու փառաւոր ազգերուն թուանցը Եւրոպայի մէջ. պէտք էր գիտնար Եւրոպա, որ Հայ ազգը կը զգայ ինքզինքը եւ գիտէ իր իրաւունքը պաշտպանել: Խորէն Սրբազան ուղեւորեցաւ ի Բէթէրսպուրկ, եւ Խրիմեան Սրբազան յԱրեւմուտե Եւրոպիոյ՝ իրեն թարգման ունենալով ազգային երիտասարդութեան փայլերէն մին՝ որ իր նորահաս ու միանգամայն հասուն հանձարով մեր Հայոցս ապագայ գեղեցիկ յոյսերը պատկերացուց Եւրոպիոյ առջեւ, ինչպէս Խրիմեան Սրբազան ալ Հայաստանի փառաց սուգը ու դժբախտութեան մէջ համբերատար ազնուութիւնը:

կը ներկայացնէր իր դէմքին վրայ, ինչպէս Խորէն Սրբազան ալ հին յիշատակներով թրթռուն և նոր յոյսերով բարախուն սիրտը Ազգին: Ասոնք պատգամաւորք էին պաշտօնապէս Ազգին կողմէն. իսկ ամէն Հայու պարտքն էր գործակցիլ իրենց, և իմ իրաւունքըս էր այսպիսի պարագայի մէջ Հայութեան բոլոր զաւակացը դիմել, քանի՜ և ո՛ւր որ պէտք ըլլար: Որո՛ւն սիրտը Հայու անունով կը թրթռար և որ կարող կը զգար զինքը օգտակար ըլլալու Ազգին, գործակցեցաւ հոս ինձի և հո՛ւն ազգային պատգամաւորաց: Եւ զի ջանքն ընդհանուր եղաւ, ընդհանուր եղաւ նաեւ շնորհաբար և անհոգիութիւնը որ ամէն կողմէն սկսաւ ծնիլ ու բազմանալ մեր համակրութիւնը որ ամէն կողմէն թարգման եղան այս համակրական զգացմանց, պաշտպան կացին մեր դատին գրեթէ առանց բացառութեան ամենուրեք, ժողովրդական ակումբներ կազմեցան և քաղաքական բեմերն իսկ որոտացին մեր Ազգային խնդրոյն վիճաքանութեամբ: Կրնայինք ըսել թէ Եւրոպիոյ զգացումն ի՛ մեր կողմն էր. զգացո՛ւմ, աւա՛ղ, առաջուց գիտէի թէ այս դարուս մէջ շահը միայն կը խօսի և մասնաւոր շահը միայն պիտի խօսի այն ձերացեալ ու գործոց մէջ կարծրացեալ քաղաքագիտաց ակումբներն մէջ՝ որ պիտի գումարէր ի Պէրլին: Այլ մենք շահն ալ ի մեր կողմ ձգած էինք: Քիչ մ'առաջ ըսի արդէն թէ ինչպէս:

Տէրութեանց Աւագաթողովը գումարուած և արդէն մէկ քանի նիստ ըրած էր ի Պէրլին. ամէն կողմէ ամէն տէրութենէ յուսադրութիւնք ու պաշտօնական խոստումներ ընդունած էի. յայտարարութիւններ՝ թէ ի՛նչ որ միւս քրիստոնեայ ժողովրդոց պիտի տրուի, պիտի տրուի նաեւ Հայոց. ձայն չունէին հայերը և չէին կրնար ունենալ Աւագաթողովին մէջ, այլ — մինչև այս աստիճան էին մեզի տրուած յոյսերը — մեծ և աղնուախոհ ազգի մը, Գաղղիոյ արտաքին գործոց պաշտօնեայն և առաջին լիազօր դեսպանը յանձն առած էր որ ինք ներկայացուցիչ ու փաստաբան կանգնի մեր դատին՝ Աւագաթողովին մէջ, նա՛ որ և կատարեալ հաւանութեամբ ընդունած էր մեր խնդրոյն ձեւը, հոգին և գործնական եղանակը՝ ինչպէս որ առաջարկած էինք մեր պաշտօնական գրութիւններով:

Վերջապէս՝ աւագադոյնն այն աւագաց և ճարտարագոյնն ի քաղաքագիտաց նախագահն իսկ Աւագաթողովին, որ և մասնաւոր ուշադրութեամբ քննած էր մեր խնդիրն ու մեր գրերն ամենայն՝ և մասնաւոր հոգատարութիւն յայտնած առաջին օրէն մեր դատին համար, պաշտօնական կերպով ներկայացուց և օրակարգն անցուց մեծ ժողովին՝ Կ. Պօլսոյ Հայոց Պատրիարքին նամակը առ

նոյն ինքն նախագահն, Հայ պատգամաւորաց խնդրագիրը, Հաստատանի վարչութեան համար ծրագրեալ կանոնագիրը և Հայաստանի վրայ վիճակագրական տեսութիւն մը:

Այսպէս ահա ներելի էր մեզ յուսալ թէ խնդիրն ի հիմանց պիտի քննուէր ու հիմնական պիտի ընդունէր լուծում: Այլ ճիշդ այս միջոցին երեւան կ'աւ գաղտնի դաշնադրութիւնը ընդ մէջ թուրքիոյ և Անգղիոյ՝ Ասիոյ նկատմամբ:

Տեսարժ երեսփոխանք, ինձի չի պատկանիր քաղաքական տեսութեանց մէջ մտնելով ըսել թէ ո'րչափ յանցաւոր կ'ընան ըլլալ Հայերը որ չնախատեսեցին զայդ նոր քաղաքականութիւնը՝ զոր և ոչ մէկ տէրութիւն եւրոպայի մէջ նախատեսած էր, և որուն մէջ յայտնի չէ տակաւին, երեւակայութիւնն արդեօք կամ թէ հեռատես քաղաքագիտութիւնը աւելի՛ մեծ դեր խաղացած է: Այլ այդ դաշնադրութիւնը՝ որ եթէ գործադրելի՛ անուրանալի բարիք մըն է թուրքիոյ համար և Հայոց համար ալ, արգելք չեղաւ որ Աւագածողովն զբաղի Այ-Ստէֆանոսի Դաշնադրութեան 16-րդ յօդուածովը, բարեփոխէ զայն, չէզոքացնէ ու մէկ տէրութեան երաշխաւորութեան ու հսկողութեանը փոխանակ բոլոր մեծ տէրութեանց երաշխաւորութիւնն ու հսկողութիւնը դնէ, մինչդեռ միւս կողմէն ալ թուրք-անգղիական դաշնադրութեամբ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնն ապահովեալ էր Հայոց համար. այլ արգելք եղաւ որ Հայ ազգին խնդիրն ամբողջապէս նկատողութեան տանուի:

Որ և է անկողմնակալ մտածութեան համար ակներեւ է, որ եթէ թուրք-անգղիական դաշնադրութիւնը Ասիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց համար բարեկարգութեան ծրագիրը Անգղիոյ ու թուրքիոյ կառավարութեանց համաձայնութեամբ որոշուիլ տրամադրած չըլլար, տէրութիւնք իրենք զայդ ծրագիրը պիտի որոշէին:

Աւասիկ Պէրլինի Դաշնադրութեան 61-րդ յօդուածը.

«Բարձրագոյն Դուռը կը խոստանայ, առանց այլ եւս յապա-
« դելու, գործադրել այն բարեօքումներն ու բարենորոգումները,
« զորս տեղական պետքերը կը պահանջեն Հայոց քնակած գաւառ-
« ներուն մէջ, և անոնց ապահովութիւնն երաշխաւորել Չէրքէզաց
« ու Քրդաց դէմ: Այս նպատակաւ ձեռք առած միջոցները պար-
« բերաբար պիտի ծանուցանէ տէրութեանց, որք անոնց գործա-
« դրութեանը պիտի հսկեն»:

Տեսարժ երեսփոխանք, եթէ այս յօդուածը ցաւալի բան մ'ու-
նի, այն է որ մեր խնդրոյն լուծումը ըստ մասին կը յետաձգէ.
չկործաներ ազգին յոյսերը, այլ եւ չպսակեր նոյն հետայն: Եւ ո՞ր

ազգ կրցած է յանկարծակի կերպով իր բաղձանացն ի կատար հասնիլ. դժբախտութիւնն է միայն և մահ, որ յանկարծակի կրնան գալ անձի մը և ազգի մը վրայ. կեանքն ու բարեկեցութիւնը յաւիտեան կը ձեւանան: Եւ ասոր համար է որ կ'անիրաւեն անոնք որ կ'ըսեն թէ՝ «Խնչո՛ւ սկսանք, եթէ պիտի չյաջողէինք», և թէ՝ «յայտնի էր որ պիտի չյաջողէինք»: Ղի օր մը յաջողելու համար՝ այս օրէն սկսելու էր. և Ղի եթէ ապահով կերպով գիտնայի ալ առաջուց թէ պիտի չյաջողիմ բնաւ, դարձեալ պիտի սկսէի, և այն թո՛ղ գրէր ինձի ազգս ի դատապարտութիւն:

Բայց ոչ ինքնին ձեռնարկեցի ես յայս գործ. այլ յառաջ քան Ղի և բուռն քան Ղիմս էր ազգին ընդհանուր փափագը. և ևս պատգամ միայն ընդունած էի զայն փափագն յառաջ վարելու: Արդ՝ երկու կարգ առարկութիւնք կան որոց ազգած ցաւը կ'աւելնայ յիս իմ ցաւերուս վրայ. այս առարկութեանց մին է այն՝ թէ վասն Ղի քիչ խնդրեցինք, քիչ ընդունեցանք, թէ անկատար կերպով թարգման կացինք Ազգին իղձերուն և թէ նոյն իսկ այն կերպով վարուեցանք դիմամբ և խորհրդով՝ որ անկատար կերպով պատկուին այդ իղձերը: Այս առարկութիւնը ազգայնոց ու մանց կողմէն է և նոր ապացոյց մը կը հանդիսանայ այն չարեաց՝ որ Ազգին գերութեան վիճակը գործած է, յաւառ անվստահութիւնը բնական յատկութիւն մ'ընելով ազգայնոց: Ա՛հ, եթէ այդ խիզախ վճիռն արձակողը գիտնար, թէ անոնք որ աշխատեցան վեց ամիսներէ ի վեր, աշխատեցան այնպէս՝ որպէս ոչ երբեք աշխատած էին իրենց կեանքին մէջ, ընծայելով, ազգին համար զամենայն որ ունէին, որն իր հարստութիւն, որն իր տաղանդ, որն իր ազգեցութիւն, և ամէնքն իրենց աշխատութիւն. եթէ գիտնա՛ր թէ ի՛նչպէս արհամարհեցին դժարութիւնք ու վտանգ. եթէ գիտնար թէ լաւ և ևս համարեցան զոհել իրենց շահն ու անձը, քան թէ նշանախն'ց մը զոհել ազգային ծրագրէն. եթէ գիտնա՛ր թէ ի՛նչ սուրբ հայրենասիրութեամբ վառուած էին առանց որ եւ է փառքի կամ համբաւոյ ակնկալութեան ո՛չ այժմ, ո՛չ առ յապայն, եթէ գիտնար ինչ որ ևս գիտեմ, խղճմտանքին մէջ պիտի դողաք՝ այդ դատապարտութիւնն արտասանելով:

Միւս առարկութիւնը օտարէ՛ն կուգայ մանաւանդ, Ղի չկայ Հայ մը՝ որ զայդ առարկութիւնը կարենայ ընել. ա՛յն է թէ՛ ինչ որ ձեր Պատրիարքը ազգին խնդիրը կոչեց, այն իր հնարած խնդիրն էր, և ազգը չունէր մասնակցութիւն: Այդ օտարը չէ՛ լսած Հայոց ազգին անվերջանալի աղաղակը այնքան տարիներէ ի վեր, և չէ լսած սոյն այս Երեսփոխանական ժողովին յանուն Ազգին ինչ ձի յանձնած պաշտօնը՝ զոր և կրկնեց ասկէ քիչ ժամանակ առաջ:

Եւ արդ՝ ահա յայտնեցի ձեզի թէ ի՞նչ ձեռով և ի՞նչ բառերով ներկայացուցի Հայոց խնդիրն Եւրոպայի, և զոր կ'ամբողջեմ հասապէս. Հայոց վարչութիւն չայաստամի մէջ առանց քաղաքական փառասիրութեան, զոր երբեք չենք ունեցած և չենք կրնար ունենալ, մեր Վեհափառ Սուլթանին հովանաւորութեանը և վեհապետական իշխանութեանը ներքեւ: Դո՛ւք, ազգային երեսփոխաններ, ըսէ՛ք, դուք որ բոլոր ազգին քուէովն ընտրուած՝ կը զգաք ի ձեր սիրտ բարասիւսի սի՛րան ազգին, ըսէ՛ք, ազգին խնդիրը չէ՞ այն որ ներկայացուցի:

Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք ինձ որ լուռ մնայի. ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք որ այնպիսի պարագայի մէջ ուր Թուրքիոյ քրիստոնեայ ժողովրդոց բազմը պիտի վճռուէր, ձեր Պատրիարքը անհող կենար. ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք եթէ նոյնիսկ անյոյս և անապաւէն չգիմէի ազգաց ժողովին՝ զէթ անոր համար, որ Եւրոպայ գիտնայ թէ Հայոց ազգ մըն ալ կայ Արեւելքի մէջ: Ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ք դուք և պիտի ներէի՞ն ինձ մեր Նախնեաց հողիք, Հայկէն մինչև և մեր վերջին Լեւոն, Լուսաւորիչէն մինչև ի վերջինն՝ Ներսէս՝ ի չարս մեր ազգաշէն և ազգասէր կաթողիկոսաց, ըսէ՛ք, պիտի ներէի՞ն և պիտի ներէի՞ք եթէ խոչ և խռթ առ ոտն հարկանելով մինչև Եւրոպա չհասցունէի Ազգին աղաղակը. Ըսէ՛ք, ըսէ՛ք ձեր հանդիսաւոր քուէովը, ըսէ՛ք ձեր միաձայն քուէովը, զի միաձայն միայն կրնայ ըլլալ քուէն այս պարագայիս մէջ. Ըսէ՛ք, եւ ձեր քուէն թող պատասխանէ այդ անհեթեթ եւ ազգուրաց առարկութեան 1):

Եւ սակայն ո՞ւր է կորուստը, ո՞ւր է այնքան աշխատութեանց և ջանից ապարդիւն մնալը, ո՞ւր է այնքան ջոգութիւնը, ո՞ւր է դժբաղդութիւնը, ո՞ւր յուսահատութիւն: Վասն զի՝ առաջին անգամ Հայոց ազգին անուան տնցաւ հանդիսաւոր դաշնագրութեանց մէջ՝ ա՛յդ է կորուստը. վասն զի՝ Հայոց ապագային սերմունքը դրուեցան, ա՛յդ է մեր ջանից ապարդիւն ելնելը. և վասն զի՝ Եւրոպայի ժողովուրդներն ու տէրութիւնները ճանչցան ու սիրեցին Հայ ազգը, ա՛յդ է այնքան ջոգութիւնը. եւ վասն զի՝ այս վայրկեանս որ կը խօսիմ ձեզի այս ազգային բեմին վրայէն, թերեւս մեծ ևս բեմերու վրայէն հարցումներ կ'ուղղին Եւրոպայի կառավարութեանց՝ Հայոց նկատմամբ, ա՛յս է մեր լքումն ու յուսահատութիւն:

Տեա՛րք երեսփոխանք, ըսի արդեն թէ մեր խնդիրն անմիջա-

1) Ազգային ժողովն յետ ասեմաբաւուքեան միաձայնութեամբ մեծեց սոյն օտարոյ առարկութիւնը:

պէս եւ կատարելապէս չէ՛ իրականացած, եւ ասոր համար պարտք համարեցայ բողոքել հոռ տէրութեանց դեսպանաց քով, և ի Պերլին լիազօրաց քով: Բողոքը տկարին իրաւունքն է եւ շատ անգամ յուժգէտս կը գործածուի նա. այլ ո՛չ այս պարագային մէջ, զի արդիւնքն իսկ տեսնուեցաւ վերջին վայրկենին, յօդաւածին խմբագրութեանը մէջ: Այո՛, մեր՝ խնդիրն ամբողջապէս չէ կատարուած, այլ մեծ է արդէն ինչ որ ստացանք դաշնագրութեան այն յօդուածով. եւ մեծ է՝ ոչ ոք կրնայ ուրանալ զայս և նա քան զայլ ոք աւելի նուազ՝ Անգղիոյ մասնաւոր պաշտպանութիւնը:

Մենք չենք յուսացած մեր զօրութեանը վրայ այդ պաշտպանութեան տալու համար այն ուղղութիւնը՝ զոր կրնանք փափաքիլ մեր ազգային խնդրոյն կատարմանը նկատմամբ. այլ իրողութիւնք զօրաւորագոյն են քան զամենայն՝ և վճռաբար կը հրամայեն նոքա տէրութեանց քաղաքականութեան:

Անգղիոյ մեծ ազգին քաղաքականութիւնը՝ որուն յայտնի են շահերը, նպատակն ու համակրութիւն, կրնայ ի սկզբան այնպիսի ձեւ ու ոգի մը գլխնուել՝ որ իր յաւիտենական կղզին մշանջնաւորապէս պատող ովկիանոսին պէս ինքն իրեն դէմ մարտնչելով թէ և չյոգնի, չպարտասի, այլ՝ զի պէտք է յաջողի, հա՛րկ պիտի զգայ վերջապէս նոր ոգի ու նոր ձեւ առնուլ:

Իսկ մենք, Տեա՛րք երեսփոխանք, մենք յարատեւենք մեր օկոսած գործին մէջ: Այսպիսի գործեր ո՛չ մէկ օրուան մէջ, ո՛չ մէկ մարդու ձեռքով կրնան կատարուիլ: Պատրաստուինք մեր ապագային: Նախ՝ չկենանք հոռ, Հայաստա՛ն երթանք. Հայաստա՛ն ղրկենք ինչ որ ունինք Ազգին մէջ իր բանիբոլէն, տաղանդաւոր, ազգասէր, ուսումնասէր եկեղեցականներ. Հայաստա՛ն երթան մեր դաստիարակներ, ուսուցիչներ, մեր այնաքան վառվռուն եփիտաւորդներ. Հայաստա՛ն երթան մեր արուեստագէտներ, վաճառականներ. Հայաստա՛ն երթան այնքան դժբախտ պանդուխտներ. ո՛չ եւս պիտի ըլլայ հոն սով, սրածութիւն. ո՛չ եւս հարըստահարութիւն. ո՛չ եւս կենաց և ընչից և պատուոյ առեւանգութիւն. ո՛չ եւս աշխատութեան խափանում: Ուղիներ պիտի բացուին. ջրանցքներ պիտի չինուին. գործարաններ պիտի կառուցուին. Անգղիոյ դրամատէրք հո՛ն պիտի երթան իրենց դրամը գործածելու. թող երթան մեր դրամատէրք ալ, ընկերութիւններ կազմեն այս օրուընէ. ընկերութիւններ՝ ամէն քաղաք և գիւղ դպրոցներ հաստատելու համար. Հնդկաստանէն, Հայաստանէն, Անգղիայէն, Թուրքիայէն, Ռուսիայէն, Աւստրիայէն ու մինչեւ Պարսկաստանէն միանան, ձեռք ձեռքի տան բոլոր Հայերը, և այն

առեն թերեւս ես ալ ցաւագար ու անբռնի իւրանդութեամբ վարակեալ, ի գերեզման իջած ըլլամ արդէն. այլ տեսնելով այսօր ազգային միասիրտ, միահոգի աշխատութեան գեղեցիկ արդիւնքները, տեսնելով պատկուած մեր այսօրուան բոլոր յոյսերը, հոգիս պիտի խալտայ գերեզմանիս մէջէն և պիտի ընդգրկէ մեր սիրելի Նախնեաց հոգիները...

ՓԱՐԻԶԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ ԵՒ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԸ 1)

(1885 Մարտ 30)

Թուրքիոյ ներքին, ընդհանուր յեղաշրջումը սկսաւ Սուլթան Մահմետ Բ. ի ձեռքով. բայց մասնաւորապէս քրիստոնէայ հպատակներու նկատմամբ բարենորոգումներու ձեռնարկեց անոր որդին՝ Սուլթան Ապտիւլ Մեճիտը, որ իր սատարագամի, առաջին լուսամիտ թուրք պետական անձի՝ Ռէշիտ փաշայի յորդորով 1839ին հրատարակեց առաջին Թաւղիմաթը (բարենորոգում)՝ հրովարտակը՝ Գիւլիսանէի խաթիթ Շէրիֆը։ Թուրքիոյ քրիստոնէայ ժողովուրդներու կեանքին մէջ որոշ բարելաւում մտցուց Բարենորոգումի այս ձեռնարկը։

Պատու թիւները՝ Աւստրիան, Անգլիան և Ֆրանսան, վրենստայի մէջ բանակցութիւններու սկսան Ռուսաստանի հետ և Փետրուար 1ին (Ն. Տ.) բրոթսքով մը ստորագրեցին, որ իրրեւ հիմ պիտի ծառայէր խաղաղութեան դաշնագրին։ Այս բրոթսքովի չորս պայմաններէն մէկն էր Օսմանեան Կայսրութեան հպատակներու ապաւնութեան հարցը։ Թուրք կառավարութիւնը ամէն կերպ աշխատեցաւ, որ ապագայ դաշնագրին մէջ այս կէտը իբրեւ առանձին պայման չդրուի։

Այս բանակցութիւններուն արդիւնք ըլլալով՝ Փարիզի Քոնկրէին բացման օրը, 1856 Փետրուար 6/18ին, Սուլթանը հրատարակեց նոր Թաւղիմաթի խաթիթ Հիւմայունը (բարենորոգումներու արքայական հրովարտակը), որով իր բոլոր հպատակներուն դարձեալ կը շնորհուէր ապահովութիւն կեանքի, պատուի և գոյքի, հաւասարութիւն օրէնքի առջեւ, անխտիր ընդունելութիւն վարչական և զինուորական պաշտօններու մէջ, կրօնի և սւաման տաքառութիւն, քանի մը վարչական սահմանափակումներով, դատարաններու մէջ վկայութիւններու հաւասարութիւն և այլ ժողովրդավար բարենորոգումներ։

1) Այս դաւանագիրը կարգալ նախ քան Սան-Սթեֆանոյի դաւանագիրը, էջ 9:

Փարիզի դաշնագրի (1856 Մարտ 30) Գրդ յօդուածը, յիշելով այդ հրովարտակը՝ կը շեշտէ յատկապէս, որ ան պէտք է իբր հիմ ծառայէ թուրք կառավարութեան և Սուլթանի քրիստոնեայ հպատակներու փոխադարձ յարաբերութիւններու: Օսմանեան հպատակ հայերու և միւս քրիստոնեաներուն համար այդ թանգիւմայթը մեծ կարեւորութիւն ունեցաւ իբրեւ կռուան, որուն յենելով՝ եւրոպական պետութիւնները ընդհանուր ճնշում ի գործ դրած են թուրքիայի վրայ, ի նպաստ քրիստոնեայ բնակիչներուն, և այդ է եղած պաշտօնական հիմնաքարը Հայոց Ազգային Սահմանադրութեան և առ հասարակ Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումներուն:

Փարիզի դաշնագրի Գրդ յօդուածը.

«Ն. Մեծութիւն Սուլթանը՝ իր հպատակների բարեկեցութեան մասին ունեցած մշտական հոգացողութեամբը՝ յատուկ ֆերման շնորհեց, որով բարեօրոգում է, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, նրանց բոլորի վիճակը, և դրանով նա նուիրագործեց իր վահանձն դիտաւորութիւնները թուրքիայի քրիստոնեայ ժողովուրդի նկատմամբ: Միեւեռյն ժամանակ ցանկալով մի նոր ապացոյց ևս տալ իր այս ղդացումներին՝ նա հաղորդեց դաշնագիրն ստորագրող պետութիւններին վերոյիշեալ ֆերմանը (հրովարտակ), որը Սուլթանի արքայական կամքի ինքնաբոլս արտայայտութիւնն է: Պետութիւնները ճանաչում են այս յայտարարութեան կարեւոր նշանակութիւնը: Ինքն ըստ ինքեան կենթադրութեամբ է, որ այս հանգամանքը բնուելու էր առաջին անգամ իրաւունք է տալիս յիշեալ պետութիւններին՝ ոչ միայն և ոչ առանձին՝ խառնուել ո՛չ Սուլթանի և իր հպատակների փոխադարձ յարաբերութիւնների և ոչ էլ նրա կայսրութեան ներքին գործերի մէջ»:

Իսկ թանգիւմայթի հրովարտակին մէջ քրիստոնեաներուն վերաբերեալ տրամադրութիւնները հետեւեալներն են.

«Այս բոլոր առանձնաշնորհումներն և կրօնական արտօնութիւնները, որոնք մեր նախնիքներից ի վաղուց անտի շնորհուել են պետութեան մէջ բնակող և իմ պաշտպանութիւնը վայելող բոլոր քրիստոնեայ և այլ ոչ-մահմետական հասարակութիւններին՝ վաւերացուած են մեզանից և պիտի պահպանուին»:

«Իւրաքանչիւր քրիստոնեայ կամ ոչ-մահմետական հասարակութիւն պարտաւորութեամբ է մի որոշ ժամանակի ընթացքում իր միջից ընտրուած յանձնաժողովի միջոցով, Բ. Դրան հսկողութեան տակ և իմ բարձր բարեհաճութեամբ, քննել իր ունեցած առանձնաշնորհումներն և արտօնութիւնները, սահմանել ժամանակի և

քաղաքակրթութեան պահանջած բարենորոգումներն և հաղորդել
Բ. Դրան: (1)

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐ ՊԵՐԼԻՆԻ ԴԱՇՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ

ԳՐԴՄԱԴՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պերլինի դաշնագրութեան կնքումէն վերջ, առաջին անգամ
Հայկական Հարցը արծարծուեցաւ 1880ին Անգլիոյ նախաձեռնու-
թեամբ և վեց մեծ պետութիւններու դեսպաններու հաւաքական
գործակցութեամբ: Այս առթիւ փոխանակուեցան հետեւեալ վա-
ւերագրերը.

ԱՊԷՏԻՆ ՓԱՇԱՅԻ 1880 ՅՈՒԼԻՍ 5 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ

ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐՆ՝)

Պ. Դեսպան

Պատիւ ունիմ պատասխանելու Ձեր Վսեմութեան Յունիս 11ի
Ծանուցագրի (note) այն մասին՝ որ Պերլինի Դաշնագրութեան
61-րդ Յօդուածին պայմաններուն կը վերաբերի. պայմաններ՝ որ
միեւնոյն Յօդուածին վերջին հատուածին մէջ բացայայտ դրուած են:

Պատեալմէն հետեւանք եղող ամէն տեսակ մտադրադուներ-
րու և դժուարութեանց հակառակ՝ Օսմանեան կայսերական կա-
ռավարութիւնն միշտ ի մօտ ունեցաւ այս պայմաններու գործա-
դրութիւնը. և Բիւրոխտանի ամէն մասերուն և ուրիշ վիլայէթ-
ներու մէջ բազմաթիւ ձեռնհաս պաշտօնատատարներ ղրկեց՝ որոնց
պաշտօնն էր միայն ամենէն աւելի ազդու միջոցներն փնտռել թէ՛
Հայոց և թէ՛ Նորին կայսերական Վեհափառութեան՝ Սուլթանին՝
հաւատարիմ միւս հպատակներուն անգործութիւնը ապահովելու
և վերջապէս նշանակելու համար միեւնոյն միջոցներու կիրառու-
թեան եղանակը, անձամբ իսկ գործադրելով ինչ ինչ միջոցներ՝
իրենց շնորհուած իրաւունքին համեմատ: Այս Յանձնաժողովներէն
զատ՝ անձանթ չէ նաեւ՝ թէ կարճ ժամանակի մը մէջ Օսմանեան
կառավարութիւնը որոշեց Նիզամիէ տեսաններէն բաժնել գործա-
դիր իշխանութիւնը, եւրոպայի մէջ ի գործ դրուածին համա-
ձայն, թէ՛ կը ջանայ լաւ կազմակերպութիւն մը տալ անոնց և
ամեն ուրեք տուրքի և տասանորդի հաւաքման նոր եղանակ մը

(1) Սարուխան, Հայկական Խնդիրն Եւ Ազգ. Սանճաւարութիւնը Թիւրքիայում
(1860—1910), Թիֆլիս, 1912, էջ 14:

*) Դիւան Կ. Պոլսի Հայոց Պատրիարքանի

հաստատելու տնհրաժեշտ փորձառութիւնն ընել՝ բնակիչներու հանգիստն ու հանգարտութիւնը ապահովելու համար, թէ՛ վերջապէս սկսած է հաստատել տեղ տեղ քաղաքապահ զօրք և ոստիկանութիւն՝ բնիկ և օտար բազմութիւ մասնաւոր սպաներու պաշտօն տալով ներկայացնել Օրինաց Մարզիւնէր այս երկու Հրահանգներու (institutions) վրայ, և ի նկատ առնուել ամէն ինչ՝ որ նպատաւոր կրնայ ըլլալ անոնց յաջողութեանը:

Այս քննութիւններէն կը հետեւի՝ թէ ժողովուրդներու նկարագրին և պէտքերուն ամենէն աւելի յարմարող բարեկարգութեանց մէջէն այժմ իսկ իբրեւ ամենէն աւելի ստիպողական և արդիւնաւոր ընդունուածներն կը կայանան գիւղախմբերու կազմակերպութեան և բաշխումին՝ ինչպէս նաեւ եղեռնադատ տառաններու հաստատմանը վրայ:

Կարեւոր կը համարիմ ուրեմն քանի մը մանրամասնութեանց մօտեւ այս երկու կէտերու վերաբերմամբ, որ սահմանուած են եւրաշխաւորել՝ ապահով և ստոյգ եղանակաւ՝ հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

Իւրաքանչիւր գաւառակ պիտի բաժնուի գիւղախումբերու՝ որք իրենց կարգին՝ պիտի պարունակեն մէկմէկու մերձաւոր գիւղերու խումբեր:

Գիւղախմբական ժողովներն պիտի ընտրուին բնակիչներու ձեռամբ, և կառավարութիւնը պիտի անուանէ զործագիր իշխանութեան վերաբերեալ ինչ ինչ իրաւունքներ ընդունած գիւղախմբական վարիչ ժողովականներէն մին: Այս վարիչներն կախում պիտի ունենան գաւառակապետներէ (Sous-Préfets) և թաղապետական պաշտօններն ալ պիտի կատարեն հաւաստրապէս: Պէտք է որ զիրենք ընտրող բնակիչներու մեծամասնութեան կրօնին վերաբերին, և այս պարագայի մէջ իրենց իբր օգնական (adjoint) պիտի ունենան փոքրամասնութեան կրօնը դաւանող անձեր: Իրենց պաշտօններու զործագրութեան մէջ ժողովրդին քուէովն ընտրուած՝ չորսն վեց անգամներէ բաղկակած խառն ժողովի մը աջակցութիւնն պիտի ընդունին: Վերը յիշատակուած վարիչներն ու գիւղախմբական ժողովներն առաջին անգամ միայն պիտի անուանուին գաւառակապետներու վարիչ ժողովներէն, և այդ ժողովները պիտի ընտրեն զանոնք իւրաքանչիւր տեղերու բնակիչներու մէջէն:

Իւրաքանչիւր վարիչ իւր հրամանին ներքեւ պիտի ունենայ քաղաքապահ զօրք, որուն թիւը տեղւոյն իրական պէտքերուն համեմատութեամբ պիտի կրնայ աւելնալ: Այդ զինեալ զօրութեան զօրծը պիտի ըլլայ ապահովել գիւղախմբին կարգն ու անդորրութիւնը, ձերբակալել չարագործներն ու սրիկաներն և պաշտպա-

ներկ բնակիչներն ամէն բռնութեան և կեղեքումներու դէմ: Քաղաքապահ զօրքերու ամէն մէկ դասակը պիտի կրնայ միւս գիւղախումբերու քաղաքապահ զօրքերուն օժանդակութիւնը կամ զործակցութիւնը խնդրել՝ միասին գործելու և աւազակներու ձերբակալման մէջ յաջողելու համար:

Վերը յիշատակուած գործակալներէն զատ՝ իւրաքանչիւր նահանգի մէջ պիտի կազմակերպուի մասնաւոր կանոնադրի մը ուսժով՝ նահանգային քաղաքապահութեան մարմին մը, որուն սպաներն ու զինուորներն պիտի ընտրուին կայսրութեան հպատակ եւ զող բոլոր դասակարգերու մէջէն, և որ պիտի դրուի նահանգապետներուն հրամաններուն ներքեւ, գաւառապետներու և գաւառակապետներու արամադրութեան տակ դրուելու համար: Իբրեւ հրամանատարներ (commandants) պիտի ունենայ փորձառու սպաներ և օգնական ու ձեռնառու պիտի ըլլայ՝ ամէն անգամ որ գիւղախումբերու մէջ գտնուող քաղաքապահութեան գործակցութիւնը խնդրուի:

Ներկայ ծանուցագրի շրջանակէն դուրս կը մնայ թուարկութիւնն այն ամէն առաւելութեանց, զորս կ'ընծայէ նախագծեալ կազմակերպութիւնը: Բաւական է հաստատել միայն թէ՝ հաւաքաւորապէս աղդու միջոց մը պիտի ըլլայ այն, աւելցնելու համար գիւղախմբական դպրոցներու թիւը, յառաջդիմութիւն տալու երկրագործութեան և բարեօքելու համար հաղորդակցութեան ձառնապարհներն՝ վարիչներուն և գիւղախմբական փողովներուն խընամքովը:

Սեւանիկի նահանգապետութեան գաւառակներէն մէկուն մէջ ստացուած մեւնոյն փորձառութիւնը կարճ միջոցի մէջ յառաջ բերաւ լուսագոյն արդիւնքներ ի մեծ գոհունակութիւն տեղական փողովուրդին: Այդօրինակ միջոցի մը գլխաւոր արդասիքը պիտի ըլլայ ուրեմն ամուր խարխախներու վրայ զետեղել հասարակաց և անհատական ապահովութիւնը:

Այս ապահովութիւնը երաշխաւորելու համար ուրիշ զօրաւոր մէկ միջոցն ալ եղեռնադատ ատեաններու սահմանումն է, ինչպէս ըսինք: Այս ատեաններն կարգ ըստ կարգէ պիտի երթան այն գաւառակներն, ուր իրենց ներկայութիւնն անհրաժեշտ պիտի նկատուի և հոն պիտի դատեն ոճիրները: Դատ վարելու այսպիսի եղանակ մը մեծամեծ առաւելութիւններ կ'ընծայէ, քանի որ նախնական հարցաքննութիւն և դատաստան շատ աւելի դիւրութեամբ պիտի կատարուին իրենց տեղերուն վրայ՝ քան եթէ դատը ենթարկուէր սահմաններու եղեռնադատ մնայուն ատեաններուն. վստահ չառ անգամ կը պատահի, որ անոնք՝ որոց վկայութիւնն

անհրաժեշտ համարուած է, յանձն չեն առնուր այս վերջիններուն առջեւ երեւիլ և նոյնիսկ իրրեւ վկայ ներկայանալ, մեծ հաւատարութեան, հաղորդակցութեան դժուարութեանց, ժամանակի կորուստի և մեծաքանակ ծախքերու պատճառաւ. բաներ՝ որ բռնի կը խախտեն դատաւարութեան ազատ ընթացքը:

Օսմանեան կառավարութիւնը արդէն հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդունած է կարող և պարկեշտ անձներ՝ առանց կրօնական խտրութեան: Այսուհետեւ այս իրողութիւնն ալ աւելի լայն կիրառութիւն մը պիտի գտնէ, և Բարձրագոյն Դուռը ձեռք պիտի առնու ինչ որ կրնայ արդեամբք իրականանալ:

Նոյնչափ կարեւոր միջոց մ'ալ կայսերական կառավարութեան ուշադրութիւնը գրաւած է. այն է՝ արթուն հսկել կրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց յառաջդիմութեան, որ երկրի մը երջանկութեան գլխաւոր պատճառն է: Հետեւաբար՝ ի բաց առեալ իւրաքանչիւր նահանգի մաքսերու՝ աղի և ծխախոտի՝ ինչպէս նաեւ եկամուտներն բարեպաշտական հաստատութեանց (էվ-գաֆ), որոց յանձանձանքն հասարակութեանց (communautes) ժողովներուն անկ է. մէկ տասներորդը պիտի առնուի նահանգին վարչական պետքերուն համար գործածուած ծախսերու մնացորդէն, ծախքեր՝ որ պիտի հայթայթուին միեւնոյն նահանգին միւս ընդհանուր եկամուտներովը, և յառաջիկայ տարւոյն սկիզբէն նահանգին տրամադրութեանը տակ պիտի դրուի այն՝ ի պէտս կըրթութեան և հասարակաց աշխատութեանց: Հարկ չկայ ըսելու թէ այդ մասնաւոր ծախսագումարը (allocation) պիտի բարձրանայ՝ ցորչափ պետութեան եկամուտներն աւելնան:

Կատարեալ կանոնադիր մը նահանգաց մասին, կանոնադիր մը՝ որ իրեն խորիխ ունի փորձառութիւնն ու տեղերու վրայ կառավարուած քննութիւններն ուսումնասիրուելու վրայ է: Դիչ առանէն ընդհանուր գործածութիւն մը պիտի ստանայ Ասիական Թուրքիոյ բոլոր նահանգներու մէջ: Նոյնպէս նահանգապետներու իրաւունքներն աւելի պիտի ընդարձակուին, և իրենց պաշտօններն պիտի կրաշխտուորուն:

Ասոնք են, Պ. Դեպտան, մասնաւոր կանոնաւորմանց այն գըլխաւոր կէտերն՝ որ գործադրութեան պիտի դրուին:

Նախագրեալին ծանօթացնելով զՋեզդ՝ դաւն է ինձ հաւատել, որ ամէն անգամ երբ հասարակաց իրաւունքի ոճիրներ, որոց պատահումը բնական է աշխարհի ամէն երկիրներուն մէջ՝ գործուին նաեւ հայոց ընտկած տեղերուն մէջ, կըքստ մտքեր կարծես պաշտօն ունին հնարելու երեւակայական եղեռնադործութիւններ՝ միւսներու վրայ աւելցնելու համար, ներկայացնելով զանոնք իբ-

դեւ իրականութիւններ յաշտ եւրոպացւոց եւ այս տեղերը գլխաւոր ժողովներուն առջեւ:

Վերջացնելով պարտք կը համարիմ բացորոշ և ճշգրիտ եղանակաւ հաստատել Զեր Վսեմութեան, թէ Վանի, Տիարպէքիւրի, Պիթլիսի, էրզրումի եւ Սվազի Հայ բնակիչներու պաշտօնական մարդահամարն հետեւեալ արդիւնքը տուած է: Այս վերջիններու թիւը կը բարձրանայ հարիւրին 17-ի, միւս ոչ-մսլիման հասարակութեանցը՝ հարիւրին 4-ի, իսկ մուսլիման բնակիչներունը՝ հարիւրին 79-ի:

Աւելորդ կը համարիմ յայտնել թէ Բարձրագոյն Դուռը Պեռլինի Դաշնագրութիւնն ստորագրող պետութեանց պիտի ծանուցանէ այն ամէն միջոցներն, զորս ձեռք առած է ինքն հետզհետէ բարեկարգութիւններ մտցնելու համար Քիւրտիստանի և Ասիական նահանգներու մէջ՝ ուր կը բնակին նաեւ Հայք:

Հաճեցէ՛ք ևն.

(Ստորագրեալ) Ապէտիմ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՎԵՅ ՄԵԾ ՏԷՐՈՒԹԵԱՆՅ ԴԵՍՊԱՆԱՅ Բ. ԴՐԱՆ ՄԱՏՈՒՑԱԾ ՀԱՒԱՔԱԿԱՆ ԾԱՆՈՒՑԱԳԻՐԸ 1)

Կ. Պոլիս, 7 Մեպտեմբեր 1880

Պարոն նախարար

Ստորագրեալք ընկալան վերջին Յուլիս ամսոյ 5 թուականաւ ծանուցագիրը, որով Բ. Դուռը պատասխանած է՝ իրենց Յունիս 11-ի պաշտօնագրոյն այն պարբերութեան, որ Օսմանեան Պետութեան՝ Պերլինի Դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածով՝ հայաբնակ նահանգաց մէջ ներմուծել յանձն առած վարչական բարեփոխանք և բարենորոգմանց կը վերաբերի:

Նոյն ծանուցագրին մտադիր ուսումնասիրութիւնը ապացուցած է իրենց՝ թէ Օսմանեան Պետութեան կողմանէ նշանակեալ առաջարկութիւնք չեն համապատասխաներ յիշեալ յօդուածոյն ո՛չ ոգւոյն և ոչ տառին:

Ստորագրելոցս ներկայացուցած Տէրութիւնները չեն անգիտանար թէ Օսմանեան Պետութիւնը երկու Յանձնախումբ յուղարկած է հայաբնակ նահանգները, բայց բանաւոր պատճառներ ունին խորհելու միանգամայն թէ անոնց պաշտօնը և ոչ մի արդեան յանգած չէ. եւ Բ. Դուռը հակառակ այն պարտաւորու-

1) Դիւան Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի

թեանց որ կը ծագին իրեն համար 61-րդ յօդուածէն, ետ կեցած է նոյն անօրինութիւնները իրենց ծանուցանելէ :

Ոչինչ չ'ապացուցաներ թէ որեւիցէ բարեօքում ներմուծուած լինի արդարութեան վարչութեան մէջ . ընդհակառակն՝ հիւպատոսական բազմաթիւ տեղեկագրեր կը հաստատեն թէ քաղաքային կամ եղեռնական դատարաններու անկախութեան խնդիրն իւրայշմու վիճակին մէջ անցելոյն բաղդատմամբ՝ եթէ ոչ յօռեգոյն, գէթ նոյնչափ նուազ գոհացուցիչ է :

Իսկ զինակիր պահանորդութեան և ոստիկանութեան խնդրոց գալով, Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը կը հաստատէ թէ Բ. Դուռը պատուիրած է քանի մը յատուկ սպաններու, որ սոյն երկու պահտօնէութեանց վերակազմութեան մասին ծրագրեր ներկայացուեն :

Տէրութիւնք այդ ծրագրոց վրայ տեղեկութիւն առած չեն և Օսմանեան Պետութիւնը չէ կարող հաստատել անգամ թէ անոնք ներկայացուած են իրեն :

Ստորագրեալը չեն կրնար ընդունիլ ուրեմն թէ Ձեր Վսեմութեան պատասխանագիրն իրենց Յուլիս 11-ի ծանուցագրոյն արտայայտած դանդաղանոց ամենափոքր գոհացում մը տուած լինի : Ասկէ դատ՝ նոքա այնքան առաւել իրաւունք կը կարծեն ունենալ Օսմանեան Պետութեան այս մասին ի վորձ դրած ճգանց անբուականութիւնը ցցնելու, նոյնիսկ պատասխանագրոյն պարունակութենէն դատելով, Պերլինի Դաշնագրին իւր վրայ դրած պարտականութեանց և յառաջ բերած կացութեան վրայ նուազ ճիշդ ըմբռնում մ'ունի :

Հայաբնակ նահանգաց մէջ տեղի ունեցած կամ իրեն այնպէս նշանակուած եղեռանց մասին Բ. Դրան տալ կարծած բացատրութիւններուն բառերն իսկ կ'ապացուցանեն, որ նա կը զլանայ խոստովանիլ յիշեալ նահանգաց մէջ տիրող անիշխանութեան աստիճանն և ծանրակշռութիւնը իրաց վիճակի մը, որոյ յարատեւումն, ըստ ամենայն հաւանականութեան, այն ընդարձակ գաւառաց մէջ բնակող քրիստոնեայ ժողովրդոց բնաջինջ լինելուն առիթ պիտի ըլլայ :

Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը և ոչ մի լուրջ առաջարկ կը պարունակէ Ձերքէսներու և Քրդերու ծայրայեղութեանց վախճան տալու դիտմամբ : Եւ սակայն երկնչելի է թէ հասարակաց օրէնքներու գործադրութեամբ այդ սպերասանութեանց առաջքը չկարենայ առնուիլ : Միայն արտաքոյ կարգի խառնութեան միջոցներով կարելի է վերջ տալ այնպիսի բռնութեանց, որ 61-րդ յօդուածին մէջ նշանակուած նահանգաց մի շատ մասերուն մէջ մըջ-

անջինաւոր վտանգ մը առաջ կը բերեն Հայերու ընչից, պատուոյ և կենաց դէմ:

Պէսլինի Դաշնագրոյն 61-րդ յօդուածով Բ. Դուռը յանձն առած է՝ «Հայաբնակ նահանգաց մէջ՝ տեղական պիտոյից պահան-
« ջած բարեօրոգումներն ու բարենորոգութիւններն, առանց այլեւ
« յապագման, ի գործ դնել»:

Ստորագրեալք ցաւ ի սիրտ կը հաստատեն թէ՝ Յուլիս 5-ի ծանուցագրով նշանակուած ընդհանուր բարենորոգմանց մէջ՝ յիշեալ յօդուածին տրամադրած տեղական պիտոյքը և ոչ մէկ կերպով ի հաշիւ առնուած են:

Անշուշտ՝ տէրութիւնք դոճունակութեամբ պիտի ընդունին Օսմանեան կայսրութեան ամէն կողմանց մէջ ընդարձակ բարենորոգմանց ներմուծումը. բայց՝ նոքա, նախ քան զամենայն, Պէսլինի Դաշնագրոյն լիովին գործադրութիւնը կը պահանջեն և չեն կրնար հաւանիլ, որ Բ. Դուռն մի այնպիսի վերանորոգում առաջարկելով՝ որ նոյն դաշնագրոյն նշանակած նահանգներուն ի նըպաստ պայմանադրուած յատուկ բարենորոգումներէն և ոչ մին կը պարունակէ, այս մասին իւր յանձն առած պարտաւորութիւններէն ինքզինքը զերծեալ կը նկատէ:

Ասկէ զատ նոյն նահանգաց մասնաւոր նկարագիրն ըլլալով լայնածաւալ գաւառաց մէջ քրիստոնեայ տարրին գերիշխանութիւնն, այս իրողութիւնն ի հաշիւ չառնող ո՛ր և է բարենորոգում չկրնար գոհացուցիչ հետեւանք մ'ունեցած ըլլալ:

Ստորագրեալք նոյն նահանգաց ընծայած մի այլ հանգամանքն ևս ի հաշիւ առնուլն պարտ անհրաժեշտ կը վարկանին: Բ. Դուռը Հայոց և Բրդաց համար միեւնոյն կանոնագիրը սահմանելու կամքը կը ցուցնէ: Նախ և առաջ պարտ ու պատշաճ է՝ ըստ վարչութեան՝ անջատել զանոնք, որքան գործնականապէս կարելի է. քանզի ընակաւոր ժողովուրդներն ու կէս թափառիկ ցեղերը՝ միեւնոյն եղանակաւ կառավարելը բացարձակապէս անկարելի է:

Հետեւապէս գիւղախմբերու և վարչական խումբերու (groupes administratifs) բաշխումն ընդհանրապէս այնպէս պէտք է գործադրուի, որ կարելի եղածին չափ՝ համասեռ տարրեր ի մի վայր ժողոված լինին: Բաշխման միտումը պէտք է ըլլայ Հայոց և կամ, ըստ հարկին, Հայոց և Թրքաց համախմբուիլը, ի բաց թողլով զԲուրդ:

Հետեւաբար, իւրաքանչիւր խմբակի ընակչաց մեծամասնութիւնն որոշող վիճակագրական ցուցակաց մէջ պէտք է մուծանել թափառիկ Բուրդ տարրը, որ լերանց մէջ կ'ապրի և որ քրիստոնէաբնակ դաշտաց մէջ անկարգութիւն պիտելու համար միայն կ'իջնէ:

Կարելի է ենթադրել՝ թէ Բարձրագոյն Դուռը, Յուլիս 5-ի ծանուցագրով առաջարկուած գիւղախմբական կազմակերպութեան մէջ, համակրօն բնակչաց մեծամասնութենէն գոյացած առաջին աստիճանի վարչական խումբեր հաստատելու միջոց մը նշմարած լինի: Եւ սակայն ոչինչ չյայտներ այն դրութեան մէջ՝ թէ Բ. Դուռն այդ սկզբան կիրառութիւնը յանձն կ'առնո՞ւ:

Ստորագրեալը գոհունակութեամբ սրտի կը տեսնեն, թէ առաջագրեալ կազմակերպութեան մէջ՝ մէն մի գիւղախմբապետ տեղւոյն մեծամասնութիւնը գոյացնող կրօնական հասարակութեան պիտի վերաբերի: Բայց բարձրագոյն կարգի պաշտօնէից նըկատմամբ նմանօրինակ տրամագրութեան մը չգոյութիւնը յայտնապէս կ'ապացուցանէ՝ թէ առաւարկեալ վերանորոգմունք չեն ըստ բաւականին ի հաշիւ առնուը ՅԱ-րդ յօդուածոյն ակնարկած նահանգաց տեղական պիտոյքը:

Օսմանեան Պետութիւնը կը յայտարարէ, թէ պարկեշտ և կարող անձերը, առանց կրօնի խտրութեան, հասարակաց պաշտօններու մէջ ընդգռնած է արդէն, և թէ այսուհետեւ սոյն իրողութիւնը ընդարձակագոյն կիրառութիւն մը պիտի ստանայ: Այս յայտարարութիւնը յոյժ ճապաղ է, և ստորագրեալը կը խորհին՝ թէ այս կէտին վրայ պնդելն այնքան հարկաւորագոյն է, որքան որ Հայք կը հաստատեն, թէ իրենց մեծամասնութեամբ գտնուած նահանգաց մէջ գրեթէ Հայ չկայ, որ հասարակաց պաշտօնի վրայ գտնուի: Նոցա պահանջքն այս մասին այնչափ առաւել օրինաւոր կը թուի, որչափ որ կարելի է թէ Բ. Դրան նոյն նահանգաց վըրայ քրիստոնեայ կառավարիչներ կարգելովն հանդերձ, վարչութեան մէջ աւելի արդարութիւն և իրաւասութիւն գտնելու մասին՝ դարձեալ Հայոց համար մեծագոյն վստահութիւն մը չգոյանայ:

Վասն որոյ, Օսմանեան Պետութեան ծանուցագրոյն պարունակած տնօրինութիւններէն շատ աւելի ընդարձակ տնօրինութեանց պէտք կայ, որպէս զի Բ. Դուռը Պէւլինի մէջ յանձն առած պարտաւորութիւնները կատարած լինի:

Առաջարկեալ բարենորոգմանց անբաւականութիւնն, ընդհանուր առմամբ, այնքան մեծ է, որ գրեթէ անօգուտ է Բ. Դրան ժրագրոյն պակասութեանց վրայ վիճաբանիլ: Բայց և այնպէս, յետագայ գիտողութիւնք ինքնին կը ներկայանան մտաց:

Նախ և առաջ՝ Բ. Դուռը յայտարարելով թէ գիւղախմբապետք, փոխանակ նոյն իսկ գիւղախմբական խորհուրդէն ընտրուելու, պէտք է լինին տէրութեան պաշտօնեաներ, զորս կեդրոնական իշխանութիւնը պիտի ընտրէ գիւղախմբական խորհրդոյն

ընտրեալ անդամոց մէջէն, վարչական դաստիարակութեան մինչեւ ցյետին աստիճանը տարուած կեդրոնացման սկզբունքը կը հաստատէ։ Միւս կողմանէ՝ գիւղախմբապետներու և գիւղախմբական խորհրդոյ անդամոց նկատմամբ Բ. Դուռը զանց կ'ընէ ըսել, թէ ռոքա ցկեա՞նս՝ և թէ ոչ առժամայ կերպով պաշտօն պիտի վարեն։ Նոյնպէս չ'ըսեր, թէ ո՞ւր պիտի պատկանի զանոնք անկարողութեան պատճառի համար պաշտօնանկ ընելու իրաւունքը։ Այս իրաւունքը արդեօք զանոնք կարող դադարապետութեան խորհրդոյն, թէ ոչ՝ ուրիշ իշխանութեան մը վերապահալ պիտի լինի։

Դարձեալ օսմանեան ծանուցագիրը, ո՛չ զինուորագրութեան եղանակին և ո՛չ ալ ուրիշ տեսակէտներու նկատմամբ, զանազանութիւն չգնէր գիւղախմբական և նահանգական զինակիր պահանորդութեան միջեւ։ Գիւղախմբական զինակիր պահանորդութիւնն յայտ միայն կը տարբերի միւսէն, որ նա գիւղախմբապետին հրամանաց ատորակարգեալ է։ Նա չգումարուիր նոյն իսկ գիւղախմբի մէջէն և կրօնապէս մեծամասնութիւն ունեցող բնակիչներէն, և ոչ ինչ չ'երաշխաւորեր, թէ նա իրօք իւր գոյութեան սեփական հանգամանքը պիտի ունենա՞յ, որ է տեղային պաշտպանողական զօրութիւն մը ըլլալ։

Նահանգական զինակիր պահանորդութեան կազմակերպութիւնն եւս չհամապատասխաներ 61-րդ յօդուածոյն յատկապէս նշանակած նահանգներուն տեղական պիտոյից։

Նաեւ, այն պայմանը, որոյ համաձայն յիշեալ պահանորդութեան թէ՛ սպաներն ու թէ՛ զինուորները պէտք է առնուին պետութեան ամէն դասու հպատակաց մէջէն, բոլորովին անորոշ կերպարան մ'ունի։

Ցանկալի է, որ նահանգական զինակիր պահանորդութեան սպաներն և զինուորներն գիւղախմբական զինակիր պահանորդութեան մէջէն առնուին, այսինքն՝ այն դաշտային պահապաններուն մէջէն, զորս գիւղախումբերն իսկ պիտի ընդունին։ Այս դաշտային պահապաններն՝ որք պաշտօն ունին գիւղերը պաշտպանել Քրդաց արշաւանաց դէմ, նահանգական զինակիր պահանորդութեան պէտք է հայթայթեն իւրաքանչիւր գիւղախմբի ժողովրդոց թուոյն համեմատութեամբ օժանդակ խումբեր։

Նահանգային վարչութեան քմահաճութեանց տեղ՝ ընտրողական սկզբան դրութիւնը հաստատուն երաշխաւորութիւն մը կըրանայ յառաջ բերել հասարակաց ապահովութիւնն ամրացնելու յատկացեալ զօրութեանց բարեւոք կազմակերպութեան մասին։

Եղեռնադատ ատենի մը կազմութեան վերաբերող առաջարկութեանց արժէքը՝ նախ և յառաջ՝ այն ատենին կազմական պայ-

մաններէն կախումն ունի: Եւ սակայն Յուլիս 5-ի ծանուցագիրը այս կէտը ընդ լուծեան թողած է: Կարեւոր կը թուի նահանգաց ոմանց մէջ Հայ տարրին գերիշխանութիւնն (prédominance) ի հաշիւ առնուլ, և դատական կազմակերպութեան մէջ նոյն տարրին համեմատական բաժին մը տալ:

Այլ և աստ իսկ մէկ քանի խնդիրներ յառաջ կուգան, որոց լուծման մասին օտմանեան ծանուցագիրը և ո՛չ մի նշոյլ չտար: Թէ դատաւորք անփոփոխելի՞ պիտի լինին արդեօք, և թէ ոչ ուրոշեալ ժամանակաւ անուանելի: Որո՞վ օրինօք պիտի դատեն. Շէրիֆ թէ ալլով իւրք օրէնսդրութեամբ: Եղեռնադատ ատեանք ի՞նչպէս պիտի յարգել տան իրենց վճիռները կէս անկախ և բոլորովին վայրենի Գուրդ ցեղերուն:

Այս վերջին հարցումը լիովին կ'ապացուցանէ թէ որչափ հարկաւոր է դուրս ձգել Քրդերը Հայաստանի ժողովրդոց պատկանեալ բարենորոգման շրջանակէն և ուրոյն վարչութիւն մը տալ անոնց, իրենց պատերազմասէր և նախնական բարուց համաձայն:

Տեղեկայ և վարատական երկու տարերց առնչութեան վերաբերեալ սոյն այս խնդրոյն առթիւ ստորագրեալք համոզում կը յայտնեն թէ պէտք է ջնջել Քրդերուն Հայոց վրայ հարկադրած բոլոր այն բռնադրօս ծառայութիւններն ու տարապարհակ աշխատութիւնն, որ ոչ թէ մի իրաւանց սկզբունքէ, այլ մի հնարմատ զեղծմանէ միայն կը ծագին: Կը խորհին նմանապէս թէ՛ ի նըպաստ Հայերուն պայմանադրեալ բոլոր բարենորոգմանց արդասիքը, պէտք է նաեւ Քրդաստանի կեդրոնն ու հարաւակողմը (Ճուլամէրկի Գաղա) բնակող բազմաթիւն նեատորականաց ալ արդարասիրարար ստացունել:

Յաւալի է, որ դպրոցական խնամատարութեան և հասարակաց շինութեանց նման՝ տեղային պիտոյքը լրացնելու յատկացեալ գումարի մը վերապահման ակնարկող պարբերութիւնը բացորոշ բաւերով շարադրուած չէ:

Կարելի է ընդունիլ սակայն թէ այս պարբերութիւնը կը պարունակէ յինքեան արժէք մ'ունեցող ելմտական սկզբունքի մը գաղափարը. և այն սկզբունքն, ըստ մտաց տէրութեանց, յետագայ բառերով պէտք կ'ըլլայ պարզուելի. այսինքն թէ, տուրքերը երկու կարգի բաժանուելով, առաջինը, որ մաքսային և աղային տրոց հասոյթէն բաղկացեալ է, պետական պիտոյից պիտի յատկացուի. իսկ երկրորդը, որ վիլայէթին ընդհանուր եկամուտներէն գոյանալի է, նախ և առաջ, նահանգի վարչական պաշտամանց, և ապա մնացորդին մէկ մասը տեղական պիտոյից սեպհականուելով,

միւս մասն ալ կ' Պոլիս պիտի յուղարկուի: Եթէ այս մեկնութիւնը ճշգրիտ է, այն ատեն Յուլի 5-ի ծանուցագրոյն առաջարկութիւնը քիչ չատ համաձայն կ'ըլլայ Եւրոպական Տաճկաստանի նահանգաց վարչական կազմակերպութեան ծրագրոյն, որ Բ. Դրան կողմէ Արեւելեան Րումէլիի Եւրոպական Յանձնախմբին քննութեան մատուցուած է, 19-րդ յօդուածին:

Արդարեւ սա՝ հաստատուն բարենորոգում մի կը կայացունէ, բայց այնմ զի՝ կը նուիրագործէ այն սկզբունքը, որ կը պահանջէ, թէ նախապէս պէտք է նահանգային ծախքը մատակարարել, տրոց մի մասին առմամբ. բայց էական պայման է, թէ այս սկզբունքը վարչական բարենորոգմանց Մասնախմբին արդէն իսկ ընդունած երաշխաւորութեանց համանման երաշխաւորութիւններով ապահովեալ լինի: Բայ ի սմանէ, ստորագրեալք պարտին նկատել տալ, թէ չէ կարելի վաղուց գրաւի դրուած եկամուտներն այսինչ կամ այն ինչ գործածութեան յատկացունել:

Ապակեդրոնացման սկզբունքը, որ ա՛յնքան հարկաւոր է կեդրոնական իշխանութեան կրօնէն տարբեր կրօնի հետեւող ժողովրդեան մը բնական նահանգաց համար, քիչ գոհացուցիչ եղանակաւ բացատրուած է Ձերդ Վսեմութեան ծանուցագրոյն մէջ:

Անհնար է արդիւնաւոր բարենորոգումներ ակնկալել, քանի որ ընդհանուր կառավարչաց կացութիւնը կատարելապէս բարեփոխուած չէ: Արդարեւ ծանուցադիրը նշմարել կուտայ, թէ առնոց իշխանութիւնը պիտի ընդարձակի և պաշտօններն երաշխաւորուի. բայց այսօրինակ ընդհանուր վստահացուցմունք լնդիրը չուճելու տեսակէն չեն:

Մինչև և որ ընդհանուր կառավարչին իշխանութեան ընդլայնումն և սնոր պարտուց կատարման համար բացարձակապէս կարեւոր երեւցած պատասխանատուութեան ընդարձակումը բացորոշաբար պայմանադրեալ չլինին, և մինչև որ բացորոշ երաշխաւորութիւնք ընծայուած չըլլան այն բարձրաստիճան պաշտօնէին իւր պաշտաման տեւողութեան նկատմամբ անկարելի պիտի ըլլայ առաջարկեալ բարենորոգմանց արդիւնաւորութեան մասին կարծիք մը յայտնել:

Ապաքէն՝ քաջայայտ է, թէ ընդհանուր կառավարիչք պարտին մասամբ իւրիք տեղեկութիւն ունենալ իրենց պաշտօններն տեւողութեան վրայ, և միանգամայն զերծ ըլլալ այն յարատեւ միջամտութեանէն, որ արդի կառավարական եղանակին ներքեւ իրենց վարչական գործոց յետին մանրամասնութեանց մէջ անգամ տեղի կ'ունենայ, և որ ցարդ իրենց գործունէութիւնը կաշկանդած էր: Անօգուտ է յաւելուլ, որ թէպէտ վալիներուն մեծազոյն անկա-

խոսքի ինն ամենուրեք փափաքելի է, ապա այն հայտարարակ նախանգաց մէջ բացարձակապէս կարեւոր է :

Միով բանիւ, տէրութիւնք, Օսմանեան Պետութեան առաջարկութեանց անբաւականութեանը համոզուած լինելով, կը խորհին թէ արժան է լրջարար ի հաշիւ առնուել յիշեալ նախանգաց մէջ ստուգուած տեղական պիտոյքը, աւելի ընդարձակութիւն տալ հաւասարութեան և ապակեզրոնացման երկու մեծամեծ սկզբանց արդիւնաւորագոյն տնօրինութեանց ձեռնարկել ոստիկանութիւնը կազմելու և Զէրքէզաց և Քրդաց երեսնի տառապեալ ժողովուրդները պաշտպանելու համար, և վերջապէս ընդհանուր կառավարչաց իշխանավարութեան տեւողութիւնն ու սահմանը որոշել :

Ահաւասիկ՝ այսու և միմիայն այսու պայմանաւ կարելի է լինովին հատուցումն ընծայել Պէռլինի Դաշնագրին 61-րդ յօդուածոյն գոյութիւն տուած իրաւանց և ակնկալութեանց :

Դուռը կը ճգնի արդարեւ այն յօդուածին սահմանը սեղմել, ընդհանուր ժողովրդեան բաղդատմամբ՝ հայ ժողովրդեան և առհասարակ քրիստոնէից թուոյն վրայ յենլով :

Մանուցագրին մէջ նշանակուած համեմատութիւնը այնչափ տարբեր է ուրիշ տեղեկութիւններէ, որ Տէրութիւնք չեն կրնար զայն իրեն ճշգրիտ ընդունիլ :

Հայ ժողովրդեան ներփակեալ ցուցակը, որ Պատրիարքարանի խնամօք յօրինուած է, սոյն այլ ևւ այլ դնահատութեանց միջեւ կեցած ահագին տարբերութիւնը կը ցուցնէ : Սա եւս կայ, որ Յուլիս 5ի ծանուցագրիւր՝ միայն մահմէտականաց և քրիստոնէից առերեարս ունեցած համեմատութիւնը կը նշանակէ :

Տէրութիւնք կը բաղձան ի ձեռին ունենալ այն անգնկութիւնները, որոց վրայ հիմնուել է այդ հաշիւը և հարկ տնհրաժեշտ կը համարին միանգամայն, 61 րդ յօդուածոյն նշանակած նախանգաց մէջ բնակող մահմէտականաց և քրիստոնէից մերձաւորագոյն թիւը՝ որչափ կարելի է փութով՝ առնել տալ անկողմնակալ մասնախոսմբի մը ձեռօք, որոյ կազմութիւնը այսուհետեւ պիտի որոշուի :

Պէտք է ապահով լինիլ, որ Բ. Դուռը անժխտելի անկողմնաւ պահութեան պայմաններով դործադրուած սոյն մարդահամարին արդիւնքը պիտի ընդունի և յիշեալ նախանգաց կազմակերպութեան մէջ ի հաշիւ պիտի առնու զայն :

Յոյժ հաւանական է նաեւ, որ եթէ այս հիման վրայ գործի սկսուի, համօրէն տեղական պահանջմանց գոհացումն պէտքը այլ և այլ վիճակներու արդի աշխարհագրական սահմանաց սրբաբազրութեան հարցն յառաջ պիտի բերէ :

Այլ ստիպյն, այն յամուրդներէն՝ որ տեղի պիտի ունենան առաջագրեալ ժարդահամարին գործողութեանց պատճառաւ, Բ. Դոռուր չկրնար իրաւունք ստանալ ստիպողական կերպարան մը ընծայող միջոցներուն գործադրութիւնը յապաղելու համար:

Ամենակարեւոր է՝ առանց ժամանակի կորստեան՝ իրականացունել այն բարենորոգումներն՝ որ յատկացեալ են Հայոց կեանքն ու ինչքը ապահովելու, ձեռնարկել անմիջապէս Գրգռաց ասպատակութիւնները զաղբեցնելու միջոցներուն, գործադրել անյապաղելի մտական նոր կողմութիւնը, աւելի գոհացուցիչ կացութեան մը վերածնել՝ առժամանակեայ կեքպիւ, գինակիր պահանջողութիւնը, և մասնաւորապէս պարզեւել ընդհանուր կառավարչաց աւելի կարուն իշխանութիւն մը եւ ընդարձակագոյն պատասխանատուութիւն:

Իրեն եզրակացութիւն՝ ստորագրեալք կը հրաւիրեն միւս անգամ եւս Բ. Դրան ուշադրութիւնը սա էական իրողութեան վրայ, որ հայարնակ նահանգաց մէջ մուծանելի բարենորոգումնք պարաին լինիլ համապատշաճ տեղական և գործադրելի ընդ հըսկողութեամբ Տէրութեանց, ըստ բանից յանձնառութեանցն, զորս Դաշնագրած է նա մի միջազգային մուրհակաւ:

Ստորագրեալք են

(Ստորագրեալ)

Հացֆէլդը	Նոպիկով
Գօշէմ	Կորտի
Տիսսո	Գալիսէ

Բ. ԳԻՍՆ 1880 ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ 3 ԹՈՒԱԿԱՆԱԻ

ԾԱՆՈՒՅՍԱԳԻՐՆ¹⁾

Պէտլինի Դաշնագրութեան 61-րդ յօդուածին ոյժովն Օսմանեան կառավարութիւնը յանձն առած ըլլալով անյապաղ գործադրել այն բարեկարգութիւններն, զորս կը պահանջեն Հայոց ընտկած վայրերու տեղական պէտքերը, երաշխաւորել անոնց ապահովութիւնը Ձէրքէսներու և Գիւրաերու դէմ և այդ մասին ձեռք առած միջոցներն պարբերաբար ծանուցանել այն պետութեանց, որ պիտի հսկեն անոնց գործադրութեանը, խաղաղութեան կնքումէն յետոյ քննիչներ զրկած էր այն տեղերու վրայ: Եթէ կառաւարեալ չեղան այդ քննիչներու յանձնուած քննութեանց նկատ-

1) Դիւան Կ. Պոլսոյ Հայոց Պատրիարքարանի:

մամբ արուած տեղեկութիւններն առ Դաշնադիր Պետութիւնս, պատճառն այն էր՝ որ տեղ տեղ Ոստիկանական Վարչութեան մէջ հապճեպով ներմուծուած քանի մը բարեօքումներէ զատ՝ կայսերական կառավարութիւնը չէ կրցած կատարել բոլոր անհրաժեշտ քարեկարգութիւնները:

Այժմ՝ կառավարութիւնը Պէքիր փաշայի և կայսրութեան ուրիշ պաշտօնատարներու խնամքին տակ հրամայած քննութիւնն ի գլուխ հանած և որոշած է հետեւեալ միջոցներն ի գործ դնել.

1.— Բնակիչներու կարգն ու անդորրութիւնը ապահովելու նպատակաւ՝ Էրզրումի, Վանի, Պիթլիսի և Տիտրպէքիրի նահանգներուն ատեաններն աւելի լաւ պիտի կազմակերպուին և բարեկարգուին, և կայսերական միւշիլը մը մասնաւորապէս պաշտօն պիտի ունենայ այդ բարեկարգութեան հսկելու:

2.— Պետութիւններէն խնդրուած ապահովութեանց ձեռք բերուած օրէն դրեթէ երեք ամիս վերջ՝ կայսերական կառավարութիւնը պիտի վերակազմէ վերը յիշատակուած նահանգներուն ոստիկանութիւնն ու քաղաքապահութիւնը, տեւականապէս ապահովելու համար հոն հասարակաց կարգն ու անդորրութիւնը:

3.— Պատերազմական գործոց կայսերական նախարարէն պիտի անուանուին քաղաքապահութեան զնդապետներն (ալայ պէյի): Միւս սպաներու ընտրութեան հոգ պիտի տանին վաշաբու (զօքադունդերու) ժողովները, և անոնց անուանումը պիտի հաստատուի պատերազմական պաշտօնարանէն՝ ընդհանուր կառավարչներու առաջարկութեան վրայ: Այս վերջիններն իշխանութիւն պիտի ունենան ոստիկանութեան գործակալներն իրենց նահանգներուն մէջ բաշխելու՝ տեղական պէտքերուն համեմատ. և իրենց միաձայն հաւանութեանը վրայ՝ պատերազմական նախարարը պաշտօնընկէց պիտի ընէ զնդապետներէն և սպաներէն զանոնք, որ իրենց պաշտօնը կատարելու անկարող պիտի ճանչցուին:

4.— Գիւղախումբերու կազմակերպութեան եղանակը, որ բանաձեւուած է վերջին Յուլիս 5ի թուականը կրող ծանուցադրով Բ. Դրան, չորս ամսուան միջոցին մէջ ի յանգ պիտի ելնէ՝ պետութեան շահերու համաձայն պայմաններով:

5.— Ի բաց առեալ մաքսն և անուղղակի տուրքերն, ինչպէս նաև թղթատարի և և հեռագրի հասոյթներն՝ վերը նշանակուած նահանգներուն միւս բոլոր եկամուտներն ամէն բանէ առաջ նա հանգային ելմտացուցական պէտքերու պահանջութներսն պիտի գործածուին՝ միւս կարեւոր ծախքերովն հանդերձ: Սոյն այս եկամուտներու աւելցածէն հարիւրին տասը տեղական պէտքերու համար պիտի առնուի, այսինքն կրթութեան և հասարակաց աշ-

խատուութեանց համար, և մնացեալն՝ ինչպէս նաև հարիւրին տասը ծախսագումարէն (allocation) աւելցածը Կ. Պօլիս պիտի ղրկուին:

6.— Նահանգին դատաստանական պաշտօնատարներու ընտրութիւնն ու անուանումը գտնուող մասնաւոր կանոնադրին համաձայն տեղի պիտի ունենան, և զալով վարչութեան պաշտօնատարներուն՝ ասոնք կայսերական հրովարտակի մը ոյժովն կ'անուանուին, որ կը տրուի նահանգապետին առաջարկութեան վրայ՝ հետն ունենալով միաձայն հաւանութիւնը պաշտօնատարներուն, որոնցմէ կախումն ունին իրենք: Նահանգապետներն այս կանոններուն հետեւելով՝ իշխանութիւն ունին հրամարեցնելու և անուանելու իրենց նահանգներուն վարչութեան պաշտօնատարներն, ի բաց առեալ գաւառապետներն (միւթէսարըֆներն), ելմուտքի անօրէններն (տէֆթէրտար) և ընդհանուր քարտուղարներն (մէքթուպճի): Այս պաշտօնատարներու ընտրութեան մէջ պէտք է որ ուշ դրուի միայն արժանիքի և ուղղամտութեան: Հասարակաց պաշտօններու պիտի ընդունուին կայսրութեան բոլոր հպատակներն՝ Պէռլինի Դաշնադրութեան 62-րդ յօդուածին համաձայն և գործադրութեան մէջ եղող օսմանեան օրէնքներու տրամադրութեանց իսկ, բաւական է որ վերը յիշուած պահանջելի յատկուած իւններն ունենան:

7.— Նիդամիէ ատեաններն օսմանեան օրինադիրքը (մէճէլլէ) և կայսրութեան մէջ ընդունուած միւս օրէնքները պիտի գործադրեն:

ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐ ՖՐԱՆՍԻԱՅԻ, ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊՈՆՆԵՐԻ Կ. ՊՕԼՍՈՒՄ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՐԷՖՕՐՄՆԵՐԻ ՄՍՍԻՆ 1)

Մարտ-Ապրիլ 1895 թ.

Սրան կցած ծրագիրը պարունակում է իր մէջ գլխաւոր հիմունքները այն բարեփոխութիւնների, որոնք պէտք է մտցնուեն ներքեւ յիշուած վիլայէթների վարչական, ֆինանսական և դատաստանական կազմակերպութեան մէջ: Օգտակար համարուեց մի առանձին մեմօրանդումով ցոյց տալ վարչական բարեփոխութեան այն որոշ միջոցները, որոնք կազմում են գլխաւոր հիմունքը երկրի սահմանադրութեան և որոնց ընդունելը Բ. Դրան կողմից՝ ունի մեծ կարեւորութիւն:

1) Բնագիրը Schopoff, p. p. 475—481, քարգանութիւն «Մեակ» լրագրի խմբագրութեան, 1895, No. 63, լուսւում:

Առանձին կէտերը սրանք են.

- 1) Վիլայէթներին թուր պակասեցնելը :
- 2) Վալիներին ընտրութեան երաշխաւորութիւնը :
- 3) Բանտարկուածներին կամ քաղաքական յանցանքով դատաւարտուած հայերի ամենատիւն (ներուսն) :
- 4) Հայ էմիրդարաններին եւ աքսորականներին վերադարձը :
- 5) Առկա մնացած սովորական քրէական դատաստանական գործերի վերջնական կարգաւորումն :
- 6) Բանտերի վերահսկողութիւնը եւ բանտարկեալներին դուրս բերումը :
- 7) Նահանգներում մայրուէի ընթացքներին գործադրութեան վրայ հակելու համար՝ մի բարձր յանձնաժողովի նշանակումը :
- 8) Կ. Պօլսում մի միտայուն հակող կօմիտեի հաստատումը :
- 9) Սասունի, Տալուրիկի եւ այլ տեղերի դէպքերի ժամանակ հայերի ունեցած զոհերի եւ կրած վնասների հատուցումն :
- 10) Կրօնական հաւատարմութեան հետ կապուած գործերի կանոնաւորումն :
- 11) Հայերի վայելած իրաւունքների եւ առանձնաշնորհումներէ պահպանութիւնը եւ ճիշդ գործադրութիւնը :
- 12) Ատրեկան Թիւրքիայի միւս նահանգների հայերի վիճակի բարելաւումն :

I

ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐԻ ԹՈՒԻ ՊԱԿԱՍԵՑՆԵԼԸ

Քանի որ ընթացիկները պէտք է մայրուէն էրզրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվասի, Մամուրէթ-Էլ-Ազիզի եւ Դիարբէքիի վեց նահանգներում, պէտք է աշխատել այդ վիլայէթներին թիւը պակասեցնել : Այդպէս անելով կարելի է առաջ բերել վարչական ընդհանուր ծախքերի որոշ խնայողութիւն, եւ քննարկելով վալիներին թիւը, թերեւս գիւրացնել նրանց ընտրութիւնը . միեւնոյն ժամանակ բարձրացնել նրանց հեղինակութիւնը՝ լաւացնելով նրանց նիւթական վիճակը : Այդ բոլորը պէտք է կատարել այնպիսի եղանակով, որ ազգաբնակչութեան բաժանումն վերածուի այնպիսի էանօգրաֆիական խմբերի, որոնք ամէն մի նահանգի վարչական ստորաբաժանումների մէջ ըստ կարելւոյն համացեղ լինեն :

ԵԱՆՈԹՈՒԹԻՒՆ.— 1875 թուից 10 տարի առաջ Էրզրումի էյալէքը (քաղաք) կացած էր հետեւեալ զաւառներէից.— Զըլքըր, Կարս, Էրզրում (այժմեան վիլայէքը), Մոյնալիս Վան, որ պարսկական էր իր մէջ Հէֆեսի, Բիթլիս եւ Մուս։ Այդ էյալէքը 1877—78 թ. պատերազմից յետոյ հետեւեալ բաժանուեց հիւսիս-արեւելի, եւ երկուսն ալ մասը, որ մնաց Թիւրքիայի ձեռնում, բաժանուեց հետեւեալ վիլայէքների. Էրզրումի,

Վաճի, Հէֆեաթիի եւ Մուշի: Այնուհետեւ Հէֆեաթիի զաւառը նորից միացուեց Վաճի վիլայէթին, իսկ Մուշի զաւառը՝ նոր կազմուած Բիքրիսի վիլայէթին: Գրանից յետոյ էր, որ Մամուրէի-Իւլ-Ազիզ սանգակը դարձաւ վիլայէթ, որի նեւ միացուեցին մի քանի նահեանս հողեր: Այն ինչ, Տէրսիմի վիլայէթը կրկին դարձաւ սանգակ:

II

ՎԱԼԻՆԵՐ ՆՇԱՆԱԿԵԼՈՒ ԵՐԱՇԽԱԽՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մեծ պետութիւնները, կարեւոր նշանակութիւն տալով վաւրիների ընտրութեանը, որոնցից էապէս կախուած է Բերլինի դաշնագրով նախատեսուած ընթացիւնների իրագործումն, որոշել են առաջադրութիւններ տնել Բարձրագոյն Դրանը իւրաքանչիւր դէպքում, երբ վալիի պաշտօնի համար կ'ընտրուի մի անյարմար անձն: Որպէսզի այս կէտի վերաբերութեամբ օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը ազատ լինի անհաճոյ թիւրիմացութիւններից, մեծ պետութիւնների ներկայացուցիչները անհրաժեշտ են համարում, որ վաղօրօք, կիսապաշտօնական ձեւով, իրենց յայտնուի այն անձի անունը, որի վրայ ընկնելու է ընտրութիւնը:

III

Ա Մ Ն Ի Ս Տ Ի Ա

Նորին կայսերական մեծութիւն Սուլթանը ընդարձակ ամենիստիա (ներումն) պէտք է չնորհի այն բոլոր հայերին, որոնք մեղադրւում են կամ դատապարտուած են քաղաքական յանցանքների համար, և որոնց վերաբերութեամբ տպացուցուած չէ, թէ նրանք անմիջապէս մասնակից են ընդհանուր քրէական յանցանքների:

IV

ԵՄԻԳՐԱՆՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԳԱՐՁԸ

Բոլոր հայերը, ինչ կրօնի էլ պատկանէին, որոնք առանց դատաստանի աքսորուած են օսմանեան պետութեան սահմաններից կամ իրենց ընտրուած գաւառներից դուրս, կամ որոնք ստիպուած են եղել պանդխտել՝ աղքատութեան կամ ուրիշ հանգամանքների չնորհիւ, առանց մասնակցած լինելու որ և է քրէական գործում, թոյլատրութիւն պէտք է ստանան ազատ կերպով վերադառնալ թիւրքիա կամ այն գաւառները, ուր նրանք առաջ ապրում էին, առանց որ և է ճնշումների տեղական իշխանութիւնների կողմից: Նրանք նորից պէտք է ստանան այն սեփականութիւնները, որ նրանք ունէին երկիրը թողնելուց առաջ:

V

ԿԱՆՈՆԱԽՈՐ ԳԱՏԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄՆ

Այն քրէական յանցանքների և ոճիրների գործերը, որոնք ներկայումս դատաստանական քննութեան տակ են, պէտք է լուծուին ստանան, առանց յետաձգութեան: Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն վիլայէթները դատաստանական յատուկ յանձնաժողովներ, որոնք իւրաքանչիւր սանջակի գլխաւոր քաղաքում պէտք է շտապեն քննել չը վճռուած գործերը: Նրանց վճիռները չը պէտք է ենթարկուեն բողոքի (appel): Այդ յանձնաժողովները պէտք է բաղկացած լինեն մէկ նախագահից և երկու անդամից, մէկը մահմէտական, միւսը քրիստոնեայ: Դրանց պէտք է ընկերանայ մի դատաստանական քննիչ և մէկ պրօկուրոր: Վերջին պաշտօնեաներից մէկը պէտք է քրիստոնեայ լինի:

VI

ԲԱՆՏԵՐԻ ՎԵՃԱԿԸ

Կ. Պօլսից պէտք է ուղարկուեն բարձրաստիճան պաշտօնեաներ՝ քննելու բանտերը իւրաքանչիւր վիլայէթում և ուսումնասիրելու նրանց նիւթական պայմանները, բանտարկեալների վիճակը և այն՝ թէ ինչպէս են նրանց պահում: Նրանք պէտք է քննեն նոյնպէս և բանտապետների ու պահապանների վարմունքները, և կարող են առաջադրել, որ անմիջապէս արձակուեն և դատաստանի ենթարկուեն այնպիսիները, որոնք չեն կատարել այն կանոնները, որ սահմանուած են բանտային օրէնքներով:

Այդ բարձրաստիճան պաշտօնեաներից իւրաքանչիւրը պիտի ունենայ մի օգնական, որ պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ պաշտօնեան մահմէտական է, և հակառակը: Նրանք պարտաւոր են, ոչ աւելի քան չորս ամսուայ ընթացքում, պատրաստել մի ղեկուցադիր, որը պէտք է պարունակի նրանց նկատողութիւնները իրենց միասխայի արդիւնքների մասին, և ցոյց տալ այն բարեփոխութիւնները, որոնք անհրաժեշտ են բանտերի վիճակը և դրանց պաշտօնեաների գործունէութիւնը լաւացնելու համար:

VII

ԲԷՖՕՐՄՆԵՐԻ ԳՈՐԾԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՅ ՀՍԿՈՂ ԲԱՐՁՐ

ՅԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԸ

Նոր վալիները, նշանակուելուն պէս, պէտք է դնան վիլայէ-

թի գլխաւոր քաղաքը՝ կաղմակերպելու նախանգական վարչութիւն-
նը, համաձայն նոր ծրագրի հիմունքների:

Նրանք պէտք է տեղաւորեն կառավարութիւնից նշանակուած
մուկեասարիֆներին և գայմագամներին և իւրաքանչիւր կաղայուած
բաժանեն նահիաների հողերը: Նրանք պէտք է կաղմեն ընտրողա-
կան ցուցակներ ևւ պէտք է կատարել տան նահիաների խոր-
հուրդների և միւլգիւրների ընտրութիւն:

Նրանք պէտք է հետեւեն, որ հարկ հաւաքողները ընտրուեն
առանց յետաձգման, որ նահանգի բիւդջէտի որոշումը և տուր-
քերի բաշխումը վարչական մասերում կատարուի որքան կարելի
է շուտ:

Այս բեֆօրմների շուտ և ճիշդ կատարումը պէտք է դրուի
մի Բարձր Կօմիտէի վրայ, որը յատկապէս պէտք է ուղարկուի
նորին մեծութիւն Սուլթանից, և որի ընտրութեանը հաւանու-
թիւն պէտք է տան պետութիւնները: Իր պաշտօնավարութեան
ամբողջ ընթացքում, նա պէտք է ունենայ իրականութեան
թիւն վարչակարգի վրայ, որոնք պարտաւոր են զեկուցանել նրան
այն բոլոր միջոցների մասին, որոնց ձեռնարկելու են՝ նոր կա-
նոնները գործադրելու համար:

Կայսերական Բարձր Կօմիտէի պէտք է ընդունի խնդրա-
գիրներ և ծանուցումներ բնակիչների կողմից ևւ պէտք է վա-
րուի նրանց հետ նոր օրէնքների սահմաններում: Նա իր միա-
սիան պէտք է կնքի՝ մի ընդհանուր քննութիւն կատարելով բոլոր
վիլայէթներում, և պէտք է ունենայ իշխանութիւն՝ չթոյլատրել
այն միջոցները, որոնք՝ համաձայն օրէնքի և նոր կանոնների՝ չեն
կարող գործադրուել:

Կայսերական Բարձր Կօմիտէին, նրա պաշտօնավարութեան
միջոցին, պէտք է ուղեկցի մի օգնական, որը պէտք է լինի քրիս-
տոնեայ, եթէ Կօմիտէի մահմէտական է, և հակառակը:

VIII

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂ ՄՆԱՅՈՒՆ ԿՕՄԻՏԵՏ

Բարձրագոյն Դրան մէջ պէտք է հաստատուի մի վերահսողի
մնայուն կօմիտե, որը պէտք է հսկէ բեֆօրմների ճիշդ գործա-
դրութեան վրայ: Այս կօմիտեի նախագահը պէտք է լինի կայս-
րութեան քաղաքացիական կամ զինուորական բարձր պաշտօնեա-
լներից մէկը: Կօմիտեի պէտք է կաղմուած լինի վեց անդամնե-
րից, որոնք պէտք է ընտրուեն պետութեան քաղաքացիական բար-
ձր պաշտօնեաների միջից, հմուտ վարչական, իրաւաբանական և
ֆինանսական գործերում, երեքը մահմէտական, իսկ միւս երեքը
քրիստոնեայ:

Այդ կոմիտեաը պէտք է նիստ ունենայ Բ. Դրան մէջ, առնու-
ածազն ամիսը մէկ անգամ:

Կոմիտեայի պաշտօնը պիտի լինի՝ հսկել օրէնքների եւ կանոն-
ների ճիշդ գործադրութեան վրայ, տեղեկացնել Բ. Դրան այն
անկանոնութիւնների մասին, որոնք կը նկատուեն ազմինխատու-
ցիայի մէջ եւ մատնանիչ անել այն պաշտօնականների վրայ, որոնք
չիօվին չեն կատարում իրենց պարտաւորութիւնները. ընդունել
փոքրագրիներ, քննել ազգաբնակչութեան կողմից եղած ծանու-
ցումները եւ զանգատները. նոյնպէս եւ այն յայտարարութիւննե-
րը, որոնք կը հասնեն կոմիտեային համայնքների ներկայացուցիչ-
ների կողմից:

Այդ կոմիտեային պէտք է ուղղեն դեպքանները, իրենց թարգ-
մանների միջոցով, այն բոլոր հաղորդագրութիւնները եւ տեղե-
կութիւնները, որ նրանք անհրաժեշտ կը համարեն:

Կոմիտեաը կարող է պահանջել վալիններից զեկուցադրեր այն
հարցերի մասին, որ ինքը կարեւոր կը համարի քննել: Տարին եր-
կու անգամ ընդհանուր նահանգապետները պէտք է ուղարկեն կո-
միտեային մանրամասն յայտագիր՝ բանտերի վիճակի եւ բանտա-
բետլիների դրութեան մասին:

Կոմիտեաը, երբ յարմար կը համարի, կարող է ուղարկել իր
տնդամեններից մէկին կամ մի քանիսին վիլայէթներում պատելու՝
քննութիւն կատարելու համար:

Կոմիտեաը պէտք է ներկայացնի Բարձրագոյն Դրանը զեկու-
ցագրեր այդ բոլոր հարցերի մասին եւ իրաւունք պէտք է ունե-
նայ անմիջական յարարերութիւնների մէջ մտնել վալինների եւ
մինխտրական իրաւասու (compétent) ղեկարտամնանների հետ:

IX

ՍԱՍՈՒՆԻ, ՏԱԼԻՈՐԻԿԻ ԵՒ ԱՅԼ ՏԵՂԵՐԻ ԴԵՊՐԵՐԻ ԶՈՇ ԳՆԱՅԱՄ

ՀԱՅԵՐԻ ՎԱՐՁԱՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Սասունի, Տալուրիկի եւ այլ տեղերի դէպքերի միջոցին, թէ
իրենց անձով եւ թէ իրենց դոյքով վնասուած հայերը պէտք է
ստանան իրենց պատշաճաւոր հատուցումն եւ վարձատրութիւնը:

Կայսերական բարձր վերահսկող Կոմիտէին պէտք է յանձ-
նուի ուսումնասիրել այդ գործը եւ ձեռք առնել նպատակայարմար
միջոցներ:

X

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ՀԱԽԱՏԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆ

Բ. Դրանը պէտք է հետեւի, որ կրօնական հաւատաւորսու-
թիւնները հաստատուած լինեն այն ապահովող սկզբունքների վը-

որայ, որ տալիս է 1856 թուի Խաթթը-Հիւմայիւնը (յօդ. 10, 11, 12), և որոնք, յաճախ, իրականութեան մէջ մնում են առանց գործադրութեան:

Այն անձինք, որոնք կը կամենան կրօնափոխ լինել, պէտք է լինեն չափահաս, բացի դրանից իրաւունք կ'ունենան կրօնափոխ լինել միայն մէկ շաբաթ անցած այն օրից, երբ տուել են յայտարարութիւն իրենց դիտաւորութեան մասին, և այդ շաբաթուայ ընթացքում նրանք պէտք է գտնուեն իրենց դաւանութեան պետի հակողութեան տակ:

XI

ՀԱՅՅԵՐԻ ԱՌԱՆՁՆԱՇՆՈՐՀՈՒՄՆԵՐԻ ՊԱՀՊԱՆՈՒՄԸ

Բ. Դուռը պէտք է ճիշդ հրահանգներ տայ իշխանութիւններին արգելելու համար, որ չխախտուեն հայոց հոգեւորականութեան և հայ համայնքների այն առանձնաշնորհումները եւ իրաւունքները, որոնք յատկացուած են նրանց 1863 թուի սահմանադրութեամբ (Հայերի Օրգանական Սահմանադրութիւն) և սուլթանների շնորհած բէրութիւններով:

XII

ՀԱՅՅԵՐԻ ՎԻՃԱԿԸ ՓՈՒՐ-ԱՍԻԱՅԻ ՄԻԻՍ ՆԱՀԱՆԳՆԵՐՈՒՄ

Փոքր Ասիայի այն վիլայեթներում, որտեղ հայ ազգաբնակչութիւնը որոշ սանջակներում կազմում է ընդհանուր ազգաբնակչութեան մի նշանաւոր մասը, այնտեղ, վալիի մօտ, պէտք է լինի մի յատուկ քրիստոնեայ պաշտօնեայ, որին պէտք է յանձնուի հայերի պաշտպանութիւնը: Այդ պաշտօնեան պէտք է ընդունի հայ ազգաբնակչութեան բողոքադրերն ու խնդրադրերը և հասցնի նրանց ի գիտութիւն վալիի, որը՝ քրիստոնեայ պաշտօնեայի համաձայնութեամբ՝ ընթացք կը տայ նրանց, համեմատ դրանց բովանդակչութեան:

Այդ պաշտօնեաները, բացի դրանից, պէտք է կանոնաւորապէս ղեկուցադրեն ներկայացնեն Կ. Պօլսի վերահսկող մնայուն կօմիտեալին: Այն վիլայեթներում, ուր կան որոշ տեղեր (ինչպէս Հաջըն՝ Ադանայի վիլայեթում և Զէյթուն՝ Հայդաբի վիլայեթում), որտեղ հայերը կազմում են ազգաբնակչութեան մեծամասնութիւն, այժմեան վարչական կազմակերպութիւնը պէտք է բարեփոխուի, և Ոսթիաների կազմութեան վերաբերեալ բէֆօրմներ ծրագրի պահանջները պէտք է դործադրուեն այն տեղերում, որոնցից նախապէս կը կազմուեն վարչական ժիւղութիւններ:

ԾՐԱԳԻՐ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ՐԷՖՈՐՄՆԵՐԻ.

որոնք պէտք է մտցուեն Փոքր Ասիայի արեւելեամ մասնագ-
նեւում, այժմեամ Նորգրումի, Բիթլիսի, Վանի, Սիվասի,
Մամուրէթ-Էլ-Ազիզի և Դիարբեքիւրի վիլայեթներում)

ԳԼՈՒԽ 1

Վ Ա Լ Ի Ն Ե Ր

ՅՕԴ. 1.— Վալիները պէտք է ընտրուին պետութեան բարձ-
րաստիճան պաշտօնատարներէից, առանց խտրութեան կրօնի, վը-
նայուած իբրեւ ամենից խելացի, ընդունակ և ազնիւ: Հետեւա-
պէս, այն անձինք, որոնց նշանակումը ընդհանուր դժգոհութեան
առիթ կը տայ եւ կամ հասարակական ու քաղաքական պատ-
ճառներով անյարմար կը համարուի, չը պէտք է նշանակուեն վա-
լիի պաշտօնի մէջ:

Բ. Դուռը, համոզուած լինելով, որ բէֆօրմների և միջոցնե-
րի իրական գործադրութիւնը էականապէս կախուած է այն ան-
ձերի բարձր յատկութիւններից, որոնք պէտք է վիլայեթների
ադմինիստրացիայի գլուխը անցնեն, — ամէն ջանք գործ պէտք է
գնի, որ այն պաշտօնեաները, որոնց կառավարութիւնը մտադիր
է նշանակել, ունենան պահանջուած յատկութիւնները:

ՅՕԴ. 2.— Այդ եղանակով նշանակուած վալիները չը պէտք է
յետ կանչուեն կամ փոխուեն, բացի այն դէպքերից, երբ նրանք, օ-
րինական քննութիւնից յետոյ, յանցաւոր կը ճանաչուեն հակաօ-
րինական գործերի մէջ:

Նրանք պէտք է նշանակուեն հինգ տարով, եւ նրանց լիազօ-
րութիւնները կարող են նորոգուել:

ՅՕԴ. 3.— Վալիները պէտք է ունենան օգնականներ (մուա-
վին), որոնք պէտք է լինեն քրիստոնեաներ, եթէ վալին ինքը
մուսուլման է, եւ մուսուլմաններ, եթէ վալին քրիստոնեայ է:
Մուավինները, վալիների նման, պէտք է նշանակուեն նորին կայ-
սերական մեծութիւն սուլթանից:

Նրանք պէտք է յատկապէս ուղարկուեն վալիի կողմից՝ վի-
լայեթի բնակիչներից խնդրագիրներ ընդունելու, ռաիկանու-
թեան և բանտերի վրայ հսկելու եւ հարկերի վրայ կօնտրօլ անե-
լու համար: Նրանք ժամանակաւորապէս պէտք է կառավարեն վի-
լայեթը՝ վալիի բացակայութեան ժամանակ:

Վալիին օժանդակում է նահանգական ընդհանուր խորհուրդը,
որի ընտրութեան պայմանները կ'որոշուեն ստորեւ: Որհուրդի
աղադրատուութիւնը պէտք է լինի խորհրդակցել հասարակաց շա-

հերի վերաբերեալ խնդիրների մասին, ինչպէս են՝ հաղորդակցութեան ճանապարհներ շինելը, երկրագործական կրէդիտի ֆօնդ կազմակերպելը, երկրագործութեան, առեւտրի եւ արդիւնաբերութեան զարգացումը եւ հանրային կրթութեան տարածումը:

ԳԼՈՒԽ 11

Մ Ի Թ Ե Ս Ա Ր Ի Ֆ Ն Ե Ր

ՅՕԴ. 4. — Միւթեսարիֆները, որոնք պիտի սանջակների գլուխ անցնեն, պէտք է նշանակուեն նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանից:

Ամեն մէկ վիլայէթում միւթեսարիֆ պաշտօնեաների մի որոշ թիւը պէտք է քրիստոնեայ լինի: Քրիստոնեայ միւթեսարիֆներ պէտք է նշանակուեն այն սանջակներում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում: Այն վիլայէթներում, որտեղ միայն մի միւթեսարիֆ կը լինի, նա պէտք է անպայման քրիստոնեայ լինի, եթէ վալին մահմետական է, Միւթեսարիֆը օգնական կ'ուենայ մի մուլավին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ միւթեսարիֆը մահմետական է, և հակառակ: Մուլավինը պէտք է գործէ միւթեսարիֆի փոխարէն, վերջինիս բացակայութեան ժամանակ:

ԳԼՈՒԽ 111

Գ Ա Յ Մ Ա Գ Ա Մ Ն Ե Ր

ՅՕԴ. 5. — Գայմադամները պէտք է նշանակուեն նորին կայսերական մեծութիւն սուլթանից, վալիի առաջարկութեամբ: Նրանք ընտրւում են վալիի ձեռքով այնպիսի անձինքների միջից, որոնք վալելում են ազգաբնակչութեան վստահութիւնը և համապատասխանում են այն պայմաններին, որոնք պահանջւում են գոյութիւն ունեցող օրէնքներով:

Իւրաքանչիւր սանջակում գայմադամների պաշտօնների որոշ թիւը պէտք է յատկացուած լինի քրիստոնեաներին:

Քրիստոնեայ գայմադամներ պէտք է նշանակուեն այն կազմակերպում, որտեղ քրիստոնեաները մեծամասնութիւն են կազմում:

ՅՕԴ. 6. — Իւրաքանչիւր ղէպքում քրիստոնեայ միւթեսարիֆների և գայմադամների թիւը, յամենայն ղէպս, պակաս չը պէտք է լինի վիլայէթի գայմադամների և միւթեսարիֆների ընդհանուր թուի մէկ երրորդից:

Գայմադամը, միւթեսարիֆի նման՝ պէտք է օգնական ունենայ մի մուլավին, որը պէտք է լինի քրիստոնեայ, եթէ գայմադամը մահմետական է, և հակառակ:

Միւթեատրիֆներին և գայմագամներին կից պէտք է լինի մի խորհուրդ, նման ընդհանուր նախնագական խորհուրդին:

Կազմայի խորհուրդը ընտրուում է նախիաների խորհուրդների կողմից, իսկ սանջակի խորհուրդը ընտրուում է կազանների խորհուրդների կողմից: Նախնագական ընդհանուր խորհուրդը ընտրուում է սանջակների խորհուրդներից:

Ոչ մի պաշտօնատար անձ չը պէտք է լինի այդ խորհուրդների անդամ: Խորհուրդներին պէտք է նախագահեն վալիները, միւթեատրիֆները և գայմագամները՝ ըստ պատկանելւոյն: Խորհուրդները պէտք է բաղկացած լինեն չորս անդամներից, չը հաշւելով նախագահին. անդամներից երկուսը պէտք է մահմէտական լինեն, երկուսը քրիստոնեայ:

ԳԼՈՒԽ 1 V

ՀԱՄԱՅՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆՆԵՐԸ (ՆԱՀԻԱՆԵՐԸ)

ՅՕԴ. 7.— Իւրաքանչիւր կազա բաժանուում է նախաների (համայնական շրջաններ) որոշ թուի:

Նախան մի հողային ստորաբաժանում է, որ պարունակում է իր մէջ շատ գիւղեր՝ իրենց անշարժ կալուածներով, հողերով արօտատեղերով և հողաբաժիններով: Նախայի ամենանշանաւոր տեղը համարուում է գլխաւոր կենտրոն:

Իւրաքանչիւր Նախայի սահմանների որոշումը, ըստ կարելւոյն, պէտք է կատարուի այնպէս, որ մի դաւանութեան պատկանող գիւղերը մտնեն մի նախայի մէջ: Ընդհանրապէս խօսելով, պէտք է ուշադրութեան առնուեն տօպօգրաֆիական և էտնօգրաֆիական պայմանները, նաեւ ժողովրդի յարմարութիւնները:

Նախան պէտք է պարունակէ իր մէջ ամենաքիչը 2,000 բնակիչ, ամենաշատը 10,000 բնակիչ: Գիւղերի իւրաքանչիւր մի խումբ, որ կազմում է նախայի մի մասը և որի բնակիչները 1000-ից պակաս չեն, կարող է պահանջել, որ իրենից առանձին մի նախա կազմուի այն պայմանով, որ յանձն առնի նոր վարչութեան ծախքերը:

ՅՕԴ. 8.— Իւրաքանչիւր նախա պէտք է կառավարուի մի միւղէրի ձեռքով, որի օգնականն է խորհուրդը, որ ընտրուում է ազգաբնակչութեան կողմից և բաղկացած է ամենաքիչը չորս և ամենաշատը՝ ութ անդամներից:

Այդ խորհուրդը ընտրուում է իր անդամների միջից միւղէր և նրա օգնական:

Միւղէրը պէտք է պատկանի այն դաւանութեան, որին պատ-

կանուժ է բնակիչների մեծամասնութիւնը, իսկ օգնականները՝ միւս դաւանութեան: Խորհուրդը պէտք է նոյնպէս ունենայ մի քարտուղար:

80Դ. 9.— Եթէ նահիաների բնակիչները բոլորը պատկանուժ են մէկ դաւանութեան, խորհրդի անդամները պէտք է ընտրուեն այդ դաւանութեան պատկանող բնակիչներից. եթէ համայնական շրջանի ազգաբնակչութիւնը խառն է, փոքրամասնութիւնը պէտք է ունենայ իր ներկայացուցիչը, համեմատ իր թուական կարեւորութեան, բայց այն պայմանով, որ 25 տնից պակաս չը լինի:

80Դ. 10.— Միւլգիրները պէտք է ստանան նահիայի բիւդջէտից մի որոշ ռոճիկ: Նոյնպէս պէտք է մի որոշ ռոճիկ տրուի խորհրդի քարտուղարին:

Որոշ չինութիւն պէտք է յատկացուի նահիայի խորհրդի եւ համայնական շրջանի վարչութեան ատեանի համար:

80Դ. 11.— Նահիայի խորհրդի անդամները պէտք է լինեն օսմանեան հպատակ, պէտք է չա՛ր ունենան նահիայում, պէտք 30 տարեկան լինեն և ընտրուեն այն անձանց միջից, որոնք վճարում են պետութեանը տարեկան 100 պիաստր հարկ: Նրանք դաւատատանի տակ ընկած չը պէտք է լինեն:

80Դ. 12.— Հէնց որ խորհուրդը իր միջից ընտրի միւլգիրին, նրա անունը պէտք է հաղորդուի վալիին, որը պաշտօնապէս կը հաստատի նրան, երբ կը համոզուի, որ օրինական պահանջները կատարուած են:

80Դ. 13.— Իմամները, քահանաները, ուսուցիչները և կառավարութեան մէջ պաշտօն ունեցող ուրիշ անձինք չեն կարող միւլգիրի պաշտօն վարել:

80Դ. 14.— Խորհրդի անդամների կէսը պէտք է նորոգուի ամէն տարի. միւլգիրները պէտք է միան պաշտօնում երկու տարի: Միւլգիրը և անդամները չեն կարող վերընտրուել յաջորդաբար մի անգամից աւելի:

80Դ. 15.— Միւլգիրի և խորհրդի անդամների լիազօրութիւնները, ինչպէս և նրանց ընտրութեան և փոխարինման եղանակը պէտք է անոնաւորուեն, համաձայն Համայնքների վարչական կանոնադրութեան, յօդ. 14, 16, 17, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26 և համաձայն Projet de loi sur les vilayets de la Turquie d'Europe (§ 12):

80Դ. 16.— Նահիային պատկանող գիւղերից իւրաքանչիւրը պէտք է ունենայ մի մուխթար այն դէպքում, եթէ գիւղը մի քանի թաղեր ունի: Եթէ բնակիչները բաժանուած են զանազան դաւանութիւնների, իւրաքանչիւր թաղի և բնակիչների իւրաքանչիւր դաւանութեան համար մէկ մուխթար պէտք է լինի:

307. 17.— Ոչ մէկ գիւղ չէ կարող պատկանել երկու համայնական շրջանի՝ ինչ և լինեն նրա բնակիչների վիճակը և թիւը:

ԳԼՈՒԽ V

Ո Ս Տ Ի Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

307. 18.— Ոստիկանութեան պաշտօնեաները նշանակուած են համայնական շրջանի խորհրդի ձեռքով, նահիայի ազգաբնակչութեան միջից, առանց կրօնի խարուսթեան, և թուով այնքան պէտք է լինեն, որ կարողանան բաւարարութիւն տալ թէ տեղական պէտքերին և թէ վիլայէթի ժանդարմէրիայի ծառայութեան:

307. 19.— Նահիայի ոստիկանական պաշտօնեաները պէտք է գրուեն միւլգիրի հրամանների տակ և պէտք է ունենան չափազանց շատ օնրաշինների պաշտօնեաներին համապատասխանող գլխաւորներ:

Նրանք պէտք է ղինառուորուած լինեն և ունենան համազգեստ, որի ձևը կ'որոշուի յետոյ: Նրանք ռոճիկ կը ստանան նահիէի բիւրջէտից և բացի իրենց պօլիցիական ծառայութիւնից՝ կարող են զբաղուել իրենց սովորական պարապմունքներով ևս: Նրանք կարող են լինել հեծեալ կամ ոչ, նայելով իրենց ծառայութեան պահանջներին:

Ոչամահմատականները, որոնք ենթակայ են «բէդէլ-ասկէրիէի» հարկին, և որոնք կարող են ոստիկանական ծառայութեան կոչուել, ազատ կը լինեն այդ հարկի վճարումից, քանի նրանք կը գտնուեն ոստիկանական ծառայութեան մէջ:

307. 20.— Նահիայի ոստիկանութեան պաշտօնեաների առաջին պարապմունքութիւնը պէտք է լինի պահպանել կարգը և խաղաղութիւնը իրենց երկրի մէջ և նահիայի ճանապարհների վրայ: Բացի դրանից նրանք պէտք է լինեն միւլգիրի հրամանի տակ և պօստին ուղեկցելու համար մարդիկ տան, այլ եւ օգնեն միւլգիրին՝ ի կատար ածելու դատաստանական վճիռները և օրէնքի պահանջները:

ԳԼՈՒԽ VI

Ժ Ա Ն Դ Ա Ր Մ Է Ր Ի Ա

307. 21.— Ամէն մի նահանգում, յատուկ օրէնքի հիման վրայ, կը կազմա կերպուի նահանգական ժանդարմէրիա, որի բարձր և ստորին պաշտօնեաները կ'ընտրուեն կայսրութեան հպատակների որոշ դասակարգերի միջից:

Ժանդարմէրիան պէտք է կազմակերպուի վիլայէթում, բայց քնակիչների միջից, առանց խտրութեան ցեղի կամ կրօնի: Ժանդարմէրիայի երկու երրորդականը կը կազմուի նահիայի ռաիկանութեան պաշտօնեաների միջից, կէսը մահմէտական, կէսը ոչմահմէտական: Մնացած մի երրորդը բաղկացած պէտք է լինի չաուշներից և բաշչաուշներից և պէտք է ընտրուի կանոնաւոր զօրքի ամենաընդունակ մարդկանց միջից:

Դիսցիպլինայի և զինավարժութեան կողմից, Ժանդարմէրիան պէտք է գանուի զինուորական մինիստրի իշխանութեան տակ: Նրա ծախքը պէտք է հոգացուի վիլայէթի հաշուով: Ժանդարմէրիայի գնդի օֆիցէրների ռոճիկը պակաս չը պէտք է լինի, քան կանոնաւոր զօրքի համապատասխան աստիճանի օֆիցէրների ռոճիկը:

ԳԼՈՒԽ VII

Բ Ա Ն Տ Ե Ր Ը

ՅՕԴ. 22.— Այն անձինք, որոնք բանտարկուած են, բայց չեն ձեռնադրուած, չը պէտք է խառնուեն այն անձանց հետ, որոնք արդէն կրում են իրենց պատիժը՝ դատավճռից յետոյ: Բանտերը պէտք է կատարեն առողջապահական անհրաժեշտ պահանջները, և բանտարկեալների հետ չը պէտք է վարուեն կռաւարկութեամբ: Վալին պիտի նշանակի բանտերի դիրեկտօրներին և պահապաններին, որոնց մէջ պէտք է լինի ոստիկանական պաշտօնեաների և Ժանդարմների մի որոշ թիւ:

ԳԼՈՒԽ VIII

ՍԿՁԲՆԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹԵԱՆ ԿՕՄԻՏԷ

ՅՕԴ. 23.— Վալիները պէտք է հաստատեն վիլայէթների և քաղաքների դիւանոր քաղաքներում սկզբնական քննիչ մասնաժողովներ, բաղկացած նախագահից և երկու անդամներից, մահմէտական և ոչ մահմէտական: Այդ մասնաժողովի պաշտօնը պէտք է լինի քննել Ժանդարմների ձեռքով կատարուած ձեռքակալութիւնների պատճառները և հրամայել անմիջապէս հարցաքննութեան ենթարկելու բռնութիւններին եւ բանտարկել տալ նրանց, եթէ այն յանցանքները, որոնց մէջ նրանք ամբաստանուած են, կրում են այնպիսի բնաւորութիւն, որ նրանց ենթակայ է անուամբ օրէնքի սահմանած պատիժներին: Մասնաժողովները պէտք է նոյնպէս ազատ թողնեն անմիջապէս և դնեն ոստիկանութեան հսկո-

դռթեան տակ այն բանտարկեալներին, որոնց վարժուէքը այլ ևս կարիք չէ թողնուած, որ օրէնքը դործադրուի Պէտք է աշխատանք տոյնպէս, որ ոչ մէկ անձն առանց պատճառի և ապօրէն կերպով բանտ չը գցուի Այդ նպատակով նրանք պէտք է այցելեն բանտերը և բանտարկեալները պայմանները քննեն: Մասնաժողովները պէտք է կազմեն զեկուցադրեր և ուղարկեն վոլիններին, ինչպէս կելով նրանց մէջ ոստիկանութեան ձեռքով բանտարկուած այն անհատներին, որոնց հարկաւոր է ազատել, այլ ևս նրանց, որոնք մնում են բանտի մէջ:

ԳԼՈՒԽ 1X

ՎԵՐԱՀՍԿՈՂՈՒԹԻՒՆ ՔԻՒՐԴՆԵՐԻ ՎՐԱՅ

807. 24.— Թափառական քիւրդերին կառավարելու համար իւրաքանչիւր վիլայէթում վալին պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մէկ Աշիրէթ-Մէմուրի (մի պաշտօնեայ, որի դործը պէտք է լինի հակել քիւրդ ցեղերի վրայ): Այդ պաշտօնեայ պէտք է իրաւունք ունենայ ձերբակալել աւաղակներին և ուրիշ չարագործներին ու պահանջել, որ նրանց ենթարկեն սովորական դատարաններին: Նա պէտք է ունենայ իր ձեռքի տակ մի բաւարար պաշակաւոր և կարող է, հարկաւոր դէպքում, պահանջել տեղական ոստիկանութեան աջակցութիւնը: Նրա իշխանութեան տակ դրուած պաշտօնեաների մի որոշ թիւ պէտք է ուղեկցի ամէն մի ցեղին՝ նրանց տարեկան քոչի ժամանակ:

Նրանք պէտք է գործադրեն ոստիկանական իրաւասութիւն, բանտարկեն բոլոր չարագործներին և յանձնեն նրանց սովորական դատարաններին: Թափառական ցեղերի արօտատեղերի և բնակատեղերի սահմանները պէտք է ճշգրտութեամբ որոշուած լինեն: Այդ քոչերը չը պէտք է պատճառ դառնան զրկանք հասցնելու այն գաւառների բնակիչներին, որտեղով անցնում են թափառական ցեղերը և կամ ժամանակաւորապէս գրաւում: Եթէ նրանք որեւէ չարագործութիւն անեն գիւղացիների սեփականութեան դէմ կամ որ եւ է զրկանք հասցնեն գիւղացիներին, այդ օրից սկսած կ'արգելուի նրանց որ եւ է տեղափոխութիւն կամ քոչ:

Այն կանոնները, որոնք դոյութիւն ունեն գէնք կրելու վերաբերմամբ, խստիւ պէտք է գործադրուեն բոլոր քիւրդ ցեղերի մէջ, լինեն նրանք հաստատարնակ, թէ թափառական: Զանքեր պէտք է անուան պատուաւոր նստակեաց կեանքի սկզբունքները թափառական ազդարնակութեան, ընտելացնել նրան երկրագործութեան, և այդ նպատակով որոշ հոգեր պէտք է յատկացնել նրանց այնպիսի տեղերում, ուր նրանց հաստատուելը չէ կարող որեւէ

մնաս հասցնել նստակեաց ազգաբնակչութեան բարեկեցութեան եւ խաղաղութեան: Ընտրողական եւ քաղաքացիական իրաւունքները չը պէտք է պտականեն այն անձանց, որոնք ոչ-նստակեաց ազգաբնակչութեան մասն են կազմում կամ որոնք հաստատուած չեն մշտական եւ մնայուն կերպով մի որ եւ է նահիայի հողի վրայ:

ՔԼՈՒԽ X

ՀԱՄԻԴԻԷԻ ՀԵՄԵԼԱԶՕՐՔԸ

ՅՕԴ. 25. — Այն գէպքերում, երբ հարկաւոր համարուի գործողնի Համիդիէի հեծկաղօրքի գնդերը, այժմ դոյուսթիւն ունեցող օրէնքներով սահմանուած զինավարժութեան պէրիօդներից դուրս, այդ գնդերը կարող են գործածուել եւ բանակել միայն կանոնաւոր զօրքի գնդերի հետ միասին, որոնց մի երբորդ մասից աւելի չպէտք է լինեն:

Սովորական ժամանակներում, երբ Համիդիէ հեծկաղուցը ծառայութեան մէջ չէ, չը պէտք է կրի ոչ նշանազգեստ եւ ոչ էջ գէնք: Այդ պարագայում նրանք կարող են ենթարկուել սովորական դատարաններին, ինչպէս արդէն այդ արձանագրուած է Հաւմիդիէի կանոնադրութեան մէջ, համաձայն Բէդլֆիների այժմեան կանոնադրութեան (Սահմանաւ Զինուորական Գաղտնաւարկի ք. յօդ. 4):

ՔԼՈՒԽ XI

ԿԱԼՈՒԱԾԱԳՐԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ ՀԱՐՑԸ

ՅՕԴ. — 26. — Մի յատուկ յանձնաժողով, որը բաղկացած պէտք է լինի մի նախագահից եւ չորս անդամներից — երկուսը մահմէտական եւ երկուսը քրիստոնեայ, — պէտք է պաշտօն ունենայ քննելու սեփականութիւններին վերաբերեալ ապացուցագրերը եւ մերկայցնել այն անորդարութիւնները եւ անկանոնութիւնները, որ կը նկատուի:

Մի յատուկ յանձնաժողով ապագայում պէտք է որոշի այն առմնայաւ եզրանակը, որով կարելի լինի երաշխաւորել սեփականութեան իրաւունքները:

ՔԼՈՒԽ XII

ՏԱՍԱՆՈՐԴԱԿԱՆ ՏՈՒՐՔԵՐԻ ԺՈՂՈՎԵԼԸ

ՅՕԴ. 27. — Բոլոր հարկերը, հաշուելով դրանց մէջ եւ տասնորդական տուրքերը, պէտք է հաւաքուեն ուղղակի նահիայի:

խորհուրդների կողմից ընտրուած և միւլգիրի իշխանութեան տակ
գանձուղ հարկահանների ձեռքով:

Նահիտայի բոլոր բնակիչները փոխադարձաբար պատասխանա-
տու են իրենց վրայ դրուած հարկերի լիակատար վճարման համար:
ՅՕԴ. 23.— Տասանորդական տուրքերի կապալով տալը և
ժողովրդին բռնի բանեցնելը վերացուած է: Իւրաքանչիւր վար-
չական կենտրոն, սկսած նահիտայից, պէտք է իր հոււաքած հարկե-
րից վերցնի այն գումարը, որը հարկաւոր է իր վարչութեան
ծախքերի համար, համաձայն որոշուած և կառավարութեան կող-
մից հաւանութիւն գտած բիւդջէտի: Նոյնպէս և վիլայէթի ֆի-
նանսական վարչութիւնը պէտք է վերցնի սաճանգի հարկերի ամ-
ռոջ քանակութիւնից վիլայէթի վարչութեան համար հարկաւոր
գումարը, հաշուելով դրա մէջ հասարակական աշխատանքների և
հանրային կրթութեան ծախքերը:

Ազգաբնակչութիւնը որ և է դէպքում պարտաւորուած չը
պէտք է լինի ձրիարար հայթայթել ոչ չ զօրքին և ոչ պաշտոն-
եաներին բնակարան և ևրանց ապրուստի համար հարկաւոր պա-
շարը:

Այն դէպքում, երբ հարկերը չը վճարելու համար էկզէկու-
ցիա է նշանակուած, պէտք է աշխատել, որ ժողովուրդը չը զբը-
կուի առաջին կարեւորութեան առարկաներից և այն գործիքնե-
րից, որ նա բանեցնուած է:

ԳԼՈՒԽ XIII

Ա Ր Դ Ա Ր Ա Դ Ա Տ Ո Ւ Թ Ի Խ Ն

ՅՕԴ. 29.— Նահիտայի իւրաքանչիւր բաժնոււմ պէտք է լինի
ծերերի մի խորհուրդ, որին պէտք է նախագահէ մուխթարը, և
որի պաշտօնը պէտք է լինի ընտանեւոր լուծել ընակիչների միջև
ծագած վէճերը:

ՅՕԴ. 30.— Իւրաքանչիւր կազայում, նահիտների թաւի հա-
մեմատ, պէտք է լինեն բաւականաչափ հաշտարար դատաւորներ,
որանց նշանակուած է արդարադատութեան մինիստրը, վալիի ա-
ռաջարկութեամբ: Այդ դատաւորներից մէկը անպատհառ պէտք է
ապրի կազայի գլխաւոր քաղաքում: Հաշտարար դատաւորների
մէկ երրորդ մասը իւրաքանչիւր կազայում պէտք է քրիստոնեաներ
լինեն: Քրիստոնեայ հաշտարար դատաւորները պէտք է բնակու-
թիւն ունենան այն կենտրոններում, որտեղ քրիստոնեայ ազգա-
բնակչութիւնը մեծամասնութիւն է կազմում:

ՅՕԴ. 31.— Հաշտարար դատաւորը իրաւասութիւն պէտք է
ունենայ դատելու:

ա) Քրէական գործերը, առանց բողոքի (appel) իրաւունքի, օրէնքի դէմ գործուած զեղծումները, որոնք պատժուած են ոստիկանական սովորական միջոցներով, եւ բողոքելու իրաւունքով այնպիսի փոքր յանցանքներ, որոնց պատիժը ամենաչափը 500 պիտատրից եւ երեք ամիս բանտարկութիւնից տւելի չէ:

բ) Քաղաքացիական գործերը, առանց բողոքի իրաւունքի, բոլոր անձնական գործերը, քաղաքացիական եւ առեւտրական դատերը, որոնց գումարը հազար պիտատրից չէ անցնում, եւ բողոքի իրաւունքով այնպիսի գանդաւաններ, որոնք հասնում են հինգ հազար պիտատրի:

307. 32.— Հաշտարար դատաւորը կարող է կազմել և հաշտարար ատեան. նա կարող է, երկու կողմերի հաւանութեամբ, նշանակել միջնորդ դատաւորներ՝ լուծելու համար այնպիսի վէճեր, որոնց գումարը հինգ հազար պիտատրից չէ անցնում: Միջնորդ դատաւորների կայացրած վճռի դէմ դատաւորները իրաւունք չունեն բողոքելու:

307. 33.— Կազաների դատարանների տեղը բռնող հաշտարար դատաւորների վճիռների դէմ բողոք կարելի է առ առնջակի դատարանին:

307. 34.— Բանտարկութեան վերաբերմամբ հաշտարար դատաւորների արձակած այն վճիռները, որոնք բոլոր ինստանցիաներից անց են կացել, պէտք է ի գործ դրուեն կազայի բանտում: Միւլդիրները պարտաւոր են ակցել հաշտարար դատաւորներին ի կատար ածելու ինչպէս քաղաքացիական, այնպէս էլ քրէական վճիռները:

307. 35.— Կազայի ատեանները ջնջուած լինելով, սանջակի դատարանները ձեռնհաս են դառնելու այն քաղաքացիական վէճերը, որոնք հինգ հազար պիտատրից չեն անցնում. նոյնպէս և հաշտարար դատաւորների քաղաքացիական վճիռների դէմ տուած բողոքները: Սանջակի դատարանները պէտք է ունենան միայն քաղաքացիական ատեան, քանի որ քրէական ատեանի տեղը բռնում է շրջիկ նահանգական ատեանը:

Սանջակի ատեանները պէտք է բողոկացած լինեն մէկ դիպլոմաւոր նախագահող դատաւորից, որին նշանակում է արդարադատութեան մինիստրը և երկու անդամներից, որոնց ընտրում է վալին, սանջակների խորհուրդների ձեռքով կազմած ցուցակների միջից:

307. 36.— Սանջակի քրէական ատեանների բաժինները փոխարինւում են շրջիկ նահանգական ատեաններով: Նահանգական ատեանները բողկացած են մէկ նախագահող դատաւորից, որը

ընտրուում է վիլայէթի բարձրագոյն խորհրդի անդամների միջից-
նրան պաշտօնակից են լինում երկու անդամներ, որոնք նշանակ-
ւում են բողոքարկու ատենանի կողմից սանջակի հաշ-
տարար գաւառւորների միջից, մէկը մահմէտական, իսկ միւ-
սը քրիստոնեայ։ Հաշտարար գաւառւորները պէտք է ստանան ու-
րոշ ռոճիկ, չրջիկ նահանգական տաեանների ամբողջ տեւողու-
թեան ժամանակ։

ՅՕԴ. 37.— Նահանգական ատենանք հերթով պէտք է չրջի բո-
լոր կազանները, հաշուելով և սանջակի գլխաւոր քաղաքը, ուր-
նրա ներկայութիւնը հարկաւոր կը լինի։ Նա ձեռնհաս է քննելու
հաշտարար գաւառւորների վճիռների գէժ արուած բողոքները, այլ
և այն դործերը, որոնց պատիժը հինգ հազար պիասաբիչ կամ ե-
րեք ամիս բանտարկութիւնից չէ անցնում, և այդ վճաի գէժ բո-
ղոքելու իրաւունք չը կայ։ Քրէական դործերի վերաբերութեամբ
նահանգական գաւառարանների արձակում վճիռները չեն կարող գոր-
ծադրուել, առանց վճառջինջ ատենանից անցնելու։

ՅՕԴ. 38.— Հասնելով կաղա, նահանգական տաեանի նախա-
գահը պէտք է պահանջէ, քննիչ գաւառւորի միջոցով, այն բոլոր
դործերից ցուցակը, որ ուղղակի նրա ձեռքով են անցել, և մի ու-
րիշ ցուցակ այն դոլթերի, որոնք գեւա քննութեան ներքոյ են։
Եթէ նա նկատի այդ վերջինի մէջ որ եւ է անկանոնութիւն կամ
անտեղի յետաձգութիւն, նա անմիջապէս մի զեկուցագիր պէտք է
ուղարկի արդարադատութեան մինիստրին։

Նահանգական տաեանը՝ հասնելով կաղա կամ այնտեղից հե-
ռանալիս՝ պէտք է տյցելէ բանտերը, քննի բանտարկեալների վի-
ճակը եւ ստուգի բանտարկուածների ցուցակը։

ՅՕԴ. 39.— Վիլայէթի բարձրագոյն ատենանը պէտք է բաղկա-
ցած լինի մի նախագահից և այնքան անդամներից, որ հնարա-
ւորութիւն ունենան քննելու իրենց առաջարկուած քաղաքացիա-
կան դործերը և մատակարարեն չրջիկ նահանգական տաեաններին
նախադաներ։

Քաղաքացիական դատերում կը դործի մի բողոքարկու տա-
եան, իսկ քրէական դործերում մի նահանգական տաեան։ Նրա
դիսաը կանանաւոր կը համարուի ամէն անգամ, երբ ներկայ կը
լինեն մի նախագահ և երկու անգամ։ Բացի դրանից նա պէտք է
ուսնենայ մի հասարակաց դատախազ եւ բաւական թուով պաշտօ-
նակատարներ։

ՅՕԴ. 40.— Հաշտարար գաւառւորներին, ինչպէս եւ ամէն տե-
սակ գաւառարանների գաւառարկութիւնը պէտք է կատարուի
թիւրքերէն լեզուով։ Թիւրքական ընտրին պէտք է կցուի հա-
յերէն թարգմանութիւնը՝ նայելով տեղին եւ դատուող կողմերին։

**Բ. ԴՐԱՆ ՊԱՏԱՍԻԱՆԸ ՖՐԱՆՍԱՅԻ. ՌՈՒՍԻԱՅԻ
ԱՆԳԼԻԱՅԻ ԴԵՍՊԱՆՆԵՐՈՒ ԿՈՂՄԷ ՄԱՏՈՒՑՈՒԱԾ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ԾՐԱԳՐԻՆ**

ՅԱՅՃՅՈՒԱԾ 3 ՅՈՒՅԻՍ 1895-ի՞

Վիլայէթներու վարչական բարենորոգումներու ծրագիրը, որ մտտուցուած է Սուլթանին, նոցին վսեմութիւնք դեռ պահանջներուն կողմէ, ամենաուշագիր ուսումնասիրութեան առարկայ կ'աւ.

1) Սուլթանի գլխաւոր ցանկութիւնը և ձգտումները, իր երկրին և իր բոլոր հպատակներուն բարգաւաճութիւնը ամենէն արդարադոյն եղանակով աճեցնել և զարգացնել լինելով, Ն. Կ. Վեհափառութիւնը արդարադատ համարեց չօահմանափակել վարչական այս բարենորոգումներու կիրարկումը իր կայսրութեան միայն մէկ մասին մէջ, այլ բոլոր վիլայէթներն ալ անոնցմով նպաստաւորել:

2) Վերոյիշեալ ծրագրին մէջ առաջարկուած կէտերուն մեծ մասը յարմար լինելով վիլայէթներու օրէնքին արամադրութեան, որ է Տեղագրի Ա. հատրի մէջ էջ 680, 7 ճէմադիւլլաի 1281, ինչպէս նաեւ վիլայէթներու ընդհանուր վարչութեան կանոնադրութեան արամադրութիւններուն, նոյն հատր էջ 625, 29 չէվ-վալ 1287 թուակիր, — Ն. Կ. Վեհափառութիւնը որպէս զի կարողանայ անվթար պահել կեդրոնացման սկզբունքը, կ'ուզէ սպա-հովել արամադրուածներուն կիրարկումը, բացի անոնցմէ, որոնք ընդհանուր պետական խորհուրդէն կախեալ են, և կ'որոշէ որ գործադրեն օրէնքի այն արամադրութիւնները որոնք դեռ չեն գործադրուած: Միանգամայն, որովհետեւ ընդունուած կանոնադրութիւններուն մէջ չկայ ոչ մէկ յիշատակութիւն վալիները չինդ տարի իրենց պաշտօնին վրայ պահելու համար, և ոչ ալ մըշտական խորհուրդներու մասին, որ կազմուած պէտք է լինէին անձնիւր վալիի, միւլթեարիֆի, դայմադամի նախագահութեան տակ, այն իշխանութիւնները որոնք կ'ուզեն այս պաշտօնատարներուն վստահիլ, մտած լինելով արդէն վարչական խորհուրդներու կանոնաւոր իշխանութիւններու մէջ, այս խորհուրդները առայժմ նիւթապէս անհրաժեշտ չեն:

3) Գալով այն յօդուածներուն, որոնք կը վերաբերին դատարաններու, քաղաքապահ զօրքի, ստիկանութեան վերակազմութեան, յարմար չեն գործադրութեան մէջ եզոյզ օրէնքներուն եւ կանոնադրութիւններուն արամադրութիւններուն: Բայց դատարան քննիչներ նշանակուած են: Քաղաքապահ զօրքը եւ ստիկանութիւնը քաղաքներու մէջ պէտք է աւելնան, մշտական կերպով դատարաններուն եւ բանտներուն վերահսկելու համար եւ կարգ կանոնը նահիէներու եւ գիւղերու մէջ երաշխաւորելու համար: Անոնցմէ բաւարար թիւ մը շրջադաշութեան պէտք է հանուին, զանոնք նահիէներու կեդրոնին սահմանելու համար:

4) Որոշուեցաւ վարչական պաշտօնէութիւններու, քաղաքային զօրքի, ստիկանութեան մէջ, միւսիւրմաններէն դատ, օսմանեան երկրին մէջ բնակող ոչ մուսուլման ուրիշ հպատակներ կանչել եւ գործածել, իւրաքանչիւր վիլայէթի միւսիւրման եւ ոչ միւսիւրման օղզաբնակութեան համեմատութեամբ:

ԲԱՆԱԽՈՐ ԾԱՆՈՒՅԱԳԻՐ

Քրիտամակամ, Գաղղիակամ եւ Ռուսակամ դեսպալատաց

կողմէ ուղղեալ առ Բարձրագոյն Դուռն 1)

Ստորագրեալք, ղեկպանք Ռուսիոյ, Գաղղիոյ եւ Մեծին Բրիտանիոյ ստացան այն բանաւոր ծանուցադիրը, զոր Բարձրագոյն Դուռն ուղղած է իրենց ամսոյս 20-ին, եւ պատիւ ունին անոր ըստացումը ղեկուցանելու Արտաքին Գործոց Վսեմափայլ Նախարարին:

Ծանօթացան այն բարենորոգմանց վերաբերեալ հրամանագրերնագրին, որոց գործադրութիւն որոշած է վեհափառ Սուլթանը, ինչպէս նաեւ անոնց մանրամասնութիւնը ցուցնող յատակագծին, եւ գոհունակութեամբ կը տեսնեն թէ կայսերական կառավարութիւնն որոշած է գործադրութեան դնել օսմանեան վեհապետաց նախընթաց խաթթերուն մէջ հանդիսապէս ի յայտ բերուած կանոններն եւ այն կարգադրութիւններն որք կը բխին Բարձրագոյն Դուռն կողմէ ներկայ տարւոյս 2 Յունիս, 17 Յունիս, 17 Օգոստոս եւ 5 Հոկտեմբեր թուականներով իր հաղորդումներուն մէջ պարզուած սկզբունքներէն:

Նշանակելով այս արամադրութիւնքն եւ Բարձրագոյն Դուռն գիտաւորութիւնն զանոնք տարածելու, բացի հրամանագրին մէջ յիշուած վիլայէթներէն, Անատոլուի ամէն այն գաղաններուն, ուր

հայք ժողովրդեան կարեւոր մէկ մասը կը կազմեն, Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ դեսպանք տարակոյս չունին որ բարեւնորոգումներն ի գործ դնելու և ի կիր ադկանելու կոչուելիք պաշտօնատարք իրենց խելացութեամբ, եռանդեամբ և անշահախնդրութեամբ պիտի ապահովեն բոլոր օսմանեան հպատակաց, առանց խտրութեան, կայսրութեան ընդհանոր բարօրութեանն ու բարգաւաճման հոգածու վարչութեան մը բարիքները:

Երաշխաւորութիւնքն որովք ամէն կարգի պաշտօնատարաց ընտրութիւնն ու անուանումը չրջապատել կամիլն իր վերոյիշեալ հաղորդումներուն մէջ յայտարարած է կայսերական կառավարութիւնը, կը վկայեն թէ Բարձրագոյն Դուռն ո՛ր աստիճան կարեւորութիւն կ'ընծայէ, որ գաւառաց մէջ իր գործակալք իրենց պաշտօնը կատարեն ի գոհունակութիւն բոլոր հասարակութեանց, և ի մասնաւորի վալիները մէն մի վիլայէթի վարչութեան տան մղում մը համաձայն այն տեսութեանց զորս ի նորոյ հաւասանց նորին կայսերական Վեհափառութիւնը:

Այսու վստահութեամբ է որ Գաղղիոյ, Մեծին Բրիտանիոյ և Ռուսիոյ դեսպանք կը կարծեն լաւագոյն ծառայել Բարձրագոյն Դրան յայտնած դիտաւորութեանց՝ իրենց վերապահելով նշանակել իրեն, իրենց ընտրութեան ատեն, այն անձինքն, որոց նախընթացքն և նկարագիրն համապատասխան չերեւին այն պայմանաց զորս նոյն ինքն օսմանեան կառավարութիւնը հարկաւոր ցոյց տուած է:

Այս վստահութեամբ է դարձեալ որ նոքա ուրախ պիտի ըլլան, երբ առիթը ներկայանայ, իրենց աջակցութիւնը նուիրելով նորին կայսերական Վեհափառութեան կառավարութեան, իրաւ կանայնելու համար այն բարենորոգումները զորս ինք հրամայեց:

Ստորագրեալք կը խնդրեն Արտաքին Գործոց Վսեմափայլ նախարարէն որ հաճի ծանուցանել իրենց զստացումն աոյն հաղորդման, և այս առթիւ կը կրկնեն իրեն զհաւաստիս իւրեանց բարձր մեծարանաց

Ստորագրեալ Նելիտով

24 Նոյեմբեր 1895

Բ. Գաւալով

Ֆիլիք Գըրըի

Բարենորոգումներու մասին փոխանակուեցան նաև ուրիշ ծանուցագիրներ, որոնք անհետեւանք մնացին: Ապտիւլ Համիտի կողմէ 1895 Սեպտ. 30ին (Ն. Տ.) ջարդեր սկսան Պոլիս, քանի մը օրէն կոտորածը անցաւ Սեւ ծովի ափերը և Արեւելեան Նահանգները, ուր 1895—1896 ջարդուեցան մօտաւորապէս 300 հազար հայեր:

ՅԱՅՏԱՐԱՐԱԳԻՐ

ՊՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴԴԻՄԱԴԻՐ ՏԱՐՐԵՐՈՒ ԿՕՆԳՐԷԻ,

ԴՈՒՄԱՐՈՒԱԾ ԵՒՐՈՊԱՅԻ ՄԷՋ

(1907, ԴԵԿՏ. 27—29)

Թիւրքիոյ մէջ զործող ընդդիմադիր կուսակցութեանց կօնգրէն, գումարուած 1907 Դեկտեմբեր 27—29ին, կը յայտարարէ ձեռք բերել համերաշխութիւնը Օսմանեան կայսրութեան բոլոր ժողովուրդներուն, որոնք միահամառ կը առաւելին երկրին վրայ ծանրացած և սուլթան Ապաիւլ Համիտ Բ.ի հրէշաշին ոճիրներով ամբողջ աշխարհի աչքերուն պժգալի դարձած բռնապետական ըէժիմէն:

Երեսնամեայ այս թագաւորութիւնը աղէտալի եղած է ոչ միայն, ինչպէս յանիրաւի կը կարծուի, քրիստոնեայ ժողովուրդներուն, զորս սուլթանը կը հալածէր և կը ջարդէր իր սեփական շահուն համար, նաև իսլամներուն եւս՝ քանդուած, սարկացուած, տարագրուած, մորթառուած, վերջապէս անաշխարհէն ամբաստանուած քաղաքակիրթ ժողովուրդներու կարծիքին տաջև, որ զանոնք պատասխանատու կարծած է սուլթանին և զայն շրջապատող չարագործներուն կողմէ մարդկութեան դէմ գործուած ոճիրներուն համար:

Կայսրութեան բոլոր ազգերը յաջորդաբար զոհ եղան Ապաիւլ Համիտի եղևնազորք կառաղութեան. անիկա յաջորդաբար մղեց զանոնք մէկը միւսի դէմ, դրդուելով և արծարծելով արհեստական ատելութիւն՝ ցեղերուն և կրօններուն միջև.— Թիւրք, Հայ, Յոյն, Պուլկար, Վալախ, Ալպանացի, Արաբ, Հրեայ, Տրուզ և Քիւրդ տեսան հալածանք, աքսոր, տարագրութիւն և ջարդ. իսկ հայկաւկան կոտորածները, իրեւ պոսկ բոլոր անցեալ եղևնազորքութիւններուն, արժանացուցին իրենց հեղինակը — որ տակաւին իր ոճրագործութիւնը կը շարունակէ Արաբիոյ մէջ — Մեծ Մարդասպան և Կամիլի Սուլթան անուններուն:

Բացի այս ոճիրներէն, Ապաիւլ Համիտ հետապնդած է յամբ քանդումի քաղաքականութիւն մը՝ որ կ'ոչնչացնէ հետզհետէ Թիւրքիոյ բոլոր կենդանի ոյժերը: Իրմով անդամալուծուեցաւ մասաւորական, անասական ու ընկերական ամէն կեանք:

Անիկա սարսափ կը զգայ կրթութենէ և կուլաւարայէ, որ քննադիտակցութիւնն ու ազատ մտածողութիւնը կը կազմեն, ուստի, կրցածին չափ կաշկանդեց հանրային կրթութիւնը և գիտութեան ծարաւ ժողովուրդներէն խլեց ինքնակրթութեան միջոցները: Փակեց վարժարանները, բանտարկեց ուսուցիչները, աքսորեց ուսանողները: Իսկ կրթական այն շէնքերուն մէջ, որ դեռ չեն ոչնչացուցած՝ նուազեցուց ուսուցումը, աննախընթաց ծայրայեղ գրաքննութեան մը միջոցով:

Մամուլն եւս ամբողջովին ստրուկ է. անոր թող արուած է միմիայն հրատարակել գրաքննիչներու կողմէ թոյլատրուած կամ չերկրուած լուրերը. և այսպէս, թուրք կայսրութիւնը, իր տիրոջ կամքով, չըլապատուած է ազիտութեան և ստութեան պարիսպով մը:

Ապտիւլ-Համիտ ոչ միայն հակառակորդ է մաւաւոր զարգացման, — ինչ որ ամենաթանկագին է ամենուն համար, — այլեւ արդելիք եղած է նոյնիսկ ստրկութեան մէջ խրած այս ժողովուրդներու նիւթական բարորութեանը: Այս ասպարէզին մէջ ալ դարձեալ աւեր, թշուառութիւն և սով: Այն անարդար տուրքերը, որ կը հաւաքուին նահանգներու մէջ անպարկեշտ և գիշատիչ պաշտօնեաներէ՝ չեն ծառայեր բնաւ ճամբաներու և ջրանցքներու շինութեան, այլ լեցնելու՝ պալատին սնտուկները և պարարելու նըլդըզի քլիքը՝ ի վնաս աշխատաւորներու, վճարելու՝ լրտեսներու ամսականները և արտաստճմանի մէջ ալ կաշառելու՝ ստորաքարշ թերթերը, որ կը խտրեն Եւրոպան Թիւրքիոյ իրական վիճակի մասին և ներքողներ կը կարդան Ապտիւլ-Համիտի, — ամեն նամեծ թշնամի՝ իր երկրին:

Երթեւեկի արգելումը և անցագրերու սիսեմատիք զլացումը անկարելի կը դարձնեն տեւտրական ուեէ գործունէութիւն: Հարկերու ծանրութիւնը, գիւղերու անապահովութիւնը, արմատիքի մենազրուումը (մատրապազութիւն), վաշխառութիւնը, հաղորդակցական միջոցներու պակասը փճացուցին հողագործութիւնը: Բնութենէն օժտուած ամենահարուստ դաւառները, որոնք երբեմն աշխարհի շտեմարաններն էին, այսօր ամայացած են: Հանքային ու անտառային հարստութիւնները չեն շահագործուիր, և կայսրութեան վրայ խոյացող աշխարհաքաղաքացի դրամատէրերու շնորհուած արտօնութիւնները ոչ մէկ օգուտ չեն տար հանքային բարեկեցութեան, այլ կը ծառայեն միայն կարգ մը յափըշտակիչներու մասնաւոր շահերուն:

Իբրեւ արդիւնք այս բոլորին, ամէն ցեղի և կրօնի բնակիչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերէն՝ հազարներով կը ձգեն իրենց

Ֆինդավայրերը և կը գաղթեն այլուր՝ Եւրոպա կամ Ամերիկա քիչ մը ազատութիւն, ապահովութիւն և ապրուստի միջոցներ փնտռելու։ Արտադարձը և սովը կը շարունակեն կոտորածի դործը և նոյնքան ապահով կերպով կ'ամայացնեն երկիրը։

Արտաքին քաղաքականութեան տեսակէտով ալ թիւերօրէյան ձկնութիւնը նուազ ողբալի չէ։ Ապտիւլ-Համիտ, իր անձնական դիւանագիտութեամբը, բոլորովին վարկաբեկեց օսմանն ու կայսրութիւնը։ Կարսնցուց ազատական պետութիւններուն համակրութիւնը՝ որոնք, Փարիզի և Պերլինի դաշնագրութիւններու ժամանակ, արդիւնցին կայսրութեան ամբողջական տնդամատութիւնը, փոխարէն բարենորոգումներու, որ եթէ ժամանակին դործադրուէին՝ ապահոված պիտի ըլլային երկրի վերածնութիւնը և բարգաւաճումը։ Ընդհակառակն, հանդիսաւորապէս և շատ անգամ խոտաբոցած բարենորոգումներու անդործադրութեամբ, սուլթան Համիտ առաջ բերաւ իր յուսախաբ հպատակներուն մէջ ըմբոստութեան արդարացի շարժումներ և եւրոպական պետութեանց կողմէ բազմաթիւ միջամտութիւններ, արդիւնք իր շարունակական նենգամտութեան։ Այս կործանարար քաղաքականութիւնը յանգեցաւ կայսրութեան հողային նուազման, և եթէ այսպէս ժամանակ մըն ալ շարունակուի, ուրիշ մասեր ևս՝ Ալպանիան, Մակեդոնիան, Արաբիան, Հայաստանը՝ կործ միջոցի մէջ անվրէպ պիտի բաժնուին կայսրութենէն—արդէն իսկ կոտարեալ քայքայման վիճակի մէջ—յօդուտ պետութեանց, որոնք կը փնտոեն կամ հողային ընդարձակում, կամ գաղթարնակութեան վայրեր, կամ Ֆինանսական առաւելութիւններ։

Մինչև և այժմ իրաց այս վիճակէն առաջ եկած յեղափոխական շարժումները անջատ էին. այսօր շատ մը տեղեր միասնականներու և քրիստոնեաներու համագործակցութիւնը ցոյց տուաւ, որ կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները վերջապէս յոգնած են տառապելէ և կ'ըմբռնեն, որ երկրին պետը զիրենք անդունդը կ'առաջնորդէ։ Այսօր, ամէն ոք՝ որ ընդունակ է մտածելու, պարզ կը հասկնայ, թէ թիւրք կառավարութեան մէջ անմիջական փոփոխութիւն մը միայն կրնայ արդիւնել կայսրութեան վերջնական մեծ աղէտը և քայքայումը. պէտք է ուրեմն անյատաղ ու բոլոր հարաւոր միջոցներով տապալել ըէժիմ մը՝ որ այնքան աղէտներու պատճառեղաւ։

Հետեւաբար կը պահանջենք.

- 1) Գահընկէցութիւն Սուլթան-Համիտի։
- 2) Քրմատական փոփոխութիւն մերկայ ըէժիմի։
- 3) Հաստատում մերկայացուցական ըէժիմի (խորհրդարան)։

Ներկայ բոլոր դժբախտութեանց գլխաւոր հեղինակին անհետացումը առաջին պայմանն է ամէն բարելաւութեան: Անոր հետ պէտք է անհետանայ նմանապէս վարչական և քաղաքական բըռնակալութեան, օստիկանական խարսափի և դիւանագիտական նենգամտութեան սխառէմը. ապա պէտք է հաստատուի ներկայացուցչական ընկեր՝ որով կայսրութեան բոլոր ժողովուրդները, հաւատար պարտականութիւններով և իրաւունքներով, պիտի արտայայտեն իրենց կարիքներն ու կամքը, և որ պիտի ապահովէ ամենքին, խաղաղ ներգաշնակութեամբ, արդարութիւնը և ազատութիւնը:

Ահա ներկայ կոնգրէի միաբան նպատակը, համապատասխան՝ երկրի բոլոր ժողովուրդներու կամքին, որոնք—դաւակները միեւնոյն հողին, զոր կը մշակեն և կը տառապին միեւնոյն տառապանքը—վճռած են ձեռք բերել, համերաշխ գործակցութեամբ մը, ազատութեան և երջանկութեան իրենց բաժինը:

Մենք կը միանանք ընդհանուր պայքարի մը համար, յարգելով միանգամայն իւրաքանչիւր կազմակերպութեան ինքնավարութիւնը. կը միանանք անկեղծօրէն, եղբայրօրէն և նախ քան կռիւը սկսիլը՝ խոստում՝ կուտանք չթուլանալ, ու կը յայտարարենք սուլթանին՝ թէ մեր զէնքերը վար չենք դնել, մինչև որ թիւրքիոյ համար նոր դարադրուի մը չբանանք:

Կոչ կ'ընենք ամենուն՝ աջակցիլ մեզի մեր դաժան և փառահեղ ձեռնարկին մէջ, որ կը պահանջէ անվնաս կորով և ծանր գոհաբերութիւններ: Կոչ կ'ընենք բոլորին, — զիտութեան և մտքի մարդոց՝ որոնց արդիւրւած է օեւէ անկախ հետազօտութիւն, գիւղացի և քաղաքացի աշխատաւորներուն՝ զրկուած հողէ և հացէ, ենթակա՛յ ապօրինի տուրքերու և խոշտանգուած ու կոշտպտուած հարկահաւաք պաշտօնեաներէ. վաճառականներուն՝ որոնք չեն կրնար ազատ ու ապահով կերպով իրենց առեւտուրովը ղրադիլ. ղինուորներուն՝ որ անվճար, մերկ ու անօթի են և զորս սուլթանը կը ստիպէ իրենց հայրենակիցներուն դէմ քալել, մէկ խօսքով կայսրութեան բոլոր ազգերուն՝ որոնք ջախջախուած են դարչելի ճնշման մը տակ: Թող ամէնքը միանան այս նուիրական պայքարին, թող ներշնչուին ազատութեան, բարենորոգման և յեղափոխութեան դադափարներէն՝ տապալելու համար, արամադրելի բոլոր միջոցներով, ամօթալի և բռնակալ ընկեր մը: Երեսուն տարուան փորձառութիւն մը խիստ դառնօրէն ապացուցուց ամենքին, որ խաղաղ միջոցները անբաւական են ճնշման զարհուրելի իշխանութեան մը դէմ: Իր հպատակներու բոլոր խնդրանքներուն, բոլոր աղաչանքներուն սուլթանը միշտ պատասխանեց

քունի ուժով, բանտարկութիւնով, աքսորումով և կոտորածով :

Հեռեւաբար, կօնգրէն միաբան կ'ընդունի, թէ ընդգիմադիր բոլոր խումբերը պէտք է այսուհետեւ զիմեն յեղափոխական միջոցներու՝ սրոնք քաջալերական արդիւնք տուած են, ինչպէս ցոյց կուտայ յեղափոխական գործունէութիւնը ընդհանրապէս եւ թիւրք-հայ խառն խումբերու նորագոյն գործունէութիւնը: Ասոնցմէ զատ, Ասիական թիւրքիոյ մէկ քանի քաղաքներուն մէջ յեղափոխական միջոցներու կիրառութիւնը հարկադրիչ է և կ'արդարանայ նոյնիսկ կառավարութեան բռնութիւններովը: Արդի բէժիմը ինքն է, որ իր ոճիրներով մեզ մզեց յեղափոխութեան:

Մենք մեզ պատրաստ կը յայտարարենք ուրեմն կռիւլը շարունակելու, ընդունելով և յանձնարարելով հետեւեալ միջոցները.

1) Զինուած դիմադրութիւն կառավարութեան քայլերում:

2) Ամզէմ դիմադրութիւն քաղաքական եւ տնտեսական գործադուլով. գործադուլ պաշտօնեաներու, ոստիկանութեան ևայլմ:

3) Մերժում հարկերու:

4) Պրօպագանդ գորաբամակիմ մէջ, — հրաւեր կարգալ զինուոր-մներում՝ չքալել ոչ ժողովուրդիմ, ոչ ալ յեղափոխականներում դէմ:

5) Ընդհանուր ապստամբութիւն:

6) Մարտական ալ միջոցներ, համաձայն պարագաներու թելադրութեան:

Համիտական բէժիմը կ'ոչնչանայ մօտալուտ ապագայի մը մէջ, եթէ ամէն անոնք՝ որ կը տառապին, ունենան, ինչպէս մենք, զայն տապալելու հաստատ կամքը: Խորխուլ պարիսպ մըն է առնիկա՝ որ կարելի է ուսի մէկ հարուածով հրել ձգել, որպէսզի փրկազատ կայսրութեան մէջ հեղեղուի ազատութեան եւ արդարութեան սրբազան լոյսը:

Կեցցէ՛ համերաշխութիւնը ցարդ անմիաբան չազգերուն:

Կեցցէ՛ միութիւնը յեղափոխական ուժերուն:

Միութեան եւ Առաջդիմութեան օսմանեան կոմիտէ:

Պաշտ. օրդաններ՝ «Շուրայի իւմմէթ» և «Մէշլէրէթ»

Հայ Յեղափոխական Դաճակցութիւն

Պաշտօնական օրդան «Դրօշակ»

Օսմանեան Միութիւն Անհառ. Նախաձեռն. Ապալեկեդրոնացման

և Սոսնոնապրութեան

Պաշտօնական օրդան «Թէրազըր»

Եգիպտոսի Հրէական Կոմիտէ

Պաշտօնական օրդան «Լա Վէրա»

Խմբագրութիւն «Սիլաճէր» լրագրի

Պրօպագանդի օրդան արաբերէն և թուրքերէն (Լօնդօն)

Խմբագրութիւն «Արմենիա» լրագրի
Պրոպագանդի օրգան (Մարտիկա)

Խմբագրութիւն «Ռեպուբլիկ»
Յեղափոխական օրգան (Պալքանեան երկիրներ)

Խմբագրութիւն «Հայրենիք»
Յեղափոխական օրգան (Ամերիկա)

Կամիսէ «Ահաի Փամանի»
(Եդիպատոս)

ՎԱՂՈՒԱԾՔՆԵՐ ԿՕՆԳՐԷՒ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐԷՆ

Մեայսւն խառն կոմիտէ

Կօնգրէն որոշեց՝ կազմել գաղտնի Մնայուն խառն կոմիտէ մը, բաղկացած այն կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներէն, որոնք կը գործեն կայսրութեան ներսը: Սոյն կոմիտէն, կուսակցութիւններու միջոցով, պէտք է իրագործէ Կօնգրէի որոշումները: Կոմիտէն պիտի ունենայ ներքին կանոնադիր մը: Մնայուն կոմիտէի կազմի և գործունէութեան վերաբերմամբ բացարձակ գաղտնիք պիտի պահուի: Անգաղտնապահութեան ոեւէ դէպքում, յանցաւորը անձնական ծանր պատասխանատուութեան կ'ենթարկուի:

Կոչ յեղափոխական համերաշխութեան

Օսմանեան կայսրութեան դիմադիր և գործօն կուսակցութեան թիւններու Կօնգրէն, խորապէս ներշնչուած մարտական համերաշխութեան գաղափարէն եւ նկատելով՝

1. Այն անհուն և բազմադիմի ջանքերը, որ կ'ընէ սուլթանի կառավարութիւնը՝ բաժնելու և մէկմէկու դէմ մղելու գործօն և դիմադիր խումբերը, բաժանումի այս քաղաքականութեան մէջ տեսնելով լաւագոյն միջոցը փրկելու համար իր սեփական գոյութիւնը:

2. Այն մեծ աղէտները, որ առաջ կուգան ազգերու փոխադարձ թշնամութիւններէն եւ մանաւանդ յեղափոխական խումբերու կռիւներէն, ինչպէս օրինակ՝ այդ տեղի ունի Մակեդոնիոյ յոյն եւ պուլկար խումբերու միջեւ, եւ այն բանէն, որ յաճախ այդ խումբերը, փոխանակ իրենց ոյժը կառավարութեան դէմ մղելու, իրարու դէմ կամ նոյնիսկ խաղաղ ժողովրդին դէմ կը կռուին, —

Կոչ կ'ընէ բոլոր գործօն խմբակցութիւններուն՝ վերջ դնել այդ եղբայրամասան կռուին ու հակայեղափոխական տակաւիքին, և՛

համաձայն համերաշխութեան սկզբունքներուն՝ կը հրաւիրէ զանոնք իրենց ոյժերը միացնել բանակալութեան գէտ, — գլխաւոր աղբիւրը չարիքներուն՝ որոնցմէ կը տանջուի երկիրը:

Յարգանք դասի նախասկներուն

Օսմանեան կայսրութեան գործօն և դիմադիր կուսակցութիւններու կօնգրէն, գումարուած Եւրոպայում, իր վերջին հանգիստաւոր նիստին մէջ միաձայն որոշեց արտայայտել իր խորին համակրութիւնը՝

1. Փաղաքական բանտարկեալներուն .

2. Աքսորուածներուն և քաղաքական տարագիրներուն, որոնք կուտած են բանապետական բէժիմին գէտ:

Կօնգրէի անդամները ոտքի ելան յարգելու համար այն քաջերը, որոնք ինկան կռուի դաշտին վրայ, ժողովրդի ազատութեան անունով և որոնք, իրենց գործով ու օրինակով, պիտի ազեւորեն, նայն քաջութեամբ, իրենց յաջորդները, ազատութեան և արդարութեան այս ցուատանջ կռիւն մէջ:

Պատանճաններուն դէմ

Կօնգրէն, կազմակերպիչ Բիւրոյի առաջարկութեան վրայ, որոշեց՝ խստիւ պատեիլ, քննելէ և ապացուցանելէ յետոյ, այն մարդիկը, որոնք կը գաւաճանեն և կառավարութեան կը վաճառուին: Վճիռներու գործադրութիւնը յանձնուած է կազմակերպութիւններուն:

Յեղափոխական գրականութիւն

Կօնգրէն, երկրին մէջ հակակառավարչական և յեղափոխական պրօպագանդիստ ուժեղ զարկ տալու համար, որոշեց՝ հրատարակել թիւրքերէն, հայերէն, յունարէն, պուլկարերէն, ալպաներէն, տաթարերէն և քիւրդերէն լեզուներով շարք մը գրքայիններ և զանոնք՝ ներքին կազմակերպութիւններու միջոցով՝ տարածել ժողովրդի բոլոր խաւերուն մէջ:

Մասնաւորապէս որոշեց կոչեր ուղղել՝

Գիւղացիներուն,

Ձօրաբանակին,

Մաւաւրականներուն,

Հոգեւորականութեան (այլեւայլ),

Պաշտօնեաներուն,

Որպէսզի բոլոր տարրերը, նոյնիսկ անսնք, որոնք ցարդ հեռու մնացած են քաղաքական կեանքի մասնակցութենէն, հասկնան՝ թէ պէտք է միանալ և ապստամբել իրենց ընդհանուր թշնամիին — կառավարութեան դէմ:

Յաջորդ կոնգրէի բուականը

Առաջիկայ կօնգրէն տեղի պիտի ունենայ 1908-ի Պեկամբեր ամսու վերջը: Ստիպողական պարագային, Մնայուն կօմիտէն կըրնայ փութացնել տնօր գումարումը, մասնակցող կազմակերպուած թիւններու հաւանութեամբ:

ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹԻՒՆ ԻԹԹԻՀԱՏ-ԹԷՐԱԳԳԸԻ

ԵՒ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ

(ՇՐՋԱԲԵՐԱԿԱՆ)

Հայրենիքի ազատութիւնը ապահովելու, անոր հողային և քաղաքական ամբողջութիւնը մշտապէս պահպանելու, կարգ մը անձերու մէջ դայացած թիւրիմացութիւնները փարատելու և օգտման տարրերու միջև լաւագոյն յարաբերութիւններ հաստատելու նպատակով՝ «Իթթիհատ-թէրագգը» կուսակցութիւնը և Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը կատարեալ համաձայնութեան եկան հետեւեալ հիմնական կէտերուն մասին.

1) Սահմանադրութիւնը կիրարկելու և հանրային զարգացումը երկրին մէջ անսասանօրէն ամրապնդելու համար պիտի աշխատին և պիտի պայքարին միացած ուժերով, չխնայելով ոչ մէկ զոհարերութիւն:

2) Բէաքօրոնէրական շարժումներու հաւանականութեան հանդէպ, օրէնքի թոյլատրած բոլոր կարելիութիւններու օգտմանին մէջ, պիտի գործեն միասիրտ հաստատակամութեամբ և որոշակի ուղղութեամբ:

3) Օգտման նուիրական հայրենիքը անջատումէ և բաժու նսւմէ զերծ պահելու երկու կազմակերպութեանց միացած գործունէութեան նպատակակէտը ըլլալով, անոնք պիտի աշխատին գործնականապէս ցրել հանրային կարծիքին մէջ բռնակալ ուժի մէջ թառանգ մնացած այն սուտ զրոյցները՝ թէ հայերը անկախութեան կը ձգտին:

4) Երկու կուսակցութիւններն ալ կը յայտարարեն թէ, համա-

միտ են ճշանդագային իրաւանց ընդարձակման մասին, որ կ'երաշխաւորէ Օսմանեան ընդհանուր հայրենիքի զարգացումն ու յառաջդիմութիւնը:

5) Իթթիհատ-Թէրազզը և Դաշնակցութիւնը, իբրեւ խրատական նախադրուշացում ընդունելով Մարտ 31ի դէպքը և Ատանայի ցաւալի աղէտը, որոշեցին աշխատիլ ձեռք ձեռքի տրւած՝ վերոյիշեալ հիմնական կէտերու իրազօրծման համար:

Իթթիհատ Թէրազզրի կուսակցութեան

«Ազատամարտ», 1909

Ընդհանուր կեդրոն

24 Օգ. /6 Մեպտ.

Հ. Յ. Դաշնակցութեան

Կ. Պոլսի Պատասխանատու Մարմին

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐ

ՌՈՒՍ-ԹՐԻՍԿԱՆ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1914 Յունւ. 6)

Օսմանեան Սահմանադրութեան հռչակումով (1908 Յունիս) չխաղաղեցաւ Թուրքիոյ ներքին կեանքը: Ապտիւլ Համիտի կողմնակիցները կազմակերպեցին 1909 Մարտ 31ի յետաշրջական շարժումը: Նոյն տուն պատահեցաւ Ատանայի ջարդը, ուր քսան հազար հայեր սպաննուեցան:

Յետաշրջական շարժումի մը դէմ, պաշտպանողական նպատակով, դոյացաւ Թուրքիոյ վարիչ տարրին՝ Իթթիհատ-Թէրազզը և Հ. Յ. Դաշնակցութեան միջև համաձայնութիւն մը: Դործնական արդիւնքներ չտուաւ այդ համաձայնութիւնը, երիտասարդ Թուրքերը ևս չկարողացան բարեկարգել երկիրը: Մասնաւորապէս 1912—1913ի Պալքանեան պատերազմով, երբ օսմանեան կայսրութիւնը կորսնցուց իր եւրոպական վիթլէթները, Իթթիհատ-Թէրազզըն հետքհետէ հեռացաւ օսմանցիութեան գաղափարէն: Պալքանեան պատերազմի աւարտումին, 1913 Մայիսին կնքուեցաւ նաեւ անգլիկութեան համաձայնութիւն մը Պարսկական ծոցի (Քուվէյթի) վերաբերմամբ:

1912—1913 եւրոպական պետութիւնները, մասնաւորապէս Ռուսաստան, սկսան վերարծարծել հայկական բարենորոգումներու հարցը, որը մոռցուած էր 1895էն ի վեր: Հայոց Գէորգ Ե. կաթողիկոսը կովկասի փոխարքային միջոցով դիմեց ռուս կառավարութեան՝ առանձնելու Թրքահայերու պաշտպանութիւնը: Նոյն առիթով կաթողիկոսին կողմէ կազմուեցաւ Պատուիրակութիւն մը, Պօղոս

յու պար փաշայի նախագահութեամբ, դիմումներ կատարելու մեծ պետութիւններու, մասնաւորապէս Անգլիոյ և Յիւնաստի մօտ:

Վեց մեծ պետութիւններու Պոլսոյ զեապանները վերական իւրենց դիմումները Օսմանեան կառավարութեան մօտ, հայկական բարենորոգումներու հարցին արժարժութով: Պոլսոյ ռուսական զեապանատան Աւաջին թարգման պ. Անտրէ Մանտէլչտամ, հիմնւնալով 1895ին ներկայացուած յիշատակագիրը և ծրագիրը, պատրաստեց բարենորոգումներու նախագիծ մը: Վեց պետութիւններու զեապաններու ներկայացուցիչներուն կողմէ, եօթը նիստերու ընթացքին քննուեցաւ այդ ծրագիրը, էական մասեր զեղջուեցան՝ առանց արգիւնքի մը հասնելու (1913 Յուլիս 3—23): Ի վերջոյ ռուս զեապանը հասկացողութեան եկաւ զերման զեապանին հետ աւելի զեղջուած ծրագրի մը շուրջ որ ընդունուեցաւ միւս զեապաններուն կողմէ: Պաշտօն տրուեցաւ պ. Կիրսին և պ. Վանկընհայմին՝ յիշեալ ծրագիրը ընդունել տալու Բարձր Դրոշմ Գերմանիոյ ունեցած վերապահութեանը պատճառով, ռուս զեապանը շարունակեց բանակցութիւնները և 1914 Յունւ. 26ին (8 Փետր. ն. Տ.), վարչապետ Սոյիս Հայիմ փաշայի և ռուս զեապան Կուլիէվիչի միջև (Կիրսը մեկնած էր արձակուրդով) կնքուեցաւ հետեւեալ համաձայնութիւնը.

ՅՕԴ. 1. — Երկու օտար ընդհանուր քննիչներ պիտի նշանակուեն Արեւելեան Անատոլիոյ երկու մարզերի համար, պարոն Ա..., որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Էրզրումի, Տրապիզոնի և Սըվազի վիլայէթներից, և պարոն Բ..., որպէս գլուխ այն մարզի, որ բաղկացած է Վանի, Յիթլիսի, Խարբըռի և Դիարբէքի վիլայէթներից:

ՅՕԴ. 2. — Ընդհանուր քննիչների զբաղման առարկան կազմում է՝ վարչական, դատական, ոստիկանական մարմինների և ժանդարմների հակակշիւր իրենց մարզերում:

ՅՕԴ. 3. — Հանրային ապահովութեան մարմինների ոյժը անաբաւարար լինելու պարագային՝ ղինութեան ոյժերը, եթէ այդ պահանջէ ընդհանուր քննիչը, նրա տրամադրութեան տակ են գրւում, ի կատար ածելու համար այն միջոցները, որ ձեռք է առել նա իր իրաւասութեան սահմաններում:

ՅՕԴ. 4. — Ընդհանուր քննիչները պաշտօնից հեռացնում են, նայած պարագաներին, բոլոր այն պետական պաշտօնեաներին, որ անպէտ են, և կամ որոնց վատ ընթացքը հաստատուած է նրանց կողմից: Միաժամանակ, դատի կ'ենթարկուեն այդ պաշտօնեաներից նրանք, ովքեր կատարած են պատժական յանցանքներ: Ընդհանուր քննիչները հեռացուած կրտսեր պաշտօնեաներին փո-

խորինում են նորերով, որ կարող են զոհացում առ ծառայութեան մէջ մտնելու պայմաններին, նախատեսուած կանոններով և օրէնքներով:

ՅՕԴ. 5.— Նրանք (ընդհանուր քննիչները) (*) իրաւունք ունին Ն. Մեծ. Սուլթանի կառավարութեանը առաջարկներ տնելու պէտեական բարձր պաշտօնեաներ նշանակելու մասին:

ՅՕԴ. 6.— Պատճառարանուած կարճ հեռագրով անոնք անմիջապէս կը տեղեկացնեն պատկան նախորդութեան ամէն մէկ պետական պաշտօնեայի արձակման մասին, իսկ մէկ շտաբթուայ ընթացքում էլ նախարարութեան կը յղեն այդ պաշտօնեաներից ամէն մէկի թղթածրարը մանրամասն պատճառարանութեամբ:

ՅՕԴ. 7.— Կարեւոր դէպքերում, երբ պահանջում է տրադ միջոցներ ձեռք տանել, ընդհանուր քննիչները իրաւունք ունեն պաշտօնից անմիջապէս հեռացնելու դատական տեսչութեան անփոխարինելի պաշտօնեաները, պայմանաւ որ դէպքի մասին անմիջապէս տեղեկութիւն տրուի դատական գլխաւոր վարչութեան:

ՅՕԴ. 8.— Եթէ վարիչները կատարելաւ լինեն այնպիսի զործեր, որ կը պահանջեն ժամանակաւորապէս խիստ միջոցներ ձեռք տանել, ընդհանուր քննիչները պարտաւոր են այդ մասին հեռագրական հաղորդագրութիւն անել Ներքին Գործոց նախարարութեան, որ և այդ դէպքը անմիջապէս ներկայացնում է նախարարներին խորհուրդին: Վերջինս պարտաւոր է որոշում առնել ոչ ուշ քան ընդհանուր նահանգապետի հեռագիրը ստանալու օրից չորս օր յետոյ:

ՅՕԴ. 9.— Հողային վէճերը պիտի վճռուեն ընդհանուր նահանգապետների անմիջական հսկողութեան տակ:

ՅՕԴ. 10.— Ընդհանուր քննիչների իրաւունքներին և պարտականութիւններին վերաբերեալ աւելի մանրամասն հրահանգներ պիտի մշակուեն նրանց անուանումից յետոյ, իրենց զործակցութեամբ:

Եթէ 10 տարուայ ընթացքում թափուր դառնալու լինեն ընդհանուր քննիչների պաշտօնները, Բ. Դուռը յոյս ունի Մեծ Պետութեանց բարեհաճ աջակցութեանը՝ ընդհանուր քննիչներ ընտրելու գործում:

ՅՕԴ. 11.— Օրէնքները, հրամանագիրները և կառավարական հաղորդագրութիւնները հրատարակութեան պիտի տրուին իւրաքանչիւր մարդում տեղական լեզուներով: Վարչութեան մէջ

(*) Փակագիծերու բացատրութիւններ կը վերաբերին բաղմանութեան և մաս չեն կազմեր բնագրին:

և գաղափարներով կողմերից ամէն մէկը իրուեալնք պիտի ունենայ զգաւական իր լեզուէն, եթէ ընդհանուր նախնականքը նախաւոր համարի այդ: Դատարաններ յորհուրդները պիտի խմբագրուեն տաճկերէն, որին եթէ հնարաւոր է, պիտի կցուի և թարգմանութիւնը՝ կողմերի լեզուներով:

307. 12. — Ամէն մէկ վերայէթի ժողովրդական կրթութեան նախադասութեամբ ցեղային տարրերի բաժինը սահմանուելու է ժողովրդական կրթութեան համար նրանց վճարելիք տուրքի համեմատութեամբ: Կայսերական (Օսմանեան) կառավարութիւնը ոչ մի արգելք չպիտի յարուցանէ այն բանի դէմ, որ հաւատակիցները մասնակցութիւն ունենան համայնքային զարացների պահպանութեան գործում:

307. 13. — Խաղաղ ժամանակ Օսմանեան ամէն մէկ քաղաքացի պարտաւոր է զինուորական ծառայութիւն կատարել իր բնական զինուորական շրջանում: Եւ սակայն, կայսեր. կառավարութիւնը եղծէնի, Ասորիի և Նէշդի հեռաւոր մասերը ցամաքային զորքեր զրկելիս՝ այդ զորքերի կազմը պիտի լրացնէ կայսրութեան բոլոր ամսերից, նրանցում ապրող բոլոր ժողովուրդների համեմատական քանակութեամբ: Բացի այդ, նա (Օսմանեան կառավարութիւնը) ծախսային զորամասերի մէջ կ'ընդունի նորակոչներ՝ կայսրութեան բոլոր մասերից:

307. 14. — Համիդիէ զորագունդները պիտի վերակազմուեն, որպէս պահեստի հեծեալներ:

307. 15. — Նրանց զէնքերը կը պահուեն զինամթերանոցներում և կը տրուին միմիայն զորահաւաքի և զորախաղերի ժամանակ: Նրանք ենթակայ կը լինեն այն զորաբաժինների հրամանատարներին, որոնց շրջանում կը գտնուին: Խաղաղ ժամանակ, զորագունդների, հեծելավաշտերի և դասականների պետերը կ'ընտրուին օսմանեան գործող բանակի սպաների միջից: Այդ գունդերի զինուորները զինուորական ծառայութիւն կ'անեն մէկ տարի: Այդ գունդերը մասնէ կարենալու համար՝ զինուորները սեփական հաշուով պարտաւոր են ձեռք բերել ձի, լրիւ հանդերձանքով միասին:

Տուեալ շրջանում ապրող ամէն ոք, առանց ցեղի և կրօնի խտրութեան, որ կ'ենթարկուի այս պահանջներին, կարող է մտնել այդ գունդերը: Զորահաւաքի և զորախաղերի ժամանակ գումարուած այդ գունդերը ենթակայ են կարգապահական նոյն այն միջոցներին, ինչ որ կանոնաւոր զորքերը...

307. 16. — Երկու մարզերում գոյութիւն ունեցող տարբեր կրօնների հետեւողների ճշգրիտ համեմատականութիւնը կ'որոշուի

վերջնական մարդահամարով, որ տեղի պիտի ունենայ ընդհանուր քննիչների հսկողութեան տակ ամենակարճ ժամանակամիջոցում, հնարաւորութեան դէպքում՝ մէկ տարուց ոչ ուշ:

ՅՕԴ. 17. — Մինչ այն՝ ընդհանուր խորհուրդների և Վանի ու Բիթլիսի վիլայէթների կոմիտէների անդամները կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդականներից և ոչ մահմեդականներից:

ՅՕԴ. 18. — Եթէ էիլլուումի վիլայէթում վերջնական մարդահամարը չվերջանայ մէկ տարուայ ընթացքում, ընդհանուր խորհուրդի անդամները կ'ընտրուին հաւասարութեան նոյն այն սկզբունքով, ինչ որ է վերոյիշեալ երկու վիլայէթներում:

ՅՕԴ. 19. — Սըվազի, Սարբերդի և Դիարբեքիւրի վիլայէթներում ընդհանուր խորհուրդների անդամները կ'ընտրուին այժմ իսկ՝ համեմատականութեան սկզբունքի հիման վրայ: Այդ բանի համար՝ մահմեդական ընտրողների (պատուիրակների) թիւը կ'որոշուի ընտրական այն ցուցակներով, որ հիմք են ծառայել վերջին ընտրութեանց համար: Իսկ ոչ-մահմեդականների թիւը կը սահմանուի համաձայն այն ցուցակների, որ կը ներկայացուին նրանց համայնքների կողմից:

ՅՕԴ. 20. — Եւ, սակայն, եթէ գործնական այլ և այլ դժուարութիւններ անկարելի կը դարձնեն այդ ժամանակաւոր ընտրական եղանակը, այդ դէպքում, բաշխելու համար տեղերը երեք վիլայէթների — Սըվազ, Սարբերդ և Դիարբեքիւր — ընդհանուր խորհուրդների միջև, ընդհանուր քննիչները իրաւունք կ'ունենան ուրիշ համեմատականութիւն առաջարկելու — աւելի համապատասխան վերոյիշեալ վիլայէթների ժամանակակից կարիքներին ու պահանջներին:

ՅՕԴ. 21. — Բոլոր այն վիլայէթներում, ուր ընդհանուր խորհուրդները կ'ընտրուին համեմատականութեան սկզբունքներով, փոքրամասնութեանց ներկայացուցչութիւնը կ'ապահովուի կոմիտէներում...

ՅՕԴ. 22. — Վարչական խորհուրդների անդամները առաջուան նման կ'ընտրուին կէս առ կէս (համեմատութեամբ), մահմեդականներից և ոչ-մահմեդականներից:

ՅՕԴ. 23. — Եթէ ընդհանուր քննիչները անյարմար չգտնեն՝ մահմեդականների և ոչ-մահմեդականների հաւասարութեան սկզբունքը կը կիրառուի նաև օստիկանութեան ու ժանդարմերիայի կազմի համար երկու մարզերում, որ չափով որ ազատ տեղեր բացուին:

ՅՕԴ. 24. — Հաւասարութեան նոյն այդ սկզբունքը կը կիրառ-

սուի սրչափ հնարաւոր է, նաեւ երկու մնացեալ պաշտօնները բաշխելու ժամանակ:

••

Այս համաձայնութիւնը կնքուելու պահուն, Թուրքիա իր բանակի վերակազմութիւնը կը յանձնէր Գերմանիոյ, իման Ֆոն Զանդերսի ղինուորական առաքելութիւնը Պոլիս ժամանելով՝ աշխատանքի սկսած էր: Ռուսակցութեւք համաձայնութեան հիման վերայ, Արեւելեան Վիլայէթները նշանակուեցան եւրոպացի երկու քննիչներ՝ Հոֆ (նորվեկիացի) և Վեսթենենկ (հոլանտացի): Անոնք հազիւ ժամանած էին Թուրքիա և կը պատրաստուէին իրենց պաշտօնին ձեռնարկելու, երբ ծագեցաւ եւրոպական պատերազմը, ու չգործողութեցաւ բարենորոգումներու ծրագիրը: Իթթիստական Թուրքիան երկրէն հեռացուց քննիչները և բարենորոգումներու փոխարէն կազմակերպեց 1915ի հայկական տեղահանութիւնները:

ԳԵՐՄԱՆԵՒԹՈՒՐԻ ԶԻՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Գերման-տաճկական Համաձայնագիրը զիջակցութեամ մասին, կնքուած 6 Օգոստոս 1914 թ. Կ. Պոլսում:

Կ. Պոլսի գերման ղեկաւան Վամզըմիայի յայտադիրը (նստա), յղուած տաճիկ կառավարութեան:

Եթէ Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մանէ երբեք Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ նրան հետեւեալ առաւելութիւնները.—

1.— Իր աջակցութիւնը՝ վերացնելու համար առանձնաշնորհումները (կապիտալ լուսինները):

2.— Հաշտութիւն չի կնքուի, մինչև որ թշնամին չպարպէ հընարաւոր գրաւման ենթարկելիք հողամասերը:

3.— Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել օսմանեամ կայսրութեամ արեւելեամ սահմանները այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի ամբիջակամ շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմեդական բնակչութեան հետ:

6.— Գերմանիան կ'օգտագործէ իր ազդեցութիւնը այն բանի համար, որ Տաճկաստանը պատշաճ փոխարինութիւն ստանայ իր կորուստներէ համար:

Վերը թուած պայմանները, բացառութեամբ Յօդ. 2ի (վերաբերում են Ռուսմանիային և Բոլղարիային), այն չափով միայն

պարտագիր կը լինեն Գերմանիայի համար, որ չափով որ նա և իր գաշնակիցները յազդական գուրա կը գան ներկայ պատերազմից և ի վիճակի կը լինեն իրենց պոյզմանները թեկող ընդունալու պատեւրազմիկներին :

ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԱՆԳԼԻՈՅ ԵՒ ՖՐԱՆՍԱՅԻ ՄԻՋԵՒ ՀԱՄԱԶԱՅՈՒԹԻՒՆ

(1916 Մայր . 13/26, Փեթրոկրատ, 19 Օգոստ . 1. Սեպտ., Կոնստն)

Սոզոնովի, Ժորժ Բիզոյի և Կրէյի փոխանակած յուշագրեւում համաձայն :

1.— Խուսառտան կը գրուէ էրզրումի, Տրապիզոնի և Բաղէշի շրջանները՝ մինչեւ այն կէտը՝ մեւ Մովի ափին Տրապիզոնէն արեւմուտք՝ որ կ'որոշուի յետոյ :

2.— Վանէն, Բաղէշէն հարաւ՝ Մուշի, Աղերդի, Տիգրիսի հոսանքին, ձեղիթէ-Խայն-Օմարի և Ամադիայի եւ Մէրսէվէտի շրջանին վրայ իշխող լեւնադադաթներու գծին միջեւ տարածուող Բիւրաթստանի շրջանը պիտի զիջուի Խուսառտանին, որ ատոր փոխարէն Ֆրանսայի սեփականութիւնն պիտի ճանչնայ Ալա-Տաղի, Կեսաբիայի, Աղ-Տաղի, Իգիա Տաղի, Ջարայի, Ակնի, Պարբերդի միջեւ ընկնող հողամասը : Բացի այդ, սկսած Մէրսէվէտի շրջանէն՝ արար պետութեան սահմանը պիտի անցնի այն լեւնադադաթներու գծով, որ ներկայիս կը բաժնէ օսմանեան հողը Պարսկաստանէն...

* * Այս համաձայնութեան յարած է նաեւ Խառլիա Փեթրոկրատի իր դեսպան Գարլոնիի կողմէն՝ 1916 Նոյմ . 6/19ին ներկույսցուած յուշաշարով (1) :

ՌՈՒՍ ԺԱՄԱՆԱԿԱՌ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԿԱՐԳԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ ԹԻՒՐԲԱՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

Ժամանակաւոր կառավարութիւնը, համաձայն յօդ. 42 և 43ի Լաշէի Հոկտ . 5/18 Կոնվէնցիայի ցամաքային պատերազմի օրէնքներին և սովորոթներին մասին, մինչեւ խաղաղութեան դաշնադրով Թերքառայաստամի վիճակի վերջնական որոշումը՝ կաբգողից :

(1) Jean Pichon, «Le partage du Proche-Orient». 1938, Paris էջ 95:

ՅՕԴ. 1.— Քիւրքաճայաստաւի հողը՝ Ռուսաստանի զօրքերէ-
զրաւուած՝ քաղաքացիական կառավարութեան տեսակէտից՝ վերաց-
ւում է կովկասեան իշխանութիւնների, այլեւ կովկասեան ռազ-
մածակատի զինուորական իշխանութիւնների անօրինութիւնից և
անմիջապէս ենթարկւում է ժամանակաւոր կառավարութեան:

ՅՕԴ. 2.— Առաջին յօդուածում յիշուած լիազօրութեանց,
ինչպէս և Թիւրքաստանի շրջանների կառավարութեան 5
Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքով՝ այս շրջանների ընդհա-
նուր նահանգապետին յանձնուած իրաւունքների իրազօրեւումը
ժամ. կառավարութեան կողմից վստահւում է իր նշանակած
Թիւրքաստանի ընդհանուր կոմիսարին:

ՅՕԴ. 3.— Թիւրքաստանի ընդհանուր կոմիսարի մօտ-
գանւում է քաղաքացիական օգնականը:

ՅՕԴ. 4.— Ընդհ. կոմիսարը, իր քաղաքացիական մասի օգ-
նականի ղեկուցման համաձայն, անմիջապէս ներկայացնում է ժամ.
կառավարութեան իր նկատումները Թիւրքաստանի շրջան-
ների կառավարութեան 5 Յունիս 1916 թ. ժամանակաւոր օրէնքի
ցանկալի լրացումների և փոփոխութիւնների մասին:

Ստորագրեցին՝ նախարարապետ Լըվով

Արաքքին գործերի նախարար՝ Պ. Միլիկով

Ժամ. կառավարութեան գործերի վարիչ՝ Վլադ. Նաբոկով

25 Ապրիլ 1917 թ.

ԲԱՆԱՋԵՒ ԱԶԳԱՅԻ ՀԱՐՑԻ ՄԱՍԻՆ

Ընդունուած 1917 Յունիս 20-ին (3 Յունիս) Խորհուրդների Հա-
մառուսական Համագումարի կողմից:

1.— ... Սահմանադիր ժողովը միայն, որ պիտի ստեղծէ ժո-
ղովրդավար նոր Ռուսաստանի հիմունքերը, կը ստեղծէ և բոլոր
աղգութեանց իրաւունքների անխախտելիութիւնը երաշխաւորող
պայմանները:

2.— Միեւնոյն ժամանակ ... Յեղափոխական Ռուսաստանը
անմիջապէս ոտք պիտի կոխէ վարչութեան ապակենտրոնացման
ճամբու վրայ, լայն առաջադիւ բանալով դեմոկրատիայի ինքնագոր-
ծունէութեան և բոլոր աղգութիւնների ժողովրդական ուժերի
դարգացման առաջ:

3.— Ազատ Ռուսաստանի աղգութեանց իրաւունքները ապա-
հափկու նպատակով՝ յեղափոխական դեմոկրատիան Սահմանադիր
Ժողովում կենսաբ. պիտի բերէ քաղաքական լայն ինքնօրէնութիւն:

(աւանդամբ) այն շրջանների [երկրամասերի] համար, որ ունին ազդեցութեան և սոցիալ-տնտեսական առանձնայատկութիւններ...

4.— Թառաջիկայի համար, մինչև որ Սահմանադիր ժողովը վերջնապէս կը լուծէ ազգային հարցը, Համագումարը առաջարկում է Ժամանակաւոր Կառավարութեանը՝ անմիջապէս իրագործել սկսել հետեւեալ միջոցները. — ա) Հրատարակել Ժամանակաւոր Կառավարութեան կողմից մի յայտարարողիւր, որով ճանաչուի բոլոր ազգութիւնների ինքնորոշման իրաւունքը մինչև անջատումն իսկ, համաժողովրդական Սահմանադիր Ժողովի մէջ համաձայնութեան [զայլու] հետեւանքով. բ) Հրատարակել մի հրամանադիր (դեկրետ)՝ լեզուների հաւասարութեան և ուսւս լեզուն համապետական լեզու պահելու, այլ և բոլոր ժողովուրդների քաղաքացիներին իրաւունք ու հնարաւորութիւն վերապահելու մասին՝ պահել [իրենց] ժողովրդական [ազգային] լեզուից՝ քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքները կիրարկելու միջոցին, ինչպէս նաեւ զպրոցում, դատարանում, ինքնավարական մարմիններում, պետական իշխանութեան հետ յարաբերելիս և այլն. գ) Ժամանակաւոր Կառավարութեան կից կազմել... Ազգային Գործոց Խորհուրդ, ուր անդ պիտի զաննն Ռուսաստանի բոլոր ազգութեանց ներկայացուցիչները, նպատակ ունենալով մի կողմից նիւթ պատրաստել Ազգային Հարցի մասին Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի համար, միւս կողմից էլ մշակել այն միջոցները, որոնցով կարելի պիտի լինի կանոնաւորել բուն իսկ ազգային այն յարաբերութիւններն ու ձեւերը, որոնցով հնարաւորութիւն պիտի տրուի ազգութիւններին՝ լուծելու իրենց ներքին կեանքի հարցերը:

5.— ... Համագումարը դէմ է արտայայտուում բոլոր այն փորձերին, որ նպատակ ունին ազգային հարցերը լուծել մինչև Սահմանադիր Ժողով՝ յայտարարական եղանակով, Ռուսաստանից անջատելով նրա առանձին մասերը և այլն...

Ռ Ռ Մ Ս Ս Տ Ա Ն

Ռուսաստանի Ժամանակաւոր Կառավարութեամբ 1917 թ. 25 Սեպտեմբեր (8 Հոկտ.) յայտարարողիւր՝ պատերազմի առաջադրութեանց և Ազգային Հարցի մասին:

... Ազգային Հարցի մասին.— Ճանաչումն բոլոր ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքի, Սահմանադիր Ժողովի կողմից մշակելիք հիմունքներով:

Մշակումն և հրատարակումն այնպիսի օրէնքների, որոնք ազ-

գային փոքրամասնութիւններին իրենց մշտական բնակութեան վայրերում պիտի ապահովեն մայրենի լեզուից օգտուելու իրաւունքը՝ դպրոցում, դատարանում, ինքնավարութեան մարմիններում և պետական իշխանութեան տեղական մարմինների հետ ցարարերելիս։ Ժամանակաւոր Կառավարութեան կից հիմնումն Ազգային Գործոց Խորհուրդի, ուր Ռուսաստանի բոլոր ազգութիւնները պիտի ունենան իրենց ներկայացուցչութիւնը, և որ իրեն նպատակ պիտի առաջադրէ՝ Ազգային Հարցի մասին նիւթ պատրաստել Սահմանադիր Ժողովի համար։

ՀԱՅԵՐՈՒ ՄԱՍՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆԸ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ

Եւրոպական պատերազմին սկիզբը, Կովկասի մէջ կազմուած էին հայկական կամաւորական խումբեր, որոնց ընդհանուր ղեկավարութիւնը ստանձնած էր Ազգային Պիւրօն։ Շարժման քաղաքական նշանաբանն էր՝ «Ինքնավարութիւն վեց վիլայէթներու և առանց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հօգի համաւարութեան տակ»։ Կամաւորական խումբերը սկիզբները 4 էին՝ Անդրանիկի, Քեռիի, Դրօի և Համադասպի. անոնց մէջ կային 2,500 կռուողներ։ Ապա աւելցաւ նոր խումբ մը՝ գնդ. Զանփուղեանի հրամանատարութեան տակ։ 1915ի գարնան Քեռիի, Դրօի և Համադասպի խումբերը միացան Արարատեան գնդի մէջ, Վարդանի ընդհանուր հրամանատարութեան ներքեւ, և վանի գլխաւոր գլխաւոր ոյժը հանդիսացան։ Նոյնպէս 1915ին կազմակերպուեցաւ Իշխանի՝ Յովսէփ Արղուիթեանի խումբը։ Ի վերջոյ, հայ կամաւորական խումբերը թիւը հասաւ եօթնի։ 1916 թուին այդ խումբերը վերակազմուեցան իբրեւ հայկական հրացանաձիգ գնդեր, կանոնաւոր սպաներու հրամանատարութեան տակ, և մտցուեցան ռուսական կանոնաւոր բանակին մէջ։

Հայերու մեծագոյն մասնակցութիւնը պատերազմին եղաւ ռուսական բանակին մէջ։ Ըստ պաշտօնական հաշուի, հայերու հորիւրին 13ը զինուոր էր զանազան ճակատներու վրայ։ Ուրիշ խօսքով՝ երկու միլիոննոց ռուսահայութիւնը աւելի քան 250,000 զինուոր տուաւ ռուս բանակին։ Միւս կողմէն՝ Ազգային Պատուիրակութեան նախաձեռնութեամբ կազմուեցաւ հայկական լեզէոն մը Դաշնակիցներու Արեւելեան Լեզէոնի կողքին, մօտ 4,000 կամաւորներով։ Բազմաթիւ պաշտօնական վկայութիւններ գոյութիւն ունին, որոնք կը հաստատեն հայ զինուորին քաջութիւնը Դաշնակիցներու բոլոր ճակատներուն վրայ։ Թիւրքիոյ հայ բնակչութեան զոհերն ալ նկատի առնելով, հայերը իրենց ընդհանուր թուին մէկ երրորդով կորուստներ ունեցան պատերազմի ընթացքին։

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ԿՈՄԻՏԷ (ՕԶԱԿՈՄ)

(1917 Մարտ 9)

Ռուս ժամանակաւոր կառավարութեան կողմէ 1917 Մարտ 9-ի որոշումով Անդրկովկասի համար կազմուեցաւ յատուկ իշխանութիւն մը՝ Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէ՝ կամ կրճատուած անունով՝ Օղակոմ, բաղկացած հետեւեալ հինգ անդամներէն

Ա. Զխենկէլի, Քիթա Աբաշիձէ, Մ. Զաֆարով և Մ. Պապա-
ջանեան:

Անդրկովկասեան Կոմիտէին ծրագիրն էր. Ա.— Ապահովել իրականացումը խզի աղատութեան՝ կազմակերպելով բոլոր դաւաճանքներու հոգեւոր գործերը. Բ.— Սահմանել երկրը կոտավարելու կարգ՝ անոր կեանքի բոլոր մարդերուն մէջ՝ հայրենիքի ծառայութեան կոչելով տեղական հասարակական ոլիներ: Գ.— Նոր կարգի պահանջներու համապատասխան՝ վերակազմել քաղաքային ինքնավարութիւնը և միջոցներ ձեռք առնել, որպէսզի անմիջապէս ռաւիավար սկզբունքներով գաւառական ինքնավարութիւններ մտցուին, ընտրովի հաշտարար դատավարութիւն հաստատուի և վերակազմուի գիւղական թերի դատարանը:

Իսկ Մարտ 9-ին ժամանակաւոր կառավարութիւնը Անդրկովկասեան Կոմիտէին տուաւ հետեւեալ հրահանգները.

1) Իր գործունէութեան մէջ Առանձին Կոմիտէն անմիջականօրէն ենթարկուելու է ժամ. կառավարութեան: 2) Առանձին Կոմիտէի մէջ կը կեդրոնանայ Անդրկովկասի բոլոր քաղաքական գործերու տեղական բարձր վարչութիւնը: 3) Կոմիտէին յանձնուած իշխանութեան էութիւնը բացառապէս գործադիր է: Առանձին Կոմիտէն չի կրնար իր իշխանութեամբ սահմանել ոչ մէկ նոր օրէնք կամ ջնջել գոյութիւն ունեցող որեւէ օրէնք: 4) Առանձին Կոմիտէի իրաւունքներու և պարտականութիւններու շրջանը երկրի կառավարութեան գործի մէջ կ'որոշուին կովկասեան փոխարքայութեան օրէնքներով, այն սահմանափակումով, որ Առանձին Կոմիտէի իշխանութիւնը կը տարածուի միայն Անդրկովկասեան նախահանգներու և շրջաններու վրայ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՍԷՅՄԸ ԵՒ ՏՐԱՊԻԶՈՆԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

(1917 Նոյեմբեր 27)

Հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը պատճառ դարձաւ քայքայմանը Անդրկովկասեան Կոմիտէին (Օգակոմ), որ արդէն իսկ կորսնցուցած էր իր հեղինակութիւնը: 1917 Նոյեմբեր 27ին Թիֆլիսի մէջ գումարուեցաւ համաժողով մը, մասնակցութեամբ Անդրկովկասի Բանուորական, Զինուորական և Փիւղացիական Խորհուրդներու, Թիֆլիսի Բանուորական ու Զինուորական Խորհուրդի, Հանրային Ապահովութեան Կոմիտէի, Անդրկ. Առանձին Կոմիտէի, քաղաքական կուսակցութիւններու ներկայացուցիչներու և Սահմ. Ժողովի անդամներու: Մանրամասնօրէն քննելով տիրող կացութիւնը, ժողովը որոշեց Անդրկովկասի համար ստեղծել տեղական իշխանութիւն՝ Անդրկովկասեան Սէյմ և Անդրկովկասեան Կոմիտարիատ, իրբւն Սէյմի գործադիր մարմին: Սէյմի կազմութեան հիմք ընդունուեցաւ Սահմ. Ժողովի համար ընտրուած պատուգումաւորներու քանակը, եռապատկելով կուսակցական ցանկերով ընտրուած պատգամաւորներու թիւը:

Անդրկովկասեան Կոմիտարիատը կազմուեցաւ աղգային-կուսակցական ներկայացուցչութեան սկզբունքով: Կոմիտարիատի մէջ մտան. Ե. Գեգեկորի՝ նախագահ և արտաքին գործոց կոմիտար, Ն. Ռամիշվիլի՝ ներքին, Դ. Դոնսկոյ՝ զինուորական, Խ. Կարաձիկեան՝ ելեւմտական, Զ. Օհանջանեան՝ խնամատարութեան, Ներուհեւ՝ երկրագործութեան, Մելիք Սալանով՝ հաղորդակցութեան, Խան Խոյսկի՝ արդարագառութեան, Լ. Բերեթով՝ պետական վերահսկիչ: Զինուորական Կոմիտարի օգնականներ նշանակուեցան Գոնչիյա և Պ. Լեւոնեան: Երկրագործութեան Կոմիտարի օգնականներ՝ Ա. Շահխաթանեան և Պ. Գելէշվիլի:

Իսկ Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը Դեկտ. 30ին Ստ. Շահումեանին նշանակեց կովկասեան գործերու Արտակարգ Ժամանակաւոր Գործավար:

Նոյեմբեր 17-ին կովկասեան բանակի հրամանատարը թրքական Փ.-րդ բանակի հրամանատար Ֆերիք Վէհիպ փաշայէն նամակ առաջաւ՝ զինադադար կնքելու առաջարկութեամբ Նոյն օրերուն բոլշևեկներու նախաձեռնութեամբ զինադադարի բանակցութիւններ սկսած էին ռուսեղբարման ռազմաճակատին վրայ: Անդրկ. Կոմիտարիատը, յեղափոխական կեդրոնի և հրամանատար

քառթեան համաձայնութեամբ, ընդունեց թրքական առաջարկը և ռազմաճակատ զրկեց հինգ հոգինոց յանձնախումբ մը— երկու ռուսեր հրամանատարութեան կողմէ և Արշակ Զտմալեան, վրացի Քեւզայա և ռուս Սմիրնով, որպէս Անդր. Կոմիտարիատի ներկայացուցիչներ: Հանդիպումը երկու պատուիրակութիւններու միջեւ տեղի ունեցաւ Դեկտ. 2ին Երզնկայի մէջ, իսկ Դեկտ. 5ին Կոմիտարիատեցաւ զինադադարի համաձայնութիւնը, ըստ որուն զինուորական գործողութիւնները վերջ կը գտնէին կովկասեան ամբողջ ճակատին վրայ՝ Սեւ Մովէն մինչեւ Վանայ լճին հարաւային եզերքը, կողմերը կը պարտաւորուէին զինուորական բնոյթ կրող որեւէ գործողութիւն չընել, զօրքերու տեղափոխութիւն կամ լրացում չկատարել և մնալ զինադադարի պայմաններով նախատեսուած դիրքերուն վրայ:

Եթէ կողմերէն մէկը, մինչեւ հաշտութեան կնքումը, վճռէր զինադադարը խախտել, կը պարտաւորուէր միւս կողմին իմաց տալ 14 օր առաջ: Իսկ եթէ զինադադար կնքուէր նաեւ կեդրոնական պետութիւններու և Ռուսաստանի միջեւ, անոր բոլոր պայմանները պէտք է ըլլային պարտադիր կովկասեան ճակատի համար եւս:

Զինադադարի կնքումէն վերջ, 1918 Յունուար 1ին, Կովկասեան բանակի հրամանատար զօր. Օդիշելիձէն Վէհիպ փաշայէն ըստացաւ նոր համակ մը, որով՝ յանուն թրքական բանակի սպարապետ Էնվէր փաշայի՝ կը հարցնէր թէ, ի՞նչ միջոցով կարելի է վերականգնել յարաբերութիւնները Կովկասի կառավարութեան հետ եւ հաշտութիւն կնքել երկու երկիրներու միջեւ: Յունուար 15ին Վէհիպ փաշան հաղորդեց, որ կեդրոնական պետութիւններուն Պրեսթ-Լիթովսք հաւաքուած պատգամաւորները պատրաստ են ճանչնալու Անդրկովկասի անկախութիւնը, և որ վերջինս, ամենայն վստահութեամբ, կարող է ուղարկել իր ներկայացուցիչները:

Անդրկ. Կոմիտարիատը՝ յեղափոխական կեդրոնի և ազգային խորհուրդներու ներկայացուցիչներուն հետ միասին՝ քննելով Վէհիպ փաշայի առաջարկը, պատասխանեց թէ ինքը պէտք ունի խորհրդակցելու Ռուսաստանի ուրիշ ինքնավար շրջաններու հետ եւս և երեք շաբաթէն կը յայտնէ իր վերջնական որոշումը: Միաժամանակ Կոմիտարիատը թուրքերու առաջարկութեան մասին տեղեկացուց Խորհ. իշխանութիւնը չճանչցող Ուքրայնայի և Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւններուն՝ հրաւիրելով զանոնք խորհրդաժողովի, Փետր. 1ին, Թիֆլիս: Սակայն Ուքրայնական Կեդրոնական Ռադայէն պատասխան չստացուեցաւ, իսկ Հարաւ-Արեւելեան Դաշնակցութեան կառավարութիւնը թէեւ

խորհրդաժողովի գաղափարին համակրանքով վերաբերեցաւ, բայց ներկայացուցիչ չուզարկեց, որով Անդրկովկասը առիպուած էր մինակը վճռելու պատերազմի և խաղաղութեան հարցը: Եւ Փետր. 1ի նիստին մէջ Անդր. Կոմիսարիատը որոշեց տեղեկացնել Վէհիպ փաշային, թէ ինք պատրաստ է սկսելու հաշտութեան բանակցութիւններուն և կը խնդրէ հաղորդել տեղն ու վայրը, ուր կըրնան իրարու հանդիպիլ երկու կողմերու պատուիրակութեանը: Նոյն նիստին մէջ որոշուեցաւ, որ հաշտարար պատուիրակութեան կողմն ու հրահանգները մշակէ Սէյմը, որ պիտի բացուէր քանի մը օր վերջ: Փետր. 3ին հեռագրուեցաւ Վէհիպ փաշային համաձայնութեան մասին, իսկ Փետր. 10ին ստացուեցաւ Պոլսոյ պատասխանը, որով հաշտութեան բանակցութիւններու վայր կը նշանակուէր Տրապիզոնը:

Անդրկովկասեան Սէյմը գումարուեցաւ 1918 Փետր. 10ին հետեւեալ կազմով. 32 անդամ սոցիալ-դեմոկրատ մենչեւիկներ, որոնցմէ 25ը վրացի, 4 հայ, 2 ռուս և 1 գերմանացի: Երկրորդ տեղը կը բռնէին «Մուսալաթ և անկուսակցական խմբակը» 30 անդամներով: Հ. Յ. Դաշնակցութեան ֆրակցիան ունէր 27 պատգամաւորներ:

7 պատգամաւոր ունէր մահմետական ընկերվարական պլոքը. 5՝ Սոց. Յեղափոխականներու կուսակցութիւնը, 4՝ Սոց. Դեմ. Հումմէթը, 3՝ Ռուսաստանի մահմետականութեան Իթթիհատ-իւլում կազմակերպութիւնը, 1՝ Ռուս Ժողովրդ. Ազատութեան կուսակցութիւնը, 1՝ վրացի Սոց. - Ֆեֆերալիստները, 1՝ վրացի Ազգային Դեմոկրատները:

Սէյմը Փետր. 16ի նիստին մէջ զբաղելով հաշտութեան լնդըրով, ֆրակցիաներու ներկայացուցիչներու արտայայտութենէն վերջ, միաձայնութեամբ ընդունեց հետեւեալ «հիմնական պայմանները».

«1.— Ստեղծուած պայմաններում Անդր. Սէյմը իրեն համարում է իրաւատէր՝ կնքելու հաշտութիւն թուրքիայի հետ:

2.— Սկսելով հաշտութեան բանակցութիւններուն՝ Անդր. Սէյմը նպատակ է դնում կնքել թիւրքիայի հետ հիմնական հաշտութիւն:

3.— Կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրին իրրե հիմք պէտք է դրուի 1914 թվին, պատերազմի հաշտութեան վայրկեանին, Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջեւ գոյութիւն ունեցող պետական սահմանների վերականգնումը:

4.— Պատուիրակութիւնը ջանալու է ձեռք բերել Արեւելեան Անատոլիայի ժողովուրդների համար ինքնորոշման իրաւունք և ,

ի մասնաւորի, Թուրքահայաստանի համար ինքնավարութիւն՝ Թուրք պետականութեան շրջանակներումն:

Հայտութեան պատուիրակութեան անդամներ նշանակուեցան. Աբաշիձէ (սոց. դեմ.), Հայդարով (մահմ. սոց. բլոկ), Գվազաւա (վրացի ազգ. դեմ.), Հաջինսկի (մուս.), Քաջագինսկի (ղաշնկց.), Հասիշվիլի (վրացի սոց. ֆետ.), Մեթիսե (ռուս մահմ. կուսկց.), Խաս Մամետով (մուս.), Ա. Խատիսեան (ղաշն.), Չիկալին (սոց.-յեղ.), Չխենկելի (սոց.-դեմ.), Շէյխ-իւլ-Իսլամով (Հոլմմէթ): Պատուիրակութեան նախագահ՝ Չխենկելի:

Պատուիրակութեան մէջ մտան նաեւ բազմաթիւ խորհրդականներ, մասնագէտներ: Հայերու կողմէն՝ պատմաբան Լէօն, Թ. Տէր Մինասեանը և ուրիշներ:

Իբրեւ պատուիրակութեան ղեկավար կանոններ, Սէյմի կողմէ հաստատուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը.

«1.— Պատուիրակութիւնը հանդէս է գալիս, որպէս մէկ ամբողջութիւն իր նախագահի կամ՝ իւրաքանչիւր առանձին ղեպքի համար՝ յատուկ լիազօրութեամբ անձի միջոցով, Սէյմի ընդունած հիմնական պայմանների սահմանում, եւ ո՛չ մէկ անջատ քայլ չի թոյլատրուում:

2.— Պատուիրակութիւնը մանրամասն կերպով հաղորդում է Սէյմին բանակցութիւնների ընթացքի մասին՝ նախօրօք առնելով Սէյմի ցուցմունքները բոլոր կարեւոր հարցերի համար»:

Ըստ որոշման, Փետր. 17ին (ն. տ.) պատուիրակութիւնը պէտք է մեկնէր Թիֆլիսէն, բայց նոյն օր անթեղ հեռագիր մը ստացուեցաւ Պրեսթ-Լիթովսքի պոլչեւիքեան պատուիրակութեան քարտուղար Գարախանէն, որ կ'ըսէր. «Համեմատած Փետր. 21 (ն. տ.) վերջնադրի հետ՝ նոր առաջարկը պարունակում է վերջնադրի ժամանակակէտ: Այդ պատճառով, այլ և որովհետեւ գերմանացիները մերժեցին մինչեւ զաշնագրի ստորագրութիւնը գաւազարեցնել պատերազմական դործողութիւնները, մենք վճռեցինք ստորագրել զաշնագիրը, որի քննութեան մէջ ենք դեռ, եւ ստորագրելուց յետոյ՝ մեկնել: 21 Փետր. պայմանների ամենալուրջ կէտն է՝ Արտահանի, Կուրսի և Բաթումի անջատումը Ռուսաստանից՝ ինքնորոշման ձեւի տակ»:

Այս հեռագիրը խոր զարմանք և վրդովում յառաջ բերաւ Սէյմի շրջանակներուն մէջ: Նոյն օրը գումարուեցաւ ֆրակցիաներու և կոմիսարիատի անդամներու արտակարգ ժողով մը, որ միաձայնութեամբ ընդունեց բողոքի հեռագիր մը, որ ղրկուեցաւ անմիջապէս.

«Բրեստ-Լիտովսկի՝ հայտութեան խորհրդաժողովին, Փետրոգրատ՝ Սովնարկոմին, Լոնտոն, Փարիզ, Ուաշինկթըն, Հռոմ, Թո-

քիտ, Կ. Պոլիս, Բեռլին, Վիեննա՝ արտաքին գործոց նախարարներին, Քիև՝ Կենտրոնական Ռադային, Օտեսա՝ Սովդեպին.— Հա՛մաձայն Սէյմի վճռին՝ անդրկովկասեան կառավարութեան, Անդըր-կովկասին և նրա սահմաններին վերաբերող ամէն մէկ դաշնագիր, որ կնքուում է առանց իր գիտութեան և և մասնակցութեան, հա՛մարուում է զուրկ միջազգային արժէքից և և պարտաւորեցուցիչ սովից իրեն համար։ Այսու յայտնում է նաեւ ի գիտութիւն հանձութեան, որ Անդրկ. Սէյմը արդէն ընտրել է հաշտութեան պատառիրակութիւն, որ, ըստ Թուրքիայի ներկայացուած համաձայնութեան, պատրաստուում է մեկնել Տրապիզոն վերջնական հաշտութիւն կնքելու նպատակով։

Պատուիրակութիւնը Թիֆլիսէն մեկնեցաւ և Փետր. 23ին ժամանեց Տրապիզոն, ուր թրքական պատուիրակութիւնը հասաւ Փետր. 27ին, հինգ անդամէ բաղկացած, նախկին ծովային նախարար Րէնուֆ պէյի նախագահութեամբ։ Մտաւ 1ին նիստը բացուեցաւ, և Րէնուֆ պէյ արտասանեց ողջոյնի հետեւեալ ճառը. «Երախտապարտ եմ երկնքին, որ ինձ առիթ ընծայեց իմ երկրի և իմ պաշտօնակիցների անուանից դիմելու բարեմաղթական խօսքերով անդրկովկասեան ժողովուրդների յարգելի ներկայացուցիչների դաւառան առթիւ, Անդրկովկասի՝ որ, ցարիզմի անկումից յետոյ, հետզհետէ շարժուում է անկախութեան ճանապարհով. պատիւ ունիմ դիմել այս թանկագին դէպքը, իբրեւ իմ կեանքի ամենահաճելի ուրախութիւններից մէկը։ Ողջունելով այսօր յանձին ձեզ ձեր երկիրը, բնաւ ո՛չ միայն ծիսակատարութեան և դիւանագիտութեան աւանդութիւններին հետեւելու անհրաժեշտութիւնից դրդուած, ևս աւելի շուտ ոգեւորուած եմ յարգանքի զգացմունքներով և աջակցելու բաղձանքով ա՛յն սրբազան գործին, որի ներկայացուցիչն էք հանդիսանում դուք։ Քանի որ 200 տարուց ի վեր ցարիզմի դէմ մեր մղած բոլոր պատերազմները մեր երկրներին ինքնապաշտպանողական պատերազմներ էին, ևս կարծում եմ, որ մեր ընդհանուր ճակատաքիրները աւելի եւ աւելի էին կապուում միմեանց այդ ընդհանուր փառաւոր պատմութեան ընթացքին։ Ձեր տպրած վերջին շրջանը, որ, դժբախտաբար, արգելք եղաւ մեզ շօշափելի կերպով կատարել մեր պատմական պարտքը՝ օգնելու ձեզ, մի շարք ծանր փորձութիւններով ապացուցեց մեր ճակատագիրների այդ միութեան ամբողջ կարեւորութիւնը։ Յամենայն դէպս, ևս համոզուած եմ, որ մենք ամէնքս այստեղ մեզ բաժանող սարքելքի խորտակումը համարում ենք մեզ համար աւելի կարեւոր երեւոյթ, քան ամենամեծ դիւանագիտական յաջողութիւնները, որովհետեւ մեզ շողկապող կապերը հանդիսանում են ո՛չ միայն

առեկ պատմական եւ աշխարհագրական յարաբերութիւններ, այլա-
աւելի շուտ, մեր ընդհանուր անցեալից բխող ազդակցական կա-
պեր: Եւ հէնց այդ պատճառով կովկասեան եւ թիւրքական ժողո-
վորդները այժմ կազմուած են միեւնոյն կրօններից ու միեւնոյն
ազգերից եւ ունին գրեթէ միեւնոյն պատմութիւնը: Ողբերուած
այս զգացմունքներով՝ ես մաղթում եմ բախտաւոր վտխճան մեր
խորհրդակցութիւնների համար եւ յայտարարում առաջին ընդ-
հանուր ժողովը բացուած:

Անդր. պատուիրակութեան նախագահը այս ճառին պատաս-
խանեց ընդհանուր, խուսափողական խօսքերով: Սյնուհետեւ Բէ-
ուֆ պէյ հետեւեալ հարցումը Երաւ. Վամանեան պատուիրակու-
թիւնը խնդրում է անդրկովկասեան պատուիրակութեան անկըս-
տոյց յայտարարութիւններ յիշեալ հանրապետութեան էութեան,
ձեւի, քաղաքական ու վարչական կազմակերպութեան մասին եւ
հարցնում է, թէ արդեօք վերջինս կատարե՞լ է այն պայմանները,
որոնք պահանջուած են միջազգային իրաւունքով պետութիւն կազ-
մելու համար:

Այս հարցումին անդրկովկասեան պատուիրակութիւնը պո-
տախտանեց, յաջորդ՝ Մարտ 2ի նիստին, թէ Անդրկովկասի էութե-
ան, կառավարութեան ձեւի, քաղաքական եւ վարչական կազ-
մակերպութեան հարցը հերթի է գրուած այդ հարցերը լուծելու
միակ իրաւազօր մարմին՝ Անդրկ. Սէյմի մէջ, որ ստեղծուած է
ժողովուրդների ազատ կամքի արտայայտութեամբ եւ ընդհանուր
ընտրական իրաւունքի սկզբունքով: Բուլեւիկեան յեղաշրջումից
սկսած՝ Անդրկովկասի հողի վրայ գաղարեց կեդրոնական ուստա-
կան իշխանութեան գործունէութիւնը, եւ մի նոր, ինքնուրոյն
կառավարութիւն ծագեց, որ այժմ պատասխանատու է Սէյմի
յարաբերութիւնների շրջանը, ընդունելով օսմանեան կառավարու-
թեան առաջարկը՝ սկսելու իր հետ ինքնուրոյն բռնակցութիւն-
ներ հաստութիւն կնքելու նպատակով: Հետագային, Սէյմն ու
Անդրկ. կառավարութիւնը այս ուղղութեամբ արին մի նոր քայլ
եւս՝ ուղարկելով պատերազմող պետութիւնների արտաքին գոր-
ծոց նախարարներին հեռագրական բողոք Բրեստ-Լիտովսկի դաշ-
նագրի Անդրկովկասին վերաբերող մասի դէմ եւ յայտարարելով,
որ առանց իրենց գիտութեան եւ հաւանութեան կնքուած դաշնա-
գիրը միջազգային իրաւունքի տեսակէտից զուրկ է որեւէ արժե-
քից եւ պարտադիր չէ իրենց համար: Սակայն, այս խաղաղութեան
խորհրդաժողովը Տրապիզոնում նոյնպէս հանդիսանում է միջազ-
գային-իրաւական կեանքի մի սկիւռ: Այսպիսով, Անդրկովկասը «տէ-

Ֆաբթօ՝ իրապէս արդէն պետութիւն է, թէ և դեռ չի յայտարարել ու չի տեղեկագրել պետութիւններին իր անկախութիւնը:

Բէռլինի պէյ չղոհանալով այդ բացատրութիւններէն, չարք մը հարցումներ քաւ, որոնց պատասխանները ստանալէ վերջ հետեւեալ յայտարարութիւնը բրաւ Մարտ 3ի նիստին, Վոմանեան կայսերական պատուիրակութիւնը, անդրկովկասեան պատուիրակութեան նախագահի արած յայտարարութիւններին ծանօթանալուց յետոյ, հաստատում է, որ այդ պատուիրակութիւնը բաղկացած է Սէյմի պատուիրակներից, որ յիշեալ պետութեան կազմակերպութիւնը չի համապատասխանում միջազգային հանրային իրաւունքին եւ որ այդ պետութիւնը դեռ յայտարարութիւն չի արել իր անկախութեան մասին: Օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը անկեղծօրէն բաղձալով Անդրկովկասի ժողովուրդների ազատ զարգացումին եւ կամենալով բարի հարեւանական յարաբերութիւնների մէջ մտնել, այդ ժողովուրդների հետ խնդրում է անդրկովկասեան կառավարութեան՝ որոշել եւ պաշտօնապէս յայտարարել ձեւը այն կառավարութեան, որի կազմութեան մասին խօսում է ինքը, հոգի սահմանները, պետական լեզուները եւ կրօնը, այլ եւ ճշգրտել յիշեալ կառավարութեան վիճակն ու դիրքը օսմանեան կայսրութեան նկատմամբ:

Բէռլինի պէյը կրկնեց որ օսմ. պատուիրակութիւնը կը պնդէ Պրեսթ-Լիթովսքի դաշնագրին վրայ, որ պարտադիր է Անդրկովկասի համար, քանի որ ան յայտարարած չէ իր անկախութիւնը: Իսկ կովկասեան հանրապետութիւններու անկախութեան ճանաչումը հնարուոր կ'ըլլայ միայն առանձին կէտով մը Անդրկովկասի եւ Թուրքիոյ միջեւ կնքուելիք դաշնագրի մէջ. նման դաշնագիր կնքելու համար բանակցութիւններ կարող են սկսիլ ա՛յն ժամանակ միայն, երբ անդր. պատուիրակութիւնը հրաժարի Պաթումի, Կարսի եւ Արտաշանի սանջաքներու վրայ ունեցած յաւակնութիւններէն: Իսկ ինչ կը վերաբերի Անատոլիի ժողովուրդներու ինքնորոշման եւ Թրքահայաստանի ինքնավարութեան հարցին, այդ Թրքական ներքին խնդիր է եւ չի կրնար քննութեան տանուիլ: օսմ. պատուիրակութիւնը թոյլ չի տար միջամտելու իր ներքին գործերուն:

Երկու պատուիրակութիւնները որոշեցին դիմել իրենց կառավարութիւններուն նոր հրահանգներ ստանալու համար, եւ բաւանակցութիւնները ժամանակ մը ընդհատուցան:

Անդրկ. պատուիրակութիւնը իր անդամներէն մէկ քանին, որոնց մէջ նաեւ Յ. Բաջապնուին, Թիֆլիս ղրկեց՝ բերանացի ղեկուցում տալու եւ նոր հրահանգներ բերելու համար: Վրացիները եւ

ձեռքարկները կողմնակից էին պատուիրակութեան նախագահին արտակարգ լիազորութիւններ տալու։ Սէյմը Մարտ 13ի իր նիստին մէջ, որոշեց տալ «պատուիրակութեան նախագահ և Անդրկովկասի արտաքին գործոց նախարար Ա. Ի. Չխենկելիին արտակարգ լիազորութիւններ՝ ինքնուրոյն կերպով այդ ուղղութեամբ անհրաժեշտ քայլեր առնելու համար»։

Տրապիզոնի բանակցութիւններէն առաջ, թրքական բռնակը արդէն սկսած էր յառաջանալ, Յունւ. 31ին գրաւած էր Երզնկան, Փետր. 27ին Էրզրումը, իսկ Մարտ 23ին Սարըղամիշը։

Չխենկելի լիազորութիւններ ստանալէ վերջ՝ պատուիրակութիւնը խորհրդաժողովի 6-րդ նիստին մէջ, Մարտ 23-ին, յայտարարեց, որ թուրքերուն կը զիջի ամբողջ Օլթիի շրջանը, Արտաշանի շրջանի հարաւային մասը, Կարսի շրջանի հարաւ-արեւմտեան մասն ու Կողղւանի շրջանի արեւմտեան մասը և պատրաստակամութիւն կը յայտնէ թուրքերու հետ միասին թրքահայկական խնդրի լուծման համար զանեկ Օսմ. կայսրութեանը ընդունելի ձեւ մը, որ նոյն ժամանակ հետաւորութիւն տար թրքահայատակ հայերուն և ուրիշ ժողովուրդներուն վերագաւնտալու իւրենց տեղերը և ստանալու ապահովութեան որոշ երաշխիքներ։

Բեռլին պէյ պատասխանեց, թէ ինք պէտք ունի կառավարութենէն նոր հրահանգներ ստանալու և ընդմիջում առաջարկեց։ Միւս օրը, Փետրուար 24-ին, Սարըղամիշի անկման յաջորդօրը, թուրքերը տուին հետեւեալ վերջնազիրը․

«Պարոն նախագահ, օսմ. կայսերական կառավարութիւնը պընդում է 1918 Մարտ 21-ի յայտարարութեան վրայ և խնդրում է նշագրել յարգելի պատուիրակութեան այդ առթիւ, 48 ժամուայ ընթացքում, տալ վերջնական պատասխան», այսինքն՝ ընդունել Պրեսթ-էիթովսքի դաշնագիրը և Անդրկովկասը յայտարարել անկախ։ Պատուիրակութիւնը տեղեկացուց Թիֆլիս և Մարտ 26-ին ստացուեցաւ կառավարութեան պատասխանը, որով կը զիջէին Կարսի նահանգը և Արտաշի շրջանը, մերժելով զիջել Պաթումը։

Պատուիրակութիւնը նկատի առնելով ազդեանակաւի վիճակը և թուրքերու սպառնական գիրքը. միաձայն որոշումով հեռադրեց Թիֆլիս՝ պնդելով Պրեսթ-էիթովսքի դաշնագիրը ընդունելու անհրաժեշտութեան վրայ։ 48 ժամուան պայմանաժամը լրացաւ, ու Թիֆլիսէն պատասխան չէր ստացուած։ Չխենկելին, պատուիրակութեան միաձայն որոշումով, Բեռլին պէյին հաղորդեց հետեւեալ պատասխանը. «Անդրկովկասեան հաշտարար պատուիրակութիւնը, ի պատասխան օսմանեան կայսերական պատուիրակութեան 1918 Ապրիլ 6 նամակի, պատիւ ունի յայտարարելու, որ

ինքը ընդունում է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և պատրաստ է շարունակելու բանակցութիւնները՝ հիմնուելով նրա վրայ: Պատուաւիրակութեան հայ անդամները՝ Յ. Քաջազնունի և Ա. Խատիսեան եւս հեռագրեցին Սէյմի Դաշնակցական Ֆրակցիային, թէ «անհրաժեշտ ենք նկատում հրաւիրելու Լ. Յ. Դաշնակցութեան ամենալուրջ ուշադրութիւնը այն բանի վրայ, որ ստեղծուած պայմաններում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի ընդունումը պէտք է համարել փոքրագոյն չարիք»:

Երեք օր վերջ, Բէռլին պատասխանեց հետեւեալ գրութեամբ. «Տրապիզոն, 1918 Ապրիլ 13: Պարոն նախագահ, օսմանեան կայսերական կառավարութիւնը տեղեկացու Անդրկովկասեան պատուիրակութեան Ապրիլ 10 գրութեան, որ ստորագրուած էր արտաքին գործոց նախարար և Անդր. պատուիրակութեան նախագահ պարոն Չխենկելիի կողմից: Բայց որպէսզի կարողանայ մասնակից գործին իր դաշնակիցներին եւս բարեկամութեան գաշինքի բանակցութիւններին, որ ինքը պատրաստ է քննելու, անհրաժեշտ է ամենից առաջ, որ Անդրկովկասը յայտարարէ իր անկախութիւնը: Ընդունեցէք, պարոն նախագահ, ամենաբարձր յարգանքս հաւատարմքը: Բէռլին»:

Յաջորդ օրը, Ապրիլ 1-ին (հ. տ.) Անդր. կոմիտեիատի նախագահ Կեկելիօրին ստացուած հեռագրով պատուիրակութիւնը եւս կը կանչուէր, որովհետեւ Անդրկովկասի եւ Թուրքիայի մէջ և՛ հարկի չէր եղել կայացնել խաղաղ համաձայնութիւն Անդրկովկասի օսմանային հարցի մասին»: Պատուիրակութիւնը Տրապիզոնէն հեռանալու առնելով, իր կողմէ Թուրքերուն յայտարարեց, որ բանակցութիւնները չէին խղուեր, այլ կ'ընդհատուէին:

Թուրքերը նոյն ատեն կռիւներ սկսած էին Պաթումի ձախակաթին վրայ: Սէյմի նիստին մէջ կառավարութիւնը պարզեց կացութիւնը և երկրին մէջ ղինուորական վիճակ յայտարարուեցաւ, արտակարգ լիազօրութիւններով օժտուած 3 հոգինոց մասնաւոր մարմին մը կազմուեցաւ վարելու համար պատերազմի գործը: Մարմնի անդամներ ընտրուեցան վարչապետ Ե. Կեկելիօրին, եւ լեւմտական նախարար Խ. Կարճիկեանը և ներքին գործոց նախարար Ն. Ռամիշլիլին: Նոյն ատեն կովկասեան ժողովուրդներուն ուղղուած կոչ մը հրատարակուեցաւ, պարզելով Թուրքերու անարդարանալի պահանջները, և հրաւէր եղաւ ժողովուրդին՝ զէնք տանելով պաշտպանել հայրենիքը:

Հայերը արդէն պատերազմի մէջ էին, Սէյմի որոշումներով վրացիներն ալ կռուի կը մանէին: Բայց Ապրիլ 1ին, Թուրքերը առանց զիմադրութեան կը գրաւէին Պաթումը. Ալաբախի և Ա-

խալցիսայի ամբողջ մահմետականութիւնը թուրքերուն միտցած էր։ Սէյմի Ապրիլ 9ի նիստին մէջ գրուեցաւ Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութեան հարցը և ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը․ «Անդրկովկասի Սէյմը որոշեց յայտարարել Անդրկովկասը Ռաժկավար-Դաշնակցական Համընդհանրութիւն»։ Նոյն նիստին մէջ ընդունուեցան Կեկեկոյի «Ռազմասէր» կառավարութեան հրամարականը և Չխենկելիին յանձնուեցաւ նոր կառավարութեան կազմութիւնը, որուն անդամակցեցան հայերէն Ա. Խախուման (եղեմական), Ա. Սահակեան (պարենաւորման), Յ. Քաջազնուհի (խնամատարութեան)։

Չխենկելիին Ապրիլ 10ին հեռագրով տեղեկացուց բոլոր պետութիւններուն Անդրկովկասի անկախութեան յայտարարութիւնը։ Նոյն ատեն հեռագրեց Վէհիպ փաշային, աւելցնելով, որ Անդրկ. Սէյմը ընդունեւ է Պրեսթ-Լիթովսկի Դաշնագիրը։

Թուրքերը չգաղթեցուցին իրենց յառաջխաղացումը և Ապրիլ 12ին գրաւեցին Կարսը։ Չխենկելիին նախապէս զիջած էր Կարսը թուրքերուն, առանց տեղեակ պահելու զաշխիճի միւս անդամները, որոնք բողոքեցին անոր այդ քայլին դէմ։

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ

Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան 1917 թ. 2/15 Նոյեմբեր Ֆայտարարագիրը՝ Ռուսաստանի ազգութիւնների իրաւունքների մասին։

Յանդուրները և գիւղացիները հոկտեմբերեան յեղափոխութիւնը սկիզբ առաւ ազատագրութեան ընդհանուր դրոշակի տակ...

... Մենք են Ռուսաստանի ժողովուրդները միայն, որ ենթակայ են եղել և ենթակայ են ճնշումների և կամայականութեանց, և որոնց ազատագրութիւնը հարկ է իրագործել վճարկանապէս և անվերադարձ կերպով... Խորհուրդների Համադաւաժը այս տարուան Յունիս ամսին հռչակեց Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատինքնորոշման իրաւունքը։

Խորհուրդների երկրորդ համադաւաժը այս տարուան Հոկտեմբեր ամսին հաստատեց Ռուսաստանի ժողովուրդների այս անբռնաբարելի իրաւունքը, աւելի վճարկանօրէն և որոշ։

Այդ խորհուրդների կամքը ի կատար ածելով՝ ժողովրդական կոմիտայների Խորհուրդը որոշեց՝ Ռուսաստանի ազգութեան հարցի մէջ իր գործունէութեան հիմքում հետեւեալ սկզբունքները դնել։

1. — Ռուսաստանի ժողովուրդների հաւասարութիւնը և վեհապետութիւնը:

2. — Ռուսաստանի ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման իրաւունքը, մինչեւ անջատումն և կազմումն ինքնուրոյն պետութեան:

3. — Վերացումն ազգային և ազգային-կրօնական ամէն կարգի առանձնաշնորհումների և սահմանափակումների:

4. — Ազատ զարգացումն ազգային փոքրամասնութեանց և ազգագրական խմբակցութեանց, որ սպրում են Ռուսաստանի հողի վրայ:

Այստեղից բխող թանձրացեալ հրամանադրները կը մշակուին անմիջապէս, երբ կազմուած կը լինի ազգային գործերի յանձնախումբը:

ԲՐԵՍՏ-ԼԻԹՈՎՍԿԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Կնքուած 2/15 Դեկտ. 1917 թ. Բրեստ-Լիտովսկում, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Խորհ. Հանրապետութեան և միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Բուլկարիայի և Տաճկաստանի միջև:

1. — Զինադադարը սկսուած է 1917 թ. Դեկտ. 17-ի կէսօրին և տևում է մինչեւ 1918 թ. Յունուար 14-ի կէսօրը...

(Հետևում են Յօդ. 2—9, պարունակելով մանրամասնութիւններ):

10. — ... Տաճկական և ռուսական գլխաւոր զօրահրամանատարութիւնները յայտնում են իրենց պատրաստակամութիւնը յետ կանչելու իրենց զօրքերը (չէզոք) Պարսկաստանից...

ԽՈՐՀ. ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(1917 Դեկտ. 30)

Ժողովրդական Գործավարներու Խորհուրդը կը յայտարարէ հայ ժողովուրդին, որ Ռուսիոյ գիւղացիական և բանուորական կառավարութիւնը պիտի պաշտպանէ հայութեան իրաւունքները Ռուսիոյ կողմէն բռնադրուած թրքապատկան Հայաստանի վերայ, ազատ ինքնորոշման հիմունքով, մինչեւ լիակատար անկախութիւն:

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒՒԼԱԸՆԻ 14 ԿԵՏԵՐԸ

Ձխնադատարի պայմանների մասին: 1918 թ. Յունուար 8-ին Կոնգրեսին ուղղուած պատգամագրից...

...5.— Պարպուռն ուսական բոլոր հողամասերի...

12.— Օսմանեան Կայսրութեան տաճկական մասերը իրենց ժամանակակից կազմով պէտք է ստանան ապահովուած ու հաստատուն վեհապետութիւն: Իսկ ներկայիս թիւրքերի իշխանութեամբ տակ գտնուող միւս ազգութիւնները պէտք է ստանան ամերկայայ նրաշինք իրենց գոյութեամբ համար, այլ և բացարձակապէս անխախտելի պայմաններ՝ իմքոճով զարգացմամբ: Տարտանելը շարունակ բաց պիտի մնայ նաեւ իր սղատ անցքի ու բոլոր ազգերի առեւտուրի համար, միջազգային երաշխիքներով:

ԲԵՏՍ-ԼԻՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐ

Հաշտութեան դաշն՝ կնքուած 1918 թ. Մարտ 3/17-իմ Բրեստ-Լիտովսկում, մի կողմից Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. խորհ. Հանրապետութեան, և միւս կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Պուլկարիայի և Տաճկաստանի միջեւ:

Լիազորներ.— Ռուսաստանի կողմից՝ Սոկոլովիկով, Կարախան, Ջիչերիմ և Պետրովսկի. Գերմանիային՝ Քիլմամ, Ռոզենբերգ, Հոֆման և Հորմ. Աւստրո-Հունգարիային՝ Ջերմիմ, Մերէյ Ֆոմ Կապուս, Մերէ և Ջիչերիմ - Ֆոմ - Բաղամի. Բուլկարիային՝ Տոշև, Գամիլ և Ամաստասով. Տաճկաստանի՝ Հաքքը փաշա և Ջէքի փաշա:

ՅՕԴ. 4.— ... Ռուսաստանը պիտի սնէ իր բոլոր կարելին, ապահովելու համար շուտափոյթ պարպումը Արեւելեան Ամատուիայի մայնագների և սրանց կանոնաւորեալ վերստին յանձնումը Տաճկաստանին:

Արդանմի, Կարսի և Բաթումի շրջանները նմանապէս սոյնապաղ պարպուած են ուսու զօրքերի կողմից: Ռուսաստանը պիտի չխառնուի այդ շրջանների պետական-իրաւական և միջազգային-իրաւական յարաբերութեանց նոր կազմակերպութեան մէջ, այլ այդ շրջանների ազգաբնակչութեան պիտի վերապահէ սահմանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութիւնների և մասնաւորապէս Տաճկաստանի:

ՅՕԴ. 6.— Ռուսաստանը պարտաւորուած է անմիջապէս հաշտութիւն կնքել Ուկրայնայի Ժողովրդական Հանրապետութեամբ հետ:

Անճանաչել այդ պետությունն և Քառասկ Համաձայնությունն երկիր-
ների միջև և Կնքուած համաձայնութիւնը [18 Փետրուար 1918 թ.
Բրեստ-Լիթովսկում]:

Ուկրաինայի հոգը տնտեսապէս պիտի պարպեն ոռոս զօրքերը և
ռուս կարմիր զփարզիան: Ռուսաստանը զաղարեցնում է ամէն
քարոզութիւն Ուկրաինայի ժող. Հանրապետութեան կառավա-
րութեան կամ հասարակական հիմնարկութիւնների դէմ:

Էստլանդիամ և Լիթվանիամ նմանապէս տնտեսապէս պարպեն
ռուս զօրքերի կողմից...

Յիմլանդիամ և Ալանդ կղզիները նմանապէս...

ՅՕԴ. 7. — Պարսկաստանը և Աֆղանիստանը ազատ և անկախ
պետութիւններ լինելով՝ դաշնագիր կողմերը պարտաւորուած են
յարգել նրանց քաղաքական և տնտեսական անկախութիւնը և
հողային անձեռնմխելիութիւնը:

ԼՐԱՅՈՒՑԻՉ ԴԱՇՆԱԳԻՐ ԲՐԵՍՏ - ԼԻԹՈՎՍԿԻ

Կնքուած 1918 թ. Մարտ 3/ին Խորհ. Ռուսաստանի և Տաճ-
կաստանի միջև:

Լիազօրներ. — Խորհ. Ռուսաստանի՝ Սոկոլովիկով, Կարախան,
Ձիչերիմ և Պետրովսկի. Տաճկաստանի՝ Հաքքը փաշա և Ջէքի փաշա:

ՅՕԴ. 1. — Ընդունուած են հետեւեալ որոշումները, որ վե-
րաբերում են մանրամասնութեանց այն շրջանների [Կարս, Արդա-
նան, Բաթում] պարպումը ի կտար ածելուն, որոնց մասին խօս-
ւում է հաշտութեան հաւաքական դաշնագրի [Բրեստ-Լիթովսկի]
յօդուած 4. պարբերութիւն 2-ի մէջ:

ա) Այս նպատակի համար Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը
պարտաւորուած է ներկայ դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ, Յ—7
չաբթուայ ընթացքում հեռացնել պատերազմից առաջ սահմանից
այն կողմը դոյութիւն ունեցող և վերոյիշեալ շրջաններում դուռ
նոսող իր բոլոր ոյժերը, այլ և պաշտօնատար անձերը, թէ՛ քա-
ղաքացիական և թէ՛ զինուորական:

դ) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը սահմանի վրայ իւրա-
քանչիւր 150 կամ աւելի քիլոմետրի համար պահում է մէկ զօրա-
բաժին (գիլիլիա), երբում է մնացեալ բանակը և ուղարկում է եր-
կըրի ներսերը:

ե) Ռուսաստանի Հանրապետութիւնը պարտաւորուած է զօրա-
բաժին և բոլորովին արձակել տաճկահայաստանի ՀԱՅ ՀՐՈՍԱՆՈՒՄ-
ԲԵՐԸ, որ գտնւում են ոռոս հողի վրայ և դրաւուած տաճկական
շրջանների մէջ:

է) Ռուսաստանի հանրապետութիւնը, յառաջիկայում, մինչեւ ընդհանուր հաշտութիւն կնքելը, իր սահմանի վրայ և կամ Կովկասում պիտի չկենտրոնացնէ մէկ զօրաբաժնից (դիւրիզիա) աւելի զօրք, մինչեւ իսկ մարզանքի նպատակներով:

Եթէ ներքին ապահովութեան նկատումներով անհրաժեշտ համարուի այդպիսի կենտրոնացում, այդ դէպքում պահանջուած է, որ այդ մասին առաջուց նախազգուշացուեն Քառեակ Զինակցութեան պետութիւնները:

Դրան հակառակ, Տաճկաստանը ստիպուած է, մնացեալ ուրիշ թշնամիների դէմ պատերազմը շարունակելու անհրաժեշտութիւնից դիմում, պատերազմական վիճակի մէջ պահել իր բանակը:

ՅՕԴ. 2.— Դաշնադրի կողմերը... կազմում են երկու խառն՝ ռուս-տաճկական Գանձնախումբեր: (Առաջին Գանձնախումբը վերականգնում է նախապատերազմեան սահմանագիծը՝ պարսկական սահմանագլխից սկսած մինչեւ երեք սանճագները՝ Կարսի, Արտահամի և Պաթումի սահմանը):

Իսկ երկրորդ Գանձնախումբը պիտի որոշէ սահմանագիծը Ռուսաստանի և Ռուսաստանի Հանրապետութեան կողմից պարպուելիք սանճագների միջեւ՝ համապատասխան հաշտութեան հաւաքական Դաշնադրի [Բրեստ-Լիտովսկի] յօդ. 4, պարբ. 2-ի: Սահմանագիծը պիտի վերականգնուի այն կերպ, ինչ որ գոյութիւն ունէր 1877—78 թ. ռուս-տաճկական պատերազմից առաջ:

ՅՕԴ. 8.— [Վերաբերում է ռուս և տաճիկ զօրքերի կողմից պարսկական հողը պարպելուն]:

ՅՕԴ. 11.— Ռուսահպատակ մահմէտականները իրաւունք պիտի ունենան Տաճկաստան ներգաղթելու, հաշուեյարդարի ենթարկելով իրենց ստացուածքը և հետեւնին տանելով իրենց ունեցածը:

ՊԱԹՈՒՄԻ ԽՈՐՀՐԳԱԺՈՂՈՎԸ

Սէյմի կողմէն ընդունուեցաւ Զինակցի ռաւջարկը՝ թուրքերուն հետ վերսկսելու բանակցութիւնները: Կազմուեցաւ պատուիրակութիւն մը հետեւեալ կազմով. Ա. Զինակցի նախագահ, Ն. Նիկողաձէ, Ա. Խատիսեան, Յ. Քաջազնունի, Մ. Գալիսկի, Խան-Սոյսկի, և խորհրդականներ՝ զօրվ. Օդիշիձէ, զօրվ. Ղորղանեան, Ռասուլ-Ջաւէ, Սաֆիքիւրդսկի, Մ. Բունեաթեան, Ս. Վրացեան, Զ. Աւարով ևն.:

Մայիս 11ին տեղի ունեցաւ խորհրդաժողովի բացումը Պա-

Թուամի մէջ Թուրքերուն կողմէ կը մասնակցէին. Խալիլ պէյ-
Վէհիպ փաշա, Նուսրէթ պէյ, Օրխան պէյ ևն. Գերմանիոյ կող-
մէն՝ զօրով. Ֆոն - Լոսով, կոմս Շուլենպուրկ և Օ. Ֆոն - Վեկենդոնկ-
Նիստի սկիզբը դրուեցաւ նաեւ Լեռնականներու Հանրապետու-
թեան մասնակցութեան հարցը, և Հայդար - Բէկ Պամաթ ընդուն-
ուեցաւ իբրեւ անոր պատուիրակը:

Խորհրդաժողովին նախագահութիւնը սաանձնեց Խալիլ պէյը:
Զխենկելին Անդրկովկասեան պատուիրակութեան անունէն յայ-
տարարեց, որ բանակցութիւններուն իբրեւ հիմք կ'ընդունի Պրեստ-
Լիթովսկի դաշնագիրը: Բայց Խալիլ պէյ մերժեց վճռականօրէն
այդ տեսակէտը. Տրապիզոնի բանակցութիւններու խղումէն ի վեր-
նոր դէպքեր պատահեր էին, պատերազմ տեղի ունեցեր էր Թուր-
քիոյ և Անդրկովկասի միջեւ: Եւ որպէսզի բանակցութիւնները
չձգձգուին, Խալիլ պէյ Զխենկելիին յանձնեց կնքուած ծրար-
մը, որուն մէջ կը գտնուէր նախագիծը «հաշտութեան և բարեկա-
մութեան դաշնագրին Թուրքիոյ և Անդրկովկասեան Հանրապե-
տութիւններու Համադաշնակցութեան միջեւ»: Ասով ալ վերջա-
ցաւ խորհրդաժողովի նիստը:

Թուրքերու պահանջները չափազանց ծանր էին. Վրաստանէն
կ'առնուէր Պաթումը, Հայաստանէն՝ Ալեքսանդրապոլը: Խորհրդ-
աժողովի յաջորդ օրը, Ֆոն - Լոսով կը հեռագրէր իր կոռափա-
րութեան. «Թուրքական ամէն չափ ու սահման անցած պահանջ-
ները՝ անջատելու զուտ հայկական դաւաճները, որպիսիք են Ա-
խալքալաքը, Ալեքսանդրապոլը և Երեւանի նահանգի մասերը,
աղաղակող կերպով խախտուած են Բրեստ - Լիթովսկի դաշնագիրը
և նպատակ ունեն ընաջնջել հայերին Անդրկովկասում: Այսօր և-
րեկոյեան Թուրքերը վերջնագիր ներկայացրին, որ թոյլ տըր-
ւի իրենց զօրքերին Ալեքսանդրապոլի վրայով անցնել Զուլֆա, և
այդ մասին ոչինչ հաղորդեցին ինձի: Ես բողոքեցի նման ըն-
թացքի դէմ»:

Մայիս 15ին Թուրքերը վերսկսան զինուորական շարժումնե-
րը. դրաւեցին Ալեքսանդրապոլը: Երեւանի մէջ բացառիկ լիազօ-
րութիւններ տրուեցան Արամին: Մայիս 25ին Ղարաքիլիսէի ճա-
կառը հայկական բանակը զօր. Նազարբէկեանի հրամանատարու-
թեան ներքեւ յաղթանակներ չափեցաւ. նոյն օրերուն Սարդարա-
պատի մէջ զօր. Սիլիկեան, Բաշ-Աբարան՝ Դրօն ետ մղեցին թշնա-
մին մեծ կորուստներով:

Պաթումի մէջ Մայիս 11ին սկսած բանակցութիւնները ար-
դիւնք տուած չէին: Թուրքերը մերժեցին նաեւ գերման ներկա-
յացուցիչին միջամտութիւնը: Մայիս 25ին Պաթումէն մեկնեցաւ

գերման պատուիրակութիւնը, իսկ միւս օրը, Մայիս 26ին, Օսմ պատուիրակութեան պետ իտալի պէյ անդրկովկ. պատուիրակութեան յանձնեց հետեւեալ վերջնագիրը.

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ՆԱԽԱԳԱՀԻՆ

Յաւով հաստատում եմ, որ տակաւին ոչ մէկ որոշ պատասխան չի արուած այն առաջարկութիւններին, որ ես պատիւ ունեցայ օսմանեան կայսերական կառավարութեան կողմից յանձնելու Ասիայի գործակալական Դաշնակցական Հանրապետութեան պատուիրակութեան Բաթումի խորհրդատուութի առաջին նիստում, Մայիս 11ին, չնայած որ բաւական երկար ժամանակ, այսինքն՝ երկու շաբաթ է անցել այն օրից, երբ նրանք ձեւակերպուեցին։ Մինչդեռ, ինչպէս յայտնի է ձեր գերագնացութեան, Կովկասի վիճակը աւելի քան տագնապալի է ու երկդիմի և առանց յապաղելու պէտք է լուսարարուել։

Հարկը հաղարաւոր թուրքեր և մահմէտականներ Բաղդադում ու շրջակայքում տառապում են անխիղճ հրոսակների, այսպէս կոչուած յեղափոխականների արիւնոտ լծից, և անուղղելի աղէտը, որ սպառնում է այդ դժբախտներին, դառնում է աւելի ու աւելի անխուսափելի։ Թուրք և մահմէտական բնակիչների ճակատագիրը Կովկասի միւս մասերում էլ, ուր թալանչիների եւ շարագործների բաղմաթիւ կողմակերպուած հրոսախմբեր նրան պատճառում են անվերջ ու յարաճուն կերպով ամէն կարգի բռնութիւններ, աւելի հանգստացնող չէ եւ չի կարող չհրաւիրել ամենախուրջ ուշադրութիւն։ Դուք կ'ընդունէք, սակայն, պ. նախագահ, որ այդ անունին արժանի և ո՛չ մէկ կառավարութիւն չի կարող դիմել անտարբեր աչքով, որ իր երկրին սահմանակից մի հողի վրայ անպատիժ կերպով աճեն նման ռճադործութիւններ, եւ կը դիտակցէք, անշուշտ, որ օսմանեան կայսերական կառավարութեան դրութիւնը առանձնապէս փափուկ է Կովկասը ծռատող անիշխանութեան հանդէպ, որովհետեւ այդ վերաբերում է նոյնպէս և առաւելաբար ապահովութեանը մի ազգաբնակչութեան, որ ցեղի ու կրօնի ամենասերտ ազգակցութիւնն ունի կայսրութեան բնակչութեան հետ։ Միւս կողմից, ընդհանուր պատերազմի անխուսափելի պահանջները կայսերական կառավարութիւնը դնում են Կովկասի վրայով, երկաթուղիներով, ըստ կարելւոյն շուտ, դէպի պատերազմի ուրիշ ռազմաբեմ զօրքի ազատ փոխադրութիւն նը ապահովելու անհրաժեշտութեան առջեւ։ Այդ եւս պահանջում է, որ անյապաղ վերջ տրուի ներկայ երկդիմի կացութեան։

Այս բոլոր պատճառներով, օսմանեան կայսերական պատուիրակութիւնը պարտք է համարում պահանջել, որ անմիջապէս հաղորդուի իրեն անդրկովկասեան պատուիրակութեան պատասխանը եղած առաջարկութիւններին, այլ և սահմանների սրբադրութեան վերաբերող նոր առաջարկին, որի բնագիրը պատիւ ունեցայ ընդ ամին ուղարկելու ձերգ. գերազանցութեան:

Այսպիսով, իմ կառավարութիւնը՝ ընդունելով, որ միայն վերոյիշեալ առաջարկութիւնների ճշդիւ և արագ ընդունումը Անգլո-թուրքական Ղաշակցական Հանրապետութեան կառավարութեան կողմից կարող է կովկասը հասցնել գոհացուցիչ դրութեան և որ միայն այդ ընդունումը ի վիճակի է ստեղծել կայուն դրութիւն և համարուում է բաւարար երաշխիք թուրք և մահմէտական բնակչութեան ապահովութեան և անդորրութեան համար, — յանձնարարել է ինձ խնդրելու ձերգ. գերազանցութեան՝ հաղորդել ինձ, այս օրուայ երկկոյեան ժամը 8ից սկսած, 72 ժամուայ ընթացքում, ընդունո՞ւմ է արդեօք հանրապետութեան կառավարութիւնը օսմանեան առաջարկութիւններն իրենց բովանդակ ծաւալով:

Ես պէտք է աւելացնեմ նաև, որ այդ երեք օրուայ ընթացքում յարաբերութիւնները մեր երկու կառավարութիւնների միջև կարող են պահել բարեկամական բնոյթ, ա՛յն անառարկելի պայմանով, որ թուրք զօրքերի գործողութիւնները կովկասի հարաւում որևէ դիմադրութեան չհանգիպեն: Ընդունեցէք և այլն: Խալիք:

Նոյն օրը, Մայիս 26ին, Թիֆլիս գումարուեցաւ Սէյմի վերջին նիստը, ուր վրացիներու սոցիալ-դեմոկրատ կուսակցութեան պարագլուխներէն Ի. Ծերեթելի ըրաւ հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Վրաց ժողովուրդը մնացել է մենակ. նրանից անջատուել են հայերը և կամովին՝ թուրքերը: Անդրկովկասի կեղծ անկախուութիւնը խանդավառ է նրան վարուելու աղատօրէն և իր լիազօրոյթերը գործադրելու իր անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

Այս հանգամանքներում մեր պարտքն է ասել վրաց ժողովրդին. — Դու մնացել ես մենակ, չունես պետական կազմ, չունես քո պատուիրակութիւնը և, որքան էլ ծանր լինի խոստովանել, դու ապրում ես պատրանքներով. չկա՛ն նրանք, չկա՛յ Անդրկովկասի միութիւնը և, ուրեմն, եթէ ուզում ես փրկել քեզ, պաշտպանել քո շահերը, ինչպէս և քո հարեւանների շահերը, պէտք է ունենաս քո ինքնուրոյն պետական կազմը:

... Դժբախտաբար գոյութիւն չունի այլևս անդրկովկասեան

միութիւնը և փաստօրէն չկայ մի ընդհանուր ներկայացուցչական կենտրոնական մարմին, ուստի Սէյմը պէտք է յայտարարէ, թէ ինքը հրաժարուում է իր վրայ դրուած լիազօրութիւններից, և ցրուիչ:

Վրացիները որոշեցին հեռանալ Անդրկովկասեան Միութեան և պատրուակներ կը հնարէին իրենց առած քայլը արդարացնելու համար: Վրացիներու պնդումին վրայ, Սէյմը ընդունեց հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով, որ պատերազմի և խաղաղութեան խնդրում երեւան եկան հիմնական տարակարծութիւններ Անդրկովկասի անկախ հանրապետութիւնը կազմող ազգերի միջեւ, որով անհնար է դառնում ամբողջ Անդրկովկասի համար մի հեղինակաւոր իշխանութեան գոյութիւնը, Սէյմը արձանագրում է Անդրկովկասի քայքայման փաստը և յայտարարում չեղեալ իր լիազօրութիւնները»:

Մայիս 26ի կէսօրին ցրուեցաւ Սէյմը, իսկ հինգ ժամ վերջնոյն սրահին մէջ վրացիներու Ազգային Խորհուրդը նիստ գումարեց, ուր տեղի ունեցաւ Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը: Զխենկելիին Պաթում հաղորդուեցաւ այս լուրը, և ևս իսկ պէյը Մայիս 26ին իր վերջնադիրը առանձին առանձին զրկեց վրացական, հայկական և տղապէյճանեան պատուիրակութիւններուն:

ԱԿՏ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ

(Թիֆլիս, 26 Մայիս 1918)

Վրաստանը շատ դարերի ընթացքում գոյութիւն է ունեցել որպէս ազատ և անկախ պետութիւն:

18-րդ դարու վերջին, նեղուելով ամէն կողմի թշնամիներից, Վրաստանը կամովին միացաւ Ռուսաստանին, պայմանով որ Ռուսաստանը պարտաւորուի պաշտպանել Վրաստանը արտաքին թշնամիներից:

Ռուսական մեծ յեղափոխութեան տարիներին, Ռուսաստանում ստեղծուեցաւ մի այնպիսի կարգ, որի հետեւանքը եղաւ ամբողջ ռազմաճակատի փլուզումը և Անդրկովկասի պարպումը ուսւա զօրքերի կողմից:

Թողուած իրենց սեփական ուժերին, Վրաստանը և նրա հետ միասին նաեւ ամբողջ Անդրկովկասը իրենց ձեռքը առին սեփական ճակատագիրը անօրինելու գործը և ստեղծեցին համապատասխան մարմիններ: Սակայն, արտաքին ուժերի ճնշումը ա-

առջ քերաւ Անդրկովկասեան երկիրները չազկապող Միութեան քայքայումը եւ նրա քաղական ամրողութեան լուծումը:

Վրաց ժողովուրդի ներկայ վիճակը հրամայական կերպով թելադրում է Վրաստանին անհրաժեշտութիւն՝ ստեղծելու սեփական պետական կազմակերպութիւն, ինքզինքը փրկելու համար սարկացումից թշնամի ուժերի ձեռքով և ամուր հիմեր դնելու սեփական զարգացման համար:

Համաձայն դրա, Վրաստանի Ազգային Խորհուրդը, ընտրուած 1917 թ. Դ. 22-ին Վրաստանի Ազգային Ժողովի կողմից, ներկայիւ յայտարարում է բովանդակ ժողովուրդին.

1.— Այժմէն սկսեալ՝ վրաց ժողովուրդը կրում է վեհապետական իրաւունքներ, և Վրաստանը ներկայանում է լիազօր իրաւասութիւն ունեցող անկախ պետութիւն:

2.— Անկախ Վրաստանի քաղաքական կազմակերպութեան ձեւն է՝ դեմոկրատական Հանրապետութեան ստեղծումը:

3.— Միջազգային ընդհարումների դէպքերում՝ Վրաստանը ձշտապէս մնում է չէղօք:

4.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ միջազգային համակեցութեան բոլոր անդամների և մասնաւորապէս սահմանակից ժողովուրդների ու պետութիւնների հետ:

5.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը իր սահմաններում երաշխաւորում է քաղաքացիական և քաղաքական իրաւունքներ բոլոր քաղաքացիների համար, առանց ազգութեանց դաւանութեանց, ընկերային դիրքի և սեռի խտրութեան:

6.— Վրացական ժողովրդավար Հանրապետութիւնը ազատ զարգացման լայն հնարաւորութիւն է ընձեռում բոլոր այն ժողովուրդներին, որ ապրում են իր հողի վրայ:

7.— Մինչև Սահմանադիր Ժողով հրաւերելը՝ բովանդակ Վրաստանի գլուխը կեցած են մնում Ազգային Խորհուրդը, որ լրացւում է ազգային փոքրամասնութեանց ներկայացուցիչներով, և Ազգային Խորհուրդի առջեւ պատասխանատու ժամանակաւոր կառավարութիւնը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՍՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Վրացիներու առած քայլը վրդովեում յառաջ բերած էր հայ-
կական շրջանակներուն մէջ, և այս պատճառով ալ հայ գործիչնե-
րու միջև միաձայնութիւն չկար Հայաստանի անկախութեան յայ-
տարարութեան մասին: Հայոց Ազգ. Խորհուրդի և Սէյմի ան-
դամներէն Ա. Ահարոնեան, Ստ. Մամիկոնեան, Ռ. Տէր Մինաս-
եան և սոցիալիստ յեղափոխականները վճռական կերպով դէմ
էին արտայայտուէին անկախութեան: Խ. Կարճիկեան, Ս. Յարու-
թիւնեան, Ա. Շահխաթունեան, Ս. Վրացեան, Ա. Նրզնկեան և
ուրիշներ Հայաստանի անկախութեան յայտարարութենէն տար-
քեր ելք չէին գտներ:

Սէյմի լուծման օրը, Մայիս 26ի երեկոյեան, տեղի ունեցաւ
Հ. Յ. Դաշնակցութեան Թիֆլիսի ներկայացուցչական Ժողովի և
խաղային կոմիտէներու արտակարգ նիստը, ուր ընդունուեցաւ
հետեւեալ բանաձեւը. «Ի նկատի ունենալով այն, որ Անդրկ. Սէյ-
մի ինքնացրուածից և Վրաստանի անկախութիւն յայտարարութեան
յետոյ լուծուելու է Անդրկ. կառավարութիւնը, և հայ ժողովուր-
դը մնալու է բախտի բերմունքին, ներկայացուցչական Ժողովը
գտնում է անհրաժեշտ, որ Հայոց Ազգային Խորհուրդը՝ ուժեղա-
ցնելով իր կազմը՝ անցնի գործելու հայութեան կենտրոնում,
ստանձնելով կառավարական ֆունկցիաները, օժտուած դիկտատու
բական իրաւունքներով հայ կեանքի բոլոր երեւոյթներին և գոր-
ծերին նկատմամբ»:

Մայիս 27ին, Թուրքերու Ազգ. Խորհուրդն ալ որոշեց յայ-
տարարել Ազրպէյճանի անկախութիւնը:

Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան վրայ կը պըն-
դէին նաեւ Պաթումէն վերադարձած ներկայացուցիչները՝ Քա-
ջաղունցի, Խատիսեան և Պապաջանեան: Յաջորդ օրը, Մայիս
28ին, Ազգային Խորհուրդը որոշեց Պաթում դրկել Ալ. Խախա-
եանը, Մ. Պապաջանեանը և Յ. Քաջաղունցին, բացարձակ լիազո-
րութիւններ տալով բանակցելու և հաշտութիւն կնքելու յանուն
առկա Հայաստանի: Այս թուականին տրուեցաւ Հայաստանի ան-
կախութեան որոշումը

Իսկ Մայիս 29ին գումարուած Հ. Յ. Դ. Թիֆլիսի կեդր. Կո-
միտէի և Սէյմի ու Ազգ. Խորհուրդի դաշնակցական հառուածներու
միացեալ նիստին մէջ անգամ մը ևս քննութեան առնուելով քա-
ղաքական կացութիւնը որոշուեցաւ Հայաստանը յայտարարել ան-
կախ հանրապետութիւն, կազմել միջկուսակցական հիմքերով կա-

աւարտութիւն, և մինչև Օրէնսդրական ժողովի գումարումը Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը տեղափոխել Երևան, որ պէտք էր դառնար Հայաստանի Հանրապետութեան մայրաքաղաքը: Նոյն ժողովին մէջ վարչապետի թեկնածու նշանակուեցաւ Յ. Քաջազ- նունին:

Մայիս 30ին Ազգ. Խորհուրդը հրատարակութեան տուաւ անկախութեան յայտարարութիւնը.

ՅԱՅՏԱՐԱՐ ՈՒ ԹԻՒՆ

Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեամբ լուծումով և վրաստան- մի ու Ազրբէյջանի անկախութեամբ հռչակումով ստեղծուած մեր դրու- թեամբ համդէպ՝ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայ- կական զաւառմերի գերագոյն և միակ իշխանութիւն, որոշ ծանրակշիռ պատմառոյթով թողմելով մօտիկ օրերը կազմել Հայոց Ազգային Կա- ռավարութիւն՝ Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական զաւառմերի քաղա- քական և վարչական ղեկը վարելու համար:

ԳԵՐՄԱՆԻԱ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Նախնական համաձայնութիւն՝ կանոնաւորելու համար Գերմա- նիայի և Վրաստանի յարաբերութիւնները, Կնքւած 1918 թ. Մա- յիս 28ին, Փոթի:

(Իրազօրներ. — Գերմանիայի՝ Լոսսով. Վրաստանի՝ Չքեմկելի):

Գլուխ 1. — Վրաստանի կառավարութիւնը ընդունում է 1918 թ. Մարտ 3ին մի կողմից Գերմանիայի, Աւստրո-Հունգարիայի, Բուլգարիայի ու Տաճկաստանի, և միւս կողմից Ռուսաստանի մի- ջեւ կնքուած դաշնագրի (Բրեստ-Լիտովսկի) որոշումները որպէս կիւ- բարկելի հիմ՝ մշակելու համար յարաբերութիւնները Գերմանիայի հետ: Լստ այդմ, Գերմանիոյ վերաբերմամբ համալուծւած են ընդու- նելի գլխաւոր դաշնագրի երկրորդ մասի արամադրութիւնները, այլ և լրացուցիչ համաձայնութեան հիմունքները:

Գլուխ 2. — Պատերազմի ամբողջ տեւողութեան Վրաս- տանի կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ զինակից պետու- թիւնները օգտուեն Վրաստանի սահմաններում գտնուող երկաթու- ղային ցանցից, զօրքերի և ռազմանիւթի փոխադրութեան հաւ- մար: Այդ նպատակով Թիֆլիսում հիմնուած է զինական Յանձնա- խումբ գերման ղեկավարութեան տակ, որ և իր վրայ պիտի առ- նէ, վրաց կառավարութեան հետ համախորհուրդ, կանոնաւորումը:

ներկաթուղային հաղորդակցութեան: Այդ Յանձնախումբի մէջ մանկ կարող են զինակից չորս պետութեանց ներկայացուցիչներ: Երկաթուղու կայարանները, ինչպէս նաեւ Փոթի նաւահանգիստը, պիտի գրաւեն գերման զօրապահակապետեր (կոմանդանտ) և պաշտպանողական ջոկատներ (պիկէտ):

Գլուխ 3.— Վրացական կառավարութեան գտնուած վայրում կը հիմնուի գերման դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն, այդպէս և վրացական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւն՝ Բերլինում:

Գլուխ 4.— Վրաց կառավարութիւնը թոյլ է տալիս, որ գերման հիւպատոսներ նշանակուին վրացական պետութեան այն վայրերում, ուր որ գերման կայսերական կառավարութիւնը ցանկալի կը գտնէ նրանց նշանակումը:

Գերման կառավարութիւնը պարտաւորուած է համապատասխան իրաւունքներ վերապահել վրացական հիւպատոսներին:

Գլուխ 5.— Ներկայ նախնական համաձայնութիւնը, որ ուժի մէջ է մտնում ստորագրութեան օրից սկսած, հնարաւորին չափ ամենակարճ ժամանակամիջոցում պիտի փոխարինուի երկու կողմերի պետական համաձայնութեամբ, որ և պիտի որոշէ Գերմանիայի և Վրաստանի յարաբերութիւնները, որ չափով որ ներկայ դաշնագրի մի քանի մասեր չեն փոխարինուի ընդհանուր համաձայնութեամբ՝ մի կողմից զինակից չորս պետութեանց և միւս կողմից՝ Վրաստանի կառավարութեան միջև:

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Հաշտութեամ և բարեկամութեամ դաշմ Տաճկաստանի և Վրաստանի միջև, կնքուած 1918 թ. Յունիս 4-իմ Բաթումում*):

(Լիազօրներ.— Տաճկաստանի՝ Խալիլ պէյ և Վէհիբ փաշա. Վրաստանի՝ Ռամիշվիլի, Օղիշէլիձէ, Գվազաւա և Ռցխիլաձէ):

ՅՕԴ. 1.— Օսմանեան կառավարութեան և վրացական Հանրապետութեան միջև պիտի լինին հաստատուեն խաղաղութիւն և մշտական բարեկամութիւն:

ՅՕԴ. 2.— Հետեւեալ սահմանագիծն է բաժանում Օսմանեան կայսրութիւնը Վրաստանի, Հայաստանի, Ադրբէյջանի Հանրապետութիւններից (ձորոխ գետը Սեւ ծով թափուելու տեղից սկսած:

*) Զէ վաւերացուած:

Տաճկաստանի և Ռուսաստանի սահմանագիծը նախ քան 1877 թ. պատերազմը մինչևե Շաւնարագ լեռը, ինչպէս և Մեպիսկորոյ լեռները, Փիրսահաթ լեռը՝ Արասթումանից երկու քիլոմետր հարաւ, Կարսուղտաղ լեռը, Կոսր գետի վրայով՝ Աձխուրից հարաւ, Ղայարաշի, Օրթաթաւի և Կարակայա լեռնագագաթները, Թափիսորաս լճի վրայով, Շաւնարագ, Կարակուզու, Սամսար լեռնագագաթները և Դեւվէկրան սարը, Աճրիփար, Բաշրիբան և Եսերրաթման լեռները, կտրում է (սահմանագիծը) Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղագիծը Աղբուլաղ վայրից 5 քիլոմետր հեռաւորութեան վրայ, ինչպիսի վայրը, Էջմիածին-Սարգարապոլ խճուղին Էջմիածնից արեւմուտք, զուգահեռ Ալեքսանդրապոլ-Զուլֆա երկաթուղագծին, Շաբաղու և Ղարապաշ վայրերը, Էլփինչայ, Արփաշայ գետի դաշտը, Շաբաղուբան լեռը, Կարսթուրնա, Արաջի, Կարակլին լեռները, Բելիանչայի ջրբաժան գիծը և մինչևե ուստ-պարսկական սահմանը՝ Ալիշին վայրի մօտ) :

307. 3. — Օսմանեան կառավարութեանը պիտի հաղորդուին այն դաշնագիրները, որ կնքուած են վրացական Հանրապետութեան կառավարութեան և Ադրբեյջանի ու Հայաստանի Հանրապետութիւններէ կառավարութեանց հետ, նրանց համապատասխան սահմանագծերը որոշելու մասին :

307. 4. — Դաշնագիր երկու կողմերը պարտաւորուած են իր րապէս արդելք հանդիսանալ իրենց հողամասերի սահմաններու հրոստիմբեր կազմուելուն ու զինուելուն և պէտք եղած ժամանակ զինաթափ ունել ու ցրել այնտեղ կազմուած բոլոր հրոստիմբերը :

307. 5. — (Վրաստանը պարտաւորուած է իր նաւահանգիստներու մագաղինուած վիճակի մէջ պահել, մինչևե ընդհանուր հաշտութեան կնքումը, իր անօրէնութեան ներքոյ զանուող ուստ ազամանաւերը և Տաճկաստանի ու նրա դաշնակիցների հակառակորդ հանդիսացող պետութեանց նաւերը) :

307. 6. — Պիտի յարգուին Վրաստանու մարդ մահմէդականների կրօնական դաւանանքը և սովորոյթները : Պիտի երաշխաւորուին նրանց համար խճի ազատութիւն և կրօնական պաշտամունքի կատարում :

Նորին Կայսեր. Մեծութիւն Սուլթանի անունը պիտի յիշատակուի մահմէդականների հրապարակային աղօթքների մէջ :

Նրանք պիտի օգտուեն քաղաքացիական և քաղաքական նոյնպիսի իրաւունքներից, ինչ որ այլ դաւանանքների պաշտական աճիւս քաղաքացիները :

Նրանք կարող են կրթութիւն ստանալ իրենց մայրենի լեզուի և իրենց հաւատքի համաձայն :

Կրօնական կարիքները և բարեգործական ձեռնարկները ապահովելու նպատակով կարող են կազմուել մահմէդական ընկերակցութիւններ բարոյական գիմաքժով, այլ և [նշանակուել] լիազօրներ՝ կառուցանելու համար մզկիթներ, հիւանդանոցներ, դպրոցներ, կրօնական և բարեգործական հիմնարկութիւններ՝ սահմանելով նրանց պահպանութեան համար շարժական և անշարժ հասցութաբեր կալուածներ, վարիչների ղեկավարութեան տակ :

ՅՕԴ. 7.— (Կնքումն հիւպատոսական համաձայնագրի, տուեալ տրական դաշնագրի և ուրիշ ակտերի, որ անհրաժեշտ են իրաւական ու անտեսական յարաբերութիւնները կանոնաւորելու համար) :

ՅՕԴ. 11.— Բրեստ-Լիտովսկում Օսմանեան կայսրութեան ու իր դաշնակիցների և Ռուսաստանի միջեւ կնքուած հաշտութեան հաւաքական եւ լրացուցիչ դաշնագիրների որոշումները այն չափով (միայն) կիրարկելի են դաշնագիր կողմերի համար, որ չափով որ նրանք չեն հակասի ներկայ դաշնագրին :

ՏԱՃԿԱՍՏԱՆ ԵՒ ՎՐԱՍՏԱՆ

Լրացուցիչ դաշնագիր, կնքուած Յոյժ Թուրքի

ՅՕԴ. 1.— Վրացական Հանրապետութեան կառավարութիւնը անյապաղ պիտի սկսի իր զօրքերի ցրումը : Օսմանեան կառավարութիւնը և վրացական Հանրապետութեան կառավարութիւնը համաձայնութեամբ պիտի որոշեն, ընդհանուր պատերազմի ամբողջ ընթացքին, նրանց քանակական կաղմը, այլ եւ զինուորական այն շրջանները, ուր պիտի նշանակուեն նրանք :

Օսմանեան կայսեր. կառավարութիւնը Վրաստանի սահմաններին վրայ կը պահէ միմիայն այն քանակութեամբ զօրք, որ անհրաժեշտ է խաղաղութեան ժամանակ պաշտպանելու համար սահմանները :

ՅՕԴ. 2.— (Վրաստանը պարտաւորուած է իր հողամասից հեռացնել Տաճկաստանի և նրա դաշնակիցների դէմ պատերազմի մէջ գտնուող երկիրներին պատկանող սպաներին և քաղաքացիական պաշտօնեաներին) :

ՅՕԴ. 3.— (Վրաստանը համաձայնութիւն է տալիս, որ իր գլխաւոր ռազմագիտական երկաթուղագծերով Տաճկաստանը ամէն

կարգի ռազմական փոխադրութիւններ կատարէ։ Այլ եւ, որ այդ փոխադրութիւնների վրայ հակելու նպատակով տաճիկ սպաներ զտնուէին գլխաւոր կայարաններում։ Նմանապէս ուրիշ մանրամասնութիւններ՝ վերոյիշեալ փոխադրութիւնները կազմակերպելու մասին)։

ՅՕԴ. 4.— Օսմանեան կառավարութիւնը իրաւունք ունի յօդ. 3-ում վերապահուած իրաւունքները իր դաշնակիցների բանակներին վերապահելու։

ՊԱԹՈՒՄԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ (*)

Մայիս 30-ին (1918), Բաթումում, սկսուեցին բանակցութիւնները օսմանեան և հայկական պատուիրակութիւնների միջեւ։ Մի շարք նիստերից յետոյ, կողմերը եկան համաձայնութեան, և Յունիս 4-ին, օսմանեան և հայկական պատուիրակութիւնները, հանդիսաւոր նիստում, ստորագրեցին հաշտութեան դաշնագիրը Թուրքիայի և Հայաստանի Համընկեցութեան միջեւ։ Առաջին միջադժային վաւերացումը էր այդ, որ ստորագրում էին անկախ Հայաստանի ներկայացուցիչները (Ալ. Խատիսեան, Յ. Քաջաղնուհի և Մ. Պապաջանեան)։

Բաթումում ստորագրուած վաւերագրերն էին.— «Խաղաղութեան և բարեկամութեան դաշինք Օսմանեան Կայսրութեան կառավարութեան և Հայաստանի Հանրապետութեան միջեւ» և 3 յաւելումներ, որոնցից առաջինը վերաբերում էր թրանզիտին, երկրորդը՝ առեւտրին սահմանակից շրջաններում և երրորդը՝ կրօնական ազատութեան պայմաններին։ Մի համաձայնութեամբ էլ կարգադրուած էր գերիների փոխանակութեան հարցը։ Նոյն օրը Հայաստանի պատուիրակութիւնը մի համաձայնագիր էլ ստորագրեց Թուրքերի և ադրբեջանցիների ու վրացիների հետ երկաթուղային դոյքերի բաշխման մասին՝ ըստ երկաթուղագծի երկարութեան։

Բաթումի հիմնական դաշնագիրը բաղկացած էր 14 յօդուածներից։ Երկրորդ յօդուածը գծում էր սահմանը Թուրքիայի ու Հայաստանի միջեւ։ Պէտք է նկատել, որ Մայիս 26-ի վերջնագրի համեմատութեամբ, այստեղ կայ որոշ տարբերութիւն. հայ պատուիրակութեան պնդումը վրայ թիւրքերը զիջեցին Համամուլու-Աշտարակ խնուղին, որով մօտ 1000 քառ. քիլոմետր տարածութիւն աւելացուեց հայերին թողուած հողերի վրայ։

Հայ-թրքական սահմանը որոշուած էր հետեւեալ կերպով,—

(*) Ս. Վրացեան. «Հայաստանի Հանրապետութիւն» էջ 132

Դեկտեմբերին լեռների գագաթներով անցնելով՝ սահմանագիծը փոխում է իր ընթացքը դէպի հարաւ՝ անցնելով Աղբիքար, Բաշքերան, Նուռուհաման լեռների գագաթներով։ Նուռուհաման գագաթից յետոյ շարունակում է հարաւային ուղղութեամբ և անցնելով շարունակ գագաթների գծով՝ հանդիպում է Ալեքսանդրապոլ-Թիֆլիս երկաթուղուն Աղբուլաղ աւանից հինգ քիլոմետր դէպի արեւմուտք։ Այստեղից գալիս է գագաթների գծով մինչ Խանվալի աւանը, որտեղից գրեթէ ուղիղ գծով հասնում է մինչև Ալաբաղի ամենաբարձր գագաթը և հետեւելով, դարձեալ ուղիղ գծով, կըտրում է Էջմիածին-Սարդարապատ խճուղին, Էջմիածնից 7 կիլոմետր դէպի արեւմուտք գտնուող կէտում։ Յետոյ, պտոյտ է աւնում այդ քաղաքի շուրջը 7 կիլոմետր տարածութեան վրայ, շարունակւում է զուգահեռական ուղղութեամբ Ալեքսանդրապոլ-Ջուլֆա երկաթուղագծին մօտ 6 քիլոմետր տարածութեան վրայ այդ երկաթուղուց և 16 կիլոմետր դէպի հարաւ-արեւմուտք Բաշքերանի աւանից՝ կտրում է այդ աւանից դէպի երկաթուղու գիծը գնացող ճանապարհը։ Յետոյ, շրջում է դէպի հարաւ-արեւելք, անցնում է Աշաղի-Կարաբաղլար գիւղից մի քիլոմետր դէպի արեւմուտք Շաղաբուլ, Ղարախաչ, Աշաղի-Չանախչի աւաններով և հասնում է մինչև Էլիփնչայը, որով շարունակւում է մինչև Արփա աւանը։ Այս վերջին աւանից խառնւում է Արփաչայի հովտի հետ, հասնում է մինչև Կայալու աւանը և հետեւելով Կայիդ գետի ընթացքին՝ հասնում է մինչև Աղտաբան լեռան գագաթը, յետոյ անցնում է Ղարաաբանա, Ալաջին, Ղարանլիկ լեռների գագաթներով, հասնում է մինչև Ռիլիանչայի իջնելը, հետեւում է նրա հովտին, մինչև որ հասնում է Ազա աւանից դէպի հարաւ՝ ռուս պարսկական նախկին սահմանագծի վրայ գտնուող Ալիջին աւանը»։

Չորրորդ յօդուածով «Օսմ. կայսերական կառավարութիւնը պարտաւորւում էր դէնքի ուժով օգնութիւն հասցնել Հայաստանի չանրապետութեան կառավարութեան այն դէպքում, երբ վերջինս կը խնդրէր նրան այդ մասին՝ երկրում կարգը և անդորրութիւնը ապահովելու համար»։

Վեցերորդ յօդուածը տնօրինում էր Հայաստանում տարող մահմէտականների կրօնական և սովորոյթի խնդիրները. սուլթանի անունը պէտք է յիշուէր մահմէտականների հասարակական աղօթքների մէջ։

Յօթներորդ յօդուածը վերաբերում էր հիւպատոսական եւ առեւտրական համաձայնութիւնների կնքման։

Ութերորդ յօդուածում խօսւում էր երկաթուղային, իններորդ

դուժ՝ պոստ-հեռագրական, իսկ տասներորդում՝ մի երկրի սահմանամերձ բնակիչներին միւս երկիրն անցնելու իրաւունքներին մասին:

Յօդուած 11րդով «Հայկական Հանրապետութեան կառավարութիւնը պարտաւորուած էր դորձ դնել իր բոլոր քանքերը՝ որպէսզի սոյն պայմանները ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ հեռացնի Բաղու քաղաքից այնտեղ գտնուող հայկական ոյժերը և ապահովէ, որ այդ հեռացումը ո՛չ մի ընդհարման տեղիք չտայ:

12րդ յօդուածը շօշափում էր Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրից բխող իրաւունքները:

13րդ յօդուածի համաձայն ներկայ պայմանագրի սահմաններից դուրս ելող և գրուածած հողերը պէտք է անմիջապէս պարպուէին:

Ըստ յաւելուածների, թուրքերն իրաւունք էին ստանում, պատերազմի դէպքում, Հայաստանի վրայով զօրք փոխադրել, Երևան-Ջուլֆա երկաթուղով ապահովուած էր աղատ երթեկովութիւնը թուրքերի և հայերի համար, հայ գերի զինուորները իրաւունք պիտի ունենային վերադառնալ Հայաստան, Կարսի և Բաթումի չրջանների հայ զաղթականները կարող էին մի ամսուայ ընթացքում վերադառնալ իրենց տեղերը, միւս վայրերի դաշթականները՝ դաշնագիրը ստորագրելուց անմիջապէս յետոյ, իսկ թիւրքահայերի վերադարձի խնդրի լուծումը յետաձգուած էր ընդհանուր պատերազմից յետոյ:

Այսպէսով, ըստ Բաթումի դաշնագրի, Հայաստան դառնում էր անկախ պետութիւն: Նրա հողի տարածութիւնը, մօտաւորապէս, 12.000 քառակուսի կիլոմետր էր, բնակչութեան թիւը, զաղթականներով միասին՝ մօտ մէկ միլիոն: Եւ... մայրաքաղաքից եօթը կիլոմետր հեռու՝ նայում էին թրքական թնդանօթները...

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴԸ

Հայաստանը պատուիրակութիւնը Պաթումէն վերադարձնելուց, Հայոց Ազգ. Խորհուրդը վարչապետութիւնը յանձնեց Յ. Քաջազնունիին: Ժողովրդական կուսակցութիւնը Մ. Պապաջանեանի գլխաւորութեամբ մերժեց մտնել Քաջազնունիի դահլիճին՝ մէջ, որ կազմակերպ հետեւեալ կերպով. վարչապետ՝ Յ. Քաջազնունի, արտաքին գործերու նախարար՝ Ա. Խատիսեան, ներքին գործերու՝ Արամ, ելեւմտական՝ Խ. Կարճիկեան, զինուորական՝ Յ. Հալալերզեան:

Պաթուկի խորհրդաժողովէն յետոյ, Գերմանիոյ ներկայացուցիչ զօր. ֆոն Բրեսը յայտնեց, որ Յունիս 25ին Պոլսոյ մէջ պիտի գումարուի խորհրդաժողով մը, մասնակցութեամբ Գերմանիոյ, Աւստրիական զարիոյ, Պուլկարիոյ, Թուրքիոյ և կովկասեան հանրապետութիւններու ներկայացուցիչներուն՝ լուծելու համար Կովկասի և Թուրքիոյ միջեւ առկա մնացած բոլոր խնդիրները: Հաջ. Ազգ. Խորհուրդի կողմէ այդ խորհրդաժողովին պատուիրակներ նշանակուեցան՝ Ա. Ահարոնեան, Ա. Խաթիսեան և Մ. Պապաջանեան, որոնք Թիֆլիսէն մեկնեցան Յունիս 14ին: Իսկ Ազգ. Խորհուրդը և կառավարութիւնը երկար ձգձգումներէ վերջ Յունիս 17ին մեկնեցան Երեւան:

Թիֆլիսի և Երեւանի Ազգ. Խորհուրդներու շարք մը խառն նիստերուն մէջ վերջնական ձեւ ստացան Ազգ. Խորհուրդն ու կառավարութիւնը: Որոշուեցաւ եռապատկել Ազգ. Խորհուրդի անդամներու թիւը և հրաւիրել նաեւ Թուրքերու, եզիպիներու և առեւերու ներկայացուցիչները: Այս ձեւով կազմուեցաւ Հայաստանի առաջին օրէնսդրական մարմինը՝ Հայաստանի Խորհուրդ անուանով, որու պաշտօնական բացումը տեղի ունեցաւ Օգոստ. 16ին: Նիստին ներկայ էին նաեւ Գերմանիոյ, Աւստրիական զարիոյ և Թուրքիոյ ներկայացուցիչները: Նախագահ Ա. Սահակեան արտասանեց բացման հետեւեալ ճառը.

«Քաղաքացիներ, պատգամաւորներ Հայաստանի Խորհրդի:

Գերագոյն Հայոց Ազգային Խորհրդի կողմից ես պատիւ ունեմ այսօր բաց անել անդրանիկ նիստը Հայաստանի Խորհրդի և յայտարարել, որ այսուհետեւ սա՛ է միակ լիազօր մարմինը՝ ամփոփող իր մէջ Հայաստանի Հանրապետութեան պետական իշխանութիւնը:

Այս օրը կը դառնայ մեզ համար պատմական եւ կը բանայ մի նոր լուսաւոր դարաշրջան մեր երիտասարդ պետութեան կեանքում, ինքնուրոյն քաղաքական և տնտեսական զարգացման:

Այս օրը կը մնայ միշտ յիշատակելի եւ ա՛յն պատճառով, որ առաջին անգամ իրականացած ենք տեսնում մեր նեղ հորիզոնի սահմաններում գեղեցիկ երազանքն ու նուիրական տենչը ինքնորոշման, թէ՛ և անհնարին դժուարին պայմաններում:

Ենթադրելով, որ մեր երկրի անկախութեան հարցին շատերը ձեռնինից լաւատեղեակ չեն՝ ես յոյժ կարեւոր եմ գտնում այս բարձր ժողովին ներկայացնել այն փուլերը, որոնցից անցել է ոկըզբից մինչեւ իր վերջին ձեւակերպումը անկախ պետութիւնների դադարաւոր Անդրկովկասում:

Մեր հանրապետութիւնը, ինչպէս և միւսները, հանդէս եկան իբրեւ անկախ պետութիւններ ա՛յն օրից, երբ Անդրկովկասեան

Մէյմը Մայիս 26ին իրեն յայտարարեց կազմալուծում. վրաց սոցիալ-դեմոկրատ ֆրակցիայի նախաձեռնութեամբ և առաջարկութեամբ նոյն օրն իսկ Վրաստանը յայտարարեց իրեն անկախ:

Անդրկովկասի ամբողջութիւնը փլկուց յետոյ մեր երկիրը թողուած էր իր բախտին, ուստի Հայոց Ազգային Խորհուրդը շտապեց իր վրայ վերցնել կառավարութեան բոլոր փունկցիաները:

Հէնց այդ ժամանակն էր, որ ստացուեց օսմանեան կառավարութեան թուրքին յայտնի վերջնագիրը նոր հողային գրաւումների մասին և պահանջուած էր պատասխան 48 ժամուայ ընթացքում: Գերագոյն Խորհրդի կողմից անմիջապէս առանձին պատուիրակութիւն ուղարկուեց Բաթում յանձին Յ. Փաշալեանու, Մ. Պապաջանեանի և Ա. Խատիսեանի՝ տալով նրանց արտակարգ լիազօրութիւններ բանակցութիւններ վարելու տաճիկ պատուիրակութեան հետ:

Մեր պատուիրակութիւնը յաջողեցրեց որոշ ուղղումներ մտցընել սահմանների մէջ, բայց և այնպէս ստիպուած էր ընդունել վերջնագիրը և խաղաղութեան դաշինք կնքել Վէնի փաշայի և Խալիլ բէյի հետ: Այստեղ առաջին անգամ Հայոց Ազգային Խորհրդի պատգամաւորները պաշտօնապէս ճանաչուեցին իրրեւ ներկայացուցիչներ անկախ Հայաստանի և ստորագրեցին Յունիս 4ի դաշինքը:

Մեր պետութեան անկախութեան մասին յայտնի է նոյնպէս Տաճկաստանի դաշնակից պետութիւններին՝ Գերմանիային, Աւստրիային, Բուլղարիային: Պոլսում է մեր երկրորդ պատուիրակութիւնը, որի մէջ մտնում են Ա. Ահարոնեանը, Ա. Խատիսեանը և Մ. Պապաջանեանը, որոնք ուղեւորուել են այնտեղ օսմանեան կառավարութեան հրաւերով, բանակցութիւններ վարելու Տաճկաստանի և նրա դաշնակից պետութիւնների հետ:

Այսպիսով բաղմակողմանի քննելով մի կողմից երկրի ուժերը և այն հանգամանքները, որոնց մէջ գտնուած է հայ ժողովուրդը, եւ միւս կողմից՝ քաղաքական և անտեսական ստեղծուած դրութիւնը, Հայոց Ազգային Խորհուրդը սեղմեց իր սիրտը եւ անողոք գիտակցութեամբ որոշեց վերջնականապէս ընդունել վերջնագիրը և ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը՝ իրեն յանձնելով պատմութեան անաչառ դատաստանին:

Այո՛, մեր հանրապետութիւնը փոքր է ու նեղ իր սահմաններով. նա զրկուել է իր ամենադժնահատելի երկրամասերից ու չի կարող իր մէջ տեղաւորել ամբողջ աղքատնակութիւնը և, կարծես թէ, պայմաններ չունի անկախ գոյութեան համար: Բայց եւ կարծում եմ, որ երկրի սահմանները քարացած չեն կարող մնալ միշտ:

«Ես հաւատում եմ, որ մեր երկրի սահմանները կ'ընդարձակուեն Կեանքի երկաթէ ուժով, մեր արդար և անվիճելի իրաւունքների պաշտպանութեամբ զրուուած հողամասերի վերաբերմամբ և նոր քարեկամական դաշինքով Տաճկաստանի և Երա դաշնակից պետութիւնների հետ, որոնց ներկայացուցիչները ներկայ են այստեղ: Մենք ընտրել ենք համաձայնութեան և խաղաղութեան ուղին, և ուղում եմ յուսալ, որ չենք սխալուում:

Մինչ այդ, մենք կը կատարենք սրբութեամբ և անչղ կերպով մեր այն պարտականութիւնները, որոնք ըխում են խաղաղութեան դաշինքից: Թողնենք ապագայ հեռանկարները, յամենայն դէպս, այսօր այստեղ առանց տատանումների և լիակատար վճռականութեամբ մենք նետում ենք խորխոր մեր պետական նաւի և Դնում ենք հիմքը պետական չէնքի՝ ձգտելով միշտ կատարելագործել նրան ի բարօրութիւն Հայաստանի Հանրապետութեան բոլոր ազգութիւնների, իբրեւ զաւակների մէկ հարազատ մայր հայրենիքի»:

Հայաստանի խորհուրդի երկրորդ նիստին, Օգոստոս 3-ին, վարչապետ Քաջաղունին կառավարութեան ծրագիրը պարզեց, իսկ Օգոստոս 6-ին պատասխանեց եղած քննադատութիւններուն, յայտնելով թէ արտաքին քաղաքականութեան մէջ պիտի մնայ Պաթումի դաշնագրի տեսակէտին վրայ և ստացաւ վստահութեան քուէ:

Կառավարութիւնը զբաղեցաւ երկրին մէջ ստեղծուած անտեսական ծանր տաղնապը մեղմելու գործով:

Հոկտ. 5-ին Խալիլ փաշան Երեւանի մէջ յայտնեց, որ հրաման ստացել է պարպելու Լոռի-Փամպակի շրջանը: Պաշտօն տրուեցաւ Դրօի զօրամասին գրաւելու այդ շրջանը, որ առիթ տուաւ հայ վրացական կռիւին:

Յ. Քաջաղունինի դահլիճը հրաժարեցաւ և Նոյ. 4-ին դարձեալ Յ. Քաջաղունին պաշտօն ստացաւ կազմելու այս անգամ քօալիսին դահլիճ, որուն մաս կազմեցին հետեւեալները. վարչապետ՝ Յ. Քաջաղունին (դաշն.), արտաքին գործերու նախարար՝ Ս. Տիգրանեան (դաշն.), օգնական՝ Ք. Մելիք-Ղարաբէգեան (ժող.), ներքին գործոց՝ Արամ (դաշն.), զինուորական՝ զօր. Յ. Հախավերդեան (անկ.), ելեմտական՝ Ա. Էնֆիալեան (ժող.), արդարադատութեան՝ Ս. Յարութիւնեան (ժող.), հանրային կրթութեան՝ Մ. Ա. Աթաբէգեան (ժող.), պարենաւորման՝ Լ. Ղուկեան (ժող.), խնամատարութեան՝ Խ. Կարճիկեան (դաշն.), պետական վերահսկիչ՝ Մինաս Բերբերեան:

Կառավարութիւնը գործի անցաւ, երբ դաշնակիցները չահած

էին պատերազմը: Նոյ. 17ին Բագու մտած էր անգլիական զօրամաս մը զօր. Թոմսընի գլխաւորութեամբ: Նոյ. 20ին վերադարձած էին պատուիրակութեան անդամները՝ Անարոնեան, Պատիսեան, Պապաջանեան, որոնք Նոյ. 1ին Պոլսէն մեկնած էին՝ իրենց հետ բերելով Մուտրոսի զինադադարի և արեւմտ. ճակատի գէպքերու մանրամասնութիւնները:

Դեկտ. 3ին կազմուեցաւ նոր պատուիրակութիւն խաղաղութեան վեհաժողովին համար՝ Ա. Անարոնեան (նախագահ), Մ. Պապաջանեան և Հ. Օհանջանեան:

Հայաստանի մէջ սկսած էր ահռելի սով: Արտասահմանէն օգնութիւն ստանալու համար վարչապետ Յ. Բաջաղնունին Հայաստանի խորհուրդին ղեկուցում ներկայացուց և 1919 Փետրվ. 4-ին վերջինը որոշեց. «Յանձնարարել վարչապետին ուղեւորել Եւրոպա և Ամերիկա, ղեկնել Հայաստանի խորհրդի անունից համաձայնութեան պետութիւնների և Միացեալ Նահանգների կառավարութիւններին և խնդրել նրանց օգնութիւնը՝ ներմուծելու երկիր Հայաստանէն պակասող պարէնը և առաջին անհրաժեշտութեան ուրիշ ապրանքներ»: Փետր. 15-ին վարչապետի պաշտօնատար նշանակուեցաւ Ա. Պատիսեանը: Բայց միայն Ապր. 16-ին կարողացաւ արտասահման մեկնիլ Յ. Բաջաղնունին, ելեմտական նախարար Ա. Լեֆիանջեանցի ընկերակցութեամբ: Մայիսին Հայաստան սկսաւ մեծ քանակութեամբ պարէն ստանալ, և երկիրը հետզհետէ կը մանէր բնականոն կեանքի մէջ: Միւս կողմէ հայկական բանակը կը դրաւէր Կարսի և Սուրմալուի շրջանները:

ԿԱՐՍ, ԱՐԴԱՀԱՆ, ԲԱԹՈՒՄ... ԲԱՔՈՒ

Թուրքիոյ կողմից փաստական բարձունք Բրեստ-Լիտովսկի դաշնադրով նախատեսուած ռուս-տաճկական յարաբերութեանց պայմաններին խորհրդային Ռուսաստանի արտաքին գործոց կոմիտար Զիչերիմի յայտագիրը Տաճկաստանի արտաքին գործոց նախարարութեան, 20 Սեպտ. 1918 թ.:

1918 թ. Մարտ 3ին Բրեստ-Լիտովսկում կնքուած հաշտութեան դաշնագրով որոշուած էին հողային-քաղաքական նոր յարաբերութիւններ Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջեւ:

Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի 4-րդ յօդուածը վերապահում է իրաւունք նախապէս Ռուսաստանի Հանրապետութեան կազմի մէջ մտնող Կարսի, Արդառանի և Բաթումի ազգաբնակչութեան՝ «սահմանելու նոր կարգ, համաձայնութեամբ դրացի պետութեանց և մասնաւորապէս Տաճկաստանի»:

Վերոյիշեալ չրջանների ճակատագիրը, նրանց միջազգային իրաւական դիրքը հարկ էր որ սահմանուէր այդ շրջանների բնակչութեան կամարտայայտութեամբ: Եւ, սակայն, դաշնագիրը կրնաքելուց անմիջապէս յետոյ՝ տաճիկ վինուորական ուժերը գրաւեցին այդ շրջանները և այդտեղ կիրարկեցին պատերազմական գորուման ռէժիմ: Միևնոյն ժամանակ տեղի ունեցան այնտեղ անթոյլատրելի կողոպուտներ և բռնութիւններ խաղաղ ազգաբնակութեան վերաբերմամբ: Տաճիկական վարչութիւն մտցնելու հետ միաժամանակ, կատարուեցաւ 19 տարեկանից վեր արական ազգաբնակչութեան պարտագիր գորահաւաք:

Ազգաբնակչութիւնը, որի ազատ կամարտայայտութեամբ պէտք է որ սահմանուէր նոր կարգը (կարսի, Արզահանի, Բաթումի շրջաններում), նախապէս ահաբեկման մատնուեցաւ և այնպիսի պայմաններում գրուեցաւ, որոնց մէջ՝ (յիշեալ) երեք շրջանների բնակչութեան վերապահուած իրաւունքը վերածուեցաւ բացարձակ ծաղրանքի: Քուէարկութեան նախօրէին աքսորուեցան, ձերբակալուեցան և շատ դէպքերում էլ մինչեւ իսկ զնդակահարուեցան պատուաւոր քաղաքացիներ, որոնց ազգեցութիւնը կարող էր ոչ ի նպաստ Թուրքիոյ լինել: Քուէարկութիւնը տեղի ունեցաւ որոշապէս թուրք իշխանութեանց վերահսկողութեան տակ՝ զոհեր պահանջելով իրենց վրէժխնդրութեան և ծրագրած ճնշումների համար: Ու այդ պայմաններում տեղի ունեցած քուէարկութեան արդիւնքները չէին կարող նախորոշուել:

Ռուսաստանից պոկուած շրջանների վերաբերմամբ կատարուած նման բռնութիւնը համարելով էական խախտումն դաշնագրի (Բերեստ-Լիտովսկի) 4րդ յօդուածի՝ խորհրդային կառավարութիւնը յայտարարում է այսու, որ նա չէ կարող համաձայն լինել Կարսի, Արզահանի և Բաթումի ազգաբնակչութեան այնպէս անուանուած կամարտայայտութեան արդիւնքներին և այդ ազգաբնակչութեան իրաւունքը՝ սահմանելու նոր կարգ իր շրջանների համար՝ համարում է չօգտագործուած ու նոր կարգի խնդիրը յիշեալ շրջաններում՝ տակաւին բաց:

..

Հաշտութեան դաշնագրով (Բերեստ-Լիտովսկի) վերջ գտան պատերազմական գործողութիւնները Ռուսաստանի և Տաճիկաստանի միջև, և, սակայն, դաշնագիրը կնքելուց անմիջապէս յետոյ Թուրքիոյ կողմից վերանորոգուեցան և շարունակուում են մինչեւ այս վայրկեան: Միացած աւազակային հրոսախմբերի հետ՝ տաճիկա-

կան կանոնաւոր զօրքերը գրաւում են խորհրդային Հանրապետութեան հողամասը, քաղաքներ և գիւղեր մատնելով աւերածննդի ու կողոպուտի, գնդակահարելով և կամ ամէն տեսակ բռնութեանց ենթարկելով քրիստոնեայ աղագնակութիւնը՝ չխնայելով նաև կանանց ու երեխաներին :

Խորհրդային կառավարութիւնը քանիցս բողոքել է Թուրքիոյ կողմից պատերազմական դործողութիւնները շարունակելու դէմ, և, սակայն, բոլոր այդ բողոքները մնացել են անհետեւանք : Վերջապէս, այս տարուան Յուլիս ամսին տաճկական բանակը արշաւանքի ձեռնարկեց ԲԱԳՈՒԻ դէմ և, խորհրդային զօրքերի հերոսական գիմարողութիւնից յետոյ թշնամու գերազանց ուժերի դէմ, ճամբայ բաց արաւ իր առջև դէպի այդ քաղաքը, որ Ռուսաստանի Հանրապետութեան կարեւորագոյն քաղաքներից մէկն է : Խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին օսմանեան կառավարութեան ներկայացուցիչները պատասխանում էին՝ պարզապէս հերքելով բուն իսկ փաստը տաճկական յարձակման և կամ կոչում էին անում՝ թէ Բաղուի մօտ որպէս թէ տեղական բնակիչներից բաղկացած անկանոն հրոսակներ են միայն դործում. այն ինչ՝ Բագուի վրայ յարձակումը կատարել է տաճկական կանոնաւոր բանակը, և Շէվքէթ փաշան է, որ Յուլիս 30ին աղագնակութեանը կոչ է արել՝ պահանջելով քաղաքի յանձնումը :

Այժմ, երբ Բագու քաղաքը արդէն իսկ առնուած է, և տաճիկ զօրքերը բուն իսկ քաղաքի մէջ են դանդաղ, երբ անպաշտպան բնակչութիւնը և ամբողջ քաղաքը մի քանի օր շարունակ ենթակայ են աւերի ու կողոպուտի սարսափներին տաճիկ զօրքերի կողմից, թաթար յելուզաւորների հետ միասին, տաճիկ ներկայացուցիչների այն կոչումը՝ որպէս թէ Բաղուի դէմ եղած յարձակման մասնակցել են միմիայն տեղական աւաղակներ, նշանակում է ժխտել փաստերը ու ծածկել Տաճկաստանի բռնի դործողութիւնները : Այդ ձեւով է ահա, որ օխտեմաբար տեղի են ունեցել և տեղի են ունենում Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրի խախտումն և ուղղակի յափշտակումն ու կողոպուտը Ռուսաստանի Հանրապետութեան հողամասերի :

Օսմանեան կառավարութիւնը անցած կէս տարուան ընթացքում անընդհատ խախտել է Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, հակառակ խորհրդային կառավարութեան բոլոր բողոքներին : Այժմ, ի վերջոյ և ի լրումն ամենայնի, նա յափշտակել ու ահաւել և աւերածննդի է մատնել Ռուսաստանի Հանրապետութեան ամենանշամուկ քաղաքներից մէկը : Օսմանեան կառավարութիւնը դրանով ցոյց տուաւ, որ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը արդէն գոյութիւն

չունի Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև: Ռուսաստանի Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութեան կառավարութիւնը հարկադրուած է ընդունել, որ օսմանեան կառավարութեան գործողութիւնները փաստօրէն վերացրել են այդ երկու պետութիւնների միջից Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագրով Ռուսաստանի և Տաճկաստանի միջև հաստատուած խաղաղ յարաբերութիւնները:

ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐ

Զիմադադար Դաշնակիցների և Տաճկաստանի միջև, կըքուած 1918 թ. հոկտ. 30-իմ բրիտանական «Ադամսմոն» նաւի վրայ, Մուդրոս նահաւանդիստում՝ Լեմնոս կղզիում:

(Լիազօրներ.— Դաշնակիցների՝ Կալտոբալ, Տաճկաստանի՝ Բեռք, Հիքմէթ և Սաադուլլա):

ՅՕԴ. 1.— Դարդանէլի և Բոսֆորի բացումն և ազատ մուտք դէպի Սեւ ծով:

ՅՕԴ. 4.— Դաշնակից բոլոր պատերազմական զերինները, բոլոր իայ գերիները և բանտարկեալները պէտք է Կ. Պոլիս հաւաքուին և Դաշնակիցներին յանձնուին առանց որեւէ պայմանի:

ՅՕԴ. 5.— Անյապաղ զօրացրումն տաճկական բանակի, բացառութեամբ այն զօրքերի, որ անհրաժեշտ են սահմանների պաշտպանութեան և ներքին կարգը պահպանելու համար:

ՅՕԴ. 11.— ... Տաճկական զօրքերը արդէն ստացել են հրաման՝ պարպելու Ամդրկովկասի մէկ մասը, Ըստ որում (այնտեղ, Անդերկովկասում) միացած զօրքերը պիտի ձեռացունին, եթէ տեղւոյն վրայ դրութիւնը ուսումնասիրելուց յետոյ Դաշնակիցները պահամլելու լինին այդ:

ՅՕԴ. 15.— Դաշնակից սպաներ կը նշանակուին՝ հսկելու համար բոլոր երկաթուղագծերի վրայ, մէջը հաշուելով և Ամդրկովկասեան գծերի այն մասերը, որ ներկայիս Տաճկաստանի վերահսկողութեան տակ են գտնուում: Դաշնակից պետութիւնների լիակատար տնօրէնութեան տակ պիտի դրուին դրանք: հաշուի կ'առնուին և ազգաբնակչութեան կարիքները: Այս որոշումից հետեւում է, որ Դաշնակիցները իրաւունք ունին դրաւելու Բաթումը: Տաճկաստանը որեւէ առարկութիւն պիտի չանէ Բաթում Դաշնակիցների կողմից դրաւուելուն դէմ:

ՅՕԴ. 24.— Եթէ իայկական վիլայէթներից մէկում անկարգութիւններ ծագեն, Դաշնակիցները զերապահում են իրենց իրաւումը՝ զբաւելու մրա մէկ մասը:

ՅՕԴ. 25.— Թշնամական գործողութիւնները Դաշնակիցների և Տաճկաստանի միջև դադարում են Հինգշաբթի, 1918 թ. Հոկտ. 31-ի կէս օրին, տեղական ժամանակով:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆ ՁԵՂԵԱԼ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ ԲՐԵՍՏ-ԼԻՏՏՈՎՍԿԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Համառուական Կենտրոնական Գործադիր Կոմիտէի որոշումը՝ չեղեալ յայտարարելու Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Մոսկուա, 13 նոյեմ. 1918 թ.:

Ռուսաստանի բոլոր ժողովուրդներին, դրաման ենթակայ բոլոր շրջանների և հողերի բնակչութեան:

Սորձերդերի Համառուական Կենտր. Գործադիր Կոմիտէն քրանով յայտարարում է հանդիսաւորապէս, թէ 1918 թ. Մարտ 3-ին Բրեստում ստորագրուած հաշտութեան պայմանները այլեւս ի զօրու չեն ու զուրկ են նշանակութիւնից: Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը (այդպէս նաեւ՝ 27 Օգոստ. [1918 թ.] Բերլինում ստորագրուած եւ 1918 թ. Սեպտ. 6-ին Համառուս. Կենտր. Գործ. Կոմիտէի կողմից վաւերացուած լրացուցիչ համաձայնութիւնը) յայտարարւում են ջնջուած, ամբողջութեամբ և բոլոր կէտերով...

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ ՁԵՂԵԱԼ ԿԸ ՅԱՅՏԱՐԱՐԷ ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱՆՈՒԹԻՒՆԸ

Ռուսաստանի Սոց. Դաշն. Սորձ. Հանրապետութեան արտաքին գործոց ժող. կոմիտարիատի 1918 թ. Դեկտ. 24-ի որոշումը՝ չճանաչելու Վրաստանը որպէս ինքնուրոյն պետութիւն:

Նկատի ունենալով այն, որ Ռուս. Սոց. Դաշն. Սորձ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը Վրաստանը այժմ չի ճանաչում ինքնուրոյն պետութիւն, բոլոր նրանք՝ որ իրենք իրենց համարում են Վրաստանի քաղաքացիներ, ճանաչուած են Ռուսաստանի քաղաքացիներ և, որպէս այդպիսիք, ենթարկւում են Ռուսաստանի Սոց. Սորձ. Հանրապետութեան խորհրդային իշխանութեան բոլոր հրամանադիրներին և որոշումներին:

Նոյն թուին և նոյն օրը Սորձ. Ռուս. արտ. գործոց կոմիտարիատը որոշում է կայացնում վերացնելու Ուկրայնայում պե-

տողեանմ վերաբերեալ բոլոր որոշումները: Եւ, «նկատի ունենաւ լուր, որ Բրեստ-Լիտովսկի զանազակիրը չեղեալ է յայտարարել Ռուս ա. -ի Հանրապետութեան խորհրդային կառավարութիւնը», վերջինս այլեւս «չի ճանաչում Ուկրայնան որպէս ինքնուրոյն պետութիւն»:

ԱՆԳԼԻԱ ԵՒ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆ

Ամզւնպարսկական Ռամաձայմութիւմ, որ սահմանում է «բրիտանական օգնութիւն» օժանդակելու համար Պարսկաստանի յաւաքդիմութեան և բարօրութեան»: Կնքուած 1919 թ. Օգոստ. 9-ի թեքնութիւն:

(Լիազօրներ. — Մեծն Բրիտանիայի՝ Քոքս, Պարսկաստանի՝ Չաւուզ-էդ-Դոզլէ):

30Դ. 2. — Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարսիկ կառավարութեան կը տրամադրէ պատրաստուած ծառայութիւնը այնպիսի փորձագէտ-խորհրդականների, որ երկու կառավարութեանց միջեւ կայանալիք խորհրդակցութիւնից յետոյ հարկաւոր կը համարուին պարսկական վարչութեան զանազան ձեւերի համար:

30Դ. 3. — Բրիտանական կառավարութիւնը ի հաշիւ պարսիկ կառավարութեան կը տրամադրէ սպաներ և արդիական տիպի կազմածներ ու հայթայթումներ...

30Դ. 4. — ... Բրիտանական կառավարութիւնը առաջարկում է տրամադրել պարսիկ կառավարութեանը մի կարեւոր փոխառութիւն...

30Դ. 5. — Բրիտանական կառավարութիւնը... պատրաստ է գործակցիլ պարսիկ կառավարութեան... կառուցանելու թէ՛ երկաթուղիներ և թէ՛ փոխադրութեան այլ միջոցներ:

30Դ. 6. — [Համաձայնութիւն՝ վերանայելու պարսկական մաքսային սակագինը]:

ԾԱՆՕԹ. — Միաժամանակ, Քոքսը երկու յայտագիր ուղղեց Չոսուզ-էդ-Դոզլէին: Առաջինում ասուած է՝ եթէ պարսիկ կառավարութեան ծրագրած բարենորոգումների նախագիծը ստորագրուի, այդ դէպքում բրիտանական կառավարութիւնը պատրաստ կը լինի պարսիկ կառավարութեանը օգնելու իր հետեւեալ նպատակներին մէջ:

ա) Վերանայումն երկու կողմերի մէջ գոյութիւն ունեցող դաշնագիրներին:

բ) Գոհացումն Պարսկաստանի պահանջների՝ ստանալ հատուցում իր նիւթական այն շինաների համար, որ պատճառել են նրան պատերազմող միւս կողմերը:

գ) Պարսկաստանի սահմանների ուղղումն այն կէտերում, ուր արդար կը համարուի այդ:

[Երկրորդ յայտագրով կողմերը փոխադարձաբար ազատ են կառուցուցում վերը՝ Բ. կէտի տակ յիշատակուած նիւթական հատուցումները]:

ՀԱՅ ՊԱՏՈՒԻՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՒ ՅԻՇԱՍԱԿԱԳԻՐԸ

ՀԱՇՏՈՒԹԵԱՆ ՎԵՀԱԺՈՂՈՎԻՆ

Ազգային Պատուիրակութեան կողմէ մշակուած ծրագրին համաձայն, 1919 Փետր. 12ին Հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուցան հետեւեալ պահանջները, Ազգ. Պատուիրակութեան և Հ. Հ. Պատուիրակութեան կողմէ:

1. Ճանաչումը հայկական անկախ պետութեան, որ պիտի բաղկանար 1) Վանի, Բիթլիսի, Դիարբէքի, Սարգիսի, Սեբաստիայի, Կարնի և Տրապիզոնի 7 վիլայէթներէն՝ դուրս ձգելով Տիգրիսի հարաւակողմը և Օրդու-Սեբաստիա դժից գէպի արեւմուտք գտնուող շրջանները: 2) Կիլիկիայի չորս սանջակները՝ Մարաշ, Սիս, Զեքե-Բերեքէթ և Ադանա՝ Ալեքսանդրետով հանդիմ: 3) Կովկասի Հայկական Հանրապետութիւնը՝ Երևանի ամբողջ նահանգը, Թիֆլիսի նահանգի հարաւային մասը, Երզնաւուտ պոլի նահանգի հարաւ-արեւմտեան մասը, Կարսի նահանգը՝ բացառութեամբ Արդահանից հիւսիս գտնուող շրջանի:

2. Հայկական պետութիւնը կը դրուի դաշնակից պետութեանց և Միացեալ Նահանգների կամ Ազգերի Լիգայի երաշխաւորութեան տակ:

3. «Հաշտութեան Վեհաժողովի կողմից պէտք է մասնաւոր մանդատ տրուի պետութիւններէ մէկին, որն իր օժանդակուածութեամբ պիտի ընծայի Հայաստանին՝ փոխանցման մի ժամանակաշրջանի համար: Այդ պաշտօնն ստանձնող պետութեան ընտրութիւնը պիտի լինի համախորհուրդ Հայկական Համադումարի հետ, որ այժմ գումարուած է Փարիզում և որը ներկայացնում է ամբողջ հայ ազգը: Մանդատի տեղողութիւնը լինելու է առնուազն 20 տարով»:

4. Հատուցում ջարդերի, տարագրութեանց, յափշտակու-

թեանց և աւերումների պատճառած փոստների: Հայաստանը պատարաստ է իր բոժինը ստանձնելու օսմանեան նախապատերազմական պարտքից:

5. Մանդատ առնող պետութիւնը պէտք է ստիպէ թուրքերին՝ պարպել հայկական հողերը, ձեռնարկէ բնակչութեան ընդհանուր զինաթափութեան, պատժէ քարաքարներին՝ և հայերի վերաբերմամբ անիրաւութիւն դործողներին, երկրից հեռացնէ կարգը խանգարող տարրերին, իրենց տեղերն ուղարկէ մուհաջիրներին և այլն: «Հայկական ծագում ունեցող իւրաքանչիւր անհատ, որ հաստատուել է կամ բնիկ դարձել օտար երկրում, պէտք է լինի ազատ հինգ տարուայ ընթացքում ընտրելու նոր հպատակութիւն թէ՛ իր և թէ՛ իր անչափահաս զուակների անունով և դառնայ հայ քաղաքացի՝ նախապէս գրաւոր կերպով տեղեկացնելով երկու երկրների ձեռնհաս իշխանութիւններին»:

ՀԱՅ-ՎՐԱՅԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆԱՎԻՃԸ ԵՒ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Թուրք և գերման զիւորաներուն հեռանալու պահուն, սկսաւ հողային վէճ վրացիներու և հայերու միջև: Խնդրոյ առարկայ էին Ախալքալաքի և Լոռիի շրջանները, որոնց բնակչութիւնը մեծամասնութեամբ հայեր էին, իսկ վրացիները կը պնդէին թէ՛ X ռազմագիտական նկատումներով այդ հողերը իրենց երկրի պաշտպանութեան անբաժանելի մասը կը նկատուին: Երկու կառավարութիւններու միջև փոխանակուեցան շարք մը յուշագրեր, բայց կարելի չեղաւ խաղաղութեամբ լուծել վիճելի հարցերը: 1918 Պեկտ. 3ին սկսան զինուած ընդհարումները մասնաւորապէս Լոռիի շրջանին մէջ: Կռիւներու սկզբնական շրջանին հայերը ունեցան կարեւոր յաջողութիւններ ճակատին վրայ: Իսկ վրացիք հալածանք կազմակերպեցին իրենց երկրին մէջ դանուած խաղաղ հայ բնակչութեան դէմ:

Կռիւները շարունակուեցան մինչև Պեկտ. 28: Պաշտակից ներկայացուցիչները միջամտեցին՝ դադրեցնելու համար կռիւը: Պեկտ. 25ին անգլիական զօրավար Ռայկոֆֆըի, Ֆրանսական զինուորական Շարաֆինի և Ժորժանիայի կողմէն ստորագրուեցաւ համաձայնութիւն մը, որով «պատերազմական գործողութիւնները վրացիներու և հայերու միջև պէտք է անմիջապէս դադրեցուն և բրիտանական ու ֆրանսական բանակներու սպաներէն բաղկացած յանձնաժողով մը, ուղեկցութեամբ վրացի կառավարութեան ներ-

կայացուցիչներու, կը մեկնի ճակատ՝ բացատրելու համար համաձայնութեան մանրամասնութիւնները և հսկելու անոնց իրականացման վրայ, համաձայն ներքեւ ստորագրողներու կողմէն երեւան ուղարկուած հեռագրին»:

Այս համաձայնութիւնը կնքելու պահուն ներկայ էր նաեւ Հայաստանի ներկայացուցիչ Ա. Զամալեանը, որ մերժեց ստորագրել՝ բողոքելով, մասնաւորապէս Ախալքալաքի գաւառին վերաբերող մասին գէմ: Այդ պատճառով համաձայնագրին տակ, Ռափայկին ու Շարդինին աւելցուցին, թէ «Պ. Զամալեանը համաձայն չէ Ախալքալաքի գաւառը Վրաստանի կողմէն դրաւուելու կէտին»:

Նոյն օրը երեւան ուղարկուեցաւ հետեւեալ հեռագիրը. «Ներկայիս Թիֆլիս գտնուող մեծն բրիտանական զօրավար Ռայկրոֆտը և ֆրանսական առաքելութեան պետ գնդ. Շարդինին, Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորժանիայի հետ ունեցած խորհրդաժողովին մէջ, պ. Զամալեանի ներկայութեամբ, որոշեցին որ պատերազմական գործողութիւնները պէտք է վերջացուին:

Չնայած պ. Զամալեանի բողոքներուն, զօրով Ռայկրոֆտ, գնդ. Շարդինին և Վրաստանի Հանրապետութեան նախագահ Ժորժանիան որոշեցին, որ՝

Անգլիական, ֆրանսական, վրաց ու հայկական ներկայացուցիչներէն բաղկացած խառն յանձնախումբ մը, ըստ կարելոյն շուտ, պէտք է մեկնի ճակատ, որպէսզի կեանքի մէջ իրականացնէ հետեւեալ պայմանները.

Եանձնախումբը կ'որոշէ քանակը այն զօրքերուն, որ վրացիները պէտք է թողուն Պորչալուի գաւառին հիւսիսային մասին մէջ, իսկ հայերը՝ հարաւային, այլ և վրացիները՝ Ախալքալաքի գաւառին մէջ: Զօրքերը պէտք է ըլլան սակաւաթիւ:

Վրաց զօրքերը պէտք է մնան իրենց գրաւած այժմեան գծի վրայ, հայ զօրքերը պէտք է նահանջեն Դսեղ-Ջալալ Օղլի թրքական գիծը:

Վրացական և հայկական զօրքերու գրաւած տարածութեան միջեւ, երկաթուղին վրայ, կը գտնուին բրիտանական պահակներ. վարչութիւնը այս վիճելի մասին մէջ կ'ըլլայ խառն:

Ախալքալաքի գաւառի վրացական վարչութեան վրայ կը հըսկէ դաշնակիցներու յանձնախումբ մը, որուն մէջ կը մտնեն ներկայացուցիչներ տեղական հայ ու մահմէտական բնակիչներէն:

Երկու պետութեանց՝ Վրաստանի ու Հայաստանի ներկայացուցիչները շուտով կը զրկուին եւրոպա, ուր սահմաններու վերաբերեալ ամբողջ հարցը կը լուծուի մեծ պետութիւններուն կողմէ:

Իսկականը ստորագրեցին Ռայկրոֆթ, Շարդինի, Ժորդանիս : Թիֆլիս, 25 Դեկտ. 1918» :

Կռիւնները կարելի եղաւ դադրեցնել միայն Դեկտ. 31ին, և գործադրուեցան զինադադարի պայմանները :

1919 Յունուարի կէսերուն բացուեցաւ Թիֆլիս հայ-վրացական խորհրդաժողովը, որ զրադեցաւ երկու երկիրներու փոխարարեութիւններուն վերաբերող բոլոր կարեւոր խնդիրներով : Սամաններու վէճի մասին մինչեւ վերջն ալ համաձայնութեան չեկան կողմերը : Դադարէ մը վերջ, Փետր. 28ին վերսկսաւ խորհրդաժողովը իր աշխատանքները : Ընդունուեցաւ փոխադարձ անկախութիւններու ճանաչման և դիւանագիտական յարաբերութիւններու վերականգման դաշինքը : Մշակուեցաւ Լոռիի չէզոք գօտիի վարչութեան առանձին կանոնադիր : Մարտ 1ին ստորագրուեցաւ և ուժի մէջ մտաւ փոստ-նեւագրական համաձայնութիւնը : Մարտ 4ին վերսկսաւ երկաթուղային հաղորդակցութիւնը. վերացուեցան ճամբորդական արտօնագրերը Հայաստանի ու Վրաստանի միջեւ, բացի գաղթականներէն : Մարտի սկիզբին բացուեցաւ Թիֆլիսի հայկական դիւանագիտական ներկայացուցչութիւնը՝ Մ. Թումանեանի պաշտօնակատարութեամբ. քիչ վերջ պաշտօնի կոչուեցաւ Հ. Եւանգուլեանը : Մարտ 8 թուակիր յայտարարութեամբ Վրաստանի կառավարութիւնը ճանչցաւ Հայաստանի անկախութիւնը, որուն ի պատասխան Հայաստանի կառավարութիւնը Մարտ 24ին Թիֆլիս վրաց արտաքին գործերու նախարարին զրկեց հետեւեալ յայտագիրը.

«Մեր կառավարութեան դիւանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանի կառավարութեան մօտ ուղարկել է ինձ 1664, Մարտ 8 թուակիր յայտագիրը, որի մէջ Դուք, պ. նախարար, Ձեր կառավարութեան յանձնարարութեամբ, յայտնում էք ի գիտութիւն Հայաստանի կառավարութեան, թէ նա ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետութիւնը իբրեւ ինքնօրէն անկախ պետութիւն : Հայաստանի կառավարութիւնը լիովին համակիր է այն նկատումներին, որոնց համաձայն Վրաստանի կառավարութիւնը հարկ է գտել յիշեալ յայտագրի մէջ ծանուցանելու, որ ճանաչում է Հայաստանի Հանրապետութեան պետական ինքնօրէնութիւնն ու անկախութիւնը :

Սորապէս գիտակցելով Անդրկովկասի հողի վրայ կազմուած հանրապետութիւնների շահերի ընդհանրութիւնն ու միութիւնը մի շարք խնդիրներում, որոնք էական նշանակութիւն ունին ներանց գոյութեան և ապահով բարգաւաճման համար, Հայաստանի կառավարութիւնը ուրախ է վրաց կառավարութեան այդ ակտը

նկատելու իբրև ապացոյց համերաշխութեան և փոխադարձ դիտակցութեան այդ տեսակէտից :

Իր կողմից Հայաստանի կառավարութիւնը իր պարտքն է համարում հաստատել Ձեր կառավարութեան, որ ինք ճանաչել է եւ ճանաչում է վրաց դեմոկրատական հանրապետութիւնը իբրեւ անկախ և ինքնօրէն պետութիւն :

Հայաստանի Հանրապետութեան Արտաքին Գործերի Նախարար՝ Ս. ՏԻԳՐԱՆԵԱՆ

Հայաստանի եւ Վրաստանի Հանրապետութիւնների ապրանքների
ազատ փոխադրութեան մասին կնքուած դաճճագիր
ԹԻԲԵԼԻՍ, 1919 թ. ՆՈՅ. 3

Վրաստանի կառավարութիւնը՝ ներկայացուած ի դէմս ներքին գործերի և զօրական նախարար Նոյ Վիսսարիոնովիչ Ռամիշվիլու և Վրաստանի հանրապետութեան հիմնադիր ժողովի փոխնախագահ Սիմոն Գուրգէնովիչ Մըիվամու մի կողմից և Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ ի դէմս Ստեփան Գրիգորեան Մամիկոնեանի և Հայաստանի Հանրապետութեան պարլամենտի անդամ Մմբատ Յարութիւնեան խաչատրեանի միւս կողմից, — ծանօթանալով լիազօրութիւնների հետ և գտնելով դրանք պահանջուած ձևի և պատշաճ կարգի, կնքեցին սոյն դաշնագիրն առ այն, որ

1. Հայաստանի երկաթուղիներով Հայաստանի վրայով Վրաստան, կամ Վրաստանից Հայաստանի սահմանները փոխադրուող ապրանքների համար սահմանուած է ազատ փոխադրութիւն, այսինքն փոխադրութիւն առանց մաքսի :

2. Սոյն դաշնագիրը կնքուած է երեք տարով, ըստ որում դաշնագրի հաստատման օրից մի տարի անցած՝ դաշնագիրը կընքող կողմերից իւրաքանչիւրը իրաւունք ունի յայտարարել վերաքննել դաշնագիրը և այս դէպքում՝ դաշնագիրն իր ուժի մէջ մնում է այդ յայտարարութեան օրուանից սկսած վեց ամսուայ ընթացքում : Եթէ այդ ժամանակամիջոցում կողմերը դաշնագրի վերաքննութեան մասին համաձայնութեան չդնեն՝ դաշնագիրը կորցնում է իր ոյժը :

3. Հաստատուած դաշնագրի փոխանկութիւնը կատարուելու է Թիֆլիսում երկու շաբթուայ ընթացքում :

4. Ներկայ դաշնագիրը կազմվում է երկու օրինակ:
 Վրաստանի Հանրապետության ներքին գործերի և գորական
 նախարար Ն. Ռամիշվիլի
 Հինադիր ժողովի փոխ նախագահ Ս. Մոլիվանի
 Ստեփան Գրիգորեան Մամիկոնեան, Հայաստանի պարլամենտի
 անդամ Սմբատ Յարուբիմյան, Խաչատրեան

Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունների վիճելի խնդիրները
 համաձայնությանը կամ պարտադիր իրաւարարի միջոցով
 լուծելու համար դաճնագիր

ԹԻՖԼԻՍ, 1919 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 3

1. Դաշնագիրը կազմող պետությունները՝ Հայաստանի և Վրաստանի Հանրապետությունները պարտավորվում են իրենց մէջ գոյութիւն ունեցող, այլև ծագելիք հնարաւոր բոլոր վէճերը լուծել համաձայնութեամբ, իսկ եթէ դա չկայանայ՝ պարտադիր իրաւարարի միջոցով:

2. Վաւերացուած սոյն դաշնագրի փոխանակութիւնը կատարուելու է թիֆլիսում երկու շաբթուայ ընթացքում:

3. Ներկայ դաշնագիրը կազմվում է երկու օրինակ:

ՄԻԱՅՆԱԼ ԵՒ ԱՆԿԱԽ ՀԱՅՍՏԱՆ

(1919 Մայիս 28—Երեւան)

Հայաստանի Անկախութեան տարեգարծի օրը, 1919 Մայիս 28, կառավարութեան կողմէ կատարուեցաւ Միացեալ Հայաստանի յայտարարութիւնը: Հանդիսաւորութեան ներկայ էին օտար պետութիւններու ներկայացուցիչները և Կաթողիկոսը: Վարչապետ Ա. Խատիսեան կարգաց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայաստանի ամբողջութիւնը վերականգնելու և ժողովրդի լիակատար ազատութիւնն ու բարգաւաճումն ապահովելու համար Հայաստանի կառավարութիւնը, համաձայն բովանդակ հայ ժողովրդի միահամուռ կամքին ու ցանկութեան, յայտարարում է, որ այսօրուանից Հայաստանի բաժան բաժան մասերը մշտեմջեմապես միացած են իրրեւ ամկախ պետական միութիւն:

Աւելիք մի տարի առաջ, Ռուսաստանի Համագումարից ընտրուած Հայոց Ազգային Խորհուրդը յայտարարեց իրեն Անդրկովկասեան հայկական գաւառների բարձրագոյն իշխանութիւն։ Ազգային Խորհուրդի կազմած կառավարութեան աչք քաղաքական տկտի մասին պաշտօնապէս պետութեանց ներկայացուցիչներին յայտնելուց յետոյ, այս մի տարուայ մէջ փաստօրէն հաստատել է իր իշխանութիւնն Անդրկովկասի հայկական գաւառներում։

1919 թ. փետրվ. տմսին Երևան քաղաքում կայացած Արեւմտահայ Համագումարը հանդիսաւոր կերպով յայտարարեց, որ նա Հայաստանը միացեալ և անկտիւ է ճանաչում։

Այժմ Անդրկովկասում և Օսմ. կայսրութեան սահմաններում գտնուած պապենական հայկական երկիրների միացման և անկախութեան այս տկտը կատարելով՝ Հայաստանի կառավարութիւնը յայտարարում է, որ Միացեալ Հայաստանի պետական ձևն է ռամկավար հանրապետութիւն, և որ ինքը հանդիսանում է Միացեալ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը։

Այսպէսով ներկայումս Հայաստանի ժողովուրդն է իր ամբողջացած հայրենիքի գերագոյն տէրն ու տնօրէնը, և Հայաստանի պարլամենտն ու կառավարութիւնը հանդիսանում են Միացեալ Հայապետանի ազատ ժողովուրդը շաղկապող բարձրագոյն օրէնսդիր և գործադիր իշխանութիւնը։

Հայաստանի կառավարութիւնը սոյն տկտը հրատարակում է 1919 Ապրիլ 27-ի պարլամենտի որոշմամբ կառավարութեանը տրուած յատուկ լիազօրութիւնների հիման վրայ)։

Մինիստրների խորհրդի նախագահի և տրտաքին գործերի միւ-

նիստրի պաշտօնակատար Ա. Խաւիսեան

Ներքին գործերի մինիստրի պաշտօնակատար Ս. Մամասեան

Զինուորական մինիստր գեներալ մայոր Զ. Արարատեան

Արդարադատութեան մինիստրի պաշտօնակատար Յ. Զմշկեան

Հանրային կրթութեան մինիստր Գ. Մելիք Ղարազէօգեան

Խնամատարութեան մինիստր Ս. Թորոսեան

Պարենաւորման մինիստր Զ. Վերմիշեան

Ֆինանսների մինիստրի պաշտօնակատար Գ. Զաղէթեան

Գործերի կառավարիչ՝ Գ. Խաւիսեան

Միացեալ Հայաստանի Անկախութեան տկտի աթիւ, Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

«Հ. Յ. Դաշնակցութեան Բիւրօն պատմական վայրկեանի խաբ գիտակցութեամբ ջերմապէս կ'ողջունէ Միացեալ Հայաստանի անկախութեան պաշտօնական յայտարարութիւնը։

Այն վսեմագոյն գաղափարը, որու համար հայ ժողովոյի լաւագոյն, ազնիւ և անձնուէր խաւերը՝ արհամարհելով բոլոր դժուարութիւններն ու հաճոյքները, հերոսաբար ինկան ազատագրական արիւնոտ պայքարներու ընթացքին, այսօր իրականութիւնն է դրուած մեր առաջ, իր մեծութեամբն ու վեհութեամբը:

Մեր նորագոյն պատմութեան, մանաւանդ վերջին երեսնամեակի ընթացքին, հայ կեանքին մէջ գերմարդկային զոհաբերութիւններով առաջացած ժողովրդական ըմբոստացումներու և գիտակցութեան յաղթանակի տօնն է այսօր մեզ համար, որուն ձեռքած են բազմաթիւ սերունդներ, իրենց կրօնքին տակ փայփայելով անկախ ու բոլոր ցեղերու համերաշխ գործակցութեան վրայ հիմնուած Միացեալ և Անկախ Հայաստանի գաղափարը:

Հ. Յ. Գաշնակցութեան Բիւրօն այսօր հանդիսաւորապէս կը յայտարարէ, թէ այսուհետեւ չկան այլևս «բռնակալներու ձեռքով գծուած սահմանները», հայկական տարբեր հատուածներ ու տարբեր հայրենիքներ, այլ կայ և պիտի մնայ առ յաւէտ մէկ Անբաժան ու Միացեալ Հայաստան եւ մէկ և ամբողջացած հայ ժողովուրդ:

Հ. Յ. Գաշնակցութիւնը, այսօր պատմական յայտարարութեամբ իրականացած տեսնելով իր քաղաքական իտէալը՝ ռամկավար հանրապետութիւնը՝ հաւատարիմ իր հիմնական դաւանանքներուն, պիտի մղէ մեր պետական նաւը հետեւողական և վճռական ընկերային բարենորոգումներու հունով դէպի այն ընկերային արդարութեան նաւահանգիստը, ուր կը դիմէ բոլոր ազգերու աշխատանքութիւնը, և ուր Հայաստանի աշխատանքութիւնն ալ, առանց ազգի և կրօնի խտրութեան, պիտի գտնէ համամարդկային իր իտէալներու իրականացումը:

Միացեալ Հայաստանի Մայիս 28ի ակտին դէմ քանի մը օրեր վերջ բողոքեց ժողովրդական կուսակցութիւնը. ըստ իրեն «Միացեալ Հայաստանի պետական իշխանութիւնը պիտի կազմակերպուի Փարիզի գործադիր մարմնի և Հայաստանի հանրապետական կառավարութեան փոխադարձ համաձայնութեամբ»: Թէև Մայիս 28ի ակտը իրենց կամքով ստորագրած էին կառավարութեան ժողովրդական անդամները, և հանդէսին նախագահողը նոյնիսկ ժողովրդական նախարար էր, բայց արտասահմանէն Պօղոս Նուպարէն ստացուած հրահանգներուն ընդառաջելով, օրեր վերջ կատարած էին բողոքը: Կառավարութիւնը մերժելով անոնց պահանջը, նախարարական կազմէն քաշուեցան Ս. Յարութիւնեանը, Ս. Էնֆիէճեանցը, Գ. Մելիք-Նարազէօղեանը և Ք. Վերմիշեանը, որով վերջ գաւաւ քօալիսիօնը: Նոր նախարարներ նշանակուեցան. ելեւմտա-

Կան՝ Հ. Զաղէթեան, պորենաւորման՝ Ս. Թորոսեան, հանրային կրթութեան՝ Ս. Տիգրանեան և արգարադատութեան՝ Յ. Զմէր-կեան։ Ս. Տիգրանեան հանրային կրթութեան նախարար նշանաւ կուեկոյժ՝ արտաքին գործոց նախարարութիւնը ստանձնեց փոխ վարչապետ Ա. Խաթիսեան։

Հետագային երեւանի մէջ տեղի ունեցան բանակցութիւններ Հայաստանի կառավարութեան և Ազգ. Պատուիրակութեան ներ-կայացուցիչներու միջեւ (1919 Հոկտ. 29—Նոյեմբ. 7), բայց կա-րելի չեղաւ համաձայնութիւն գոյացնել։

Պօղոս Նուպար փաշան զինադադարէն մօտ երեք շաբաթ վերջ, 1918 Նոյ. 30ին, հրատարակած էր հետեւեալ յայտարարութիւնը. «Հայկական Ազգային Պատուիրակութիւնը, պատասխանելու ճամար ճայ ազգին միակամ իղծիմ, որում մէկ մասը արդէմ իսկ իրենւ ամկախ ճամբանկետութիւն կազմուած է, կը յայտարարէ ամբողջական հայաս-տանի ամկախութիւնը, նիլիկիայով միասին, համաձայնական պետու-թիւններու և Միացեալ Նախագծներու ճովանաորութեան տակ, կամ Ազգերու Դաշնակցութեան, երջ ամ կազմուի» (Times, Դեկտ. 31)։ Ազգային Պատուիրակութիւնը նոյն տան Փարիզի մէջ գումարեց Ազգային Համագումար մը (1919 փետր. 24—Ապրիլ 22) որ քննեց և վաւերացուց Խաղաղութեան Վեհաժողովին ներկայացուած ճայ-կական պահանջներու Յիշատակագիրը։

Միւս կողմէն Հայաստանի մէջ տեղի կ'ունենային խորհրդա-բանական ընտրութիւններ։ Մարտ 12ին կառավարութիւնը որո-շած էր Խորհրդարանի ընտրութիւններու համար հիմք ընդունիլ համառուական Սահմ. Ժողովի ընտրական օրէնքը Անդրկովկասեան Առանձին Կոմիտէի կատարած փոփոխութիւններով, ամբողջ երկիրը դարձնել ընտրական մէկ շրջան, թրքահայերուն տալ ընտրական իրաւունք ևն։

Ապրիլ 27ին Հայաստանի Խորհուրդը որոշեց. «1.— Խորհրդի պարապմունքները դադարեցնել մէկ ամսուայ ժամանակամիջոցով. 2.— Դադարի միջոցին Խորհրդի բոլոր իրաւունքները յանձնել կառավարութեան. 3.— Կառավարութեան յանձնարարել արտա-կարգ կարեւորութիւն ունեցող դէպքում հրաւիրել Խորհրդի ար-տակարգ նիստ»։ Այս որոշումով փաստօրէն վերջ գտաւ Հայաստա-նի Խորհուրդը։

Յունիս 21—23 խորհրդարանական ընտրութիւններ կատա-րուեցան Հայաստանի բոլոր վայրերուն մէջ։ Ժողովրդական կու-սակցութիւնը, որ նախապէս թեկնածուներու ցանկ ներկայացու-ցած էր, վերջին պահուն ձեռնպահ մնաց։

Ընտրութիւններու արդիւնքը եղաւ հետեւեալը.

Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը ստացաւ	230.272 քուէ	72 պատգմ.
Սոց. Բնդափոխականները	» 13.239	» 4 »
Թուրքերը	» 8.187	» 3 »
Անկուսկց. Գիւղց. Միութ.	» 4.224	» 1 »
Գրգական ցուցակը	» 1.305	» ոչ մէկ
Ժողովրդականները	» 481	» »
Ասորիները	» 178	» »

Նորընտիր խորհրդարանի բացումը տեղի ունեցաւ Օգոստ. 1-ին, Ա. Սահակեանի նախագահութեամբ: Ան խօսեցաւ բացման հետեւեալ ճառը.

«Ռադաքացիներ, Միացեալ Հայաստանի ներկայացուցիչներ, ազգիդ մի տարի սրանից առաջ, Օգոստ. 1-ին, մեր երկիրը շրջապատուած էր տաճկական զօրքերի երկաթէ օղակով, թշնամու սուրբ կախուած էր մեր գլխին, մեր հայրենիքը դարձել էր բանտ: Ես, որպէս նախագահ գերագոյն Ազգային Խորհուրդի, առաջին նիստին, անխախտ հաւատքով և խոր համոզմունքով յայտարարեցի, որ մեր Հանրապետութեան նեղ հորիզոնը, որի սահմանները խեղդում էին նրան, պէտք է ընդարձակուի, մեր հեռու մարտիրոս ժողովուրդը պէտք է լինի տէրը իր փայլալաւ եւ գուգուրած հայրենիքի (ծափեր): Այսօր երջանիկ եմ վկայելու, որ իմ գուշակութիւնը ոչ միայն արդէն կատարուած փաստ և իրականութիւն է դարձել, այլ և մեր ժողովուրդի կամքը սըրբազան, հայութեան երկու կէտերը գրկաբաց միացել են և յայտարարել մի պետութիւն, միացեալ, անկախ և ազատ Հայաստան, որի պաշտպանութեան համար մենք երդուել ենք զոհել մեր կեանքը և կուռել մինչև վերջին շունչ (ծափեր): Մենք հպարտանում ենք և կուռել մինչև վերջին շունչ (ծափեր): Մենք հպարտանում ենք մեր նորածին պետութեամբ. նա թոյլ է, հեռու է կատարեալ լինելուց, բայց միացնում է իր ամբողջ հողամասը: Ժողովուրդը ախրում է իր երիտասարդ Հանրապետութիւնը. նրա մէջ արմատացել է անկախութեան դադափարը. նա երբեք չի բաժանուի նրանից և երբեք չի զիջի: Ճիշդ է, մեր առջեւ, Տաճկահայաստանի փակ դռների յետեւ, մեր թշնամին շարունակում է կատարել իր մոլթ գործերը և խնտիղներ է սերմանում այս կողմը, մեր Հանրապետութեան սահմաններում: Բայց ես չեմ կասկածում, որ մենք կը ճեղքենք այդ դուռը մեր մեծ դաշնակիցների հետ միասին, կը տիրենք մեր երկրին, որ ցողում է անհամար մարտիրոսների և հերոսների արիւնով: Հայ ժողովրդի արեան դատը, անկասկած, պէտք է ստանայ իր նպաստաւոր և արդար լուծումը. այդ դատը մարդկութեան խղճի, պատուի և իրաւունքների դատն

է, մարդկային գոյութեան հարցն է, որ ոչ ոք չի կարող ժխտել... Երջանիկ և ողբերգութեամբ ևմ ողջունելու մեր առաջին բնարուած խորհրդարանը, այս պատմական վայրկեանին»:

Ապա ողջունեց դաշնակիցները և հարեան պետութիւնները, յանձին անոնց ներկայացուցիչներուն, և զմեր փոռապանծ բանակը, որ հայրենասիրական անսահման անձնազոհութեամբ կռուած է պաշտպանելով մեր հայրենիքը արտաքին և ներքին թշնամիներէրից: Խորհրդարանը խանդավառ ծափերով ու յռանկայս ցոյց ըրաւ հայ զօրքին:

Խորհրդարանի կողմէ վարչապետ նշանակուեցաւ Ա. Խատիսեանը, որ կազմեց դահլիճը հետեւեալ կերպով. վարչապետ և արտաքին գործոց նախարար՝ Ա. Խատիսեան, ներքին գործոց և արդարադատութեան՝ Ա. Գիւլիսանդանեան, պարենաւորման և ելեւմատկան՝ Ս. Արարատեան, խնամատարութեան և աշխատանքի՝ Ա. Սահակեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Ն. Աղբալեան, ղինոսորական՝ զօր. Գ. Արարատեան:

Հայաստանի կառավարութեան առջև դրուած էր ծանր հարց մը, արտաքին գրգռումներու հետեանքով թաթարներէ բնակուած շրջաններ ըմբոստ վիճակի մէջ էին և մեծ դժուարութիւններով կարելի չէր կարգ ու կանոն հաստատել:

Սաղաղութեան Վեհաժողովի Հինգերու Խորհուրդին կողմէ Հայաստանի քոմիտէի նշանակուեցաւ Ուիլիամ Հասկելը, որ խանդավառութեամբ ընդունուեցաւ Հայաստանի մէջ: Օգոստ. 22-ին ներկայ գտնուեցաւ խորհրդարանի նիստին, ուր նախագահող Յ. Արղուսթեան զինք ողջունեց ջերմ խօսքերով: Հասկելը պատասխանեց հետեւեալ ճառով.

«Ես հասկանում եմ, որ ձեզ բոլորիդ ղրողեցնում է երկրի ապահովութեան և դաշնակիցների օգնութեան հարցը: Գուցէ տարօրինակ թուի, թէ ինչո՞ւ այսքան երկար է ձգձգւում հայկական խնդրի լուծումը: Ամերիկացիները ընդհանրապէս ծանր են շարժւում: Մենք դանդաղ սկսեցինք պատերազմը, դանդաղ վարեցինք այն, բայց աւարտեցինք ամենայն թափով: Դանդաղ ենք շարժւում նաեւ հաշտութեան խնդրում: Մինչև որ չվաւերացուի հաշտութեան պայմանագիրը, չընդունուի Ազգերի Լիգան, չի կարող լսւծուել Հայաստանի մանդատի խնդիրը: Սակայն, այդ չի կարող քաւարարել ո՛չ ձեզ և ոչ ինձ: Հարկաւոր է այժմէն իսկ մտածել ի՞նչպէս օգնել հայ ժողովրդին: Կասկած չկայ, որ մեզ անհրաժեշտ է զինուած ոյժ, ո՛չ թէ նրա համար, որ խլենք Վրաստանից կամ Ադրբեջանից նրանց պատկանող անվիճելի հողերը, այլ ապահովելու համար հայ ժողովրդի գոյութիւնը: Մեզ հարկաւոր է

զօրք՝ պաշտպանելու համար այն ժամանակաւոր սահմանները, որոնք ցոյց են տրուած մեզ: Փարիզում զեռ ևս մանրամասնօրէն ծանօթացած չլինելով իրերի դրութեանը՝ ես անհրաժեշտ էի համարում զինուորական ուժի ներկայութիւնը Հայաստանում: Դրա համար ես իմ Հայաստան գալուստի իրրեւ պայման դրի տա այժմ անգլիական զօրքերի թագնելը Հայաստանում, մինչև որ մի երկրորդ ոյժ գայ նրանց փոխարինելու: Երբ ևս Պոլսում լսեցի անգլիական զօրքերի կովկասից հեռանալու մասին՝ հեռադրով բողոքեցի Փարիզ Քլեմանսօնի և Վեհաժողովին այդ որոշման դէմ: Այժմ այդ հարցը քննուում է Փարիզում, և ես յոյս ունեմ, որ անգլիական զօրքերը կը մնան այստեղ: Իսկ եթէ նոյնիսկ հեռանան էլ, մեր դործը պէտք է լինի գտնել դրանց փոխարինող ուրիշ զօրքեր:

Երկրի պարենաւորման, զինման, ելեւմուտքի կարգաւորման և այլ խնդիրների մասին ես արդէն կարգադրութիւններ արել եմ, սակայն, նայում եմ դրանց վրայ, իբրեւ երկրորդական խնդիրներ: Անկասկած է, որ Ազրբէյջանի կառավարութիւնը խախտել է անգլիական իշխանութիւնից ստացած հրահանգները, և այդ խնդիրն է այս բողոքին ինձ զբաղեցնում: Ես մեկնում եմ Թիֆլիս և կը պահանջեմ, որ Ազրբէյջանը վերջ տայ այդ բանին, հակառակ դէպքում Ազրբէյջանի կառավարութեան անգամները կ'ենթարկուեն անձնական պատասխանատւութեան:

Թիֆլիսում ես կը հանդիպեմ զօրավար Հարբօրտին, որը Ֆրանսայում գործող ամերիկեան բանակի սպայակոյտի պետն է: Ես նրա հետ պիտի խորհրդակցեմ այն հարցի մասին, թէ ի՞նչ ձեւով պէտք է օգնել Հայաստանին: Այս վայրկեանիս Փարիզից ճանապարհ են ընկել մի խումբ սպաներ—մասնագէտներ՝ զինուորական և այլ ճիւղերի վերաբերմամբ: Եթէ տարածութիւնը խանգարի իմ յարաբերութիւններին Փարիզի հետ, ես ինքս անձամբ կը մեկնեմ Սե ժովում գտնուող ամենատարազնիւաց ակումակիրով Մարտէյլ—Փարիզ՝ զեկուզանելու համար Վեհաժողովին և խնդրելու Վեհաժողովից և ամերիկեան ժողովրդից շուտափոյթ օգնութիւն հասցնել հայ ժողովրդին: Միեւնոյն ժամանակ հայ ժողովրդի և կառավարութեան վերաբերմունքը դէպի իր հարեանները պէտք է լինի բարեացակամ, որպէսզի հարեանները պարենաւորման և այլ խնդիրներում դժուարութիւններ չյարուցանեն: Ես միանգամայն կախուած եմ ժողովրդի և կառավարութեան աջակցութիւններից: Այժմ քաղաքական վէճերի ժամանակը չէ: Պէտք է մտածել ժողովրդի փրկութեան մասին:

Ո՛չ մի նշանակութիւն չպէտք է տալ այն բանին, որ այս կամ այն երկիրը խլում է միւսից մի քանի վերստ հողամաս: Այդ հան-

գամանքը ոչ մի նշանակութիւն չի կարող ունենալ այս կամ այն երկրի սահմանները վերջնականապէս որոշելու համար Փարիզում. ինչպէս որ եղաւ Բելգիայի և Ռումանիայի վերաբերմամբ:

Այսպիսով, հայ ժողովրդին մնում է սպասել դաշնակիցների օգնութեանը: Շնորհակալ եմ ինձ ցոյց տրուած ջերմ ընդունելութեան համար և ցանկանում եմ ձեզ եռանդ և ոգևորութիւն»:

Հասկելը որոշ ձեռնարկներ կատարեց մեղմացնելու համար Հայաստանի և Ազրպէյճանի ունեցած տարակարծութիւնները, առանց կարեւոր արդիւնք մը ձեռք բերելու:

Նախագահ Ուիլսոնը, 1919ի ամառը, Մերձաւոր Արեւելք զրկեց զօրով. Հարպըրտի առաքելութիւնը, որ քննական պտոյտ կատարեց Պոլիս, Կիլիկիա, հիւս. Սիւրիա, Խարբերդ, Սելվադ, Երզնկա, Կարին, Կարս, Երեւան և Պաքու: Զօրով. Հարպըրտի վերադարձէն ետք՝ տուած տեղեկագիրը նպաստաւոր չէր Հայաստանին: Ան կը պնդէր որ ծրագրուած Հայաստանի մէջ հայերը երբեք մեծամասնութիւն չէին կազմեր. Մ. Նահանգները պէտք է ընդունին հոգատարութիւնը, միացնելով Թրքահայաստանը, Անատոլիան, Պոչիսը, Թրակիան և Անդրկովկասը մէկ մանտաթի տակ: Ի նպաստ հոգատարութեան ընդունելութեան, Հարպըրտ բերած էր 14 հիմք, ընդդէմ՝ 13: Այս եղբակցութիւնը աւելի քաջալերական եղաւ Ուիլսոնի թշնամիներուն, որոնք դէմ էին Ամերիկայի որեւէ յանձնառութեան:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹԵԱՆ ՃԱՆԱԶՈՒՄԸ

1920 Յունուար 27ին, Խաղաղութեան Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը հաղորդեց Հայաստանի Հանրապետութեան Պատուիրակութեան նախագահին, թէ 1920 Յունուար 19ի նիստին Գերագոյն Խորհուրդը տուած է հետեւեալ երկու որոշումները.

1) «Որ Հայկական Պետութեան կառավարութիւնը ճանչցուած է իբրեւ de fait (փաստական) կառավարութիւն».

2) «Որ այս ճանաչումը չի նախորդէր այդ պետութեան ապագայ սահմաններու խնդիրը»:

Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը նոյնպէս կ'աւելցնէ, թէ Միացեալ Նահանգներու դեսպանը Յունուար 26ին հաղորդեւ է, «որ ամերիկեան կառավարութիւնը կը միանայ այդ որոշման»:

1920 Յունուար 28ին Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը տեղեկագրեց Հ. Հ. Պատուիրակութեան, որ Գերագոյն Խորհուրդի

որոշման նման, որոշում հանած են նաեւ Ֆրանսայի, Մեծն Բրիտանիոյ ու Իտալիոյ կառավարութեանց պետերը: Դարձեալ Վեհաժողովի քարտուղարութիւնը 1920 Մարտ 7-ին հաղորդագրեց թէ՛ «Ճափոնական կառավարութիւնը կը միանայ այն որոշման, որով Մեծն Բրիտանիոյ, Ֆրանսայի և Իտալիոյ կառավարութիւնները ճանչցեր են Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը իբրեւ de fait կառավարութիւն»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՏԵՆԻՍԻՆԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Գերագոյն Խորհուրդի կողմէ Հայաստանի փաստական ճանաչումին աւելի (1920 Յունւ. 19), Հարաւային Ռուսաստանի Զինւած Ուժերու Կիլիսիոյ Հրամանատարի ղինւ. ներկայացուցիչը Հայաստանի մէջ՝ գնդապետ Զենկեւիչը հետեւեալը տեղեկացուց կառավարութեան.

«Պատիւ ունիմ տեղեկացնելու Հայաստանի կառավարութեան Մեծն Բրիտանիոյ անդրկովկասեան կոմիսարի և Թիֆլիսի մեր ներկայացուցիչի միջոցով Յունւ. 21-ին (Փետր. 3 ն. տ.) ինչ ուղղարկուած մի հեռագրական հաղորդագրութիւնը, որով յայտնուած է, թէ Հարաւ. Ռուսաստանի ղինուորական ուժերի գլխաւոր հրամանատարը, ճանաչում է փաստօրէն գոյութիւն ունեցող Հայաստանի, Ադրբեյջանի և Վրաստանի կառավարութիւնները: Ուրախ եմ առիթից օգտուելով յիշեցնելու, որ Փարիզում դաշնակիցներու կողմից ընդունուած կատարելապէս միեւնոյն ակտը Հայաստանի վերաբերմամբ՝ զօր. Դենիկինի կողմից իրականացուած էր դեռ 1919 Օգոստ. 20-ին (հ. տ.), երբ նա Հայաստանի կառավարութեան մօտ նշանակում էր իր ղինուորական ներկայացուցիչին»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ՊՈՆՏՈՍ

Երեւան այցելեց 1920 Յունւ. 1-ին Պոնտոսի յոյն մետրոպոլիտ Խրիստոսթոսը որ պոնտոսեան պատուիրակութեան նախագահն էր Փարիզ և Վենիզելոսի մօտիկ դորժակիցը: Խրիստոսթոս եկած էր որոշելու Հայաստանի և Պոնտոսի փոխյարաբերութիւնները և կ'առաջարկէր. կամ 1) Պոնտոսի հանրապետութիւնը կը կազմէ մէկ

դաշնակից մասը Հայաստանի հանրապետութեան, կամ 2) Պոնտոսը կը դառնայ ինքնուրոյն և Հայաստանի հետ կը միանայ համադաշնակցային հիմունքներով և կամ 3) անկախ և հաւասարազօր Պոնտոսն ու Հայաստանը իրար հետ կը կապուին դաշնակցութեամբ կամ զինակցութեամբ: Վերջին պարագային Հայաստանը կ'ունենայ սեփական ծովային ելք Աթինէի մէջ:

Շարք մը խորհրդակցութիւններէ վերջ, երկուստեք ընդունւեցան հետեւեալ պայմանները. 1) Պոնտոսը, վերոյիշեալ սահմաններով, մտնելու է Հայաստանի մէջ, իրեւ տնոր ֆեաւերատիւ մէկ մասը. իր ներքին գործերը պիտի կառավարուին սեփական սէյմի միջոցով. 2) Հայկական և Պոնտոսեան պատուիրակութիւնները Փարիզի մէջ գործելու էին համերաշխ. 3) Ի հարկին, եթէ Հայաստանի ու Պոնտոսի անկախութիւնը մերժուի, հայերն ու յոյները միասին քայլեր պիտի առնեն, մինչև տպստամբութիւն՝ հարկադրելու համար, որ ճանչցուի ընդհանուր անկախութիւնը. 4) Սոյն պայմանադրութիւնը պէտք է համաձայնուէր յոյն և հայկական պատուիրակութիւններու գործունէութեան Փարիզի մէջ, ինչպէս և Վեհաժողովին որոշելիք սահմաններուն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱՂՐԱՅԻՑՃԱՆԻ ԲԱՆԱԿՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

Պաթումի դաշնագրէն յետոյ, Անդրանիկը՝ իր հետ ունենալով մօտ 3000 հետեւակ, 700 ձիաւոր և այլ սյգեր ու քանի մը տասնեակ հազար զաղթականներ, անցած էր Նոր Պայտղիտի, Դարալագեհազի և ձուլֆայի վրայով իւր, անգլիական բանակին միանալու յոյսով: Թուրքերու հետ պատահած կռիւ մը, պատճառ եղաւ որ Անդրանիկ վերադառնայ Ղափան և Յուլիսի վերջերը Զանգեզուր, որու պաշտպանութիւնը վարեց մինչև պատերազմի վերջը: Զինադադարին իր ուժերով օգնութեան դնաց զարապազցիներուն, քայց անգլիացի զօր. Թոմսընի կողմէ Բաղուէն տրուած հեռագիր մը հրահանգեց Անդրանիկին դադրեցնել կռիւները: Անդրանիկ նախարկուեցաւ եղած կարգադրութեան ու վերադարձաւ Զանգեզուր և հետագային անցաւ արտասահման:

1918 Դեկտեմբերի սկիզբը Շուշի հասաւ անգլիական ղինուսական առաքելութիւն մը, որու կարգադրութիւններով Ղարապաղը փաստօրէն մաս պիտի կազմէր Աղրպէյճանի Դարապաղի աղքային կազմակերպութիւնները եւ Հայաստանի կառավարու-

թիւներ այդ կարգադրութեան դէմ բողոքեցին, ինչ որ միտց անհետեւանք: Պարտէի անգլիական զօրքերու հրամանատար գնդ-Շատելովորտը 1919 Ապրիլ 3ին հրատարակեց հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Անգլիական հրամանատարութիւնը յայտարարում է ի գործադրութիւն Շոուչի, Ջանգեզուր, Զիբրայիլ և Զիվանշիր գաւառների բովանդակ ազգաբնակչութեան, որ 1) Ազրբէջանի կառավարութեան 1919 թ. Յունիս. 15ի որոշումով դր. Սուլթանովը նշանակուած է Շոուչի, Ջանգեզուր, Զիբրայիլ և Զիվանշիր գաւառների ընդհանուր-նահանգապետ և վայելում է անգլիական հրամանատարութեան աջակցութիւնը. 2) Գոյութիւն ունեցող օւրէնքներ չամաձայն, ամբողջ ազգաբնակչութեան կտրիքների գահացման համար, ընդհ.-նահանգապետին կից կազմակերպուած է հայու մամէտական վեց իրադեկ ներկայացուցիչներից մի խորհուրդ. 3) Անգլիական հրամանատարութեան ներկայացուցչի հանգամանքով կարող է խորհրդի մէջ մասնել անգլիական առաքելութեան ապաներից մէկը. 4) Ընդհ.-նահանգապետութեան սահմաններում ծառայող բոլոր պաշտօնեաների ռոճիկը և միւս ծախսերը հոգացուած են աշրբէջանեան գահաւարանից. 5) Բոլոր վիճելի հարցերը իրենց վերջնական լուծումը կը ստանան Հաշտութեան վեհաժողովում. 6) Ընդհ.-նահանգապետութեան սահմաններում կատարուող բոլոր զինուորական տեղափոխութիւնների մասին նախօրօք տեղեկացուած է անգլիական առաքելութեան. 7) Սոյն հաղորդագրութեամբ, անգլիական հրամանատարութիւնը ուզում է մատնաշնչել, որ ընդհ.-նահանգապետի վրայ դրուած պարտականութիւնների գործադրութիւնը՝ ի մասին ընդհ.-նահանգապետութեան մէջ կարգի և անդորրութեան պահպանման, ընդհ.-նահանգապետից և նրա մարմիններից բխող բոլոր հրամաններն ու կարգադրութիւնները պէտք է իրագործուեն առանց առարկութեան, և անգլիական հրամանատարութիւնը աջակցութիւն է ցոյց տալիս ձեռք առնուած բոլոր օրինական միջոցներին»:

Այս կարգադրութիւններու հիման վրայ, Ղարապաղի հայ ներկայացուցիչները ստիպուեցան ի վերջոյ Օգոստոս 22-ին երթալ Շոուչի, նահանգապետ Սուլթանովին մօտ և ստորագրել 26 յօդուածներէ բաղկացած համաձայնութիւն մը, ըստ որու «նկատելով որ լեռնային Ղարապաղի ճակատագրի հարցը լուծուելու է հաշտութեան վեհաժողովում, ամէն մի ընդհարում միասակարէ Ղարապաղի ազգաբնակչութեան համար». «Սոյն ժամանակուոր համաձայնութիւնը կողմերն ընդունում են մինչև որ այդ հարցը վճռուի հաշտութեան վեհաժողովում, որպիսի լուծումը հաւատար-

րապէս պարտադիր է երկու կողմերի համար էլ. 2) Ղարապաղի-
 Ծուշի, Զիվանշիր և Զիրբայիլ զաւառների հայերով բնակեցուած
 լեռնային մասը (Դիդակ, Վարանդա, Խաչէն, Զրարերդ) ժամա-
 նակաւորապէս իրեն համարուած է Ազրբէջանի հանրապետութեան
 սահմաններում:

Ղարապաղի շրջանէն վերջ, ազրպէյճանցիները փորձեցին ի-
 րենց ենթարկել Զանգեզուրը, բայց վերջինը ղէնքով պատասխա-
 նեց ու ետ մղեց դրուած պահանջները: Տեղի ունեցան զինական
 բախումներ, որոնց միջամտեցին զնդ. Հասկելի փոխանորդ գնդ-
 Ռէյը և բրիտ. ներկայացուցիչ Ուորդըրսթը: Նոյ. 20-ին տեղի ու-
 նեցան Սատիսֆեանի և Ուսուպէդովի տեսակցութիւնները զնդ-
 Ռէյի մօտ, և երկու կողմերու բանակցութիւնները յանգեցան Նոյ. 23-ի
 համաձայնութեան, ըստ որում՝

1. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտա-
 ւորուած են դադարեցնել տեղի ունեցող ընդհարումները և նոր
 ընդհարումների չգիւժել:

2. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները համա-
 ձայնուած են ձեռք առնել իրական միջոցներ բանալու և նորոգե-
 լու Զանգեզուր տանող ճանապարհները՝ խաղաղ երթևեկի հա-
 մար:

3. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պարտա-
 ւորուած են լուծել բոլոր վիճելի հարցերը, մէջը լինելով և սա-
 մանալէճները, խաղաղ համաձայնութիւնների ճանապարհով, մինչև
 յաջորդ յօդուածում նախատեսուած խորհրդաժողովի վճիռը: Այն
 դէպքում, երբ կարելի չլինի համենի խաղաղ համաձայնութեան,
 երկու կողմերը պարտաւորուած են իրաւարար ընտրել մի չէզոք
 անձնաւորութիւն, որի վճիռը պիտի լինի պարտադիր երկու կող-
 մերի համար էլ: Ներկայումս այդ անձը համարուած է Միացեալ
 Նահանգների բանակի զնդ. Ջէյմս Ս. Ռէյը:

4. Հայաստանի և Ազրբէջանի կառավարութիւնները պար-
 տաւորուած են իսկոյն և եթ հաւասար թւով պատգամաւորներ
 նշանակել, Չորեքշաբթի, Նոյ. 20-ին Բաքուում գումարուելիք
 խորհրդաժողովի համար, որ պէտք է տեղափոխուել Թիֆլիս
 Դեկտ. 4-ին, ուր կը շարունակուեն խորհրդաժողովի նիստերը, ե-
 թէ փոխադարձ համաձայնութեամբ պէտք չնկատուի այլ վայր:
 Փոխադրելու Այդ խորհրդաժողովը պիտի քննէ բոլոր այն հար-
 ցերը, որոնք վէճ ու բախում են առաջ բերում երկու կառավա-
 րութիւնների միջև, և լիազօրութիւն կ'ունենայ լուծել այդ հար-
 ցերը համաձայնութեան կամ իրաւարարութեան միջոցով:

5. Սոյն համաձայնութիւնը համարուած է իրական՝ ստորագրե-

բւթեան օրից և մնայուն ոյժ կը ստանայ երկու պետութիւններէ խորհրդարաններէ վաւերացումից յետոյն :

Այս համաձայնութիւնէն վերջ, զանգեղուցիները Գ. Նժդէնի գլխաւորութեամբ մաքրեցին 40է աւելի տպատար գիւղական շրջաններ, և տնտրութիւն հաստատուեցաւ Զանգեղուցի մէջ :

Հայաստանի և Ազրպէյճանի միջև պաշտօնապէս պատերազմ չկար, բայց փաստական վիճակը պատերազմէն տարբերութիւն չունէր : Տարակարծութիւններ հարթելու համար հայ-ազրպէյճանեան խորհրդաժողով մը գումարուեցաւ Բաքու, 1919 Պետ. 4ին : Հայաստանի կողմէ խորհրդաժողովին պատգամաւորներ էին Նշտանակում Մ. Յարութիւնեան, Տ. Բէգզադեան և Վ. Փափազեան : Վերջինի հիւանդութեան պատճառով, փոխարինեց Յ. Արզումանի, որ Բաքուի վրայով Թեհրան կ'երթար իբրև դեսպան : Ազրպէյճանեան պատգամաւորութեան կազմն էր՝ Ֆաթալի խան իմասկի, Մամէդ Հասան Գաջինսկի և Տոքթ. Վէքիլով : Իբրև իրադեկ տնձ, Նիսանբուեան Ներկայ կը գտնուէր Նաև Պալիլ պէյ իմամաւ մեղսիլը : Խորհրդաժողովի օրակարգն էր . 1) սահմաններու հարցը, 2) երկրորդագոյնի և առևտրական պայմանագրեր, 3) դադիւր կաններու վիճակի կարգաւորում, 4) երկու հանրապետութիւններու քաղաքացիներու դատաստանական իրաւական յարաբերութիւններու և 5) հիւպատոսական հարցը :

Կողմերը չկարողացան համաձայնութեան դալ, Ազրպէյճանի պատուիրակները կովկասեան կոնֆետերացիա կաղմելու առաջարկ բերին : Հայ պատուիրակները դեռ վաղահաս նկատեցին, քանի որ Հայաստանի սահմանները դեռ ճանչցուած չէին : Խորհրդաժողովը ընդատուեցաւ, հայ պատուիրակները մեկնեցան Երևան՝ նոր հրահանգներ ստանալու և խորհրդաժողովը Թիֆլիս չարունակելու որոշումով :

1920 Մարտ և Ապրիլ ամիսներու ընթացքին, ազրպէյճանցիները հալածանքներ սկսան Ղարապաղի հայութեան դէմ : Շուշին ենթարկուեցաւ թալթար խուժանի և բանակի յարձակման, բնակչութեան միւս մասը փախաւ, 3-էն 4000 հոգի մնացին թշնաւ միջին ձևով և կոտորուեցան, իսկ քաղաքը աւարի ենթարկուեցաւ ու այրուեցաւ : Աւելի ծանր դէպքեր պիտի պատահէին, եթէ Ապրիլ 13ին Ղարապաղ չհասնէր Դրօն իր զօրամասով :

Վրաստանի վարչապետ Ժորտանիայի և դաշնակից ներկայացուցիչներու միջնորդութեամբ, Ապրիլ 9-ին Թիֆլիս բացուեցաւ Անդրկովկասեան երեք հանրապետութիւններու խորհրդաժողովը : Հայաստանի ներկայացուցիչներն էին Հ. Օսանջանեանը, Տ. Բէգզադեանը, Ս. Մամիկոնեանը և Ս. Պաշտարեանը. Ազրպէյճանինը

Հ. Աղաւել, Ֆ. Վեքիլով, Ս. Կրիշինսկի, Վրաստանինը՝ Ե. Կեկել-
դորի, Գ. Լորդկիպանիձէ եւ Գ. Մախարաձէ: Տրուեցան հետեւ-
եալ որոշումները. «Ազրբէջանի, Հայաստանի եւ Վրաստանի հան-
քապետութիւնների խորհրդաժողովը իր աշխատանքներին ձեռ-
նարկելով՝ որոշում է 1) անմիջապէս դադարեցնել բոլոր այն ա-
րիւնահեղ ընդհարումները, որոնք այժմ տեղի են ունենում Ղա-
զախում, Նախիջևանում, Օրդուբաթում եւ Ղարապաղում. 2)
Միաժամանակ, խորհրդաժողովը պնդում է, որ Հայաստանի եւ Ա-
զրբէջանի կառավարութիւնները ամենակարուկ միջոցներ ձեռք
առնեն վերադարձնել համար հայեւմանմէտական ազգաբնակչութիւն-
ների միջեւ ընդհարման բոլոր հնարաւորութիւնները՝ համապա-
ստասխան հանրապետութիւնների սահմաններում. 3) Այս որոշման
մասին շտապով տեղեկացնել Ազրբէջանի եւ Հայաստանի կառավա-
րութիւններին, որպէսզի նրանք ձեռք առնեն համապատասխան
միջոցներ»:

Երեք յանձնախումբեր ղրկուեցան տեղւոյն վրայ գործող բե-
լու խորհրդաժողովի որոշումները, բայց հետագայ դէպքերու
պատճառով չօշափելի գործ չկատարուեցաւ: Խորհրդաժո-
ղովը երկարօրէն քննեց Աղրպէյճանի պատուիրակութեան
ներկայացուցած «Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններու Խոր-
հուրդի նախագիծը». վրացիները դէմ չէին ծրագրին, պայմա-
նով, որ Վրաստանի վերապետական իրաւունքները չտուժէին: Հու-
լիսը համար, քանի թրքահայկական հարցը կը մնար անորոշ, դո-
յալիճակի տէն փոփոխութիւն կը նկատուէր վաղաժամ:

Ապրիլ 16ին աղրպէյճանցիք բերին նոր առաջարկ՝ ղինուորա-
կան գործակցութիւն Խորհրդ. Խուսափումի դէմ: Վրացիները չա-
փարկելով հանգերձ՝ առաջ քնեցին սահմանագծման հարցը: Հայի-
քը առարկելով թիւրքեւաղրպէյճանեան դադանի գործակցութիւնը
եւ հարաւի վաանդը, մերժեցին ընդառաջել բերուած առաջարկին:
Իսկ Աղրպէյճան, առանց փամփուշտ մը արձակելու, Ապրիլ 26ին
անձնատուր եղաւ պոլշեկիներուն եւ երկրին մէջ յայտարարուե-
ցաւ խորհրդային իշխանութիւն:

Յեղաշրջման յաջորդ օրը Բաղուէն Երեւանի կառավարութեան
ուղարկուեցաւ հետեւեալ վերջնագիրը.

«Ազրբէջանի խորհրդային հանրապետութեան բանուորադիւ-
ղացիական կառավարութիւնը, յանձինս յեղափոխական կոմիտէի,
պահանջում է՝ նախ մտքերի ձեր զօրքերից Ղարապաղի եւ Զան-
դեղաւրի հողամասերը. երկրորդ՝ քաշուիլ դէպի ձեր սահմաննե-
րը՝ երրորդ՝ դադարեցնել ազգամիջեան կոտորածը: Հակառակ դէպ-
քում աղրբէջանեան ընկերվարական խորհրդային հանրապետու-

թեան յեղափոխական կոմիտէն իրեն կը համարի պատերազմական դրութեան մէջ Հայաստանի հանրապետութեան հետ: Վերջնագրի պատասխանի համար տրուած է երեք օր ժամանակամիջոց: Ազգութեանի Խորհրդային հանրապետութեան արտաքին գործերի գործադար Հուսէյնով»:

ՀԱՅԵՒԹԻՒՐՏ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

1919 Նոյ. 20ին հաշտութեան Վեհաժողովին ներկայացուած է հետեւեալ յիշատակագիրը, ստորագրուած՝ Քիւրախստանի կողմէ՝ Շէրիֆ փաշա, Ազգ. Պատուիրակութեան նախագահ՝ Պօղոս Նուպար, Հայկ. Հանրապետութեան նախագահին փոխանորդաբար՝ Տոքթ. Է. Օհանջանեան: (Այս համաձայնութիւնը իր ատենին տեղի տուաւ զԺգոհութիւններու հայկական շրջանակներուն մէջ, զխաւսորութեամբ Գ. Փաստրմաճեանի):

«Տիրար նախագահ,

«Ստորագրեալքս հայեւքիւրա ազգերու ներկայացուցիչներս, պատիւ ունինք Հաշտութեան Վեհաժողովին յայտնելու թէ մեր երկու ազգերը, երկուքն ալ արիական ցեղէ, նոյն շահերն ունին և նոյն նպատակը կը հետապնդեն, այսինքն իրենց ազատագրումը և անկախութիւնը — մասնաւորապէս հայոց համար, իրենց ձերբազատումը թուրք կառավարութեան տիրապետութենէն, և ընդհանրապէս հայոց ինչպէս քրդաց համար՝ իրենց ճողոպրումը Միտութիւն և Յառաջդիմութիւն Բօմիթէի լուծէն, որուն պաշտօնական և գաղտնի կառավարութիւնները իրենց անջնջանալի տառապանքները և Բոլորովին համաձայն ենք ուրեմն Հաշտութեան Վեհաժողովէն միասնաբար խնդրելու համար՝ ըստ ազգայնութեանց սկզբունքին՝ կազմութիւնը Միացեալ Անկախ Հայաստանի մը և անկախ Քիւրախստանի մը, աջակցութեամբ մեծ պետութեան մը, մեր երկու ազգերէն իւրաքանչիւրին բողոքանք լսելէ յետոյ նըշանակուած, մեր երկիրներուն շնորհելու համար իր թէքնիքական և ընարտկան օգնութիւնը վերաշինական շրջանի միջոցին:

«Գաւով վէճի միւթ եղող Ռոզամասերով, ինչ որ կ'երեւայ յաջորդաբար Հաշտութեան Վեհաժողովին մատուցուած հայ և քիւրախ յիշատակագիրներէն, երկու ապագայ աշխարհեանց սահմանագրւոյններու վերջնական ճշգրտմին համար որոշապէս կը յայտարար-

րենք որ այդ կարգադրութիւնը կը թողուծք Հայտութեամբ Վեհաժողովիմ որոշմամբ, կանխաւ վստահ ըլլալով, որ անոր վճիռը արդարութեան և իրաւունքի հիման վրայ պիտի տրուի:

Եւր հաւաստենք նաև մեր բաղարձակ համաձայնութիւնը երկու տէրութիւններու իւրաքանչիւրին մէջ փոքրամասնութեանց օրինաւոր իրաւունքները յարգելու մասին:

ՊՈԼՇԵՒԻԿԵԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԵԱՆ ՃՆՇՈՒՄԸ

Ազրպէյճանի խորհրդայնացումէն անմիջապէս վերջ, Հայաստանի ուղարկուած համայնավարները սկսան խռովութիւններ կազմակերպել: Հայաստան կը գտնուէին Ս. Կասեան, Ա. Մըռաւեան, Ս. Խանոյեան, Գ. Շահվերդեան, Մ. Սահակեան, Ե. Երզնկեան, Աւիս Կուրիջանեան ևն.: Մայիս 1ի աշխատաւորական տօնը վերածեցին հակապետական ցոյցի: Երևանի մէջ փորձը յաջողութիւն չունեցաւ: Այնքան դրապովը կազմեց ապստամբութեան գլխաւոր կեդրոնը: Վարդան Զօրավար՝ զրահապա գնացքը գլխապետ (քարիմէն) Մուսայէլեանի հրամանատարութեան տակ մեկնած էր Այնքան դրապով, ուր կազմուած էր Ռազմայեզա փոխական կոմիտէ: Առավելութիւններ եղան նաև Կարս, Սարղոսմիշ, Կաղզուան, Նոր Պայաղխ:

Մայիս 5ին գումարուեցաւ խորհրդարանի արտակարգ նիստը, որ ընդունեց Ա. Խախուրեանի նախարարութեան հրամարականը և նշանակեց նոր կառավարութիւն: Հ. Յ. Գ. Բիւրոն իր ամբողջ կազմով անցաւ իշխանութեան գլուխը: (Ապրիլ 3ին արդէն կառարուած էր նախարարական մասնակի լրացում կառավարութեան մէջ մտած էին Ա. Ջամալեանը, Ռ. Տէր Մինասեանը եւ Ս. Վրացեանը): Վարչապետ և արտ. նախարար՝ Հ. Օհանջանեան, ներքին և զինուորական՝ Ռ. Տէր Մինասեան, ելեւմտական՝ Ա. Գիւլխանբեկեան, հաղորդակցութեան՝ Ա. Ջամալեան, գիւղատնտեսական և աշխատանքի՝ Ս. Վրացեան, խնամատարութեան՝ Ս. Արաբաբեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Գ. Ղազարեան, «Յառաջ» խմբագրապետութեան՝ Վ. Նաւասարդեան: Աւելի վերջ Արդարադատութեան նախարար նշանակուեցաւ Ա. Զիլինգարեան:

Խորհրդարանը ամսով մը արձակուող ստացաւ: Նոր կառավարութիւնը անմիջապէս հայրենիքը յայտարարեց վտանգի մէջ և ժողովուրդին ուղղեց հետեւեալ կոչը.

Քաղաքացիների,

Հերոսական պայքարով և անօրինակ զոհողութեամբ հայ աշխատավոր ժողովուրդը, տիրացել է անկախութեան և ազատութեան և միացնելով բռնաւորների կամքով դարեր շարունակ իրարից բաժանուած հայրենիքի երկու հատուածները՝ հիմք է դրել պետական յառաջողէմ շինարարութեան և Հայաստանի Պարլամենտի և կառավարութեան ամբողջ մտահոգութիւնն է եղել ապահովել աշխատավոր ժողովրդի ֆիզիքական գոյութիւնը ու սոցիալական անարգել զարգացումը և անսասան պահել հանրապետական գեմոկրատիկ իրաւակարգը:

Քաղաքացիների, այսօր, Հայաստանի ժողովրդի այս բախտութեւ վայրկեանին, նորից ամպեր են կուտակուում մեր երկրի գլխին: Մահուան ճիրաններում պայքարող տաճիկ փաշաները մի կողմից և բոլշևիզմի կարմիր պատմուճանը հազած ազրբէջանեան խաները միւս կողմից՝ նորից սպառնում են Հայաստանի անկախութեան և ազատութեան: Գիտակցաբար կամ անգիտակցօրէն նրանց օգտին են դործում և մի շարք տարրեր երկրի ներսում, որոնք աշխատում են օգտագործել պարենաւորման ճգնաժամն ու ժողովրդի յօգնածութիւնը, որպէսզի առաջ բերեն անկարգութիւններ և իրենց նեղ ետական տնչերին յագեցրէ տան:

Եւ այն ժամանակ, երբ Ազրբէջանի գործերն ու հրոսախմբերը շարունակում են արիւնհեղութիւնը Ղարաբաղում և Գանձակում, այն ժամանակ, երբ տաճիկ սոկեարները շարժումներ են անում Շարուրի և Նախիջևանի շրջաններում և հրգեհում հայ գլեղերը, զանազան անպատասխանատու խմբակներ վերջ չեն տալիս իրենց դրդուիչ ընթացքին և կամենում են պառակտում առաջ բերել երկրի մէջ, առանց հաշուի առնելու, որ ամէն մի խլրտում առաջ կը բերէ անխիստութիւնն ու պարենաւորման սուր տառնապ եւ կը դրկէ ժողովուրդը ապրուստի միջոցներից:

Քաղաքացիների, Հայաստանը կարիք ունի հանգստի և համեալախութեան. ո՛չ մի յուզում, ո՛չ մի խլրտում — ամէն ոք պէտք է գտնուի իր գործի և պաշտօնի գլխին: Զինուած պարլամենտից ստացած արտակարգ լիազօրութիւններով՝ կառավարութիւնը դիմում է ձեր քաղաքացիական գիտակցութեան և հրաւիրում ամէնքիդ, հայ ժողովրդի գոյութեան այս ճգնաժամային վայրկեանին, համախմբուել կառավարութեան շուրջը, որի նշանաբանն է՝ Հայաստանի ամկախութեամ և ազատութեամ պաշտպանութիւնն ու մերքիմ դեմոկրատիկ կարգերի ամրապնդումը: Այս նպատակներն իրագործելու համար, կառավարութիւնը չի խնայի և ո՛չ մի ճիգ, և նա կը յաղթէ ձեզ հետ և ձեզ համար:

Նոյն ժամանակ յայտարարուեցաւ բոլոր դաշնակցականներու ընդհանուր զօրաշարժ: Կազմուեցան կամաւորական զաւիթեր և առանձին զօրաբաժնաւ մը Անպուհի հրամանատարութեան տակ վերադարձուաւ համար Ալեքսանդրապոլը: Կոչեր հրատարակեցին նաեւ հայ սոցիալ-դեմոկրատները, Հայ ժողովրդական կուսակցութիւնը, Ռամկավար կուսակցութիւնը, Անկուսակցականներու Միութիւնը: Ռամկավար կուսակցութիւնը իր կոչին մէջ կ'ըսէր Մայրենան ապստամբութեան մասին: Ամէն հայ մարդ, որ իր երակներուն մէջ հայ արիւն կը կրէ և իր գլխուն մէջ փոքր ինչ խելք ունի, կը դատապարտէ այդպիսի խելագար շարժումը, ե'ւ առաւել խրքահայերս, որ անոր անմիջական հետեւանքները կը կրենք: Այդ շարժումը ինչ տեսակ շարժումիքներ ալ ունեցած լինի, չի կրնար արդարանալ, և մենք մասնաւորապէս պէտք է մտաւորապէս անոր դէմ և մեր բոլոր ոյժերը ի սպաս դնենք կուսակցութեան՝ իր քնին մէջ խելագարու զայն և չեղեցեալ իր ոճապարտ նպատակէն»:

Հանրապետութեան բանակը յաջողեցաւ ճգմել ամպստամբութիւնը: Մայիս 13ի գիշերը ապստամբները լքեցին զրահապատ գրնացքը և փախան ոմանք դէպի Աղբարա՝ թուրքերու մօտ, ոմանք պահուեցան քաղաքին մէջ: Զերբակուեցան և արտակարգ դատարանին յանձնուեցան Մուսայէլեան, Միլիքոնեան և ուրիշներ, որոնք մահուան պատիժ ստացան: Խուլութիւններուն, կարելի և զուգրանի մը օրերու ընթացքին վերջ տալ Կարսի, Մարըղամիշի, Նոր Պայաղիտի և Իջևանի մէջ: Պոլսէն իրենց ապստամբութեան հաշուեյարդարը զուգադիպեցաւ Մայիս 28ի Անկախութեան տարեդարձին: Երևանի մէջ և Հայաստանի ամէն կողմերը բացառիկ հանդիսութիւններ տեղի ունեցան:

Երկրին մէջ զօրաւոր իշխանութիւն մը հաստատուելէ վերջ, հետագայ երեք ամիսներու ընթացքին, կառավարութիւնը յաջողեցաւ զինական ուժով վերջ տալ նաեւ Զանգիբասարի, Պէօյսէք վիտի, Կողբի, Շարուրի և այլ շրջաններու մէջ գտնուած թաւթաւորներու ապստամբական վիճակին: Թաւթաւորներու մեծ բազմութիւններ հեռացուեցան Հայաստանէն, ապստամբութիւն Պարսկաստան:

1920ի ամառը, Հայաստանի Հանրապետութեան սահմանները կը տարածուէին Ղարաբաղէն մինչև Օլթիի ամխանքները: Հայերէնքը կ'ամրապնդուէր ներքին և արտաքին ճակատներու վրայ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀՈԳԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հայտույթեան Վեհաժողովը 1919 Յունուար 30ին որոշած էր աղասել Հայաստանը և հոգատար մը նշանակել Աղղերու Դաշնակցութեան Ուխտի 22 ըդ կէտի համաձայն որ կը վերաբերի միջազգային հոգատարութիւններու (մանտա) հարցին։ Իսկ Մարտ 20ին Զորահրու խորհուրդը, նախագահ Ուիլսընի նախաձեռնութեամբ, որոշեց Մերձաւոր Արեւելք զրկել Միացեալ Նահանգներու, Յըրանստի, Անգլիոյ և Իտալիոյ պատուիրակութիւններէն բաղկացած միջազգային յանձնախումբ մը՝ տեղեկութիւններ հաւաքելու համար Օսմ. Կայսրութենէն անջատուելիք հողամասին վրայ ապրող ազգաբնակչութեան կարիքներուն մասին։

Այդ յանձնախումբը հաւաքուեցաւ։ Միայն ամերիկեան պատուիրակներ՝ Քինկը և Քրէյնը քննութիւններ կատարեցին 1919 Յունիս 10էն մինչեւ Յուլիս 21։ Անոնք այն եզրակացութեան եկան, որ նախկին Օսմ. Կայսրութենէն պէտք է կաղծուին երեք նոր քաղաքական միաւորներ՝ Հայաստան, միջազգային պետութիւն Պոլսոյ մէջ և Թուրքիա։ Այս երկիրներէն իւրաքանչիւրին հոգատարութիւնը պէտք է յանձնուի որեւէ պետութեան։ Թէ այս մասնաւոր հոգատարութիւնները և թէ ընդհանուր հոգատարութիւնը բոլոր երեքին վրայ պէտք է յանձնուի մէկ պետութեան։ Առանձնապէս դժուար է Հայաստանի հոգատարութեան իրականացումը։ Պէտք է նոր պետութիւն մը կազմել չրջապատի ընդհանուր թշնամական վերաբերումին մէջ։ Սրդ, անհրաժեշտ է որ Հայաստանի հոգատարութիւնը ստանձնած պետութեան ճիգերը չլէզոքացուին ուրիշներու կողմէ։ Եւրոպական զանազան պետութիւններու նպատակներն ու ձգտումները Փոքր Ասիոյ մէջ այնքան ներհակ են, որ բոլորովին անխոհեմութիւն կ'ըլլայ հոգատարութեանց յանձնումը տարբեր իտէալներ և կառավարական տարբեր եզանակներ ունեցող պետութիւններու։ Եթէ այս պայմաններուն մէջ Թուրքիան (հաշուած Հայաստան) բաժնուի ազդեցութեան զօտիններու, Հայաստանի հոգատարութիւնը կը հանդիպի անյաղթահարելի արգելքներու։

Դննիչ պատուիրակութիւնները այն եզրակացութեան եկան, որ այդ հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան, որ բոլոր պետութիւններէն ամենէն յարմարն է ստանձնելու համար Պոլսոյ հոգատարութիւնը, որովհետեւ հողային և ռազմագիտական շահեր չունի այնտեղ և ջերմ համակրանքով կը վերաբերուի ներման պետութեան նպատակներուն։

Հոգատարութիւնը ընդունելու պարտադրային, Միացեալ Նահանգները նախապէս պէտք է համոզուին՝ ա.— որ այդ հոգատարութիւնը ցանկալի է թուրքերուն և որ անոնք ոչ միայն պատարաստ են հայկական պետութեան կազմութեան համար հոգ տարաձաղերլու, այլ և խրախուսելու հայերու վերագործը տնտեսութեանը։ — որ Ռուսաստանը հրաժարի իր բոլոր յաւակութիւններէն Կովկասեան Հայաստանի նկատմամբ և գ.— որ Գաշնակիցները հրաժարին ազդեցութեան շրջաններէն։

Իրրեւ լրացում Քինկի և Քրէյնի կատարած քննութեան, նախագահ Ուիլսըն Հայաստան ղրկեց նոր տուաքելութիւն մը զօրավար Ճէյմս Հարպըրտի ղեկավարութեամբ։ Վերջինին կրակացութիւնները և միաքերը զուգադիպեցան Քինկի և Քրէյնի կզրակացութիւններուն։ Հարպըրտ կը կարծէր, որ ընդհանուր հոգատարութիւնը իր մէջ պէտք է առնէ նաեւ Անդրկովկասը և որ Անկախ Հայաստանի ստեղծման համար անհրաժեշտ է զինուորական մեծ ոյժեր մտցնել Հայաստան։ Զոր. Հարպըրտ կը գտնէր, որ Հայաստանի հոգատարութեան ստանձնումը Ամերիկայի կողմէն, անհրաժեշտ է՝ վերջ տալու քրիստոնեաներու նկատմամբ գործող զապանութիւններուն։ Բացի այդ, Մ. Նահանգները, իրրեւ Ազգերու Գաշնակցութեան հիմնադրութեան նախաձեռնող, պէտք է խուսափին իրենց վրայ դրուած պատասխանատուութենէն։ Միեւնոյն ժամանակ ան ցոյց կուտար, որ հոգատարութեան ստանձնումը կրնայ պատճառ դառնալ, որ Մ. Նահանգները միւրընտելին եւրոպական քաղաքականութեան մէջ և հարկադրուին ուժեղացնել Միացեալ Նահանգներու բանակն ու նաւատորմը, որպէսզի կարողանան ապահովել անարգել հաղորդակցութիւնը Պոլսոյ հետ։

Պետութիւններէն ոչ մէկը չստանձնեց Հայաստանի հոգատարութիւնը. Մ. Նահանգները, հակառակ կատարուած կրկնակ քննութիւններուն, լուռ կը մնային, և Գերագոյն Խորհուրդը անհրաժեշտ համարելով Հայաստանի վերաբերմամբ կիրարկել Ազգ. Գաշնակցութեան Ուիլսոնի 22-րդ կէտը, Լորա Քըրքի 1920 Մարտ 12ի հռաւիժիով առաջարկեց Ազգ. Գաշնակցութեան, իր վրայ առնելու Անկախ Հայաստանի պաշտպանութիւնը։

Քննելով այս առաջարկութիւնը, Ազգ. Գաշնակցութեան Խորհուրդը, 1920 Ապրիլ 11ին Գերագոյն Խորհուրդին ուղղեց յուշագիր մը, որով կը հաստատէր, թէ ինքը Անկախ Հայկական պետութեան ստեղծումը կը համարէ մարդկութեան պարտականութիւնը։ Բայց և այնպէս, հնարաւոր չի գտներ հոգատարութեան ստանձնումը, որովհետեւ Խորհուրդը պետութիւն չէ. ան իր տրամ-

մագրութեան տակ ոչ զօրք ունի և ոչ նիւթական միջոցներ։ Ուխտի 22րդ կէտը չի նախատեսեր որեւէ դէպք, որ Խորհուրդը կարող է իր վրայ առնել երկրի մը հոգատարութիւնը, ընդհակառակն, Ուխտը Խորհուրդին կը հրահանգէ հսկել պետութիւններու վրայ, որ ասոնք գործադրեն հոգատարութեան պայմանները Յամանեան կոյսերութեան նախկին մասերուն վրայ։ Այս պատճառով Խորհուրդը անհրաժեշտ կը գտնէ, որ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ պետութիւններէն մէկը ստանձնէ հոգատարութիւնը՝ Ազգ. Դաշնակցութեան հակակշիւին ներքեւ ու բարոյական աջակցութեամբ։

Հաշտութեան դաշնագրի նախագիծը 1920 Մայիսին յանձնուած էր Թուրքիային, միւս կողմէն շարունակուեցաւ հոգատար պետութեան որոնումը։

Նախագահ Ուիլսըն Գերագոյն Խորհուրդի առաջարկը՝ Հայաստանի հոգատարութիւնը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներուն յանձնելու մասին՝ ստացաւ 1920 Ապրիլ 25ին։ Բայց ան, աւելի առաջ, Ապրիլ ամսին, Մերակոյտին ներկայացուցած էր զօր. Հարպըրտի տեղեկագիրը։ Մերակոյտի արտաքին գործոց յանձնաժողովը 1920 Մայիս 12ին ընդունեց բանաձեւ մը, որ, հայ ժողովուրդին իր համակրանքն արտայայտելէ վերջ, կը սահմանափակուէր միայն լիազօրելով նախագահը՝ թրքական ջոկերը ուղարկելու ուղղմանաւ մը Հիւս. Ամեր. Միացեալ Նահանգներու շահերը պաշտպանելու համար։

ԶՕՐ. ՀԱՐՊԸՐՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ

Հայաստանի հոգատարութեան մասին, զօր. Հարպըրտը իր տեղեկագիրը ներկայացուց նախագահ Ուիլսընին։ Տեղեկագիրը հետեւեալ եզրակացութիւնը ունէր.

«Մեր առաքելութիւնը միշտ մտադիր էր բարոյական ճնշում բանեցնել հարցաքննութիւններով իր այցելած վայրերուն մէջ։ Մեր Ֆրանսայէն ուղեւորութեան սկսելէն ամիսներ առաջ, շատ տաղնապալի տեղեկագիրներ կուգային Կովկասէն, մասնաւոր թուրք բանակին կազմակերպեալ մօտայուտ յարձակումներու մասին հին ռուսական սահմանագլխին վրայ։ Այս տեղեկագիրները նկատի ունենալով՝ Թուրքիոյ մէջ մեր այցելութեան վայրերը այնպէս ծրագրեցինք, որ այս տեղեկագիրներու խկուծութիւնը ճշդէնք և, եթէ կարելի ըլլար, զանոնք արգիլելու համար ազդեցութիւն բանեցնէինք։

Թուրք սահմանադրուելը Սեւ ծովէն մինչեւ Պարսկաստան քըն- նուլթեան առարկայ եղաւ, և տեղեկագիրները արդարացնող կա- ցութիւն չդտանք: Թուրք բանակը սահմանադրիւին վրայ կեդրու- նացած չէր: Անոր կազմակերպութիւնները չատ նուազեր էին: Ծրկրի մէջ զինուորական և քաղաքային ժողովուրդին մեծ պա- կասը կայ:

Բոլոր թուրք կարեւոր քաղաքներուն մէջէն որ անցանք, մեր- առաքելութեան պետը թուրք պաշտօնական անձանց հետ տեսնու- ւեցաւ: Քրիստոնեայ հասարակութեանց մասին հարցումներ եղան և միշտ անոնցմէ ոմանց հետ տեսութիւններ եղան: Միսիսնարեւ- րու և ընդի քրիստոնեաներու մասին Ամերիկայի ունեցած հետա- քրքրութիւնը անպատճառ շեշտուեցաւ: Հայկական տեղահանու- թիւններն ու ջարդերը, ինչպէս նաև վերապրողներուն վերադար- ձը ամէն առիթով խօսակցութեան նիւթ եղաւ: Թուրք պաշտօ- նէութեան հասկնալ տուինք, թէ իրենց երկիրը աշխարհին առջև դառապարութեան մէջ է:

Մեր առաքելութեան այցելութեան բարոյական ազդեցութիւն նը կարեւոր եղաւ ապահովելու քրիստոնեաներուն կեանքն ու ինչ- քը, մինչև որ Սաղաղութեան վեհաժողովը դործնական քայլեր առնէ:

Կրկին կը մատնանչենք, որ եթէ Ամերիկա հոգատարութիւնը ստանձնէ, առոր պատճառները պէտք է ըլլան միջազգային պար- տականութեան բարձր զգացումը եւ Ազգերու Ժողովին միաձայն խնդրանքը: Առանց կանխաւ այդ պայմանները ապահովելու այս- պիտի դժուարին դործ մը ստանձնել՝ աղէտաւոր պիտի ըլլայ: Բազմաթիւ շահեր ունին ուրիշները, որոնք բախում պիտի ունե- նան երկրի ամերիկեան պատշաճ կառավարութեան հետ, և Ամե- րիկան անպատճառ իր պայմանները պէտք է ընդունել տայ հոգա- տարութիւնը ստանձնելէ առաջ: Բոլոր կարելի նախազուշու- թիւններ պէտք է իրադործուին միջազգային կնճառութեանց դէմ: Ըստ մեր կարծիքին, Ֆրանսա և Անգլիա պաշտօնապէս մաս- նաւոր երաշխաւորութիւն պէտք է տան, Ռուսիա և Գերմանիա մասնաւոր կերպով պէտք է հաւանին Թուրքիոյ և Կովկասի նա- թարկուած կարգադրութեան համար: Այս պետութիւնները պէտք է երաշխաւորեն, որ պիտի յարգեն եղած երաշխաւորութիւնները:

Հետեւեալները մասնաւոր կարեւորութիւն ունին.—

Թուրք կայսրութեան արտաքին յարաբերութիւնները բացար- ձակապէս հակակշռի ենթարկել: Թուրքիա ոչ պիտի զրկէ ուրիշ տէրութիւններ և ոչ ալ ուրիշ տէրութիւններ իրեն պիտի զրկեն: Երեւէ դեռպան, հիւպատոս և կամ դիւանագիտական ներկայացուցիչ:

Մենաշնորհները, եթէ երկրի շահերուն հակառակ են, պէտք է ենթարկուին քննութեան:

Հոգատարութեան տեսակէտէն անբաղձալի մենաշնորհները, որոնց գործադրութիւնը սկսած չէ, պէտք է լուծուին: Ի հարկին հատուցում ընել այսպիսի մենաշնորհ ունեցողներուն:

Ջնջել այն սխտեմը, որով կարգ մը եկամուտներ յատկացուած են մասնաւոր նպատակներու: Թոյր եկամուտները պէտք է հոգատարութեան գանձատան մէջ մտնեն և բոլոր պարտատէրերը պէտք է ստանան իրենց վճարումները միեւնոյն գանձատունէն:

Թուրք ելեւմտական գործերու օտարներուն կողմէ ղեկավարուելը պէտք է դադրի, այսինքն՝ Հանրային Պարտուց Վարչութիւնը պէտք է լուծուի, պէտք է պահուին, եթէ պէտք ըլլայ, անոր անդամներէն ոմանք, իբր խորհրդատուներ, թուրք ելեւմուտին տեղեակ ըլլալուն համար:

Կայսրութեան բոլոր օտար պարտքերը պէտք է միացուին և վճարուին:

Այն երկիրները, որոնք թրքական կայսրութեան հողամասերը ստացեր են, ինչպէս Սիւրիա և Միջագետք, պէտք է ստանձնեն նաև իրենց քանաւոր բաժինը Թուրքիոյ թղթադրամին, օտար պարտքերուն և հաւանական վճարուելիք հատուցումին:

Պէտք եղած յայտարարութիւնը ընելով՝ ջնջել Թուրքիոյ ունեցած բոլոր առևտրական գաշնադրութիւնները:

Երբ հոգատար կառավարութիւնը ուզէ, բոլոր օտար կառավարութիւններն ու բանակները պէտք է հեռանան:

Վերոյիշեալ թելադրութիւններէն շատեր գիւրտութեամբ պիտի չընդունուին: Շատ մը ազգեր Թուրքիոյ մէջ տնտեսական առանձնաշնորհումներ ունին և առանց բողոքելու պիտի չուզեն զանոնք կորսնցնել:

Պատճառաւորութեան պէտք չկայ ցոյց տալու համար, թէ Ամերիկա չի կրնար հանդուրժել իր ելեւմտական քաղաքականութեան ղեկը ձգելու օտար մայրաքաղաքներուն: Պարտքերու վճարումը, թերեւս մայր գումարէն զեղչելով, բողոքներու փոթորիկը պիտի պայթեցնէ, ասկայն պէտք է պնդել այս կէտին վրայ: Հակառակ պարագային ամերիկեան իշխանութիւնը չփոթութեան պիտի մատնուի և իր վարկը վտանգի պիտի ենթարկուի:

Մեր առաքելութիւնը իր պարտականութիւնը չի նկատեր յանձնարարութիւն ընել Ամերիկային՝ Մերձաւոր Արեւելքի հոգատարութիւնը ստանձնելու համար: Հետեւաբար, հետևեալ թեր ու դէմ պատճառները կ'արձանագրէ անոր գործադրութեան համար՝ յենուելով իր ստացած տեղեկութեան վրայ վեց շարաթնե-

քու միջոցին, երբ շարունակ յարաբերութեան մէջ էր այդ երկրի ժողովուրդին հետ:

Թէ ինչո՞ւ համար հոգատարութիւնը պէտք է ստանձնէ Ամերիկան. —

1. — Ամերիկան իբր կարեւոր հիմնադիրներէն մին Ազգերու Ժողովի կազմակերպութեան, բարոյապէս պարտաւոր է ընդունելու հոգատար պետութեան մը պարտականութիւնները և պատասխանատուութիւնները:

2. — Պէտք է աշխարհի խաղաղութիւնը ապահովել մարդկութեան ճամբաներուն խաչաձեւուած վայրը, որ պատմութեան ըսկիզբէն ի վեր պատերազմներու պատճառներուն կեդրոնը եղած է:

3. — Ներկայ դարուն մէջ մարդկութեան օգտակար ըլլալու համար ամենամեծ առիթը կը ներկայացնէ Մերձաւոր Արեւելքը, — պարտականութիւն մը, որուն համար Ամերիկան լաւագոյն յարմարութիւն ունի իր անշահախնդիր քաղաքականութեամբ բարեգաւաճ վիճակի մէջ դնելու ժողովուրդները, փոխանակ շահագործելու միայն անոնց նիւթական աղբիւրները: Ատոր վկան են Գուլ-պան, Փորթո Րիքոն, Փիլիպին կղզիները, Հավայեան կղզիները և Փանաման:

4. — Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ժողովուրդներուն գրեթէ միաձայն ընտրութիւնն ու ջերմ յոյսը Ամերիկան է:

5. — Ամերիկա արդէն միլիոններ կը ծախսէ սովամահութենէ ազատելու համար Թուրքիոյ և Կովկասի ժողովուրդները և, եթէ հոգատար ըլլայ անոնց, այս գործը աւելի արդիւնաւորութեամբ պիտի կատարէ:

6. — Նայերու միակ յոյսը Ամերիկան է: Անոնք ի նկատի կ'առնեն միայն ուրիշ աէրութիւն մը, որ է Անգլիան, բայց կը վախնան, որ իրենց շահը զոհը պիտի ըլլայ իր հարկւրաւոր միլիոններով մահմետական հպատակներու հասարակաց կարծիքին: Ուրիշները վախ ունին Անգլիոյ կայսերական քաղաքականութենէն և անոր սովորութենէն թէ՛ ուր որ անոր գրօշակը ծածանի, հոն կը մնայ վերջնականապէս:

Ոչ միայն Մերձաւոր Արեւելքի ամբողջ ժողովուրդին առաջին ընտրութիւնն է Ամերիկան, այլ և բոլոր մեծ պետութեանց, եթէ իրենք պիտի չընտրուին:

Ամերիկեան ոյժը բաւարար է, անոր անցեալը մաքուր և շարժառիթները կտակած չեն վերցնել:

7. — Առաջին հինգ տարիներէ յետոյ հոգատար կառավարութիւնը ինքնապահ կրնայ ըլլալ: Երկաթուղիներու շինութիւնն և

բը աւելի առիթներ պիտի ներկայացնեն մեր (ամերիկեան) զբա-
մադլիւնն համար: Առեւտրական առաւելութիւններ պիտի ունե-
նայ Ամերիկան ոչ միայն հոգատարական երկիրներու, այլ և մօ-
տակայ երկիրներու մէջ, ինչպէս Ռուսիա, Ռումանիա եւն.:

Ամերիկան պիտի մատարէ հիւանդութեանց և աղտոտութեանց
այս վայրը, ինչպէս որ ըրաւ Քուպայի և Փանամայի մէջ:

8. — Ամերիկեան ժողովուրդին պիտի տայ լաւ կրթութիւն մը աշխարհի քաղաքականութեան մէջ։ Ասպարեզ պիտի հայթայթէ ամերիկեան սոցեալութեան ու կոորդինեւ փայլուն օրինակ մը պիտի ստեղծէ։

9.— Հայկերու և ուրիշ քրիստոնեաներու ջարդը որոշ կերպով պիտի դադրի, եւ արդարաւթիւն պիտի ունենան թուրքը, քիւրդքը, յոնիք և ուրիշ ազգեր:

10.— Ամերիկեան զորութիւնն ու պատիւը պիտի շահանան ա-
մէն տեղ, ու Ամերիկայի մէջ Մերձաւոր Արեւելքի վերածնունդին
համար հետաքրքրութիւն առաջ պիտի դայ :

11.— Իր միջանորմերուն ու քրէականութեան պատճառաւ Ամերիկայի բարոյագէտ հետաքրքրուած է Միքսիկայի Արեւելքով:

12. — Եթէ Ամերիկան չընդունի այս պատասխանատուութիւնը, հաւանաբար միջազգային նախաձեռնութիւնը մայլ տայ որ թուրքը չարունակէ իր անիշխանութիւնը:

13.— «Եւ Նճովան ըստւ Կայէնին. ո՞րը է հղբայրդ՝ Աբէլը՝
Եւ ան ըսաւ, չեմ գիտեր, հղբորս պահանջսն եմ»:

Յուսկի լաւ է միլիոններ ծախսել հողատարութեան համար,
քան թէ պիլիոններ պատահալմներու համար :

14.— Ահաւաստիկ հսկայ գործ մը, որ ամբողջ աշխարհը կ'ըն-
դունի թէ Ամերիկայի ուրիշ որեւէ տէրութիւնէ աւելի լաւ կրնայ
կատարել: Ամերիկայի նիւթական միջոցներ ունի. ունի նաեւ
մարդիկ: Այս գործով սն իր ժողովուրդին համար ունեցած պար-
տականութեան մէջ պիտի չթերանայ: Եւրոպական գործերու չը-
խառնուելու իր աւանդական քաղաքականութիւնը պատճառ չե-
ղաւ յաջողօրէն մասնակցելու Մեծ Պատերազմին: Զէնք, որ Ըս-
սին թէ մեր երկիրը (Ամերիկան) համարժեքութիւն չունի նորեւ
գծուար պարտականութիւններ ստանձնելու:

1. — Ամերիկայի ունի աւելի ուռաջ և աւելի մօտ օտար պարտականութիւններ և պատերազմի պատճառաւ շատ մը ներքին ինքնաշարժութիւններ և պատերազմի պատճառաւ շատ մը ներքին ինքնաշարժութիւններ:

2. — Այս երկիրները դարեկէ ի վեր զինուորականութեան և կայսերականութեան ռազմադաշտերը եղած են: Ամէն հաւանական

նութիւն կայ, որ փառասէր ազգեր տակաւին պիտի աշխատին աւնոնց իշխելու: Մոնրոյի վարդապետութեան դէմ է և հաւանական է, որ վերջ ի վերջոյ նորահաստատ Ռուսիոյ մը հետ զործ ունենանաք:

3.— Մարդասիրութեան պէտք է սկսինք մեր մէջը: Բաւականաչափ դժուար կացութիւններ արդէն մեզի կը սպասեն, մեզի պատկանող և կամ մեր ազգեցութեան սահմանին ներքեւ գտնուող երկիրներուն մէջ:

4.— Ամերիկա որեւէ կերպով պատճառ եղած չէ և չի կրնար պատասխանատու ըլլալ Մերձուոր Արեւելքի քաղաքական, ընկերային և կամ տնտեսական կացութեանց: Առանց հակասութեան կրնանք մերժել:

5.— Ամերիկեան մարդասիրութիւնն ու ողորմութիւնը աշխարհի չորս կողմը տարածուած են: Ասանկ քաղաքականութիւն մը մեզ պիտի ստիպէ ուրիշներու զործերուն խառնուելու և մեր մարդասիրական կարողութիւնը պիտի սպառէ:

6.— Ուրիշ տէրութիւններ, մասնաւանդ Անգլիա և Ռուսիա, շարունակ հետաքրքրութիւն ցոյց տուեր են Հայաստանի բարձրութեան համար: Անգլիա յարմար է թէ՛ փորձառութեամբ և թէ՛ կառավարութեամբ. դրամի և վարժ մարդոց մեծ միջոցներ ունի: Թերեւս ան հայ ձգտումներուն այնքան համակիր չըլլայ, սակայն իր իշխանութիւնը պիտի երաշխաւորէ ապահովութիւն և արդարութիւն:

Ամերիկա մնայուն օտար քաղաքականութիւն մը չի կրնար պահել: Եւրակոյտի մը որոշումները յաջորդը կրնայ բեկանել: Նոյնիսկ դաշնադրութիւններ կրնան ոչնչացուիլ, ջնջելով աւնոր համար պէտք եղած յատկացեալ գումարները: Անկողմնակցութիւն գրեթէ անկարելի է ամերիկեան կառավարութեան համար:

7.— Ամերիկային ծախսը պիտի շատնայ, թերեւս բանակին ու ծովային ուժերուն յաւելում պէտք է ըլլայ: Մեծ թուով ամերիկացիք ծառայութիւն պիտի ընեն գարշելի և վտանգաւոր հիւանդութեանց վայր եղող երկրի մը մէջ. Տարակուսելի է որ շատ մը տարիներու միջոցին, երկաթուղիները իրենց դժուարին շինութեանց պատճառաւ կարողանան գործածուած դրամագլխին տոկոսը բերել: Հոն երկաթուղիի ձեռնարկի մը համար, առանց կաւաւարութեան երաշխաւորութեան, դրամագլուխ գտնել անկարելի է:

Եթէ միեւնոյն ջանքերն ու գումարները վատնենք՝ աւելի շատ առեւտուրի առաւելութիւններ կրնանք ունենալ մեզի մօտիկ տեղեր, քան Ռուսիա և Ռումանիա:

Շատ մը ազգեր, որոնց հետ հիմա բարեկամ ենք, մեզի թըշ-

նամի պիտի ըլլան, իրենց մօտիկ ու մրցակից ըլլալով, իրենց քաղաքականութիւնն ու փառասիրութիւնը խաչաձեւած ըլլալնու համար:

8.— Մեր ոգեւորութեան և կորովին համար պէտք եղած ասպարէզը կայ մեր մօտ և մօտակայ երկիրներուն մէջ: Մերձաւոր Արեւելքի գործերուն միջամտելով՝ մեր զինուորական դիրքը պիտի տկարացնենք, այսինքն՝ պիտի կորսնցնենք առաւելութիւնը Ատլանտեան օվկիանոսին վրայ, որ մեզ կը բաժնէր հաւանական թշնամիէ մը: Մեր արգարասէր անունը կրնայ արատաւորուիլ: Այսքան հեռավոր երկրի մը հոգատարութեան մը արդիւնաւոր հեղուղութիւնը շատ դժուար պիտի ըլլայ և կամ անկարելի: Մենք աշխարհի քաղաքականութեան մէջ աւելի կրթութեան պէտք չունինք:

9.— Խաղաղութիւնն ու արգարութիւնը կարող են ապահովուիլ միեւնոյն չափով որեւէ ուրիշ մեծ պետութեան մը ներքեւ:

10.— Ամերիկեան կիսադունդին և Հեռավոր Արեւելքի մէջ մեր տպագայ պատասխանատուութեան համար ունենալիք պահեօտի ոյժը պիտի տկարանայ և սպառի: Կ. Պոլսոյ հետ մեր հազարդակցութիւնը ուրիշ ծովային տէրութեանց շնորհին ենթակայ պիտի ըլլայ, մանաւանդ Անգլիոյ, որուն ձիւղարթարը, Մալթան ևւնը ճամբու վրայ են:

11.— Նոյնիսկ թուրքերը յարգեր են մեր հաստատութիւնները պատերազմի և ջարդերու միջոցին: Որեւէ ուրիշ հոգատար ազգ մը անոնց հանդէպ համակրութիւն և յարգանք ցոյց պիտի տայ:

12.— Խաղաղութեան Վեհաժողովը որոշապէս իմացուց թուրք կառավարութեան, որ հոգատարութեան ենթակայ կրնայ ըլլալ: Աներեւակայելի է, որ Ազգերու Ժողովը այսուհետեւ թոյլ տայ այդ կառավարութեան անսանձ իշխանութիւնը:

13.— Ամերիկայի առաջին պարտականութիւնն է իր ժողովուրդին և իր մերձաւոր գրացիներուն հանդէպ:

Այս յանդէսութիւնը գէթ սերունդ մը պիտի տեւէ, և անոր առաջին հինգ տարիներու ծախսերուն համար ամերիկեան Ծերտփոյտը պէտք է հայթայթէ 756,014,000 տոլար: (Տեղեկագիրը կուտայ մանրամասնութիւնները այս գումարին):

Առանց Մերձաւոր Արեւելք այցելելու, ամերիկացի մը անկարող է հասկնալ թէ որքան յարգանք, հաւատք և սէր կայ Ամերիկայի հանդէպ այդ բոլոր երկիրներուն մէջ: Դժուար է բնիլ թէ ի՞նչ է ատոր բուն պատճառը.— Մեր աշխարհածանօթ անուանըն է որդեօք որ մենք արդարագործ ժողովուրդ մըն ենք, հիացում մը արդեօք մեր պատերազմին անշահախնդրօրէն մասնակցելուն համար, թէ այն յոյսը թէ միեւնոյն ոգիով մենք կրնանք

լուծել ներկայ պատերազմէն առաջ եկած մեծ խնդիրները, կամ թէ մէկ դարու միջոցին ամերիկեան անձնուէր ու անաչառ միսիոնարական և կրթական գործերը, — ամէն պարագայի ասկէ մերիկեան միակ յոյսն է ամբողջ Մերձաւոր Արեւելքի ժողովուրդներուն, քրիստոնեայ, մահմէտական, հրէայ, հարուստ և կամ աղքատ: Ասիկա չառ հաճելի է և կը շոյէ այստեղերը եզոյ ամերիկացիներու հպարտութիւնը: Սակայն, ասիկա ծանր պատասխանատուութիւններ կը բերէ որոշելու համար խոշոր խնդիրները այդպիսի հաւատքի մը արժանի լրջութեամբ:

Այսպիսի զգացումներու վրայ ստանձնուած բնոր պէտք է տանիլ առնուազն սերունդ մը այնքան դժուար պարագաներու ներքեւ, որ կրնանք զիւրութեամբ կորսնցնել աշխարհին մեր վրայ ունեցած հաւատքը: Եթէ մերժենք հողատարութիւնը ստանձնել, հոգ չէ թէ որքան իրաւացի ըլլան մեր պատճառները մեր անսովորէն, միլիոններով ժողովուրդ մեզ պիտի նկատեն աղք մը, որ յուսախար ըրաւ զիրենք, աղք մը, որ իր մեծ պատերազմի մէջ մահնելով ստանձնած պաշտօնը կիսկատար թողուց»:

ՆԱԽԱԳԱՀ ՈՒՒԼՍԸՆԻ ՊԱՏԳԱՄԱԳԻՐԸ

1920 Ապրիլ 20 ին, նախագահ Ուիլսոնի զօր. Հարպըրտին անդեկադերը զրկեց Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյտին: Իսկ 1920 Մայիս 24-ին, նախագահ Ուիլսոնի Ծերակոյտին ուղղեց հետեւալ պատգամագիրը. —

«Ծերակոյտի պարոններ,

«1920 Մայիս 14-ին, ստացայ ձեր պաշտօնական հաղորդագրութիւնը, որ կը պարունակէր հետեւալ պատճառաբանութիւններն ու որոշումները. —

«Քանի որ Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութեանց Կոմիտէին կատարած քննութեանց միջոցին վկայութիւնները որոշ կերպով հաստատեցին ճշմարտութիւնը անդեկադերու ջարդերուն և ուրիշ վայրագութեանց, որոնց պատճառաւ հայ ժողովուրդը տառապեցաւ.

«Քանի որ ամերիկեան ժողովուրդը խորապէս դժածուած է Հայաստանի մէջ եղած այժմեան անապահովութեան, սովամահութեան և թշուառութեան ողբալի պայմաններէն և

«Քանի որ Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութիւնը

պառաջածօրէն ճանչցուած է Հաշտութեան բարձր Համաժողովէն և Միացեալ Նահանգներու կառավարութենէն, հետեւաբար կ'որոշուի այս առթիւ Ամերիկեան Ենթակոյտին անկեղծ շնորհաւորութիւնները մատուցանել Հայաստանի ժողովուրդին «Հայաստանի Հանրապետութեան» ճանաչումին համար, առանց ֆինանսու խնդրոյ առարկայ եղած հոգամասերու սահմանադրութենէն:

«Ամերիկեան Ենթակոյտը կը յուսայ, որ հայ ժողովուրդը շուտով պիտի ունենայ հաստատուն կառավարութիւն մը, անհատական ազատութեան և իրաւունքներու պատշաճ պաշտպանութիւն և ազգային ձգտումներուն իրազեկումը:

«Պաթում և այնտեղէն մինչև Բագու երկարող երկաթուղիի գծին վրայ ամերիկեան քաղաքացիներու կեանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար նախագահէն կը խնդրուի, եթէ հասարակաց շահուն հակառակ չէ, որ ամերիկեան մարտանաւ ու նաւադներ զրկուին Պաթում պէտք եղած հրանոթներով, որպէսզի ի հարկին անոնք զօրմածուին ամերիկեան կեանքն ու ինչքը պաշտպանելու համար»:

Առաջոյ ու կարգացի այս վաւերութեւնով մեծ հետաքրքրութեամբ ու սրտազին գոհունակութեամբ, քանի որ ոչ միայն ան կը պարտնակէր իմ համոզումներս ու զգացումներս Հայաստանի ու իր ժողովուրդին հանդէպ, այլ և մանաւանդ ինծի երեցաւ թէ ան կը պարտնակէր ամերիկեան ժողովուրդին ձայնը, որ կ'որոշուայր սրտանց համոզում ու խորին քրիստոնէական համակարութիւն՝ մասնաւորապէս որոշ կերպով մեր պարտականութեան ուղղութիւնը:

Այ թէ պարզ դիպուածի մը արդիւնք, այլ նախախնամական կը նկատեմ, որ դրեթէ միեւնոյն ժամանակ տեղեկութիւն ստացայ Սան Ֆրանցիսկոյ Խաղաղութեան Ժողովէն, թէ պաշտօնապէս սրոյնք են հաստատ գիմում ընել մեր կառավարութեան Հայաստանի հազատարութիւնը ընդունելու համար»:

Այս գիմումին համար անոնք ցաւ ի սիրտ աւելցուցնր են.

«Ամենազօղն փափաք մը իսկ չկայ խուսափելու որեւէ տկու կալուած պատասխանատուութիւն ստանձնելէ. սակայն, նախկին Օսմանեան Կայսրութեան կարգ մը մասերուն պատասխանատուութիւնը արդէն ստանձնած են, ինչ որ կը պահանջէ իրենց գրեթէ ամբողջ կարողութիւնը, և կը հաւատան, որ հին աշխարհի ենթակայութեանէն ազատուած խոշոր պետութեան մը երեւումը տեսարանին մէջ աւելի լայն վստահութիւն պիտի ներշնչէ և աւելի խիստ երաշխաւորութիւն պիտի տայ ապագայ տեսականութեան, քան թէ որեւէ եւրոպական տէրութեան մը ընտրութիւնը»:

Փարիզի ժողովներուն ակիզքները համաձայնութիւն դոյացած էր, որ պատերազմի պատճառաւ գոյութիւնէ դադրած հին կառավարութեանց պատկանող զաղութներու եւ երկիրներու (որոնք տակաւին անկարող են ինքնակառավարման ներկայ պայմաններու ներքեւ) բարորութիւնն ու բարգաւաճութիւնը քաղաքակրթութեան սրբազան պարտականութիւնն են, և որ այս պարտականութիւնը կատարելու համար երաշխաւորութիւն տրուելու է:

Գիտէինք, թէ թուրք կառավարութեան նախապէս պատկանող կարգ մը ժողովուրդներ բարգաւաճումի այն ստաիճանին հասեր են, որ կրնայինք առժամապէս զանոնք ճանչնալ իրր անկախ ազգեր, պայմանաւ որ անոնց տայինք կառավարական խորհուրդ և հոգատարի մը օգնութիւնը, մինչեւ որ անոնք ի վիճակի ըլլան ինքնապահութեան:

Այս սկզբունքին յենով եւ Հայաստանին այսպիսի խորհուրդ և օգնութիւն տալու փափաքով՝ Սան Ռէմոյի ժողովին քաղաքագէտները պաշտօնապէս կը դիմեն ամերիկեան կառավարութեան Հայաստանի հոգատարութիւնը ընդունելու համար:

Ծերակոյտի տեղեկութեան համար հոս կարելի է աւելցնել, թէ միեւնոյն ժողովի միջոցին որոշում տրուած է խնդրել Սմերկայի նախագահէն, որ ստանձնէ իրաւասութիւնը լուծելու էրզրում, Տրապիզոն, Վան և Պիթլիս նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ և Հայաստանի սահմանագլխին դժուարին հարցը: Համաձայնած են ընդունել անոր որոշումները ինչպէս նաեւ անոր առաջարկները անկախ հայկական պետութեան ծովի ելք մը հայթայթելու համար: Որոշում տուած են, որ վերոյիշեալ պայմանները պարունակուն թուրքիոյ հետ կնքուելիք հաշտութեան դաշնագրութեան մէջ և, մինչեւ որ հայ և թուրք սահմանագլուխները ըստ վերեւին որոշուին, անոնք պիտի մնան ինչպէս այժմ են:

Այսպիսի դժուարին և վտանգաւոր պաշտօն մը ստանձնել իմ պարտականութիւնս սեպեցի:

Սան Ռէմոյի հրաւերին ի պատասխան ստիպողական կերպով խորհուրդ կուտամ և կը խնդրեմ, որ Ծերակոյտը իրաւունք չընտրէ նախագահին՝ Միացեալ Նահանգներու համար ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը: Այս թելադրութիւնը կ'ընեմ ջերմ հռատքով, որ անոր կատարումը ամերիկեան ժողովուրդին փափաքը պիտի ըլլայ:

Հայաստանի համար համակրութիւն յառաջ եկած է ոչ թէ մեր ժողովուրդի պզտիկ մէկ մասին մէջ, այլ ան տեղի ոսնեցած է այս երկրի ամբողջ քրիստոնեայ մարդոց և կանանց որտաքոյ վարդի ինքնաբերութեամբ եւ անկեղծութեամբ, եւ անոնց յօժա-

յովհամ օգնութեամբն է, որ Հայաստան իր գոյութեան՝ ամենէն վտանգաւոր վայրկեանին մէջ գրեթէ ազատուեցաւ: Այս մեծ և առատաձեռն ժողովուրդը սրտանց ընդունեալ է հայկական հորըը իբր իր սեփականը:

Այս ժողովուրդին ու անոր կառավարութեան կ'ուղղուին յոյսերն ու ջիւղ մկնկալութիւնները անկտրագրելի տառապանքէն ու վտանգէն դուրս եկող Հայաստանի ժողովուրդին, որ գոյութեան համար անհուն ճիգ կը թափէ: Եւ ես կը յուսամ, որ Մերակոյտը յարմար պիտի դատէ լուսագոյն առատաձեռնութեամբ զոհացում տալու այս յոյսերուն եւ մկնկալութեանց: Անկախութեան և նորէն խաղաղ կեանքի մը ճիգ թափող շատ մը ազգերու պատասխանատու ներկայացուցիչներուն տուած անվիճելի փաստերէն գիտեմ, թէ ամերիկեան կառավարութիւնը կը վայելէ որոտաքոյ կարգի հաւատք եւ վստահութիւն, եւ ես կը հաւատամ թէ քաղաքակրթութեան յուսալի ընթացքը կանգ առնել պիտի տանք, եթէ մերժենք օգտակար բարեկամ և խորհրդատու ըլլալ այս ժողովուրդներէն անոր, որուն օգնելու եւ առաջնորդ հանգիստաւելու համար հեղինակութիւն և պաշտօնապէս մեզի դիմում ըլլայ:

Գիտակից եմ թէ՝ Մերակոյտը կը սախպեմ ընկել շատ վտանգաւոր ընտրութիւն մը: Սակայն, այս թելադրութիւնը կ'ընեմ՝ վտանգ ըլլալով որ ան ամենամեծ քրիստոնեայ ժողովուրդին ու գիւղին ու անոր վաճառքներուն համաձայն է: Մեր ժողովուրդին Հայաստանի հանդէպ ունեցած համակրութիւնը գոյացած է անքիժ խղճմամբէ, մտքուր քրիստոնեայ հաւատքէ և ջիւղ վաճառքէ մը՝ տեսնելու ամենաւերեք քրիստոնեայ ժողովուրդները խնամեալ իրենց տառապանքի ժամանակ, ազատուած իրենց անարգ հեղատակութենէն և նեղութենէն, եւ կտրուցած անկախ դառնալու եւ գրաւելու իրենց տեղերը աշխարհի ազատ ազգերու շարքին: Մեր ճանաչումը Հայաստանի անկախութեան պիտի նշանակէ իրական ազատութիւն և ապահովեալ երջանկութիւն իր ժողովուրդին համար, եթէ մենք անվախօրէն ստանձնենք հազաաւորի մը առաջնորդութեան և օգնութեան պարտականութիւնը ներքէ:

Ջերմօրէն յուսալով և զգալով թէ տուած խորհուրդս Մերակոյտը յօժարութեամբ պիտի չմերժէ՝ կ'առաջարկէ ընդունել Սան Թէմոյի ժողովին պաշտօնապէս և լրջօրէն մեզի ուղղած հրաւերը: Այս ժողովին արուած է ժամանակին Օսմանեան կայսրութիւն եւ զոգ կառավարութեան շատ մը դժուարութիւններն ու խառնակութիւնները յարգաբարձու դժուարին պաշտօնը, և պահելու կարգաւ կանոն և կեանքի հանգուրժելի պայմաններ այդ կայսրութեան

այն մասերուն մէջ, ուր քաղաքակրթութեան սիրոյն համար անկարելի է այլեւս թրքական կռաւորութիւն ունենալ»:

••

Ծերակոյտի «Արտաքին Յարաբերութեանց Կոմիտէն» 1920 Մայիս 27ին 4ի դէմ 11 ձայնով քուէարկեց մերժել նախագահին յանձնարարութիւնը հոգատարութեան համար և հետեւեալը տեղեկագրեց Ծերակոյտին.—

Ծերակոյտը որոշած է որ Քրտնկրէսը այսու յարգանք մերժէ նախագահին իրաւունք տալ ընդունելու Հայաստանի հոգատարութիւնը ըստ իր 1920 Մայիս 24 պատգամագրին:

Ծերակուտական Հիշդակ միայն ձայն բարձրացուց այս ընթացքին դէմ, թէ և ան խորհուրդ չտուաւ նախագահին զոհացում տալու: Հիշդակ հայ հոգատարութեան հակառակ էր, և իր անհամաձայնութիւնը միայն կը կայանար արեւած որոշումի ընդունին դէմ: Ըստ անոր՝ արեւած վճիռը չատ կարճ և անվայել էր նախագահին առաջարկին:

Ծերակոյտը Մայիս 31-ին քուէարկութիւնը վաւերացուց 23ի դէմ 52 քուէով:

Քուէարկութիւնը բարեփոխելու բոլոր ֆանքերը ձայներու մեծամասնութեամբ պարտութեան մատնուեցան:

Շատ մը Դեմոկրատներ, որոնք հոգատարութեան սկզբունքին հակառակ էին և 23 բացասական քուէարկուներու մէջ կը դառնուէին, որոշումին հակառակ քուէ տուին, առաքելով անոր ուժին:

Ծերակուտական Լաճ որոշումի մասին վիճարանելու տանք ըստ.

«Ձեռմ փափաքիր, որ այս երկիրը աշխարհին այն տալստբութիւնը տայ, թէ հայ ժողովուրդին համակիր չէ: Հայերը աղին Ժողովուրդ են: Անոնք օգնութեան արժանի են, սակայն օգնելու չատ մը կերպեր կան՝ առանց միացեալ նախադնիքը մէջը խառնելու»:

Որոշումը փոխելու համար քուէարկեցին ձերակուտականներ Ashurst, Beckham, King, McKellar, Phelan, Ransdell, Robinson, Sheppard, Simmons, Արիզոնայէն Smith, հարաւային Քէթթլայնայէն Smiih, և Williams: Դեմոկրատներու պէս Underwood հակառակ քուէ տուաւ:

Ծերակուտական King-ի առաջարկը, որ նոր որոշում մը արուի միջազգային բանակցութեանց մեծ պետութիւններու կողմէ

Հայաստանի պատշաճ պաշտպանութեանը համար, 28-ի դէմ 46 ձայնով մերժուեցաւ:

Մերակոտական Pittman-ի առաջարկը, որ նախագահը իրաւունք ունենայ Հիւսիսայարական խորհուրդ» տալու Հայաստանին, մերժուեցաւ առանց քուէարկութեան:

Երեսփոխանական Ժողովին «Արտաքին Գործերու Կոմիտէն» քուէներու մեծամասնութեամբ առաջարկեց ընդունիլ Մերակոյտի որոշումը և մերժել նախագահին խնդրանքը:

Երեսփոխաններ Flood Վերճինիայէն Linthicum Մէրիլէնտէն և Stedman Հիւսիսային Քէրոլայնայէն փոքրամասնութեան տեղեկագիր մը տուին՝ առաջարկելով որեւէ որոշում չտալ, մինչև որ հաշտութիւնը կնքուի:

Տեղեկագիրը պաշտպանեց հոգատարութեան համար եղած խնդրանքը: Ուշադրութիւն հրաւիրեց այն իրողութեան վրայ, որ հոգատարութիւնը պիտի ունենայ միայն 56.000 քառակուսի մղոն և ոչ թէ 343.000 քառակուսի մղոն, ինչպէս նախագէս հայերու յատկացեալ հողամասը՝ ըստ զօր. Հարպըրտի տեղեկագրին, որ պատճառ եղաւ հակառակութեան մեծ մասին:

Փոքրամասնական տեղեկագիրը բացատրեց, թէ սահմանափակ նոր առաջարկուած Հայաստան 3.000.000 ժողովուրդ ունի, թէ արուելիք զինուորական օգնութիւնը ահադին չէ և թէ ամերիկեան դրօշակը մեծ ազդեցութիւն պիտի ունենայ թշնամի դրացիներու վրայ:

Տեղեկագիրը ուշադրութիւն հրաւիրեց այն իրողութեան վրայ, թէ արդէն հայկական բանակ մը կայ, որ կարող է երկիրը պաշտպանել, թէ դրացի երկիրներ զինաթափ պիտի ըլլան, թէ ըստ դաշնագրութեան թուրք բանակը 50.000-ը պիտի չանցնի և թէ Միացեալ Նահանգները, ղեկավարելով հայկական ելեմօտաքը, պիտի կարողանան վերստանալ հոգատարութեան համար իրենց ըրած ծախսերը:

Երեսփոխանական Ժողովը այլևս չգլխադեցաւ այս խնդրով, նկատելով որ Մերակոյտի քուէն խնդիրը վերջացուցած էր:

Իսկ Դաշնագրի ստորագրութիւնը տեղի ունեցաւ Օգոստոս 10-ին Սեւրի մէջ, բայց դաշնակից ներկայացուցիչներէ(*) թուրքերու կողմէ ստորագրեցին՝ Համաի ժաշա, ի՛րզա Թէմէթիք պէյ, Խոյիլ պէյ, իսկ Հայաստանի Հանրապետութեան կողմէ՝ Պատուի-րակութեան նախագահ Աւետիս Անարունեան :

«Ճաշից յետոյ, ժամը 4ին, երկու օթոմորկներով փարիզից հասանք Սեւր, ինձ ուղեկցում էին խորհրդականներ Ա. Ինֆիտա-
ջեանը, բժ. Յ. Նեվրուզը և 2 քարտուղարներ։ Սեւրի յախճապա-
կու յայտնի գեղարուեստական զործարանի գլխաւոր դահլիճը
պատրաստուած էր ինդաղուսթիան Համաժողովն ընդունելու հա-
մար։ Այդ դահլիճի ճակատի պատի տակ տեղ բռնեցին միմ ակե-
տութեանց պատուիրակները։ Եւ ու ձախ պատերի տակ երկու
թեւերով՝ փոքր դաշնակիցների տեղն էր։ Հայաստանը իր տեղն
ունէր ձախ թեւում, ուումէնների և չիստավովանների կողքին,
ուր և ես տեղ բռնեցի, մինչդեռ մեր խորհրդականներն ու քա-
րտուղարները տեղաւորուեցին պատուիրակների թիկնաթռունքի յե-
տեւում, յատուկ պատրաստուած աթոռների վրայ։ Իմ առջև, սե-
ղանի վրայ, դրուած էր փոքրիկ քարտ, որի վրայ դրուած էր
Plénipotentiaire d'Arménie :

(*) Բրիտանական կայսրությունը, Ֆրանսա, Իսպանիա և Ճափոն իբր դաճակից զլիաւոր պետութիւններ ճանակոյտած են ներկայ դաճեազօրին մէջ. Հայաստան, Պելճիք-նա, Յունաստան, Հինազ, Լեհաստան, Փորթուգալ, Ռուսմանիա, Շուկալսկայա և Չինաստան պետութիւնք վերջիցս զլիաւոր պետութեանց նէս կը կազմեն դաճակից պետութիւնք:

գահ պ. Միլլերան: Բացակայում էին միայն թուրք պատուիրակները, որոնք սպասում էին վարի յարկում: Նախագահի նշանի վրայ նրանց ներս բերին, և առաջնորդող սպասաւորը մուտքի առաջ գոչեց բարձրաձայն «Messieurs les Plénipotentiaires de l'Empire Ottoman»: Համաժողովը ոտքի կանգնեց ի նշան ողջունի: Կարմիր ֆէսերը գլուխներին, երկար քէտինգոտ հագած՝ ներս մտան երեք թուրք պատուիրակները, գլխի թեթև շարժումով ողջունեցին Համաժողովը և իրենց տեղերը գրաւեցին, յոյներից վեր: Գրեթէ անմիջապէս յետոյ ոտքի ելաւ պ. Ա. Միլլերան և ասաց հետեւեալը:

«Պարոններ, ես յայտարարում եմ. այս դաշնագիրը, որ պիտի ստորագրենք, միանգամայն համապատասխան է երկու կողմերի ընդունածին»:

Ապա հրաւիրեց թուրքերին ստորագրել: Ոտքի ելան Համախիւս, Ռիզա Թէվֆիք բէյ և Ուալիլ բէյ, վճռական քայլերով մօտեցան կեդրոնի սեղանին, ուր դրուած էր դաշնագիրը եւ իրար յետեւից ջղուտ շարժումներով ստորագրեցին այն և գրեթէ հապճեպով գնացին իրենց տեղերը: Այնուհետեւ ստորագրեցին Անգլիայի, Ֆրանսայի, Իտալիայի և Ճապոնիայի ներկայացուցիչները և նրանցից անմիջապէս վերջը հրաւիրեցին ինձ: Այսպիսով, պետութիւնների այբբենական անուանակարգի շնորհիւ Հայաստանը (Arménie) կրտսեր դաշնակիցների մէջ ստորագրեց առաջինը... Ես ստորագրեցի երեք ակտ. 1) Թրքական դաշնագիրը, 2) Մեր երկրի փոքրամասնութեանց վերաբերեալ դաշնագիրը Հայաստանի և մեծ պետութիւնների միջեւ և 3) Մի արձանագրութիւն Հիճապի և Յուկոսլաւիոյ բացակայութեան մասին»:

* *

Դաշնագրի 80դ. 27էն 35 կը ճշգրտեն թուրքիոյ սահմանները: 30դ. 36.— Պայմանագիր բարձր կողմերը համաձայն են որ ներկայ դաշնագրին պայմանները գործադրուելու պայմանով, Պոլսոյ վրայ օսմ. կառավարութեան իրաւունքները և իրաւասութիւնները չխախտուին, Սուլթանն ու յիշեալ կառավարութիւնը ազատ ըլլան Պոլիս բնակելու և իրենց մայրաքաղաքը հոն պահելու: Բայց և այնպէս եթէ թուրքիա թերանայ անկեղծօրէն գործադրելու ներկայ դաշնագրին կամ լրացուցիչ դաշնագրերուն կամ պայմանագրերուն տրամադրութիւնները և մասնաւորապէս անոնց, որ կը վերաբերին ցեղային, կրօնական և լեզուական փոքրամասնութիւններու իրաւունքներու պահպանման, դաշնակից պետութիւնները բացարձակապէս իրենց կը վերապահեն վերոյիշեալ պայ-

մանները փոխելու իրաւունքը, և Թուրքիա այժմէն յառնէ ընդունիլ այս մասին արուելիք բոլոր որոշումները:

Բ. գլուխը նեղուցներու մասին է (Յօդ. 37—61):

ՅՕԴ. 37. — շենդուցները՝ մէջն ըլլալով Տարասնէլի նեղուցը, Մարմարան, Վոսփորի նեղուցը, այսուհետեւ թէ՛ խաղաղութեան և թէ՛ պատերազմի ժամանակ բաց պիտի ըլլան, առանց դժբաղդի խտրութեան առատրական նաւերու և մարասնուերու, զինուորական ու առատրական սաւառնակներու առջև:

Ք Ի Ի Ր Տ Ի Ս Տ Ա Ն

ՅՕԴ. 62. — Պոլիս մնացող և տնդլիական, ֆրանսական և իտալական կառավարութիւններու կողմէն որոշուած երեք տնդամներէն բաղկացած յանձնաժողով մը ներկայ դաշնագրին գործադրութեան դրուած թուականէն սկսեալ վեց ամսուան միջոցին տեղական ինքնավարութիւնը պիտի պարտադրէ քիւրտերու առաւելակշիռ թիւ մը ունեցած այն շրջանին, որ կ'իյնայ Եփրատի ափերեւեամ կողմը եւ Հայաստանի ետքէն որոշուելիք սահմանի մը հարաւակողմը ու 27րդ յօդուածին երկրորդ և երրորդ հատուածներուն համաձայն դժուած Թուրքիա-Սիւրիա և Միջագետք սահմաններուն հիւսիսակողմը: Երբ խնդրի մը մասին միաձայն համաձայնութիւն չգոյանայ, այս յանձնաժողովին անդամներուն կողմէ պիտի տեղեկացուի իրենց պատկանած պետութիւններուն: Այս ծրագիրը պիտի պարունակէ Ասորի Քաղղէացիներուն և նոյն շրջանակին մէջ գտնուող ազգային կամ կրօնական փոքրամասնութեանց իրաւունքներուն պաշտպանութեան մասին կատարեալ եւ քաշխառութիւններ, և այս նպատակով տնդլիական, ֆրանսական, իտալական, պարսիկ և քիւրտ ներկայացուցիչներէ բաղկացած յանձնաժողով մը՝ ներկայ դաշնագրին արամադրութիւններուն համաձայն Պարսկաստանի սահմանակից եղող թրքական սահմանին մէջ, եթէ պէտք ըլլայ, հարկ եղած սրբազրութիւնները քննելու և որոշելու համար նոյն շրջանները պիտի այցելէ:

ՅՕԴ. 63. — Օսմանեան կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ հիմակուրնէ ընդունիլ և իրեն հաղորդուելու թուականէն սկսեալ երեք ամսուան միջոցին գործադրել 62րդ յօդուածին մէջ յիշուած յանձնաժողովներէն երկուքին որոշումները:

ՅՕԴ. 64. — Ներկայ դաշնագրի գործադրութեան դրուելու թուականէն սկսեալ մէկ տարւուան ժամանակամիջոցի մէջ և եթէ

ՅԶրդ յօդուածով որոշուած շրջանին քիւրաք բնակչութիւնը դիմէ Լիզգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին և ապացուցանէ որ այդ շրջանի բնակչութեան մեծամասնութիւնը կը փափաքի անկախ ըլլալ Թուրքիայէն, և եթէ Խորհուրդը գնահատէ, որ քիւրաք ազգը ընդունակ է այդ անկախութեան, և յանձնարարէ որ անոր տրուի այդ անկախութիւնը, Թուրքիան այժմէն յանձն կ'առնէ հպատակելու նոյն յանձնարարութեան և հրաժարելու նոյն շրջանին վրայ ունեցած իր բոլոր իրաւունքներէն և իրաւամտութիւններէն:

Այս հրաժարումին մասնամասնութիւնները առանձին դաշնագրի նիւթ պիտի կազմեն Դաշնակից գլխաւոր պետութիւններու և Թուրքիոյ միջև: Թուրքիան Քիւրտիստանի վրայ ունեցած իր իրաւունքներէն հրաժարած միջոցին և կամ որեւէ ատեն, եթէ Մուսուլի կուսակալութեան քրդական մասին մէջ բնակող քիւրտներին քնաբերաբար Քիւրտիստանի միանալ ուղին, դաշնակից գլխաւոր պետութիւններու կողմէ որեւէ առարկութիւն պիտի չըլլայ:

ՅՕԴ. 65էն 83 Իզմիրի, իսկ 84—87 Յունաստանի մասին է:

Զ. ԴՆՈՒԽ — ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ՅՕԴ. 88.— Թուրքիա կը յայտարարէ թէ ինք կը ճանչնայ հայաստանը իբր ազատ և անկախ պետութիւն մը, ինչպէս ըրած էին ասկէ առաջ դաշնակից պետութիւնները:

ՅՕԴ. 89.— Թուրքիա և Հայաստան, ինչպէս նաև միւս պայմանագիր բարձր կողմերը կը հաւանին Ամերիկայի Ոսկայան իշխանութեան յանձնարարութեամբ յանձնուած Էրզրումի, Տրապիզոնի, Վանի և Պիլիսի նահանգներուն մէջ Թուրքիոյ և Հայաստանի սահմանին որոշման ինքիւրը և ընդունիլ նախագահին որոշումով Հայաստանի ծով իջնելուն և վերոյիշեալ սահմանին յարակից բոլոր օսմ. հողերուն զինուորապէս չէզոքացման մասին պատրաստուած բոլոր տրամադրութիւնները:

ՅՕԴ. 90.— Երբ 89-րդ յօդուածին համաձայն սահմանը որոշուելով, յիշեալ նահանգներու հողերէն ամբողջը կամ մէկ մասը Հայաստանին փոխանցուի, Թուրքիա այժմէն կը յայտնէ թէ որոշման թուականէն սկսեալ կը հրաժարի իր բոլոր իրաւունքներէն փոխանցուած այդ հողամասին վրայ:

Ներկայ դաշնագրին այն տրամադրութիւնները որ գործադրուելի են Թուրքիայէն անջատուելիք հողերուն համար, այժմէն գործադրելի պիտի ըլլան նաև վերոյիշեալ հողամասին համար:

Հայաստանի վեհապետութեան տակ դրուած հողերուն պատ-

Հառով, Թուրքիոյ պարտքէն իր (Հայաստանի) յանձն տանելիք մասին, ինչպէս նաև օգտագործելիք իրաւունքներուն համեմատութիւնն ու հանգամանքը պիտի ճշդուին ներկայ դաշնագրին 8-րդ մասին (եւմտական տրամագրութիւններ) 241 և 244 յօդ-
աւածներուն համաձայն :

Ի վերջոյ, ի հարկին կնքուելիք պայմանագրիները պիտի լուծեն այն բոլոր խնդիրները, որ ներկայ դաշնագրով չեն հարթ-
ուած և յիշեալ հոդերուն թողման հետեանքով կրնան առաջ գալ :

ՅՕԴ. 91.— 89րդ յօդուածին մէջ յիշուած հոդերէն մէկ մասը, երբ Հայաստանի թողուի, արուած որոշման համաձայն Հա-
յաստանի և Թուրքիոյ միջև սահմանը տեղւոյն վրայ դժեւու հա-
մար, նոյն 89րդ յօդուածին նախատեսուած որոշումէն սկսեալ
3 ամսուան ընթացքին պիտի կազմուի սահմանագծման յանձնաժո-
ղով մը, որուն կազմութեան եղանակը յետոյ պիտի որոշուի :

ՅՕԴ. 92.— Հայաստանի սահմանները Ազրբէջանի և Վրաս-
տանի հետ պիտի որոշուին շահագրգռուող կառավարութեանց
կողմէ հաւաքական համաձայնութեամբ մը :

Եթէ որեւէ կերպով, շահագրգռուող տէրութիւնները, 89րդ
յօդուածին յիշած որոշումը արուած պահուն, չյաջողին հաւաքա-
կան համաձայնութեամբ մը իրենց սահմանները որոշել, այն ատե-
ւած այդ սահմանը դաշնակից գլխաւոր տէրութեանց կողմէ պիտի որոշուի : Այս սահմանը տեղին վրայ դժեւու լրատուութիւնն ալ տ-
նոնց կը պատկանի :

ՅՕԴ. 93.— Հայաստան կ'ընդունի և կը հաւանի գործադրել
գլխաւոր դաշնակից տէրութեանց հետ կնքուելիք պայմանագրի մը
մէջ տրուելիք այն տրամագրութիւնները, զորս անհրաժեշտ պիտի
նկատեն նոյն տէրութիւնները, պաշտպանելու համար Հայաս-
տանի մէջ ցեղային, լեզուական և կրօնական տեսակետով մեծա-
մասնութենէն տարբեր եղող ժողովուրդին շահերը :

Նոյնպէս Հայաստան կը հաւանի գլխաւոր դաշնակից տէրու-
թեանց հետ կնքուելիք պայմանագրի մը մէջ տրուելիք այն տրամադ-
րութեանց, զորս անոնք անհրաժեշտ պիտի նկատեն փոխադրու-
թեանց ազատութեան և ուրիշ ազգերու առեւտրական հաւասա-
րութեան համար :

*
* *

Սեւրի դաշնագրի ստորագրութենէն տնմիջապէս վերջ, պե-
տութիւնները փութացին ճանչնալ Հայաստանի իրաւական դու-
րութիւնը (de jure) : Այսպէս Հիմանը, յանուն Նորին Վեհ. Պեւ-

ճիշտի թաղաւորի կառավարութեան 1920 Օգոստ. 27-ին պաշտօնական նամակով Հայաստանի Հանրապետութեան նախագահին հաղորդեց, թէ «արքայական կառավարութիւնը որոշել է պաշտօնապէս ճանաչել Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը և բախտաւոր կը լինի զիւանազիտական յարաբերութիւններ պահել նրա հետ» : Աւելի առաջ, Օգոստ. 23-ին, Յունաստանի Փարիզի դեսպան Ռոմանոսը հաղորդած էր Հայաստանի Պատուիր. նախագահին, որ Յունաց թաղաւորի կառավարութիւնը համաձայն է, որ Հայաստանը Աթէնքի մէջ նշանակէ լիազօր դեսպան :

ՍԵՒՐԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ ԳՈՐԾԱԴՐՈՒԹԻՒՆԸ

Հ. Հեան Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան 1920 Սեպտ. 25ին զիմուհներ կատարեց Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին, յայտնելով թէ «Սեւրի դաշնագրի ստորագրութեամբ, նկատելով որ Դաշնակից Պետութիւնները վերջնականապէս կը ճանչնային Հայաստանի Հանրապետութիւնը», կը խնդրէր «Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ ընդունել Հայկական Պետութիւնը» : Այս խնդիրը պիտի քննուէր Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին ընդհանուր ժողովին մէջ :

Սեպտ. 13ին քէմալական բանակը յարձակումի սկսած էր Հայաստանի դէմ և Նոյեմ. 15ին ժընեւի մէջ բացուած Ազգ. Դաշնակցութեան համագումարին Նոյեմ. 20ի նիստին մէջ պ. Թիթ-Թոնի հետեւեալ դեկոյցը ըրաւ .

«Ազգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը, 1920 Հոկտ.ի վերջին շտաբթուան Պրիւքսիլի իր նիստին մէջ, ստացաւ թուրք ազգայնականներու յարձակման քայլերու մասին հայկական կառավարութեան բողոքը : Ազգ. Դաշնակցութեան հայկական կառավարութիւնը կը պահանջէր միջամտել, յարգել տալու համար Սեւրի Դաշնագիրը, Խորհուրդը պատասխանեց իր նամակին մէջ՝ թէ Սեւրի Դաշնագիրը դեռ ի զօրու չէր, բայց ստորագրող պետութիւններուն կը վերաբերէր անոր գործադրութիւնը ապահովել : Հայկական դիմումը փոխանցելով Սեւրի Դաշնագիրը ստորագրող պետութեանց (Ֆրանսա, Մեծն Բրիտանիա, Իտալիա և Ճապոն) 1920 Հոկտ. 22ին, Խորհուրդը յիշեցուց այս պետութեանց Մարտին և Ապրիլին Հայաստանի մասին փոխանակուած թղթակցութիւնները :

«1920 Նոյեմ. 10ին պ. Լոյա ձորճ Խորհուրդին իմացուց թէ

Դաշնակից Պետութիւնները իրենց բոլոր ջանքերը ի դորձ կը դընեն զինուորականապէս օգնելու Հայաստանի Հանրապետութեան, անոր հայթայթելով պատերազմական իրեղէններ և վառելանիւթ: Գալով Հայաստանի տարագային, Մեծն Բրիտանիոյ վարչապետը զիտել կուտար՝ թէ նախագահ Ուիլսոն ինչքան ատեն որ իր որոշումը հաղորդած չէ անոր սահմաններու մասին, անօգուտ կը նշկատուի՝ դաշնագրի գործադրութիւնը ապահովելու շուրջ՝ վերըսկսիլ միջոցներու քննութեան:

Նոյեմբեր 15ին բացուեցաւ Ազգ. Դաշնակցութեան առաջին նստաշրջանը: Այս նստաշրջանը վճիռ պիտի տար քէմալականներու, պոլշեւիկներու և թաթարներու յարձակման ենթակայ Հայաստանի սահմաններու և անկախութեան ապահովութեան, այլ նաեւ Հայաստանը Ազգերու Դաշնակցութեան մէջ ընդունելու մասին:

Այս հարցերէն առաջինին Ազգ. Դաշնակցութիւնը յատկացուց իր 17 և 22 Նոյեմ. հրապարակային նիստերը: Լորտ Բոպերդ Մէսիլ յայտնելով, թէ «Ազգ. Դաշնակցութիւնը չի կարող լինել հանրային բարոյականութեան պաշտպան, եթէ ան իր ամէն կարելին ի դորձ չդնէ արգիլելու համար, որ այդ հին ժողովուրդը անգամ մըն ալ ստիպուած ըլլայ ճաշակելու նման տանջանքներ», առաջարկեց ժողովին ընդունիլ հետեւեալ բանաձեւը.

«Սորհողդը կը հրաւրէ քննել անյապաղ Հայաստանի վիճակը և ներկայացնել ժողովի վճիռն առաջարկութիւններ՝ ետ մղելու համար այն վտանգը, որ ներկայիս կը սպառնայ հայ ցեղի մշակութային կենտրոնը, և հաստատելու համար այդ երկրին մէջ ամուր և անական վիճակ մը»:

Իր կարգին Պելճիգայի ներկայացուցիչ ծերակուտական Լաֆրանթէնը առաջարկեց ստեղծել վեց հոգիէ բաղկացած յանձնաժողով մը և անոր յանձնել հայերու և թուրքերու միջև մղուող պայքարին վերջ տալու միջոցներու քննութիւնը:

Նոյեմ. 22ի նիստին մէջ, թէ և բոլոր ճառախօսները միաձայն կերպով խօսեցան Հայաստանի անմիջապէս օգնութիւն հասցնելու անհրաժեշտութեան մասին, բայց երբ կարգը եկաւ գործնական միջոցներու առաջարկութեան, ճառերէն կը լսուէր միայն յոռետեսութիւն: Եուկոսալաիոյ ներկայացուցիչ Սպալայկովիչը և Շուէտի ներկայացուցիչ Պրանտինկը կ'առաջարկէին ազդեցութիւն բաշխեցնել մեծ պետութիւններուն վրայ: Նանսէնը (Նորվեկիա) անհրաժեշտ կը նկատէր զինուորական ոյժ զրկել Հայաստանի օգնութեան և կ'առաջարկէր, որ Հիւս. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներն ալ մասնակցին այս ձեռնարկին, եթէ աշխարհին խնդրանք

սաղմուտի յանուան Ազգ. Դաշնակցութեան: Պալֆուրը (Անգլիա) մասնաճիւղ, որ Ազգ. Դաշնակցութեան կազմակերպութիւնը նախատեսած է այնպիսի դրութիւն, որ ստեղծուած է Հայաստանի վերաբերմամբ: Անհրաժեշտ է գտնել պետութիւն մը, որ համաձայնէր ստանձնել Հայաստանի հոգատարութիւնը: Տոյց տալով այդպիսի պետութիւն մը գտնելու դժուարութիւնները, անբաւարար, թէ Ժընեւի մէջ հաւաքուած բոլոր ազգերը պէտք է մասնակցին Հայաստանի փրկութեան ընդհանուր գործին: Վիվիանին (Ֆրանսա) զարգացնելով այն միտքը, թէ Ազգ. Դաշնակցութիւնը այս հարցին մէջ անգոր է, առաջարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

Եւամադուսարը փափաքելով գործակցել խորհուրդին հետ, հետարաւոր կարճ ժամանակի մը ընթացքին վերջ տալու հայկական սարսափելի ողբերգութեան, կը հրաւիրէ խորհուրդը հասկացողութեան զալու կառավարութիւններու հետ, որպէսզի պետութիւն մը ստանձնէ միջոցներ ձեռք առնել, վերջ տալու համար Հայաստանի և քմալականներու միջև թշնամութեանց:

Ժողովը միաձայնութեամբ ընդունեց այս բանաձեւը, ինչպէս նաեւ ծերակուտական Լաֆոնթէնի առաջարկը:

Ազգ. Դաշնակցութեան խորհուրդը 1920 Նոյեմ. 23ին ստիպողական կոչ ուղղեց Ա. Դեան անդամ բոլոր կառավարութիւններուն, նաեւ Ամերիկայի Մ. Նահանգներուն, համաձայն ընդունուած որոշումին: Բայց երեք պետութիւններ միայն պատրաստակամութիւն յայտնեցին ձեռնարկելու առաջարկուած պարտականութեան: Մ. Նահանգներու նախագահ Ուիլսոն պատասխանեց, թէ «պարտաւոր է իր անձակամ միջամտութիւնը ընծայելու իր նշանակելիք ներկայացուցիչի միջոցով» (Վ. Դեկտ. 1920): Նոյնպէս «պանիական և պրագլիկան կառավարութիւնները պատրաստակամութիւն յայտնեցին մասնակցելու, առաջինը՝ Պարսկական և Դիւանադիտական բոլոր քայլերուն» ի նպաստ Հայաստանի. երկրորդը՝ վերջ տալու «Հայաստանի ճգնաժամային կացութեան» (Նոյեմ. 30):

Մեծ պետութիւններէն որեւէ մէկը ընդառաջ չ'որոյց առաջարկութեան: Դեկտ. 17ին, Ռումանիոյ ներկայացուցիչ պ. Յուանէսքու իր կառավարութեան անունով ըրաւ հետեւեալ առաջարկութիւնը.

Ճիւղական և արագ օգնութիւն մը բերելու համար հայ ժողովուրդին, որ կը մեռնի, Ռումանիոյ Ժընեւ հաւաքուած Ազգերուն կ'առաջարկէ կազմութիւնը միջազգային արշաւախումբի մը, որ պիտի ստանձնէ կարգ ու կանոն և անդորրութիւն հաստատել Հայաստանի մէջ:

«Միջազգային այս զօրամասը, զորոսժ ուղղակի դաշնակից Մեծ Սպարակոյտի հրամանին տակ, կրնայ կազմել 40 հազար զինուորէ ոյժ մը, բոլոր երկիրներու ջակտաներէն բաղկացած, որ կը կազմէ գեղեցիկ Ազգերու Դաշնակցութիւնը, համեմատաբար իրենց բնակչութիւններուն:

«Ռումանիա կը յայտարարէ իր պատրաստակամութիւնը, այս վայրկեանէն սկսեալ միջամտելու իր զինուորներով, իր պիտոյքներով եւ իր դրամով:

Այս առաջարկութիւնը յանձնուեցաւ վեցի յանձնաժողովին, որուն զեկուցարեր ծերակուտական Լաֆօնթէնը յայտնեց, թէ թէև ինքը վստահ է, որ առաջարկութիւնը համակրանքով կ'ընդունուի բոլոր պետութիւններու կողմէն, բայց Հայաստան զօրամաս ուղարկելու դժուարութիւնները խիստ մեծ են եւ նախապէս պէտք է ապահովել բոլոր պետութիւններու գործակցութիւնը: Իբրեւ եղբակացութիւն, ան յայտնեց, թէ ինքը Ազգ. Դաշնակցութեան չի յանձնարարեր ընդունիլ այդ առաջարկութիւնը, որովհետեւ Ազգ. Դաշնակցութիւնը խաղաղութեան ազդակ է եւ անոր համար մեծ յաղթանակ ու պատիւ պիտի ըլլար փրկել Հայաստանը առանց արիւն թափելու: Վիլիսին աւելցուց, որ Ազգ. Դաշնակցութիւնը իրաւունք ալ չունի իր վրայ բանակի կազմութեան պարտականութիւն տանելու:

Դեկտ. 18ին ժողովը, ճիշդ Նոյեմ. 22ի նիստին պէս, ընդունեց հետեւեալ զուտ բարոյական բնոյթ կրող բանաձեւը.

«Համագումարը, յիշեցնելով իր 1920 Նոյեմ. 22ի որոշումը, կը շարունակէ գործակցիլ Սորհուրդին հետ որուն պարտականութիւն տրուած է հսկելու, իմացնելու՝ եթէ անհրաժեշտ է՝ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամներուն Հայաստանի ճակատագրի մասին, որուն ի նպաստ, Ազգ. Դաշնակցութեան խնդրանքով, արտայայտուած են, բացի համաշխարհային համակրանքէն, բարձր միջամտութիւնը նախագահ Սելիլսընի, Նոյնպէս Սպանիոյ եւ Պրաղի-լիոյ»:

..

Ազգերու Դաշնակցութեան առջև դրուած էր նաև երկրորդ խնդիր մը՝ Հայաստանի ընդունելութիւնը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ: Առաջին համագումարի Ե. բլք յանձնախումբը, 1920 Նոյեմ. 20ին առաջին անգամ հաւաքուելով, երեք ենթայանձնախումբներու մէջ աշխատանքներու բաժանում կատարեց: Դեկտ. 3ին յայտարարուեցաւ թէ «Հայաստանով ղրաղող ենթայանձնախումբը միաձայնութեամբ արտայայտուած էր ի նպաստ այս երկրին ընդունելութեան Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ»:

Թրքական ուժերուն Հայաստան մուտքը, միւս կողմէ Հայաստանի խորհրդայնացումը նոր կացութիւն մը ստեղծած էին : Լոնտոնի մէջ Յրանաայի, Մեծն Բնրիտանիոյ և Իտալիոյ նախարարները Ազգ. Դաշնակցութեան իրենց ներկայացուցիչներուն հեռագիրներ ղրկեցին՝ Հայաստանի ընդունելութեան աննպաստ :

«Յրանաայի, Իտալիոյ և Անգլիոյ երեք կառավարութիւններու ներկայացուցիչները, հաւաքուելով Լոնտոն, քննելէ վերջ Հայաստանի ընդունելութեան մասին ժեշտէի մէջ յարուցուած խնդիրը, միաձայնութեամբ եկան այն եզրակացութեան որ անկարելի է այժմ գոհացում տալ Հայաստանի դիմումին : Դեռ վաւերացուած չէ Անգլիոյ դաշնագիրը, որ կազմեց Հայաստանը անկախ պետութիւն : Նոյնպէս Հայաստանի սահմանները, ինչպէս որ ճշգրեցան նախագահ Ուիլսոնի կողմէ ի պատասխան այս մասին պետութիւններու կաւարած դիմումին, կը ներկայացնեն այնպիսի տարածութիւն մը, որ Ազգ. Դաշնակցութեան մասնակցող պետութիւնները, ներկայ պայմաններուն տակ, զժողարութեամբ պիտի կրնային ընդունիլ զայն երաշխաւորելու և յարգել տալու պատասխանատուութիւնը» :

Հրատարակութեան տրուած այս հեռագիրը ազդեց Խորհրդա-ժողովի միւս անդամներուն վրայ :

Դեկտ. 16ին, Խորհրդաժողովի 26րդ նիստին, տեղեկաբեր Տ. քթ. Նանսէն յայտարարեց. «Յանձնախումբը միաձայն էր իր փափաքին մէջ գրական պատասխան մը տալու Հայաստանի դիմումին, բայց մեծ դժուարոթիւններ արգելք կ'ըլլան այս ընդունելութեան : Հայաստանի վիճակը ներկայիս մասնաւորապէս ողբալի է : Իր հողերէն մեծ մաս մը գրաւուած է թշնամի բանակներէն, կառավարութիւնը բոլորովին հաստատուն չէ, իր սահմանները դեռ ճշգրտած չեն : Կարճ, պայմանները այնպէս են որ՝ հակառակ մեր փափաքին յանձնարարելու Հայաստանի մուտքը Ազգ. Դաշնակցութեան մէջ՝ չկրցանք այդ ընել» :

Քուէարկութեան մասնակցող 29 պետութիւններէն 21ը Հայաստանի ընդունելութեան դէմ, և միայն 8ը (Գնատա, Բելու, Փորթուկալ, Ռումանիա, Սալվատոր, Զուիցերիա, Ուրուկուայ, Վենեսուելա) ի նպաստ քուէարկեցին, 13ը վերապահ կամ բացակայ էին : Բայց նոյն ատեն, խորհրդաժողովը, փափաքելով իր համակրանքը յայտնել Հայաստանին և իր յոյսը զայն կարենալ իր մէջ ընդունելու կարճ ժամանակի մը ընթացքին, քուէարկեց հետեւեալ բաղձանքը, ներկայացուած Գնատայի պատուիրակ պ. Ռուէլի կողմէ.

«Խորհրդաժողովը կը յայտնէ իր ջերմագին յոյսը որ Մ. Նա-

հանգնեցնելու նախագահին ջանքերը, Սպանիոյ⁹ և Պրագիլիոյ կառավարութիւններու զօրաւոր անակցութեամբ, պիտի յաջողին տղաւտել հայ ժողովուրդը եւ ապահովել Հայաստանին կայուն կառավարութիւն մը, որ իր հեղինակութիւնը տարածէ ամբողջ տէրութեան վրայ եւ իր սահմաններուն մէջ որոնք կարողանան վերջնականօրէն ճշդութիւն խաղաղութեան դաշինքին համաձայն, որպէսզի Խորհրդամոլովը կարողանայ իր յառաջիկայ նստաշրջանին ընդունիլ Հայաստանը իբրեւ Ազգ. Դաշնակցութեան անդամ, այս ընդունելութեան ընծայած ամբողջական իրաւունքներովն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՄՈՍԿՈՒՍՅԻ ՄԻՋԵՒ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հիւսիսային Կովկասը խորհրդային իշխանութեան կողմէ դրաւ ունեւէն վերջ, Հայաստանի կառավարութիւնը ձեռնարկեց բանակցութիւններու մէջ մտնել Մոսկուայի կառավարութեան հետ: 1920 Ապրիլի վերջը, Երեւանի մէջ կազմուեցաւ պատուիրակութիւնը հետեւեալ կերպով. Նախագահ՝ Լ. Շանթ, անդամներ՝ Հ. Տէրաթեքեան եւ Լ. Զարափեան: Յանձնարարուեցաւ պատուիրակութեան անմիջապէս մեկնիլ Մոսկուա, խորհրդային իշխանութեան հետ յանուն Հայաստանի բանակցութիւններ վարելու եւ բարեկամական դաշինք կնքելու նպատակով: Պատուիրակութեան տրուեցան հետեւեալ հրահանգները. 1. Խորհրդային իշխանութիւնը պէտք է ճանչնայ Հայաստանի անկախութիւնը՝ ընդունելով Հայաստանի սահմաններուն մէջ Դարապաղն ու Գիւլիստանը. 2. Խորհր. Ռուսաստանը, գոնէ սկզբունքով, պէտք է ընդունի թրքոյի հողերու կցումը Հայաստանին. 3. Խորհրդ. Ռուսաստանը պիտի չմիջամտէ Հայաստանի ներքին գործերուն. համայնալարական գործունէութիւն պիտի չունենայ Հայաստանի մէջ. 4. Խորհրդ. Ռուսաստանը թոյլ պիտի տայ, որ Հիւս. Կովկասի եւ Ռուսաստանի մէջ գտնուող հայ դաշնակցականները վերադառնան Հայաստան, եւ շարք մը ուրիշ հարցեր:

Պատուիրակութիւնը մեկնեցաւ Մոսկուա, եւ այս առթիւ Մայիս 4-ին վարչապետ Հ. Օհանջանեան Զիչերինին ղրկեց հետեւեալ հեռագիրը.

«Բանուորական, զինուորական ու գիւղացիական պատգամաւ»

ւորներէի համառօտական երրորդ համադաւարի որոշման համա-
ձայն, որ յայտարարել է Հայաստանի ինքնորոշման ազատութիւ-
նը, և հիմնուելով ժողովրդական կոմիտայիներէի նախագահ Լենինի
1918 Յունիս. 13ի դեկրետի վրայ՝ անկախ, միացեալ, դեմոկրա-
տիկ Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնն առաջար-
կում է Ռուսաստանի ընկերավարական կառավարութեանը բանակ-
ցութիւններէ մէջ մանեկ նրա հետ երկու հանրապետութիւններէ
միջև պայմանագրային յարաբերութիւններ հաստատելու համար՝
Հայաստանի Հանրապետութեան անկախութեան ճանաչման և
ինքնիշխանութեան հիմունքներէ վրայ, իմ կառավարութեան լի-
ազօրութեամբ պատուիրակութիւնն արդէն ձեռք հանրապետութեան
սահմաններում է՝ յիշուած բանակցութիւնները ձեռք կառավարու-
թեան հետ վարելու համար: No. 2740»:

Մայիս 17ին Չիչերինը պատասխանեց. «Խորհրդային կառա-
վարութիւնը սրանով յայտնում է իր համաձայնութիւնը կնքելու
Հայաստանի կառավարութեան հետ պայմանագրի՝ երկու ժողո-
վուրդներէ միջև բարեկամական յարաբերութիւններ հաստատելու
նպատակով: Խորհրդ. կառավարութիւնը սպասում է ձեռք պատուիր-
ակներին, որոնք արդէն ճանապարհուել են դէպի Մոսկուա: Ձեռք
պատուիրակութեան Մոսկուայից նրեան հաղորդակցութեան մէջ
մանեկու տեխնիկական դժուարութիւնները վերացնելու նպատա-
կով արամադրեցինք մեր ուղիղ հեռադրաթիւը՝ Ռոստովի և Թիֆ-
լիսի վրայով: Խնդրում ենք այդ մասին նախօրօք համաձայնու-
թեան դալ վրաստանի կառավարութեան հետ: No. 150»:

Մոսկուա հասնելէ յետոյ, Հայաստանի պատուիրակութիւնը
անմիջապէս տեսակցութիւն ունեցաւ Չիչերինի հետ, և ակն-
ցան բանակցութիւնները: Մայիս 31-ին Շանթը կը տեղիկ հեռադրա-
թիւով հաղորդեց նրեան, թէ բանակցութիւնները կ'ընթանան
յաջող: Խորհրդային Ռուսաստանի կողմէ կը բանակցէր Կարախա-
նը: Խորհրդային կառավարութիւնը շարունակ կը կրկնէ, թէ ինք
բնաւ ցանկութիւն չունի Հայաստանի մէջ Խորհրդային կարգի
մտցնելու:

Բանակցութիւնները նպատաւոր փուլի մէջ էին: Խորհրդա-
յին պատուիրակութիւնը ընդունեց Հայաստանի բոլոր պայման-
ները, և Յունիս 10-ին արդէն Շանթը կը տեղեկացնէր նրեան, թէ
ռուս-հայկական դաշնագիրը կազմուած է և մէկ երկու օրէն կը ստա-
րագրուի: Խորհրդային Ռուսաստանը անվերապահ պատրաստակա-
մութիւն յայտնեց ճանչնալու Հայաստանի անկախութիւնը և չմի-
ջամեկու անոր ներքին գործերուն:

Բայց հետզհետէ արամադրութիւնները փոխուեցան: Բազու ա-

պատասխան՝ հայ պուլշեիկները՝ Միկոյանն, Նուրիջանեան, Կասեան, Մառեան և ուրիշներ աշխատանք կը տանէին խորհրդայնացիներու Հայաստանը. միւս կողմէն Մոսկուայի մէջ կ'ամրապնդուէր ռուսեթուրք բարեկամութիւնը:

Յուլիս 1-ին Շանթը կը հեռագրէր Երևան. «Էէնց առաջին տեսակցութիւնից պարզուեց, որ միակ զօնարութիւնը Ազրբէջանի սահմանն է, որովհետեւ Բագուից ամէն կերպ աշխատում են խանգարել զաշնագրի կնքումը: Խորհրդային կառավարութիւնը ընդունում է մեր պահանջների արդար լինելը և չի փոփաքում գոյացում տալ խորհրդային Ազրբէջանի և հայ պուլշեիկների բոլոր բաղձանքներին: Այնուամենայնիւ վերջինների յամառ պնդումի և սուտ տեղեկութեանց ազդեցութեան հետևանքով զաշնագրի կնքումը դանդաղում է, Խորհրդային Ազրբէջանի կառավարիչները ցանկանում են օգտուիլ ռուսական հեղինակութիւնից և ռուս զօրքերի ներկայութիւնից՝ իրագործելու համար մուսուլմանական ծրագիրը՝ զրահել Ղարապաղն ու Ջանգեղուքը և անվիճելի հայկական հողերը, այդպէսով ամրապնդելու համար իրենց դիրքը թուրք ազդարնակութեան մէջ: Ռուսաստանը ցանկանում է ստանձնել իրաւարարի դեր հայ-թուրքական վէճը լուծելու համար: Մոսկուայի կառավարութիւնը պատրաստակամութիւն է ցայտնում թիւրքահայաստանի խնդրում հանդէս դալ միջնորդի դերում Հայաստանի և Մուսթաֆա Բէմալի միջև»:

Բագուի հայ և ադրբէյճանցի պուլշեիկները Դոյն ատեն ազդեցութիւն գործ դրին՝ 11-րդ կարմիր բանակը շարժման մէջ դնելու և զրաւելու Գորիսը: Այդ պահուն սպանուեցան Վ. Խորէնին, Ա. Շիրինեանը, Սաքոն և բազմաթիւ ուրիշ տեղական գործիչներ: Կարմիր բանակը յառաջացաւ մինչև Ղափան և Նախիջևան: Լեռնային մասին մէջ մնաց Նժդէն իր մարտիկներով:

Յուլիս մէկին Զիչերինը հեռագրեց Հայաստանի կառավարութեան, որ կ'առաջարկէ բանակցութիւնները տեղափոխել Երևան, և այդ նպատակով Մոսկուայէն կը մեկնի ընկ. Լըկրանը: Վարչապետ Հ. Օհանջանեան պատասխանեց, որ ինքը դէմ չէ այդ առաջարկին, բայց բանակցութիւնները կրնան սկսիլ Շանթի պատուիրակութեան վերադարձէն վերջ:

Լըկրան թիֆլիս ժամանելով, բանակցութիւններ սկսան Հայաստանի ներկայացուցիչներուն հետ եւ Օդոսս. 10-ին հաշտութեան համաձայնագիր ստորագրուեցաւ Ա. Ջամալեանի, Ա. Բաբալեանի և Լըկրանի միջեւ, որով վերջ կը գտնէին պոտերադմական գործողութիւնները Խորհրդային Ռուսաստանի և Հայաստանի միջեւ: Հայաստանի զօրքերը զրաւելու էին Շանթախթ-

Յոդի-Ազնոսբերդ-Սոսլիմանիչի եւ ապա Բինկիէն Նիւսիս եւ Բա-
ղարայայէն արեւելք անցնող գիծը: Իսկ Ղազարի չրջանին մէջ այն
գիծը, որ կը բռնէին Յուլիս 30-ին, Խորհրդային Ռուսաստանի
զօրքերը պիտի գրաւէին Ղարապաղ, Զանգեզուր, Նախիջևան
չրջանները: Այս գրաւումով չէր նախորդուեր այդ գաւառների
վերջնական պատկանելիութիւնը. այդ հարցը պիտի որոշուէր
Խորհրդային Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ կնքուելիք բաշ-
խաղով: Մինչեւ այդ դաշնագրի կնքումը Շահմաթ-Ձաւֆա
երկաթուղին պիտի բանեցուէր Հայաստանի երկաթուղային վար-
չութեան կողմէ:

Սեպտ. 14-ին վերադարձաւ Շանթի պատուիրակութիւնը, եւ միայն 20-ով. 11-ին Երեւան եկաւ Լըկրանը՝ պատուիրակութեան բոլոր անդամներու հետ: Լեւոր պատուիրակութիւնը բաղկացած էր 47 ռազիէ, որոնց մէջ էին Սահակ Տէր Գաբրիէլեանը, Աշոտ Յովհաննէսեանը: Պատուիրակութիւնը ընդունուեցաւ մեծ պատիւով: Յաջորդ օր սկսան քանակցութիւնները Լըկրանի և Շանթի միջև:

Հովտ. 13 ին Լեհրանը ներկայացուց շարք մը պահանջներ, որոնցմէ գլխաւորներն էին. 1) Հրաժարիլ Սեւրի դաշնագրէն, 2) թոյլ տալ խորհրդային զօրքերուն՝ իրենց ռազմաթիրքով անցնիլ Հայաստանի երկաթուղիներով եւ խճուղիներով, միանալու համար Մոսկթա Բէմալի զօրքերուն՝ դաշնակիցներուն դէմ կռուելու նպատակով, 3) սահմանալէճը Հայաստանի եւ հարեաններու միջեւ լուծել խորհրդ. մեծաստանի միջնորդութեամբ:

Հայաստանի պատուիրակութիւնը վճարականապէս մերժեց ընդունելի առաջին կէտը, իսկ միւս բոլոր կէտերու վերաբերմամբ կայացաւ համաձայնութիւն եւ կազմուեցաւ դաշնագրի նախագիծը, որով 1) Խորհրդ. Ռուսաստանը կը ճանչնար Հայաստանի անկախութիւնը եւ ներքին անձեռնմխելիութիւնը. Հայաստանի մէջ պիտի մտնէր եւ Զանգեզուրը, իսկ Ղարապաղի եւ Նախիջևանի վիճակը պիտի որոշուէր իրաւարարութեամբ. 2) Խորհ. Ռուսաստանը խիստ պէտք է միջամտէր կասեցնելու համար պատերազմը Հայաստանի եւ Թուրքիայի միջեւ. 1914 թ. սահմանի վրայ պէտք է ստեղծուէր չէզոք դատի եւ հայ-թրքական սահմանալէճը լուծուէր Խորհր. Ռուսաստանի բարեկամական միջամտութեամբ 3) Հայաստանը կը համաձայնէր թոյլ տալ անցընելու իր ճանապարհներով ռուսական զորքերը. Հայաստանի վրայով դէպի Թուրքիա փոխադրուելիք զէնքի 30օրը պէտք է մնար Հայաստանի մէջ իրրեւ ինքնապաշտպանութեան միջոց. 4) Հայաստանը կ'ընդունէր Խոր. Ռուսաստանի միջնորդութիւնը իր եւ հարեւաններու հողային վէճերը լուծելու համար. 5) Խորհրդ. Ռուսաստանը պէտք է

վճարէր Հայաստանին երկու եւ կէս միլիոն ռուպլի, պէտք է բա-
նար նաւթային ճանապարհը, ասոր երկրագործական գործիքներ,
յանձնէր Մոսկուայի մէջ գտնուող Էջմիածնական գոյքերը, զիւ-
րիւթիւններ ասոր Ռուսաստանի քանի մը կեդրոններուն մէջ հա-
ւաքուած հայ գրեւորական եւ գեղարուեստական երկերը Հայաստան
փոխադրելու, արտօնէր եւ տնկեցէր հայ գաղթականներու վերա-
դարձին եւնի։

Համաձայնութիւնը երկուստեք կոչացաւ, եւ Լըկրոնը մեկնե-
ցաւ Պաքու՝ ստանալու համար Մոսկուայի վերջնական հաւանու-
թիւնը, որմէ վերջ պիտի վերադառնար Երեւան, ուր եւ պիտի
ստորագրուէր բարեկամութեան եւ խաղաղութեան գաղչնադիրը
Խորհրդ. Ռուսաստանի եւ Հայաստանի միջեւ։ Լըկրոնի մեկնու-
մէն յետոյ, Մոսկուա այլեւս չխօսեցաւ գաղչնադրի մասին, մինչեւ
Հայաստանի խորհրդայնացումը։

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱՎԱՂԸ ԵՒ Խ. ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Առաջին անգամ, Ազրպէյջանի անդրանիկ Յեղիմը, ստորագ-
րութեամբ իր նախագահ՝ Նարիմանովի, 1920-ին հանդիսաւորա-
պէս կը խոստանայ հայ ժողովուրդին՝ լեռնային Ղարապաղը կցի-
Հայաստանի։

Երկրորդ անգամ, Զանգեզուրի Ղալաջուղ գիւղը, 1921 Մայիս
12-ին, Խ. Հայաստանի պաշտօնական բանագնացները՝ Թրատչե-
կարինեան եւ ռուսական կալմի բանակի ներկայացուցիչ Վ. Մել-
նիկով գրաւորապէս հետեւեալը յայանեցին Լեռնահայաստանի
կառավարութեան ներկայացուցիչներուն (Գ. Տէր Մինասեան, բժ.
Մինաս Մինասեան եւ Լ. Միքայէլեան)։

«Զանգեզուրը եւ լեռնային Ղարապաղը, որպէս Հայաստանի ան-
քակտելի մասեր, պիտի մտնեն Որա մէջ»*)։

Իսկ աւելի ուշ, Խ. Հայաստանի պաշտօնական կառավարու-
թիւնը հետեւեալ երկու տկերով վերջնապէս կը նուիրագործէր
—անշուշտ գիտութեամբը Մոսկուայի— Զանգեզուրի եւ լեռնային
Ղարապաղի կցումը Հայաստանի։

Առաջին տկերն մէջ, հրատարակուած 1921 Յունիս 12-ին Ե-
րեւան, ըսուած է.

*) Ա. Արշակունի—Հայաստանի Խ. Խիւսնուքեան բնոյթը (մէկ փաստաթուղթ)
1926, Դանիբէ, էջ 25:

«Ազգրէջամի և Հայաստանի Մոցիալիստական Խորհրդային Համըապետութեանց կառավարութիւնների մէջ եղած համաձայնութեամբ հիման վրայ, յայտարարում է, որ լեռնային Ղարաբաղն այժմեանից կազմում է Հայաստանի Սոցիալիստական Խորհրդային Հանրապետութեան անբաժան մասը:

Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողովուրդների Խորհրդի
Նախագահ՝ Ա. Մեսսիկեան (Ալ. Մարտունի)
Քարտուղար՝ Մ. Ղարաբէկեան

Իսկ երկրորդ ակտի մէջ, հրատարակուած դարձեալ Երեւան, 1921 Յունիս 13-ին, և յանուն «Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողովրդական կոմիտաների խորհուրդի ուղղուած «Ջանդեղուրի իշխանութեան» (այդ թուականին տակուին անուում), ի միջի այլոց ասում է.

«Լեռնային Ղարաբաղը վերջին համաձայնութեամբ Հայաստանի Խորհրդային կառավարութեամբ կողմից յայտարարուած է Հայաստանի անբաժան մասը»:

Հ. Ս. Խ. Հ. Ժողովխորհրդի Նախագահ՝ Մեսսիկեան (Ալ. Մարտունի), Ժողովրդ. կոմիտ. Խորհրդի անդամներ՝ Պ. Մակնցեան, Ա. Բեզգաղեան, Ս. Սրապիոնեան (Լուկաշին), Ա. Կարինեան: Քարտուղար՝ Մ. Ղարաբէկեան:

ԴԵՍՊԱՆ ՃԻՐԱՐՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱԳԻՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ

(Մատուցուած Ամերիկ. Ծերակոյտի Արտ. Գործ.)

Եթեայամծմախումբիմ) (*)

Պատուարժան Ուրէն Ճ. Հարտինկ, Նախագահ Ծերակոյտի Արտաքին Յարաբերութիւններու Ենթայանձնախումբին:

Նախ հինգ գլխաւոր պատճառներ պիտի ներկայացնեմ, որոնք, իմ դատողութիւնով, հանդիսաւոր պարտականութիւն կը դնեն Ամերիկայի վրայ՝ այս միջոցին Հայաստանին օգնելու համար:

Ա. — Պերլինի մէջ դեսպանութեան ատեն ես գիտէի, որ Կայսերական Գերմանիան այնչափ զէշ զգացում ունի հայերու հանդէպ, որչափ թուրքերը, որովհետեւ թուրքիոյ և Ռուսիոյ հա-

(*) Այս յիշատակագիրը 1919ին մատուցուած է Ամերիկ. Ծերակոյտին, նախան ահորկովմ մերժումը Հայաստանի նոգատարութեան:

յերը ետ մղեցին թուրքեզերման առաջարկը, որով ինքնավարութիւն կը խոստանային հայերուն, պայմանաւ որ վերջինները միացեալ օժանդակութիւն ցոյց տային Գերմանիոյ և Թուրքիոյ ընդդէմ Դաշնակիցներուն. նաեւ անոր համար, որ առանց հայերու կողմէ միութիւն ցոյց արուած օժանդակութեան. թուրքերը պիտի նուաճէին սուսական կովկասը և միանային կովկասի և Անդրկասպեան ջրէ միլիոն կամ աւելի թուրքացիներուն: Թուրքերու այս յաջողութիւնը պիտի պարտաւորեցնէր Ռուսիան որ աւսարեզերման ճակատէն զօրաբաժիններ փոխադրէր կովկաս, այսպէսով պատեհութիւն պիտի տրուէր գերմանացիներուն որ իրենց ոյժերը Ֆրանսայի դէմ կեդրոնացնէին:

Հայերու հաւատարմութիւնը Դաշնակիցներու դատին՝ մէկ միլիոն կեանք արժեք իրենց:

Բ.— Ֆոն Լուտէնտորֆ իր գրքին մէջ կ'ըսէ թէ գլխաւոր աղբակը որ պատճառեց գերմանական արեւմուտքի բանակի խորտակումը, վառելանիւթի պակասն էր, որովհետեւ թուրքերը չըկրցան առնին դրաւել Պաքուն: Պէտք է յիշել որ Ռուսիոյ կովկասեան բանակը 1917 Դեկտ. 1-ին և հետագայ, որ թուրքերն ու թաթարները կը կռուէին հայերուն դէմ, որոնք միայն մնացին հաւատարիմ դաշնակից և ընկերակից պետութիւններուն, և որ թուրքերը չկրցան Պաքու հասնիլ մինչև 1918 Մեպտեմբեր, այսինքն Ռուսիոյ կազմալուծումէն ութ ամիս յետոյ: Ամերիկացիները պէտք է կանգ առնեն վայրկեան մը և խորհին թէ ինչ կ'ըլլար պատեհազմին ելքը կամ տեւողութիւնը արեւմուտքի մէջ, եթէ թուրքերը ութ ամիս աւելի առաջ հասնէին Պաքու. և անոնք աւելի կանուխ պիտի հասնէին, եթէ հայերը չգիւտադրէին անոնց:

Գ.— Զօրավար Ալէնպին ըսած է, որ 1918 Մեպտեմբերին, Պաղեստինի ճակատին վրայ, թուրքերուն վրայ իր տարած յաղթանակին մէջ, հայ կամաւոր զօւնդերն էին որ առաջնորդող դեր կատարեցին: Զօր. Ֆոն Սանտերս Սիւրիոյ թրքական ճակատի խորտակումը կը վերագրէ այն իրողութեան, որ թուրքերը՝ հակառակ իր հրամանին և խրատին, երկու զօրաբաժին զրկած էին կովկաս, ուր անոնք կռուեցան հայերուն դէմ:

Դ.— Սմերիկայի, ինչպէս նաեւ Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի ականերեւ պարտականութիւնն է օգնել ուժասպառ հայ ժողովուրդին, որ ինքզինքը պաշտպանէ, որովհետեւ հայերը օգնեցին մեզին, որ պատերազմը շահինք:

Ե.— Ամերիկան իբրեւ մասնաւոր մէկ անդամը ընկերակցուած թեան մը, կազմուած դաշնակից և աջակից պետութիւններէ,

անխուսափելի պարտականութիւնը ունի իր բաժինը բերելու՝ լը-
րացնելու համար այն նպատակը, որուն համար վերեւ յիշուած
ընկերակցութիւնը կազմուեցաւ: Հայաստանի ազատագրութիւնը
գլխաւոր նպատակներէն մէկն է այդ ընկերակցութեան:

Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի բարեկամներուն համար դառն
յուստիաբութեան աղբիւր մըն է այն իրողութիւնը, թէ անոնք՝
որ զերման միլիթարիսթներէն յարձակում կրեցին, թերացան
դորձադրելու իրենց բացորոշ և կրկնակի յայտարարութիւններն ու
խոստումները, թէ Հայաստանի ազատագրութիւնը իրենց առաջին
գործերէն մէկը պիտի ըլլայ. մինչդեռ այժմ ջանքեր կ'ըլլան Հա-
յաստանը բաժնելու իբրեւ պատերազմական աւար: Մենք չմտանք
այս պատերազմին մէջ հնարաւորութիւն տալու մեր դաշնակից
կամ աջակից պետութիւններէն որեւէ մէկուն որ ինքզինքը չա-
հախաբորէն մեծցնէ ի գին հպատակ ազգի մը որ մեր դատին ճշը-
մարիտ և հաւատարիմ մնաց մինչեւ վերջը: Ամերիկայի բացորոշ
պարտականութիւնն է ըսել Մեծն Բրիտանիոյ և Ֆրանսայի, մեր
ապագայ բարեկամական յարաբերութիւններու սիրոյն, թէ Ամե-
րիկա երբեք մասնակից պիտի չըլլայ անոնց կողմէ Հայաստանի
հողամասերուն յափշտակման որեւէ ակախ: Ես կը խորհիմ թէ Ա-
մերիկայի պարտականութիւնը Հայաստանի հանդէպ ոչ թէ անոր
հանդէպ ունեցած իր պատասխանատուութեան բաժինէն խուսա-
փիլ կամ որով ռուսերու վրայ նետել է, այլ հակել որ Հայաստա-
նին տրուին և ապահովուին անոր արդար իրաւունքները: Մենք
չենք կրնար նկատի ունենալ Համաձայնական պետութիւններու կար-
ծեցեալ իրաւունքները Հայաստանի մէջ, իրաւունքներ՝ որ ձեռք
ձողուած են հին սխտեմի համաձայն, որովհետեւ մեր պատերազմին
մէջ մտնելով միջազգային նոր յարաբերութիւն մը ստեղծուած
է, և եթէ մենք որեւէ չափով կամ որեւէ ձեւի տակ պիտի երաշ-
խաւորենք աշխարհի խաղաղութիւնը, այն ատեն պէտք է պըն-
դենք թէ Հայաստանի իրաւունքներուն նախապատուութիւն
պէտք է տալ, քան դադանի դաշնագրութիւններու պայմաններուն,
որոնցմով մեծ պետութիւններէն ոմանք կ'ուզեն Հայաստանը կո-
ղոպել: Հետեւողականութիւնը պիտի չըլլայ յաղթական պետու-
թիւններուն համար ընել այն ինչ, որ Գերմանիա փորձեց ընել և
այդ պատճառով դատապարտուեցաւ:

Յարգօնք կը խնդրեմ ձեր Ենթայանձնախումբէն, որ Միացեալ
Նահանգներուն յանձնարարէ առնելու հետեւեալ քայլերը:

Ա.— Որ Միացեալ Նահանգներու Մերակոյտը որոշում մը անցը-
նէ, հրահանգելով նախագահը որ ճանչնայ Հայկական Հանրապետու-
թիւնը իբրեւ իրաւական հաւաքարարութիւնը Հայաստանի:

Բ.— Որ Ամերիկան անմիջապէս ուտեստ դրկէ Հայաստանի քաղաքացի բնակչութեան համար. ինչպէս նաեւ ուտեստ, ազմանիւթ և այլ պիտոյքներ Հայաստանի մէջ հայերէ բազկացած 30 հազարնոց բանակի մը համար:

Գ.— Որ Միացեալ Նահանգներու կառավարութիւնը արտօնութիւն տայ այս երկրին մէջ բնակող հայերուն, որ կամուտորներ հաւաքեն (որոնց թիւը կրնայ 10 հազար ըլլալ), նաեւ հետքաւորութիւն տայ Հայաստանի կառավարութեան՝ Պալսոյ և Պուլկարիոյ շրջաններէն կամաւոր ստանալու (ուր կ'ըսուի թէ 10 հազարի չափ պատրաստ մարդ կայ) և որ Ամերիկան օգնէ, որպէսզի այս կամաւորական ոյժերը կազմակերպուին և փոխադրուին Հայաստան:

Դ.— Որ Միացեալ Նահանգներու Ծերակոյնը որոշում մը տնցընէ ի նպաստ Հայաստանի անկախութեան, բազկացած Ռուսահայաստանի և Թրքահայաստանի եօթը նահանգներէն և Կիլիկիայէն, և ի նպաստ հայերուն՝ թուրքերէն համապատասխան տուգանք առնելու:

ՃԷՅՄՍ ՈՒ. ՃԷՐՍԸՏ

(Պերլինի նախկին ամերիկ. դեսպան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՃԱՆԱԶՄԱՆ ԱՌԹԻԻ

ԱՆԳԼԻՈՅ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑՁԻՆ ՃԱՌԸ ԵՐԵՒԱՆԻ ՄԷՋ

Հայաստանի անկախութեան ճանաչման առթիւ կառավարութիւնը 1920 Յունուար 26ին երեկոյեան ճաշկերոյթ մը տուաւ Երեւանի քաղաքային ինքնավարութեան գահիիճին մէջ: Ներկայ էին պարլամենտի նախագահութիւնն ու անդամները, բոլոր նախարարները, Անգլիոյ, Ամերիկայի, Կամաւորական Բանակի, Պարսկաստանի, Վրաստանի և Ազրբէճանի ներկայացուցիչները, քաղաքագլուխն ու վարչութեան անդամները և բազմաթիւ հիւրեր:

Առաջին անգամ խօսեցաւ պարլամենտի փոխ-նախագահ Ա. Սահակեան, ապա խօսեցան նախարարապետ Ա. Պատիսեան, պարլամենտի փոխ-նախագահ Լ. Շանթ և մեծ պետութիւններու ներկայացուցիչները:

Անգլիոյ ներկայացուցիչ Պ. Կրէյտի, ողջունելով Հայաստանի անկախութիւնը, ըսաւ.

«Հարիւր տարիներ ձեր ազգը պայքարած է, և այսօր ձեր պայքարը յաղթանակով է պսակուեր: Այժմ դուք մեծ ազգերու ընտանիքին մէջ կը մտնէք: Պէտք կ'ա՞յ արդեօք ըսելու, որ ձեր պատմութիւնը աւելի հին է, քան եւրոպական ժողովուրդներէն շատերունը, և որ ձեր նախնեաց պատմութիւնով դուք կարող էք հպարտ լինել: Այս քաղաքի մէջ, ուր մենք կը տօնենք, ապրեր է նոյր: Ձեր քաղաքը աշխարհիս ամենագեղեցիկ սարերէն մէկին՝ Արարատի ստուերին մէջ է: Երկար տարիներ մենք նայեր ենք Մայր Հայաստանի պատկերին, որ կ'ողբար իր աւերակ ու քանդուած քաղաքներուն վրայ: Թոյլ տուէք որ այսօր այդ պատկերի փեղ դուրս նոր պատկեր մը, նորաշէն Հայաստանի, որ կառուցուած կը լինի եղբայրութեան, խաղաղութեան և ազատութեան վրայ: Ազատութիւն Հայաստանի դաւաճներուն, որոնք կ'ապրին Հայաստանի մէջ, առանց ցեղի և դաւանանքի խտրութեան: Այո՛, Թոյլ տուէք մեզ շինել նոր իսկական տուն մը: Իմ վերջին խօսքովս ես կը ցանկանայի շնորհաւորել Ամենայն Հայոց Գէորգ Կաթողիկոսի Վեհափառութիւնը, որ գլուխն է ամենահին և ամենասուրբ քրիստոնէական եկեղեցուն:

«Շատերը Անգլիոյ, Սկոտլանդի, Իրլանդայի և մեր մեծ գաղութներու մէջ այսօր կ'ուրախանան ձեզ հետ, և այնպիսի անձնաւորութիւններ, որպիսիք են Լորտ Պրայս, Կլատըսթոն, Անիւրին Վիլեամս և վերապատուելի Հարոլդ Բիկըսդէն, որոնք աշխատեր են ձեզ համար եւ գրեր են ձեր պատմութիւնը ոսկի գրերով, կ'ուրախանան ձեզ հետ միասին:

«Այս վայրկեանին ցոյց տուէք ձեր անվնաս ճիգերով՝ ձեր ժողովուրդի շահերու համար և ձեր եղբայրական գործակցութեամբ Վրաստանի և Ատրէճանի հետ, որոնք արդէն 14 օրէ ճանաչուեր են, որ ցանկութիւն ունիք արդարութեամբ և անաչառութեամբ կառավարելու և սրտանց գործակցելու Վրաստանի և Ատրէճանի հետ: Ձեր նշանաբանը թող ըլլայ՝ միացած ապրիլ: Կեցցէ՛ Հայաստանը, կեցցէ՛ իր ժողովուրդը, կեցցէ՛ն բանակը և կառավարութիւնը»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԴԻԻԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՆԵՐԿԱՅԱՑՈՒՑԻՉՆԵՐ ԱՐՏԱՍԱՀՄԱՆԻ ՄԷՁ

Փարիզ.— Հ. Հ. Պատուիրակութիւն, նախագահ՝ Ա. Ահարոնեան, փոխ-նախագահ՝ Ա. Խատիսեան, ընդհ. քարտուղար՝ Ա. Հաւնըմեան, քարտ. Յ. Քոչարեան: Փարիզի հիւպատոս՝ Մ. Ղազարեան, Մարսէլի հիւպատոս՝ Թիւրապեան:

Վաշիմկթըմ.— Գ. Փասարմաճեան, խորհրդական՝ Վ. Գաբաշեան:

Լոնտոն.— Զօրավար Բագրատունի, խորհրդ.՝ Բաֆֆի, Ժ. Միսաքեան:

Հռոմ.— Մ. Վարանդեան, քարտուղար՝ Ա. Սարեան:

Թոքիօ.— Տիկ. Տիանա Աբգար:

Պեքլիմ.— Ծ. Գրինֆիլդ, խորհրդ. Լ. Նազարեանց (Պերլինի դեսպանութեան մաս կը կազմէին Աւստրիա, Լեհաստան, Հունգարիա և Չեխոսլովաքիա):

Հարաւ Ռուսաստան.— Յ. Սաղաթէլեան:

Սիպերիա.— Գոլշակի կառավարութեան մօտ՝ Գրիգոր Զամոյեան:

Թեհրան.— Իշխան Յ. Արղուսեան:

Թիֆլիս.— Ա. Զամալեան, Լ. Եւանգուլեան, Տ. Բէգլադեան:

Պաքու.— Տ. Բէգլադեան, Մ. Յարութիւնեան:

Կ. Պոլիս.— Ֆ. Թահթաճեան, հիւպատոս՝ Մ. Էպլիղտեան:

Աթէնք.— Տ. Զայեան, հիւպատոս՝ Յ. Գլըճեան:

Պուքրէշ.— Հիւպատոս Խնդիրեան:

Գաֆիրէ.— Խ. Զօհրապ:

ԹՈՒՐԻՒՆՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ՈՒՒՏԸ

1919ի սկիզբները Տաճատ ֆերիտ փաշայի դաշինքին կողմէ Աւստրոլու ղրկուած էր Մուսթաֆա Բէմալ փաշան, իբրեւ ընդհ. քննիչ Գ.Րդ զօրաբանակի: Քանի մը ամիսներ վերջ, թուրք ազգայնական շարժման պետի հանգամանքով, ան հրապարակ եկաւ ու նախագահեց 1919 Յուլիս 23ին էրզրումի քոնկրէին: Օգոստ. 7ին, քոնկրէն հետեւեալ յայտարարութիւնը հրատարակեց.

80Դ. 1.— Տրապիզոնի վիլայէթը, Ճանիկի սանճաքը, նոյնպէս էրզրումի, Սվազի, Տիւրպէքիւրի, Մամուրէթ իւլ-Ազիզի, Վաւ-

նի, Պիթիխի վիլայէթները և այս տարածութեան վրայ դառնաւ ըստ դաւաճաները, իրենց ամբողջութեան մէջ, կը կազմեն պլոք մը, զոր ոչ մէկ համոզիչ կամ երեւակայական պատրուակ չի կրնար անջատել օսմ. կայսրութենէն կամ անգամահատել զայն:

ՅՕԴ. 3.— Հողային ամէն գրաւում, նոյնպէս ամէն միջամբ-տութիւն, պիտի նկատուին փորձեր, որոնք նպատակ ունին հաս-տատելու յունական կամ հայկական կազմակերպութիւն մը, որով ընդունուած է պաշտպանութեան և զիմադրութեան սկզբունքը: Պիտի չթոյլատրուի որ քրիստոնեայ տարրերը ձեռք բերեն ա-ռանձնաշնորհումներ, որոնք բնոյթն ունենան հարուածելու քա-ղաքական վեհապետութիւնը և ընկերային հաւասարակշռութիւնը:

ՅՕԴ. 5.— Ամբողջովին կը յարգենք օսմ. կայսրութեան օ-րէնքներով տրուած իրաւունքները ոչ մահմէտականներուն, որոնց հետ երկար տարիներ ապրած ենք նոյն հայրենիքին մէջ:

ՅՕԴ. 6.— Քոնկրէն միաձայնութեամբ կողգայ հաստատելու հիմնական սկզբունքը մեր կրօնքին, մեր ազգային աւանդու-թիւններուն և մեր օրէնքներուն ոգիին վերաբերմամբ ոչ մահմէ-տական անձներու պատկանող դոյքին, պատուին ու գոյութեան պահպանումին:

ՅՕԴ. 7.— Կը պահանջենք որ որոշում մը տրուի մեզի հան-դէպ որ պատշաճ ըլլայ իրաւունքին և արդարութեան, որ յարգէ մեր պատմական, ցեղային և կրօնական իրաւունքները և արդիւի իրականացումը ամէն փորձի որ հակառակ նպատակ ունի: Թող լքուի մտածումը՝ անգամահատելու մեր այն շրջանները, որոնք մեր սահմաններուն մէջ կը գտնուէին զինադադարի կնքումի թը-ւականին, այսինքն՝ 1918 Հոկտ. 30ին, և որոնք բնակուած են մահմէտական մեծամասնութեամբ մը և որոնց մէջ անտեսական և ճարտարուեստական գերակշռութիւնը կը պատկանի մահմէտական-ներուն:

* * Երկրորդ քոնկրէ մը գումարուեցաւ Սըվադ, Մուսթաֆա Քէմալի կողմէ, 1918 Օգոստոսի վերջը: Սեպտ. 1ին հետեւեալ հե-ռագիրը գրկուեցաւ Սուլթանին.

Հեռագրի 3րդ յօդ.— «Անկարելի է որ մեր վիլայէթներէ բը-թամատ մը հող յատկացուի Հայաստանի և կամ ուրիշ պետու-թեան մը: Երդումով յանձն առած ենք և խստօրէն վճռած ենք երբեք զէնքերը վար չդնել, որքան ատեն որ պիտի չարունակուի օտար գրաւումը կամ վարչութիւնը շրջանի մը— ըլլայ ամենէն յե-տամնաց հողամասը մեր նախնիքներուն— որ կը գտնուի Մուսուլի հիւս. մասէն մինչև Ալեքսանտրէթի ծոցը երկարող գիծին հարաւը:

Հեռագրի 4րդ յօդ.— Եթէ եւրոպական պետութիւնները իս-

կապէս ունին իրենց քարոզած մարդասիրական զգացումները և եթէ կը մերժեն թոյլատրել անարդար ու անօգուտ արիւնահեղու-
թիւն մը, պարտաւոր են ապահովութիւն տալ՝ թէ սկզբունքով
կ'ընդունին վերեւ մեր պարզած պահանջները, և իրականապէս
հաստատելու համար այս ապահովութիւնը՝ պէտք է անմիջապէս
հեռացնեն իրենց զօրամասերը մեզի պատկանող հողերէն, ինչպէս
Ատանայէն, Իզմիրէն և ընդ որում:

* Ի վերջոյ, 1920 Յունու. 28ին, քուէարկուեցաւ «Ազգային
Ուխտը» Կ. Պոլսոյ խորհրդարանին կողմէ, որ նոյն ատեն վերջ
տուաւ իր նիստերուն:

Ազգային Ուխտի բովանդակութիւնը հետեւեալն է (1).

«Օսմանեան Խորհրդարանի անդամները կը հաստատեն թէ
կայսրութեան անկախութիւնը՝ և ազգին ապագան կրնան ապա-
հովութիւլ, նկատի առնելով հետագայ սկզբունքները, որոնք կը պա-
րունակեն ընդունելի զոհողութիւններու առաւելագոյնը, որպէս-
զի ձեռք բերուի արդար և տեւական խաղաղութիւն, և թէ այս
սկզբունքներէն դուրս անկարելի է պահպանել օսմանեան համայն-
քին վեհապետութիւնը և գոյութիւնը:

1.— Տեղական բնակչութեանց ազատ քուէարկութիւնով պի-
տի որոշուի ճակատագիրը Օսմանեան կայսրութեան այն հողամա-
սերուն, որոնք միայն արաբ մեծամասնութեամբ բնակուած են և
որոնք 1918 Հոկտ. 30ին Ղինադադարի կնքումին թշնամի բա-
նակներու զրաւման տակ կը զտնուէին: Այն հողամասերը որոնք
ղինադադարով որոշուած սահմանագծէն ներս կամ դուրս կը գտնու-
նուին, որոնք բնակուած են մեծամասնութեամբ օսմանցի մասմէ-
տականներով, միացած կրօնքով, ցեղով և ազգային ձգտումներ-
բով, տեղորոշուած փոխադարձ վերաբերումով և զոհարելութեան
զգացումներով, յարգալից դէպի իրենց ազգային ու ընկերային
նպատակները և տեղական պայմանները՝ կը կազմեն ամբողջու-
թիւն մը, որ չի կրնար ենթարկուիլ որեւէ անդամահատութեան,
ո՛չ փաստական և ոչ իրաւական:

2.— Ինչ կը վերաբերի երեք ստանջաքներուն (Կարս, Արտա-
հան և Պաթում) որոնց բնակչութիւնը իր ազատագրման պահուն

(1) Թուրքիոյ «Ազգ. Ուխտը» քարտանքով և Ա. Արեղեանի Wirtschafspolitische
Rundschau der Preussischen Jahrbucher, 1922 Գեղս. Ի քիւէն, և լոյս. քննարկած
է «Հայրենիք» Ամսագրի 1923 թիւ 11ի մէջ: Մեզի նկատմամբ Ա. Մանեսլըսամի
«La Société des Nations et les Puissances devant le problème Arménien»
(էջ 126), որ ամբողջական է, միեւնոյն առաջինին մէջ որոշ պարբերութիւններ կը պակ-
սին. անոնք բերութիւնը ազբիւրէն յառաջ կուգայ և ոչ թէ քարտանքիչէն:

հանրաքուէով արտայայտուած է ի նպաստ մայր հայրենիքին հետ միութեան, համաձայն ենք որ ի հարկին կատարուի նոր ազատ հանրաքուէ մը:

3.— Արեւմտեան Թրակիոյ իրաւական վիճակին որոշումը ես, որ Թուրք հաշտութեան հետ կապուած խնդիր մըն է դարձած, նմանապէս բնակչութեան ազատ ձայնատուութեան համաձայն պէտք է կարգադրուի:

4.— Մահմէտականներու խալիֆայութեան արժանիստ, սուլթանի և օսմանեան կառավարութեան մայրաքաղաք Կ. Պոլսոյ ապահովութիւնը, ինչպէս նաեւ ապահովութիւնը Մարմարա ծովին պէտք է պաշտպանուին ամէն վտանգի դէմ: Այն պարագային միայն, երբ այս հիմնական սկզբունքը պահպանուի, կարելի պիտի ըլլայ մեր և միւս շահագրգռուող պետութիւններու հետ համաձայնաբար որոշում մը տալ, Սեւ ծովի և Միջերկրականի նեղուցներուն բացումին համաշխարհային առեւտուրին և հաղորդակցութեանց առջնէ:

5.— Մեր կողմէ պիտի ձանջցուին և ապահովուին փոքրամասնութեանց իրաւունքները այնպէս, ինչպէս որ յիշատակուած են Դաշնակից պետութեանց՝ իրենց թշնամիներուն և կարգ մը դործակիցներուն հետ կնքած դաշնագրերներուն մէջ, պայմանով որ մահմէտական փոքրամասնութիւնները միեւնոյն իրաւունքները վայելեն հարեւան պետութեանց մէջ:

6.— Մեր կեանքին և գոյութեան հիմնական պայմանն են՝ անկախութիւնը և կատարեալ ազատութիւնը, որպէսզի հնարաւոր դառնայ մեր ազգային և տնտեսական բարգաւաճումը, նոյնպէս դործերու ղեկավարութիւնը կանոնաւոր և արդիական վարչութեամբ մը և ապահովելու մեր յառաջդիմութիւնը ուրիշ երկրներու օրինակով: Այս հիման վրայ մենք դէմ ենք որեւէ սահմանափակումի որ խոչընդոտ կը հանդիսանայ մեր քաղաքական, դատական ու ելեւմտական զարգացման:

Մեր պարտքերու կանոնաւորման պայմանները, որոնք պիտի հաստատուին, ներհակ պէտք չեն ըլլալ այս սկզբունքներուն:

1920 (1336) Թուոսուար 28

ՀԱՅ-ԹՐԲԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՈՅԺԸ

Հայաստանի կառավարութեան կողմէ, 1920 Նոյեմբեր 18-ին, Ա. Խատիսեանը ղրկուեցաւ դաշնակից ներկայացուցիչներուն մօտ օգնութիւն խնդրելու և իր հետ տարաւ զինուորական նախա-
րարի կազմած հետեւեալ տեղեկագիրը.

«Հայաստանը ունի չորս ճակատ, բոլորն էլ պատերազմական զինակում՝ Կարս-Ալեքսանդրապոլի, Սուրմալուի, Նախիջևանի և Դիլիջան-Ղաղախի:

Ինչպէս են բաժանուած դրանց մէջ Հայաստանի զինուորա-
կան ուժերը, Կարս-Ալեքսանդրապոլի ճակատում կանգնած են հե-
տեւեալ զօրամասերը. խօսքը վերաբերում է կանոնաւոր զօրքե-
րին և, յատկապէս, հետիոտն զօրքերին: Այդտեղ են՝ առաջին
գունդը (Մազմանեան)—1500 սուլին, 4րդ գունդը (Միրիմանեան)
— 2000 սուլին, 5-րդ գունդը (Շաղուբաղեան)—700 սուլին, 6-րդ
գնդի մի բատալիոն—700 սուլին, 7րդ գնդի մի բատալիոն (Իշ-
խանեան-Գնդունի)—800 սուլին և 8-րդ գունդը (Տիգր. Բաղդա-
սարեան)—1500 սուլին, ընդամէնը՝ 7,200 սուլին: Բացի դրանից
կան նաև Սմբատի խմբերը:

Սուրմալուի ճակատում (Դրօի մօտ)՝ կան 9րդ գունդը— 2000
սուլին, 8րդ գունդը (1 բատալիոն) 1000 սուլին և 7-րդ գունդը
(1 բատալիոն) 700 սուլին, Ղարաբաղի առանձին զօրամասը (Կու-
նո) 800 սուլին, ընդամէնը՝ 4500 սուլին և փոքրիկ եղիդական զօ-
րամաս:

Նախիջևանի ուղղութեամբ կանգնած են՝ 3-րդ գունդը—
2000 սուլին, 2-րդ գունդը (երկու բատալիոն)—1000 սուլին, ըն-
դամէնը՝ 3000 սուլին:

Դիլիջան-Ղաղախի ճակատում գտնուում է 6-րդ գունդը (Մա-
նիկի)—2000 սուլին:

Այս Թւրքի մէջ չեն մտնում հեծելազօրքը, հրետանին և յա-
տուկ նպատակ ունեցող մասերը, ինչպէս սապեորները և հեռագ-
րական ջոկատները:

Այսպիսով, բոլոր չորս ուղղութիւնների վրայ մենք ունենք
ընդամէնը 16,700 սուլին, բացի դրանից, Զանգեզուրում գտնուում
է 800 սուլին, ուրեմն, վերոյիշեալի հետ՝ 17,500 սուլին:

Երեւանում պահեստում մնում է 10րդ գունդը (Հալապեանի)
— 1500 սուլին, ընդամէնը, ուրեմն, 19,000 սուլին:

Ընդունելով և միւս տեսակի զէնքերը՝ 6000 հոգի, ուրեմն

Պործող բանակում կանոնաւոր մարտական ուժեր կան 25,000 հոգի:

Աւելացնելով դրանց վրայ նաև թիկունքում ծառայողներին, բեռնակիրներին, կառապաններին, սպայակոյտը, առողջապահական սպասաւորներին—ընդհանուր թուի 30 տոկոսը, կը ստանանք բանակի ամբողջ կազմը 34,000 հոգի, խմբերի հետ միասին—մօտ 40,000 հոգի:

Կանոնաւոր թիւը քական ուժեր կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղութեան վրայ պէտք է ընդունիլ 4 դիվիզիա, իւրաքանչիւրի մէջ 3000 հոգի, ընդամէնը 12000: Սուրմալուի ուղղութեան վրայ՝ 1 թիւը քական դիվիզիա—3000 հոգի, որը սպառնում է Երեւանին: Նախիջևանի ուղղութեամբ՝ բոլշեկեան ուժեր մօտ 2000 հոգի: Եւ Ղազախ-Իրիջանի ուղղութեամբ՝ ազրբէջանցիք և բոլշեկիները: Այդ կանոնաւոր զօրքերի թիւը պէտք է, ընդհանուր առմամբ, հաշուել 20,000 սուին:

Եթէ դրանց աւելացնենք ոչ-կանոնաւոր ժողովրդական ուժերը, քրդերին և թշնամի ղինուած ազգաբնակութիւնը, այդ դէպքում թշնամու ուժերի թիւը պէտք է որոշել բոլոր չորս ուղղութիւնների վրայ ոչ պակաս 30,000 հոգուց: Ահա մրցակից կողմերի անկողմնակալ թուահամարը:

Սրա հետ միաժամանակ պէտք է ի նկատի ունենալ Հայաստանի միկուսացած դրութիւնը, նաւթից, նաւահանգստից զուրկ լինելը, արտաքին աշխարհից կտրուած լինելը (որովհետեւ ամբողջ հազարդակիցութիւնը Վրաստանի և Եւրոպայի հետ կախուած է մաղից—երկաթուղային գծից, որը չուտով կտրւեց): Թնդանօթի ռումբերի պաշարը վերջանում է: Յրտերը աւելի սաստկանում են: Հայաստանը չգթայւում է երկաթէ օդակով: Գրաւուած և վտանգի ենթարկուած շրջաններից ազգաբնակութիւնը հաւաքւում է Հայաստանի սրտի մէջը:

ԹՐԳԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻ ՈՅԺԸ (*)

Իսկ ի՞նչ ոյժ ունէին թիւրքերը, Հայաստանի դէմ պատերազմը սկսելիս: Համաձայն Հայաստանի սպարապետի սպայակոյտի հետախուզական բաժնի Յուլիս 6 տեղեկութեան՝ թուրքական բանակը Հայաստանի սահմանի վրայ հետեւեալ կերպով էր դասաւորուած. 15-րդ կորպուս՝ հրամանատար Քեաղիմ կարաբեքիբ փաշա: Էրզրումում գտնուած էր 17րդ գունդը և 9րդ դիւի-

(*) Ս. Վրացեան, «Հ. Համրապետիւն», էջ 427:

գլխայի ապայակոյալ—հրամանատար՝ Ռուշդի բէյ. Հասան Ղալա-
յուսէ գտնուեալ էր 28-րդ գնդի կենտրոնը և չորս լեւնային թըն-
դանօթ. Թորթուսուսէ՝ 28րդ գնդի երկու գումարտակ, Բարդու-
սուսէ՝ 28րդ գնդի մէկ գումարտակ և 29րդ գնդի մասեր. Խորո-
սանուսէ՝ 12րդ գլխիգլխայի ապայակոյալ—հրամանատար Խալիբ
բէյ. Զիւնուսէ՝ 34րդ գունդը. Քեփրիքէսուսէ՝ 35 րդ գունդը.
Ալաշկերտուսէ՝ 36րդ գունդը: Օլթիի ուղղութեամբ շարժուեալ էր
Խալիբ բէյի երրորդ գլխիգլխան—7, 8 և 11րդ գնդերը: Տրապի-
զոնի և Էրզրումի միջև ակառուած էին 31րդ գլխիգլխայի մասե-
րը: 11րդ գլխիգլխայի կենտրոնը, ինչպէս և 18րդ գունդը՝ Բայա-
զէտուսէ. 32րդ գունդը՝ Վանուսէ. 30րդ գունդը՝ Բայազէտ-Արշա-
յուսէ: Բացի այդ Մերդենեկի շրջանուսէ կային 1200 հոգի անկա-
նոն կռուողներ. Օլթիուսէ՝ 350 ժանդարմներ. Օլթիից դէպի հիւ-
սիս՝ 1500 հոգի նոց չէթա. Հասան-Ղալայուսէ՝ 1600 կամաւորներ.
Տրապիզոնուսէ՝ 300 ժանդարմներ. Լազիստանուսէ՝ լազ կամաւորներ:
«Թան»ի գլխուորական թղթակցի ասելով, 1920 թ. ամառ-
ուայ վերջը, արեւելեան նահանգներուսէ թիւրքերն ունէին 3րդ,
13րդ և 15րդ կորպուսները ընդամէնը՝ 50,000 հետեակ, 2,600
այրուծի և 306 հին ձեւի թնդանօթ: Ուրիշ գլխուորական հեզի-
նակութիւններ Հայաստանի դէմ գործող թուրք բանակը ցոյց է-
ին տալիս՝ 3րդ, 9րդ, 11րդ, 12րդ և խառն գլխիգլխաները, երկու
աշիրէթական գնդեր, մի քրիզադ այրուծի, այսպէս կոչուած ա-
զրբէջանեան ձիաւոր հարիւրեակը, թրքական և քրտական հրոսա-
խմբեր կային: Կանոնաւոր զօրքերի թիւը հասնուսէ էր 28,000ի,
որից 3,000-ը ձիաւոր: Զօրքը պարենաւորուած էր շատ լաւ, ու-
նէր առատ ռազմամթերք, տաք հագուստ, որ ստանուսէ էր իտա-
լացիներից, ֆրանսացիներից և Խորհ. Ռուսաստանից:

ՓՈՒԱՆԱԿՈՒԱԾ ՅՈՒՇԱԳՐԵՐ

(ԵՐԵՒԱՆԻ ԵՒ ԷՆԿԻՒՐԻԻ ԿԱՌԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՆ ՄԻՋԵԿ)

Քէմալական շարժումը հետզհետէ զօրացաւ, շնորհիւ օտար պե-
տութիւններու աջակցութեան: Յունաստանի ներքին քաղաքա-
կան կեանքին մէջ եղած պառակտումները, ընտրութիւններու մէջ
Վենիզէլոսի պարտութիւնը առիթ հանդիսացան որպէսզի քէմա-
լական բանակը աւելի ազատօրէն շարժի արեւելեան սահմանե-
ներուն վրայ: Մանաւանդ այդ օրերուն էնկիլըրիի կառավարու-

թիւնը ջերմ պաշտպանութիւնը կը վայելէր Խ. Միութեան. հաւամայնութիւն մը գոյացած էր ի վնաս Կովկասեան Հանրապետութիւններուն, հարթուած էին վիճելի խնդիրները Էնկիւրիի և Մոսկուայի միջև:

Հայաստանի կառավարութեան կողմէ Մայիսեան շարժումը ճնշուելէ վերջ, հաշուեյարդարի ենթարկուեցան նոյնպէս ներքին թաթարական ապստամբութիւնները: Էնկիւրիի կառավարութեան հետ այս առիթով փոխանակուեցան հետեւեալ յուշագրերը.

Երեւան. Հ. Համրապետութեան արտաքին գործոց մախարարութեամ

Հայաստանի կառավարութեան հիմնումից ի վեր մեր կառավարութիւնը նրա հետ պահպանել է բարեկամական յարաբերութիւններ և այդ շարունակել է իրեն համար վարքագիծ ընտրել: Նա այդ գործով էլ ցոյց է տուել հակառակ ձեր շարունակական յարձակումներին: Ձեր գրաւման տակ եղող հողամասերում զանուող, բայց իր ինքնուրոյնութիւնը որոշող և Միլի Շուրա կազմող իսլամ ազգաբնակչութեան դէմ միշտ կրկնուող յարձակումներին և ջարդերին ձեր քաղաքականութեան հանդէպ մեր կառավարութիւնը բուսականացել է միայն բարեկամական ծանուցադրելով:

Մի քանի օրից ի վեր Օլթիի իսլամ ժողովրդի հանդէպ ձեր կանոնաւոր դորամասերի կողմից շարունակուող պատերազմական գործողութիւնների մասին մեր արեւելեան ձախաթի Ն. Գ. հրամանատար փաշայի կողմից երեք օր առաջ ձեր ղինուորական ուժերի հրամանատարութեան տրուած բարեկամական ծանուցագիրը պատերազմական գործողութիւնները անմիջապէս դադարեցնելու մասին մինչեւ այժմ առանց պատասխանի է մնացել և, ընդհակառակն, երէկուանից ի վեր Օլթիի վրայ յարձակումը աւելի շատացած ու սաստկացած է: Մեր ազգը իր ամբողջ ուժով փափաքում է բարեկամական յարաբերութիւններ պահել հոյ ցեղի հետ, հայկական շահերը թիւրքականի հետ անհամապատասխան չեն, ընդհակառակը, կարելի է համաձայնեցնել և աւելի սերտ դարձնել: Եթէ դուք անկողմնակալօրէն դատէք, կը յուսամ թէ դուք եւս կը հաստատէք, որ ձեր բռնած ընթացքը չի համապատասխանում ձեր ազգային իսկական շահերին:

Համոզուած ենք, որ անգլիացիները մշտապէս իրար հետ ապրելու ստիպուած երկու հարեւան ցեղերը արիւնհեղութեան մղելով են զբաղուած: Մենք ձեր կառավարութեան և ազգի համար թոյլութիւն վնասակար կը գտնենք, որ ձեր ազգը անգլիացիներին ձեռքը խաղալիկ դառնալով՝ մեր կառավարութեան դէմ թշնամութեան ձեռնարկէ:

Ձեր պատգամաւորութիւնը Մոսկուայում ուսւս սովէտական կառավարութեան հետ բանակցութիւններ է վարում. մենք էլ ուսւս սովէտական իշխանութեան հետ քաղաքական յարաբերութիւնների ձեռնարկած լինելով՝ խաղաղօրէն պատերազմին վերջ տալու կ'աշխատենք միասնաբար, ուստի ձեր յարձակումը բացարձակապէս վարմանալի և ցաւալի մի երեւոյթ է:

Յարձակումների շարունակութեան ամբողջ պատասխանատուութիւնը թողնելով հայկական կառավարութեան վրայ՝ այս անգամ էլ թիւրք տղգային կառավարութեան արտաքին գործերի կոմիտարի հանգամանքով եւ խնդրում եմ Ձեր գերազանցութիւնից ասլ հարկ եղած անմիջական հրամանները ձեր զօրամասերին՝ վերջ դնելու համար թշնամական գործողութիւններին:

Սպասելով ձեր պատասխանին՝ խնդրում եմ ընդունել խորին յարգանացս հաւատարմքը:

24 Յունիսի 338

1920

Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի

Արտաքին գործերի կոմիտար Բէքիր Սամի

Անգղեայ. Թիւրք Ազգային Մեծ Ժողովի արտաքին գործերի վէքիլ մեծ Բէքիր Սամիին:

Հայաստանի հանրապետութիւնը իր հիմնուելու օրից իսկ ձգտել է և այժմ էլ ձգտում է ստեղծել բարի դրացիական փոխյարաբերութիւններ իր հարեւանների հետ և խաղաղ համակեցութիւն տեղական բոլոր ժողովուրդների միջեւ: Հայաստանում լոյս եւալ մահմէտական բնակչութիւնը միշտ օգտուել է և օգտւում է ներկայիս եւս պետութեան միւս քաղաքացիների համահաւասար իրաւունքներից: Սոյն հաւատարիմ քաղաքացիների կեանքն ու գոյքը միշտ պաշտպանւում են Հայաստանի կառավարութեան կողմից ամէն տեսակ չարամիտ փորձերի, ինչպէս նաեւ աւաղակային յարձակումների դէմ, որոնք մեծ մասամբ կատարւում էին դրօշակած աւաղակային և խռովարար մուսուլման խմբերի կողմից: Սրանք առաւ էին բերում խռովութիւն և անիշխանութիւն տեղական մուսուլման աղգաբնակչութեան խաղաղ կեանքի մէջ:

Հայ դօրքերի վերջին ռազմական գործողութիւնները Օլթիի չրջանում նպատակ ունէին ազատելու հայկական հողամասը անիշխանական տարրերից ևն երբեք ուղղուած չէին մահմէտական խաղաղ աղգաբնակչութեան դէմ: Օլթիի չրջանի վարչութիւնը այժմ նշանակուած է նոյն չրջանի մուսուլմաններից:

Հայ ազգը ի վաղուց անտի ճիգ է թափում անկեղծօրէն մէկդի թողնել այս մռայլ անցեալը և ստեղծել բարի դրացիական յարաբերութիւններ Թիւրքիայի հետ: Հայաստանի և Թիւրքիայի միջեւ բարի դրացիական փոխյարաբերութիւնների վերահաստա-

տուժը ամբողջովին կտխուռած է թիւրք ղեկավարների ընթացքից, որոնք պէտք է մի անգամ ընդ միշտ ճանաչեն հայ ազգի իրաւունքները ամբողջական Հայաստանի սահմանների վերաբերմամբ եւ վերջ դնեն Հայաստանի Հանրապետութեան սահմաններում իրենց ագէնտների գործունէութիւններին:

Ձեր Մեծ Ազգային համաժողովը Անգորայում հաստատեց Տաճկաստանի հայկական վիլայէթներում Հայաստանի անկախութեան իրաւունքը, և եթէ դրանով թիւրք ազգը ճանաչում է լիովին Հայաստանի օրինաւոր իրաւունքները յիշեալ սահմաններում, տպա ուրեմն հայ ազգը կ'ունենայ հիմք թիւրքիոյ և Հայաստանի միջեւ կանոնաւոր փոխյարաբերութիւններ հաստատելու: Քարտուղար Տէր-Յակոբեան. 3) Յունւ. 1920 թ. »:

Էմիլիւրի.

36—8—7.

Երեսւթ, Հայաստանի Հանրապետութեան

Արտաքին Գործերի Ոսխարարութեան.

Պատիւ ունեմ պատասխանել ձեր 30 Յունիս գրութեան, որով պատասխանուեմ էր իմ 24—6—36 գրութեան:

Հաւառակ Արեւելեան քանակի հրամանատար Քեաղիմ կարօքէրի փաշայի և մեր կողմից արուած ազդարարութեան՝ կատեցընել Օլթիի չրջանում ո՛չ մի օրինաւոր հիմունքով արուած յարձակումները եւ յետ կանչել իրենց տեղերը ձեր զօրամասերը, յիշեալ մասերը դեռ չեն պարպուած և նոյնիսկ 2 Յուլիսի 36 թ. նորից մի յարձակում է տեղի ունեցել:

Թէ Ձեր և թէ Ձեր զօրքերի հլամանատարի պատասխանների մէջ՝ տեղի ունեցած յարձակումները չհերքելով հանդերձ՝ ասուեմ է, որ շարժումները տեղի են ունեցել մուսուլման ազգաբնակչութեան խնդրանք, և որ այդ ազգաբնակչութեան դէմ ո՛չ մի բռնութիւն ու հալածանք գործ չի գրուել, որ օսմանեան սահմանի դէմ ո՛չ մի յարձակում չի եղել, որով գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնները չեն խանգարուել, Ինչպէս Ձեզ էլ անծանօթ չէ, երկու կառավարութեանց միջեւ գոյութիւն ունեցող յարաբերութիւնների հիմք են ծառայում Հայկական Հանրապետութեան պաշտօնապէս ճանաչած Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը և նրա լրացուցիչ՝ Բաթումի դաշնագիրը, որը լիազօրութիւն ունեցող պատուիրակների կողմից ստորագրուած, երկու կառավարութեանց կողմից ընդունուած և հաստատուած է:

Օլթիի չրջանն եւս յիշեալ դաշնագրի տրամադրութիւններով

հաստատուած երեք նահանգների մէջ լինելով՝ համաձայն ժողովրդի ազատ կերպով կատարուած հանրաքուէին՝ օսմանեան պետութեան բացարձակ ստացուածքն է կազմուած:

Յիշեալ շրջաններում որեւէ պատճառով օսմանեան պաշտօնեաների կամ դինուորական ուժերի ժամանակաւորապէս չդադարեցող օսմանեան իշխանութեան այն տեղերից ո՛չ փաստօրէն եւ ո՛չ էլ իրաւականօրէն վերացնելու պատճառ չի կարող լինել:

Այն ժամանակ, երբ սպառուած էր իրաւունքի եւ արդարութեան սկզբունքների համաձայն եւ խաղաղ կերպով լուծել Բաթումի դաշնագրի ամբողջական արամադրութիւններից ծագող վէճերը, եթէ այդպիսիներ կան — հայկական զօրամասերի կողմից Օլթիի շրջանի վրայ կատարուած յարձակումներով՝ մեր կողմից շարունակութիւնը ցանկալի եղող բարեկամական եւ հարեւանական յարաբերութիւնների՝ բացէ ի բաց խանդարեւում են եւ միաժամանակ մեր բացարձակ իրաւունքի դէմ ոսնձգութիւն են արուած:

Ինչ վերաբերում է Օլթիի մուսուլման ազգաբնակչութեան հրաւէրին եւ պահանջին, այդ էլ կատարուած յարձակումն օրինականացնելու համար արդարացի մի փաստ է. եթէ նոյնիսկ ընդունուի, որ յիշեալ ազգաբնակչութիւնը այդպիսի մի դիմում կատարած է, այն ժամանակ այդ դիմումը նրա վրայ յանցանքի մշտական պատասխանատուութիւնը կը հրաւիրէ:

Ինչպէս որ առաջին դրութեամբ էլ յայտնել եմ, մեր կառավարութիւնը եւ թիւրք ազգը հայ կառավարութեան եւ հայ ժողովրդին թշնամի չեն եւ ցանկանում են դադարել մի կապ փոխադարձ շահերը ապահովելու համար: Եթէ իմ անսակէտները Հայաստանի կառավարութեան կողմից անկողմնակալ եւ շրջահայեաց կերպով քննուեն, կը յուսամ, որ իմ յայտնած դիտողութիւնների անկնշտութեան եւ իմ ազգի ձեր ազգի հոնդէպ ունեցած բարեկամական զգացմունքներին հաւատ պիտի ընծայուի:

Վերջապէս, կրկին խնդրում եմ ժամ առաջ ձեր զօրամասերը յետ քաշել, եւ հիմնուելով մեր երկուսի միջեւ գոյութիւն ունեցող փաստական եւ իրաւական տեսակէտով գործադրութեան մէջ եղող Բաթումի դաշնագրին՝ բողոքում եմ կատարուած շարժումների դէմ եւ պատասխանատու եմ գտնում մուսուլման ազգաբնակչութեան կրած փնտններին պատճառ եղողներին:

Սպասելով մեր փոխադարձ շահերին համապատասխանող մի պատասխանի՝ խնդրում եմ ընդունէք իմ յարգանաց հաւաստիքը, էֆէնդիմ:

Թիւրք Մեծ Ազգային Ժողովի Արտաքին-
Գործերի կոմիսար՝ Բեքրի Սամի:

«Անդորա. Թուրք Ազգային Մեծ Ժողովի Արտաքին Գործերի վերի
մեծ. Բեքիր Սամիրի».

Առանց շօշափելու հարցի բնականոն կողմը այն տեսակետից,
որ Բրեստ-Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը կնքուած են սուլ-
թանի կառավարութեան կողմից, որը ձեր կառավարութիւնը չի
ճանաչում, պատիւ ունի՞մ պատասխանելու ձեր 8 Յուլիս 36 թ.
գրութեան:

Ինչպէս Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը, որի մէջ Հայաստանը
ոչ մի մասնակցութիւն չէ ունեցած և ոչ էլ ստորագրած է, նմա-
նապէս Բաթումի դաշնագիրը, որ երկու կողմերի պարլամենտնե-
րից չէ հաստատուած, ո՛չ մի իրաւական ոյժ չեն կարող ունենալ
Հայաստանի համար:

Այն հանգամանքը, որ դուք իբր հիմք էք ընդունում Բրեստ-
Լիտովսկի և Բաթումի դաշնագրերը, որոնք հիմնովին չեն ճանա-
չում կենսունակ Հայաստանի գոյութիւնը, ի մեծ յաւ զրկում է
մեզ ձեր հետ համաձայնութեան գալու ամէն յոյսից, քանի դուք
շարունակէք ղեկավարուել գերման կայսերական և սուլթանական
իմպէրիալիստական, հակայեղափոխական կառավարութեան ճշգ-
տումների վրայ հիմնուած այդ դաշնագրերի տրամագրութիւննե-
րով, որոնք ժխտում են կառավարութեան և միջազգային յարա-
բերութիւնների մէջ ազգերի ինքնորոշման, իրաւունքի և արդա-
րութեան սկզբունքները:

Անկեղծաբար ձգտելով ստեղծել բարի հարեւանական յարա-
բերութիւններ թուրք և միւս ազգերի հետ, հայ ազգը այդ յա-
րաբերութիւնների իրական հիմք և անհրաժեշտ նախապայման է
համարում, որ երկու կողմերն էլ ճանաչեն շահագրգռուած ազգերի
պատմական, ազգապարական ու տնտեսական իրաւունքները:

Յենուած իւրաքանչիւր ազգի այս օրինաւոր իրաւունքների
վրայ՝ հայ ազգը, բնականաբար, չի կարող հրաժարուել Տաճկաս-
տանի հայկական նահանգների վրայ ունեցած իր անվիճելի իրա-
ւունքներից, որոնց սահմանները, համաձայն դաշնակից պետու-
թեանց կողմից այժմ Տաճկաստանին յանձնուած հաշտութեան
դաշնագրին, պիտի որոշուեն դերազոյն իրաւախոհի՝ Ամերիկայի
Միացեալ Նահանգների նախագահի կողմից:

Յիշեալ դաշնագիրը ստորագրող Հայաստանը մտադիր է ճշ-
դօրէն հաւատարիմ մնալ դերազոյն հաշտարարի որոշման, սպասե-
լով դրան՝ նա մտադիր չէ քայլեր անել նախկին ռուս-տաճկական
սահմանները անցնելու համար: Նամանաւանդ, նա իրաւունք ու-
նի յուսալ, որ Տաճկաստանը պիտի չմիջամտի այն հարցերին, ո-

բանք վերաբերում են Հայաստանի ներքին գործերին և այս տեսակետից ձեր պահանջը Օլթիի շրջանը, որ կաղմում է Հայաստանի Հանրապետութեան անվիճելի մասը, հայկական զորամասերից մաքրելու մասին և յիշեալ շրջանում ձեր սակհարներին յարձակուղական շարժումները բոլորովին անբարենքի և անթոյլատրելի են:

Հաւատարիմ իր խաղաղասիրութեան՝ հայ ազգը պատրաստ է երկարացնել բարեկամութեան ձեռք ամէն այն աղջին, որը՝ իր կողմից՝ ճանաչում է լիովին նրա պատմական, ազգագրական, պետական օրինական իրաւունքները, և ուրիշ ազգերի նրա հանդէպ ունեցած վերաբերութից կախում է հայ ազգի վերաբերումը դէպի այդ վերջինները:

Ընդունեցէ՛ք յարգանալս հաւատարիք:

Արտաքին Գործերի Քարտուղար՝ Տէր Յակոբեան.

28 Յուլիս 1919 թ. No. 4515a:

*
* *

Հայաստանի և Թուրքիոյ միջեւ զինական բախումները շարունակուեցան, միւս կողմէն կարմիր բանակը Հայաստանի արեւելեան սահմաններուն վրայ յարձակումներ կատարեց: Թրքական բանակը Մեզա. 10ին սկսաւ գործողութիւններու, իսկ Սեպտ. 23-ին, առանց պատերազմի յայտարարութեան, անցաւ Ընդհանուր յարձակման Հայաստանի դէմ:

Սեպտ. 30ին Հայաստանի կառավարութիւնը զինուորական զիճակ յայտարարեց: Մինչեւ 35 տարեկանները զէնքի տակ առաւ: Խիստ օրէնքներ սահմանուեցան զառայիքներուն դէմ: Հայկական բանակը փաստօրէն կռուի մէջ էր բոլոր սահմաններուն վրայ, իսկ պոլշեւիկները աշխատանք տարին նոսեւ ներքնապէս բարոյակքելու բանակը և ժողովուրդը:

Բռւան կռիւներ տեղի ունեցան Արարկամիշի և Սուրմալուի ճակատներուն վրայ: Վերջինը կրցաւ միշտ զիմադրել, բայց Թուրքիը յաջողութիւններ ունեցան Կարսի ճակատին վրայ և քաղաքը գրաւեցին Հոկտ. 30ին: Հայաստանի Խորհրդարանին Նոյեմ. 11ի արտակարգ նիստին մէջ վարչապետ Հ. Օհանջանեան, դէպքերու պատմականը ընելէ վերջ, յայտնեց թէ Նոյեմ 13-ին զէնադատարի համար դիմում կատարուած է Էնկիլըրի և զուգահեռ զինադատարի համար դիմում կատարուած է Էնկիլըրի և զուգահեռ զինադատարի համար դիմում կատարած է, բայց ան ուշ հասցուած է: Վարչապետ Հ. Օհանջանեան Խորհրդարանին հաղորդեց փոխանակուած յուշագրերը:

Հայկական Համընդամենութեամբ Արտաքին Գործերի պ. Քախարարի

Եւեամ

Այժմ, երբ լիակատար յաղթութիւնը գալիս է պատկերում մեր արեւելեան բանակի ջանքերը, Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովըն ուղղում է կրկնել հայ ժողովրդին արդէն առաջները իր արած խաղաղութեան առաջարկը և նորից հաւաստիացնել, որ նա չի ձգտել անցեալում ոչնչացնել Հայաստանը, խլել նրանից իր անկախութիւնը կամ վտանգել որեւէ կերպով նրա իրաւունքները, սակայն, մենք կարծում ենք, որ պարտաւոր ենք պահանջել Հայաստանի կառավարութիւնից, որ նա նոյնպէս վարուի մեզ հետ և դադարի Արեւելքում բրիտանական իմպերիալիզմի խնամո՛ր գործիքը լինելուց: Մենք համոզուած ենք, որ թուրք և հայ ժողովուրդների իրարու դէմ վարած երկարատեւ արեւանհղ կռիւները՝ մինչև 1918 թուականը՝ գլխաւոր պատճառ են ունեցել յաւակնութիւնները դարձմի, որը ձգտում էր տարածել իր իշխանութիւնը Արեւելեան Անատոլիայի վրայ: Յարական բէժիմի տապալումը առաջ բերեց հանգստութեան շրջան, շնորհիւ այն սառնարիւնութեան, որ ռուսական զօրքերի հեռանալուց յետոյ, Տաճկաստանը կարողացաւ պահել հայկական հրոսախմբերի կատարած սոսկալի ջարդերի հանգէպ:

Խաղաղութիւնը, որ մենք այնքան ջանքերով վերականգնեցինք, նորից խախտուեց, երբ իմպերիալիստ Անգլիան յաղթանակելով՝ կամեցաւ պահել Միջագետքը և ձեռք դնել Պարսկաստանի ու Բագուի նաւթաշատ շրջանի վրայ:

Ցարիզմին ծառայելուց յետոյ, Հայաստանն այս անգամ Անգլիայի նպատակներին ծառայեց և մեր դէմ բաց արեց նոր դարաշրջան թշնամութեան, որ շարունակուում է դեռ եւս ի մեծ չափ Լոնդոնի Ֆինանսիստների: Թիւրք ժողովուրդը, որ զբեթէ միայնակ պաշարպնում է արեւելքը արեւմուտքի կապիտալիստների ընդադողութեան դէմ, չէր կարող թոյլ տալ հայերին անընդհատ դաւադրել նրա կեանքի դէմ և նրա արեւելեան գաւառների վրայ յարձակումով փորձել ձեռք երկարացնելու Միջագետքի և Պարսկաստանի բրիտանական բանակներին՝ փճացնելու համար ընդմիշտ դժբախտ Ասիայում դեռ եւս մնացած մի քիչ ազատութիւնը եւ անկախութիւնը:

Այս նկատումները և հայ զինուորների անընդհատ յարձակումներն էին, որ մեզ պարտաւորեցրին եռանդուն կերպով շարժուել

ձեր երկրի դէմ, բայց ցանկանալով արեւնահեղութեան վերջ տալու համար որեւիցէ տոիթը ձեռքից չփախցնել՝ խնդրում ենք երեւանի կառավարութիւնից այս յայտագիրը նկատել որպէս խաղաղութեան վերջնական առաջարկ թիւրքիոյ Մեծ Ազգային Ժողովի կառավարութեան կողմից: Որպէսզի հաշտութիւնը կայանայ, բաւական է, որ Հայաստանը մեզ իրական երաշխիք տայ, թէ այս սուհետեւ նա մեր դէմ որեւիցէ յարձակողական գաղափար չի սընուցանելու և դադարում է Արեւելքում Անգլիայի կապիտալիստների առաջապահը լինելուց: Մենք պարտաւոր ենք հայ ժողովրդին միեւնոյն տեսակ ապահովութիւններ տալ և խնդրում ենք այս մասին անմիջապէս սկսել խաղաղութեան բանակցութիւններ: Յստաւով, որ մեր չափաւորութիւնը և մեր խաղաղասիրական զգացումները կատարելապէս պիտի գնահատուեն, խնդրում եմ, պ. նախարար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներին հաւաստիքը:

Արտաքին գործերի ժողովրդակալ կոմիտայ՝ Անիկ Մուխտար

Այս գրութիւնը գրուելուց մէկ օր յետոյ, այսինքն՝ Նոյեմբ. 3ին Հայաստանի կառավարութիւնը Անգորա է ուղղել հետեւեալ դիմումը:

Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեամբ Անգորայում

3 Նոյեմբ. 1920 թ.

Տաճիկ և հայ ժողոտուրդների բաղժաղտրեան հարեւան լինելը, Տաճկաստանի և Հայաստանի հանրապետութեանց սահմանների ընդհանրութիւնը անպայման պահանջում են այդ պետութիւնների մէջ խաղաղ յարաբերութիւններ, որոնց համար հիմք պիտի ծառայեն փոխադարձ յարգանքը և իւրաքանչիւր երկրի կենսական շահերը: Իր բոլոր հարեւանների հետ Հայաստանը ձգտում է այդպիսի յարաբերութիւնների և բոլորի հետ էլ դաշնում է խաղաղ յարաբերութիւնների մէջ:

Հայաստանի կառավարութեան և ժողովրդին յայտնի է Ազգային Մեծ Ժողովի յայտարարութիւններից, որ և տաճիկ ժողովուրդը, և Ազգային Մեծ Ժողովն ընդունելով ժողովուրդների ինքնորոշման սկզբունքները՝ միւս քաղաքակիրթ ժողովուրդների հետ ճանաչել են Հայաստանի շանրապետութեան խաղաղ և անկախ գոյութեան իրաւունքը: Այդ բոլորն աչքի առաջ ունենալով՝ Հայաստանի ժողովրդի և կառավարութեան համար միանգամայն անհասկանալի և անապասելի է ձեր զօրքերի առաջխաղա-

ցումը դէպի Հայաստանի սահմանները, առանց բացատրելու պատճառները և նպատակները, նամանաւանդ, ձեր կատեգորիկ յայտարարութիւնից յետոյ— չանցնել օսմանեան պետութեան սահմանները, իբրեւ առաջխաղացման արդիւնք կատարուում է անօգուտ արիւնհեղութիւն։

Ատեղծուած բախումը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ցանկութեամբ, Հայաստանի կառավարութիւնը դեռ Հոկտ. 8ին իր լիազօրի միջոցով Պոլսում աշխատել է ձեզ մօտիկ տաճկական շէր-ջաններում իմանալ Եկսած արշաւանքի պատճառները և գտնել փոխադարձ համաձայնութեան ուղի։ Այժմ նոյն զգացումներից զրդուած՝ Հայաստանի կառավարութիւնն անմիջապէս դիմում է Աղգային Մեծ Ժողովին՝ դալ փոխադարձ համաձայնութեան և հասկացողութեան ուղիի վրայ։

Համոզուած լինելով, որ այդպիսի ճանապարհը կարող է և պիտի գտնուի, Հայաստանի կառավարութիւնը խնդրում է ձեր կառավարութեանը, նշանակել մեր և ձեր ներկայացուցիչների տեսակցութեան տեղն ու ժամանակը, որոնք կարող պիտի լինեն պարզել ընդհարումների պատճառները և գտնել խաղաղ համաձայնութեան ուղիները։

Արտաքին գործերի նախարար՝ Հ. Օհանջանեան

Առաջնորդուելով միեւնոյն ոգով ու տեսակէտներով՝ հայկական բանակի հրամանատարութիւնը նոյեմբ. 5-ին զինադադարի առաջարկ է արել Այդ առթիւ տաճկական բանակի հրամանատար կարաբեքի փաշան գրում է մեզ հետեւեալը.

6 Նոյեմբ. 1920 թ.

Ալեքսանդրապոլի Ռայ բամակի Ռրամամատարի

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան Անգորայի Մեծ Ժողովի կառավարութեան ուղղած հեռագիրը և արիւնհեղութիւնից խուսափելու համար գործողութիւնների դադարեցնելու մասին ձեր գրութիւնը այսօր 6 Նոյեմբ. 1920 թ. ժամը 9-ին ստացայ։ Կառավարութեանն ուղղուած հեռագիրը Անգորա հաղորդեցի. ի հարկէ, ստանալիք պատասխանը ձեզ կը հաղորդեմ։

Ինչպէս որ մինչեւ այժմ հայ բանակին գրած հեռագիրներիցս հասկացուում է, փափաքելով արիւնհեղութիւնից խուսափել՝ մինչեւ այդ պատասխանի ստացումը, գործողութիւնները դադարեցնելու ձեր առաջարկը ընդունում եմ։ Որպէսզի զօրամասերս ա-

պահով լինեն, որ առաջարկը իրական է և անկեղծ, և որպէսզի հաշուութեան պայմանների բանակցութեան ժամանակ մեր զօրքի հետքը ապահովուի, փոխադարձաբար հետեւեալ պայմանների ձեռկողմից ընդունելը և գործադրելը կ'առաջարկեմ.

1. Այժմ Արփաշայի արեւմուտքը գտնուող հայ զօրամասերը Ալեքսանդրապոլը մաքրելով՝ Արփաշայից տունուաղն 15 քիլոմետր դէպի արեւելք պէտք է քաշուեն:

2. Ալեքսանդրապոլ քաղաքը պիտի չգրաւուի, միայն թէ բերդը և կայարանը մեր կողմից զինուորական գրաւման տակ պէտք է առնուեն. Ալեքսանդրապոլում հանրային ապահովութիւնը, կարգի պահպանութեան տակ գտնուելը Ալեքսանդրապոլի բնակչութեան պէտք է յանձնուի:

3. Նկատի ունենալով, որ Ալեքսանդրապոլը մեծ նշանակուած թիւն ունի որպէս Թիֆլիս-Երեւան երկաթուղիի միացման կէտ, Ալեքսանդրապոլի շուրջը տաս քիլոմետր տարածութեամբ շրջանը թիւրք բանակի վստահութեան համար՝ զօրամասերի կողմից գրաւելուն արգելք չլինել:

4. Զինադադարի տեսողութեան միջոցին, թիւրքական բանակի զօրքերի վրայ ոչ մի կողմից և ոչ մի պատրուակի տակ յարձակում չանել և կրակ չբանալ:

5. Վերելի յօդուածները վաղը (7 Նոյեմբ. 1920 թ.) կէսօրից յետոյ մինչեւ ժամը 5-ը ամբողջապէս գործադրել և Արփաշայի արեւմուտքը գտնուած հողամասերը և Ալեքսանդրապոլը յիշուած օրը կէսօրից առաջ մինչեւ ժամը 10-ը ամբողջապէս պարպել:

Եթէ այս պայմանները չընդունուեն, և 7 Նոյեմբ. 1920 թ. կէսօրից առաջ մինչեւ ժամը 8-ը համաձայնութեան պատասխան չտրուի, պատրաստ պիտի լինեմ զինուորական գործողութիւնները շարունակելու, և սրանից առաջ եկած նիւթական և բարոյական պատասխանատուութիւնը, իբրեւ հայոց բանակի հրամանատարի, ձեռ պիտի պատկանի: Յայտնելով այս՝ կը մատուցանեմ յարգանքներս:

Արեւելեան բանակի ընդհանուր հրամանատար՝

Ֆէրիք Քեազիմ Կարաբեքիր

Այն գրութեան մէջ առաջարկուած պայմանները կառավարութեան կողմից ընդունուեցին և նշանակուած ժամին գործադրուեցին, որից յետոյ հարկ համարեցինք Անգորայի կառավարութեան ուղարկելու հետեւեալ գրութիւնը.

Արտաքին գործերի ժողովրդական կոմիտար Ահմէտ Մուխտարի

8 Նոյ., 1920 թ.

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը հաճոյքով տուցաւ սոյն Նոյեմբեր ամսի 2ի յայտագիրը, որով առաջարկուեւմ է պաշտօնապէս սկսել խաղաղութեան բանակցութիւնները։ Այս առաջարկն եկաւ հաստատելու իմ կառավարութեան կարծիքը, որ ինքն իսկ, ձեր առաջարկը ստանալուց առաջ, սոյն ամսի 3ի իր յայտագրում յայտարարել է, թէ անհրաժեշտ է կնքել տեւական համաձայնութիւն, որ հիմնուած լինի երկու պետութիւնների փոխադարձ յարգանքի վրայ։

Այժմ տեղեկացած լինելով, որ ձեր կառավարութիւնը լիովին բաժանում է նրա կարծիքը՝ հանրապետութեան կառավարութիւնը պատրաստ է փութացնել իր պատուիրակութիւնը, որի անդամներն արդէն նշանակուել են, սկսելու համար խաղաղութեան բանակցութիւնները։ Նկատի առնելով, որ իմ կառավարութիւնը տալիս է մասնաւոր կարեւորութիւն թուրք և հայկական առաջիկայ կոնֆերանսին, նա փափաքում է, որ բանակցութիւնները տեղի ունենան Ալեքսանդրապոլում, որպէս մի այնպիսի տեղ, որի հետ որքան ձեզ, նոյնքան և մեզ համար դիւրին է կանոնաւորապէս հեռադրական հաղորդակցութիւն ունենալ։ Առիթից օգտուելով՝ իմ կառավարութիւնը վստահացնում է ձեզ, որ կատարելապէս համաձայն է կնքելու Թիւրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութեան հետ մի այնպիսի տեսական խաղաղութիւն, որ համապատասխան է երկու երկիրների կենսական կորիքներին, ապահովեցնէ Հայաստանի Հանրապետութեան կուլտուրական և արդիւնաբերական զարգացումը և կարողանայ ստեղծել փոխադարձ և սերտ բարեկամութեան մի հոգ՝ ծառայելու համար խաղաղութեան գործին Արեւելքում յօգուտ մեր երկու ժողովուրդների։ Իմ կառավարութիւնը իր պարտականութիւնն է համարում ընդգծել այստեղ այն իրողութիւնը, որ նա միշտ գերադասել է և գերադասում է իր ժողովրդի բարեկեցութիւնը և իր պետութեան շահերը, ինչպէս նաեւ իր դարաւոր դրացիների, որոնց մէջ և Թիւրքիայի հետ հաստատուն և տեւական բարեկամութեանց յարաբերութիւն հաստատելը, որ նա բնաւ չէ ծառայել ցարիզմի շահերին և ոչ էլ որեւիցէ իմպերիալիզմի։ Այժմ Թիւրքիայից է կախուած նոյն տեսակէտն իրապէս և գործնականապէս ընդունել՝ մշակելու համար մեզ հետ դրուած հարցերի համապատասխան մի համաձայնութիւն։

Հայաստանի կառավարութիւնը չի ղեկավարուում անցողական պայմաններով և ոչ օրուայ փոփոխական մթնոլորտով, այլ միայն բռնն ցանկութեամբ՝ ստեղծելու Տաճկաստանի հետ կայուն յարաբերութիւններ հաստատելու մի հող՝ մնալով հանդերձ կենսունակ մի պետութիւն:

Ապասելով ձեր անմիջական պատասխանին և ոգևորուած բռնն ցանկութեամբ լուծելու հնարաւոր չափով շուտ և կատարելապէս վաղուց հասունացած հայ-թիւրքական յարաբերութիւնների հարցը, խնդրում եմ, պ. կոմիտար, ընդունել ամենաբարձր յարգանքներն հաւաստիքը:

Արտաքին գործերի նախարար՝ Հ. Օհանջանեան

Այսպիսով, կարծես, բանակցութիւնները յաջող ընթացք էին քառնուում և հաշտութեան հնարաւորութիւնը կարելի դառնում: Սակայն, Նոյեմբեր 9ին ստացանք մի նոր դիմում, որի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.

8 Նոյ., 1920 թ.

Հայկական բաժակի Ռիամամատարութեամբ, Ռայկական

կառավարութեամբ

Հաշտութիւն խնդրելու առթիւ ուղարկած նոտան և ռազմական գործողութիւնները կանգնեցնելու մասին արած դիմումը Անգլո-թուրքի իմ կառավարութեան յայտնելով, մինչև պատասխան ստացուելը աւելորդ արիւն չթափելու համար, փոխադարձաբար առաջարկուած պայմանները (7 Նոյեմբեր 1920 թ.) ձեր բանակի կողմից գործադրուելուց անմիջապէս յետոյ, ռազմական գործողութիւնները զադարեցրի: Այս անգամ իմ կառավարութեան կողմից առաջարկուած զինադադարի պայմանները ստորև նոյնութեամբ արտագրում եմ: Սոյն պայմանը ամբողջապէս գործադրելով՝ իսկոյն հաշտութեան պատուիրակներին Ալեքսանդրապոլ ուղարկուելը գործադրելով՝ յայտնում եմ յարգանքներս: Ֆէրիդ ֆեազիմ Կարաբեքիր:

Զինադադարի պայմանները: Առայժմ 2½ ժամուայ ընթացքում Ալեքսանդրապոլում բոլորովին գործածելի վիճակում 2000 արագահարուած հրացան, սարքով և կենդանիներով միասին 20 հատ ծանր և 40 հատ թեթեւ գնդացի, երեք մարտկոց թնդանօթ, 4000 ջուրի, 1000 անդուկ հրացանային ռազմամթերք, 6000 թընդանօթի ռումբ, երկու շոգեմեքենայ և 50 վագոն պիտի յանձ-

նուրի մեզ: Կանոնաւոր և անկանոն հայկական զինուորական ուժերը Արփաչայի ընթացք— Ալազեազ կայարան, Կիրմիլլի-Կոլի-ջան, Նալբանդ կայարան—Վարանցովկա գծից արեւելք պիտի ետ քաշուեն, այս գծից արեւմուտք գտնուող երկաթուղագիծը չքանա-դուած և անփնաս պիտի թողնուի:

Երկրորդ՝ առ առաւելն 3 օրուայ ընթացքում դարձեալ կա-նոնաւոր և անկանոն հայկական զինուած ուժերը Սուրմալու-Ա-րաքս կայարան—Կիլիկի, Արէթ-Ալազեազ լեռան լանջը—Տանա-գերմադ—Նոփո-Միխայլովկա—Լուրիքենդ-Շերմուտ Եալանդաղ գծից արեւելք պիտի քաշուեն:

Երրորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ Սանահին կայարանի և Ալեքսանդրապոլի միջև գծի վրայ ամէն տեսակ ռազմական պիտոյքների փոխադրութիւնը պիտի կանգ առնի: Այս փոխադրութիւնները ստուգելու համար Սանահին կայարանը և Պարաքիլիսէ մէկ-մէկ յանձնախմբեր պիտի ուղարկեն և հայկա-կան կառավարութիւնը վերոյիշեալ յանձնախմբերի անձեռնմխե-լիութիւնը և Ալեքսանդրապոլի չրջանում նրանց արեւելեան ճա-կատի հրամանատարութեան հետ կանոնաւորապէս և ապահովա-պէս կապ ունենալը պիտի ապահովի:

Չորրորդ՝ մինչև զինադադարի 3րդ օրը, երկոյեան երկու կողմի պատուիրակները հաշտութեան բանակցութիւնները սկսե-լու համար Ալեքսանդրապոլ պիտի գտնուեն և այս ժամանակի ըն-թացքում, եթէ առաջին և երկրորդ պայմանների բովանդակու-թիւնը իրագործուած է, իսկոյն հաշտութեան բանակցութիւնները պիտի սկսուեն:

Հինգերորդ՝ զինադադարի ժամանակի ընթացքում մեր զօրա-մասերը Ալեքսանդրապոլի շրջանում, առաջին պայմանում յիշ-ուած Արփաչայի ընթացք-Նալբանդ-կայարան Վարանցովկա գծից արեւելեան կողմը և միւս շրջաններում իրենց գտնուած գծից ա-ռաջ չպիտի անցնեն:

Վեցերորդ՝ զինադադարի կնքումից անմիջապէս յետոյ երկու կողմից թշնամական զործողութիւններին վերջ պիտի դրուի:

Սոյն զինադադարի պայմանները Ալեքսանդրապոլի շրջանում գտնուող հայկական առաջաւոր մասերին յանձնելու ժամից զօր-ծադրութեան մէջ են մտնում և պայմանաժամը, ի վերջոյ, եթէ կարիք զգացուի, երկարաձգելու պայմանով՝ հոթը օր է: N^o. 2378. Իսկականի հետ ճիշդ է:

Քեազիմ Կարաբեքիր

Ուրեմն, զինադադարի առաջին պայմանները մեր կողմից ընդունուելուց և իրադարձուելուց յետոյ հակառակորդն առաջարկում է բոլորովին նոր պայմաններ, այս անգամ աւելի խիստ. ընդունել դրանց՝ նշանակում է Հայաստանի հողի կէտից աւելին զիջել թշնամուն, բանակը զինաթափ անել, ի հարկէ, առանց եւ քաշխիք ունենալու, որ մի քանի ժամ յետոյ նոր առաջարկներ չեն տրուի:

Կառավարութիւնը որոշեց մերժել նոր առաջարկները՝ պնդելով զինադադարի նախկին պայմանների վրայ: Նոյ. 10ին հետեւեալ դրութիւնն ուղարկեց Անգորա.

10 Նոյեմբեր 1920 թ.

Նկատի ունենալով ձեր 2 Նոյ. դրութեան խաղաղասէր ոգին՝ մեր հրամանատարութիւնն ընդունել է և ի կատար ածել ամսոյս 6ի առաջարկած ձեր զինադադարի պայմանները: Համաձայն ձեր այդ նամակի և 8 Նոյեմ. ձեր նօտայի բովանդակութեան, որով դուք առաջարկում էք խաղաղութեան պայմաններ և որոնց մենք սկզբունքով համաձայն ենք, ինչպէս նաև ըստ ձեր կառավարութեան արած առաջարկի, մենք արդէն նշանակել ենք մեր պատուիրակութիւնը: Նա պատրաստ է Ալեքսանդրապոլ մեկնելու՝ մշակելու ձեր ներկայացուցիչների հետ պայմաններ և կնքելու խաղաղութիւն:

Նկատի ունենալով այդ սկզբունքային համաձայնութիւնը և այն, որ մենք պատրաստ ենք անցնել խաղաղութեան բանակցութիւններին, որ զինադադարի պայմանները առաջարկել էք դուք ամօթի 6ին ձեր 554 դրութեամբ, ինչպէս այնպիսի պայմաններ, որոնք տալիս են ձեզ բոլոր անհրաժեշտ երաշխիքներն ազատօրէն առաջ տանելու բանակցութիւնները կոնֆերանսի ընթացքում, իմ կառավարութիւնը դաժնում է, որ իր անկեղծօրէն հետապնդած նըպատակը, որի համար մեր պատուիրակութիւնները հաւաքուելու են Ալեքսանդրապոլում, զինադադարի նոր պայմաններ չի պահանջում: Մենք սպասում ենք կոնֆերանսի բացման թուականի մասին ձեր պատասխանին:

Արտաքին գործոց նախարար՝ Հ. Օհանջանեան

Նոյն օրը Քեաղիմ Կարաբեքիր փաշայից ստացանք հետեւեալ գրութիւնը.

10 Նոյեմբեր, 1920 թ.

Հաշտութեան բանակցութիւնները սկսելու համար իմ կառավարութեան առաջարկած զինադադարի պայմանները և Ալեքսանդրապոլում գտնուող հայկական զօրքերի հրամանատարի արիւն թափելու մասին արած դիմումին ի փոխարէն առաջարկած պայմանները Հայաստանի Հանրապետութեան արտաքին գործերի նախարարութիւնը միմեանց հետ չպիտի չփոթէ: Իմ բանակը Ալեքսանդրապոլի վրայ յարձակելու պատրաստ մի վիճակի մէջ էր, երբ ձեր կառավարութեան հաշտութիւն խնդրելու և զօրավար Սիլիկեանի գործողութիւնները դադարեցնելու համար արած առաջարկը ստացայ և այն իմ կառավարութեան յայտնելով՝ միտժամանակ իմ ռազմական դրութիւնը ապահովելու համար Ալեքսանդրապոլը դատարկելով հայկական ուժերի մինչև որոշ գիծ յետքուտկելը զօրավար Սիլիկեանի առաջարկած էի:

Ընդունուած այս առաջարկը զինադադարի պայման կարծել և իմ կառավարութեան 8 Նոյ. 1920 թ. իմ միջոցով պաշտօնապէս հաղորդած բուն զինադադարի պայմանները որպէս մի նոր զինադադար ընդունել և նկատել, երևանի կառավարութեան իրական հաշտութեան ցանկութեան մասին մեզ կասկածեցնում է:

Իմ կառավարութեան մէջ եղած անկեղծութիւնը դեռ հայկական կառավարութեան կողմից հաշտութիւն խնդրելու դիմումից առաջ հաշտութիւն առաջարկելու փաստով ապացուցուած է: Իմ կառավարութիւնը երկու կողմի շահերը ապահովող իրական մի հաշտութիւն կնքելու վերջնական կերպով որոշում տուած լինելով՝ 8 Նոյ. 1920 թ. զինադադարի պայմանները առաջարկած է: Որովհետև այդ պայմանները տրուած պայմանաժամի ընթացքում ձեր կառավարութեան կողմից չեն ընդունուել և գործադրուել և այդպիսով ննարաւորութիւն չի եղել երկու կողմից պատուիրակներին Ալեքսանդրապոլում հաշտութեան բանակցութիւնները ըսկսելու, ցաւ ի սրտի ռազմական գործողութիւններէ վերսկսելը յայտնելով, հաղորդում եմ յարգանքներս՝

Քեազիմ Կարաբեքիբ

Ի պատասխան այս գրութեան Հայաստանի կառավարութիւնը Քեազիմ Կարաբեքիբ փաշային ուղարկեց մէկ թուղթ, հետևեալ լռովանդակութեամբ.

Խորին ցաւով իմ կառավարութիւնը տեղեկացաւ, որ իր անկեղծ ձգտումը—երկու հարեան ժողովուրդներին՝ Տաճկաստանի, Հայաստանի միջև հետագայ արիւնհեղութեան վերջ դնել, որի համար նա ընդունեց և կատարեց սոյն Նոյ. 6ին առաջադրած զինադադարի ձեռք պայմանները—բաւ երեոյթին կարելոյն չափ չէ գնահատուած ձերդ գերազանցութեան կողմից։ Իմ կառավարութիւնը չի կարող չցաւել նաև այն բանի համար, որ ձեր կողմից վերսկսուած են ռազմական գործողութիւնները նախ քան ձեռք կառավարութիւնից մեր վերջին առաջարկի պատասխանի ստացումը։

Իր կողմից ստիպուած լինելով ձեռք առնել համապատասխան միջոցներ՝ իմ կառավարութիւնը չի կորցնում իր յոյսը, որ ձեր կառավարութիւնը ընդառաջ գնալով Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան խաղաղասիրական ձգտումներին՝ նրա հետ բանակցելու ժամանակ կը գտնէ այնպիսի հիմունքներ, որոնք ընդունելի կը լինեն միաժամանակ երկու կողմերի շահերի և պատեոյ համար։

Ապաստելով ձեր կառավարութեան պատասխանին՝ մնամ յարգանքներով արտաքին գործաց նախարար՝ Լ. Օհանջանեան

Այսպիսով, ռեհմն, զինադադարի բանակցութիւններն անյաւջող ելք ունեցան, որի հետեանքով և վերսկսուեցին ռազմական գործողութիւնները։ Երէկ, Նոյ. 10ին, մինք ստացանք Անգորայի կառավարութիւնից մէկ նոր հեռագիր՝ գրուած Նոյ. 7ին։ Շատ հետաքրքրական է այդ հեռագիրը, որովհետեւ նա դնում է մեր առջև Անգորայի կառավարութեան առաջարկած այն պայմանները, որոնք պիտի հաշտութեան հիմք ծառայեն։ Ահա նրա բովանդակութիւնը.

8 Նոյ. 1920 թ. Անգորա

Հայկական Համրապետութեան արտաքին գործերի ձախարարութեան

Երեւան.

Թիւրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովը, նոյն օրուայ մէջ, ստացաւ ամսիս 3ին ձեր հաշտութեան առաջարկը (որը՝ իմպէս երևում է, քաղաքացիական խաղածեւած է Նոյեմբեր 1-ի մեր արած հաշտութեան առաջարկին), և մեր արեւելեան ճակատի հրամանատարի թշնամութեանց ժամանակաւոր դադարի պայմանները ձեր գործառնարի

կողմից ընդունուելու լուրը: Այս առթիւ պատիւ ունեմ հաղորդելու ձեզ հաշտութեան համար մեր հետեւեալ պայմանները.

1. Հայ-թիւրքական սահմանների հարցը վիճակագրական և հանրաքուէի պարզ հարց է լինելու. համաձայն նախագահ Վիլհելմի և ռուլեիկների հռչակած ինքնորոշման սկզբունքների, ըստ լուր վիճելի շրջանների ազգաբնակչութիւնները պիտի հրաւիրուեն որոշելու իրենց քաղաքական ապագան: Նրանք կարող են առանց որեւէ մէկից կախում ունենալու, վճռել իրենց անկախ պետութեան կազմը և կամ յայտնել, թէ երկու երկիրներից ո՞րին են կցուում: Ձեր ժողովուրդի կատարեալ ազատութիւնը անպահովելու համար մենք ընդունում ենք, որ վիճելի շրջանների պահպանութիւնը լինի, մինչ այդ, մեր երկրների ժամդարմական մասերով: Այդ հանրաքուէն լինելու է, ի հարկէ, որքան կարելի է շուտ: Անդորայի կառավարութիւնը անկեղծ և խոր համոզմունք ունի, որ այս ձեւի լուծումը բուն արդարութիւնն է և համապատասխան բոլոր մարդկութեան շահերին, որով նաև հայ և թիւրք ժողովուրդների, որոնք ապրում են վիճելի հողամասերում: Սակայն զժբախտարար, մենք կարծում ենք, որ արեւմտաքի իմպերիալիստներին, մանաւանդ Անգլիային հաճելի լինելու համար Երևանի կառավարութիւնը արամադիր է այլ ձեւի լուծման, որը մեծ վերաւորանք է հասցնում Ախրիկէի և Ախույի ժողովուրդների հանդէպ Արեւմտաքի պաշտպանների կողմից քարոզուած և ի գործ դրուած քաղաքական վարդապետութիւններին:

2. Թիւրքիան յանձն է առնում իր արամադրութեան տակ եղած բոլոր միջոցները տալ իր հարեւաններին, որպէսզի նրանք կարողանան կատարեալ անկախութեան և ապահովութեան մէջ զարգանալ:

3. Մենք մեր միջոցներով կ'օգնենք Հայաստանի պարենաւորման և երկրի մէջ տնտեսական բնականոն դրութեան վերահաստատման:

4. Երկու կողմերը յանձն կ'առնեն ազատ անցք տալ իրենց երկաթուղիներով եւ հաղորդակցութեան բոլոր ճանապարհներով միւս կողմին պատկանող անձերին և ապրանքներին եւ արգելք չեն յարուցանելու միւս կողմի և ծովի, ինչպէս նաև այլ ուրիշ երկրների միջև եղած թրանզիտի դէմ:

5. Թիւրքիան յանձն է առնում վերաբնակեցնել իրենց օջախներում համալիրահային պատերազմի պատճառով իրենց հողամասերից զաղթած հայերին և տալ նրանց ամենաքաղաքակրթութեամբ երկրներում ազգային փոքրամասնութեանց տրուած ամեա նախնի իրաւունքները:

6. Թիւրքիան պահանջում է, որ Հայաստանը տայ իր ապահովութեան համար պէտք եղած երաշխիքները: Մեր պատուիրակները սպասում են ձեր բանակցողներին Ալեքսանդրապոլում. վերջիններս պէտք է ունենան իրենց հետ բանակցելու և հաշտութիւն ստորագրելու պէտք եղած լիազօրացրերը:

7. Հաշտութեան բանակցութեանց ընթացքում թշնամութիւնները դադարեցնելու զինադադարի պայմանները ձեզ կը հաղորդուեն մեր արեւելեան ճակատի հրամանատարի կողմից:

Արտաքին գործոց ժողովրդակ. կոմիտար՝ ԱՅՄէդ Մուխամար

•••

Խորհրդարանի նիստին մէջ, կացութեան մասին պատգամաւորներու արտայայտութեանէն վերջ, ընդունուեցաւ հետեւեալ բանաձեւը, երեք ձայնի վերապահութեամբ.

«Լսելով կառավարութեան հաղորդագրութիւնը և հաւանութիւն տալով նրա վարած քաղաքականութեանը՝ խորհրդարանը հրահանգում է լարել բոլոր ոյժերը՝ ապահովելու համար երկրի պաշտպանութեան գործը: Միաժամանակ յանձնարարում է խորհրդարանի նախագահութեանը՝ կոչ անել ժողովուրդին»:

Ճակատի վրայ կարելի չեղաւ կանգնեցնել թշնամի յառաջխաղացումը: Հայաստանի կառավարութեան դիմումին վրայ կնքուեցաւ նոր զինադադար և Նոյեմ. 22ին թուրքերուն յանձնուեցաւ անոնց պահանջածը: Հայաստանի կառավարութիւնը նոյն տան դիմեց Մոսկուայի միջնորդութեան: Զիչերինը դրական պատասխան տուաւ և իր կողմէն նշանակեց Բուդա Մդիփանին մասնակցելու համար հայ-թրքական բանակցութիւններուն, իսկ Թիֆլիս զրկուեցաւ Ա. Խատիսեանը՝ դիմելու համար զաշնակից ներկայացուցիչներուն: Վերջիններէն միայն Անդրիոյ ներկայացուցիչ Սաթքը որոշ պատասխան տուաւ Ֆորէյն Օֆիսին կողմէ. Անդրիան ոչինչով չի կրնար օգնել, հայերուն կը մնայ երկու չարեաց փոքրագոյնը՝ հաշտուիլ Խորհրդ. Ռուսաստանի հետ:

Նոյեմ. 23ին խորհրդարանին մէջ վարչապետ Հ. Օհանջանեան դանիճի հրաժարականը ներկայացուց, ընելով հետեւեալ յայտարարութիւնը.

«Հայաստանի խորհրդարանի յարգելի պատգամաւորներ, խորհրդարանի վերջին նիստից յետոյ անցել է 10—12 օր: Այդ ժամանակամիջոցում մեր կեանքում այնպիսի մեծ փոփոխութիւններ չեն առաջ եկել, որ կառավարութիւնը նորից դիմում է խորհրդա-

յանին: Յաղթող թշնամին մեզ առաջարկել էր զինադադարի այն-
պիսի պայմաններ, որոնք անհնար էր ընդունել, և կռիւը շարու-
նակուէց: Հետագայ դրութիւնը, որ ստեղծուէց ռազմաճակատում,
ցոյց տուէց, որ արիւնհեղութիւնն անիմաստ է: Եւ մենք օտի-
պուած եղանք ընդունել զինադադարի պայմանները և անցնել
հաշտութեան բանակցութիւններին: Ամսիս 18ին իրազործուէցին
զինադադարի պայմանները: Վաղը Լրեկոյեան Ալեքսանդրապո-
լում հաշտութեան բանակցութիւնները սկսուելու ևն պաշտօնա-
պէս:

Կառավարութիւնն առանց սպասելու խորհրդարանի նիստին,
ընտրել և ուղարկել է հաշտութեան պատուիրակութիւն հետեւ-
եալ կազմով. նախագահ՝ Ալ. խաթիսեան, անդամներ՝ Արր. Գիւլ-
խանդանեան և Ստ. Ղորղանեան. որպէս խորհրդականներ մեկնել
են խորհրդարանի անդամներ՝ Լ. Ջարաֆեան և Վ. Մինախորեան
և մի շարք մասնագէտներ: Պատուիրակութիւնն Ալեքսանդրապոլ
մեկնէց երէկ դիւեր, ուր թշնամու պատուիրակները սպասում են
նրանց: Թէ ի՞նչ վախճան կ'ունենայ, դժուար է ասել:

Անցեալ անգամ ես այստեղ կարդացի մեր և հակառակորդի
միջեւ փոխանակուած գրութիւնները, որոնց մէջ հոգատարու-
թեան պայմանները կային ընդհանուր գծերով: Այժմ բացւում է
նոր չըջան, քաղաքական ուժերի նոր սիտուացիա, և որպէսզի
Հայաստանի խորհրդարանը ազատ լինի ինքն իր վերաբերմունքը
ցոյց տալու, իմ կառավարութիւնը ներկայացրեց իր հրաժարա-
կանը՝ ի նկատի ունենալով հանրապետութեան շահերը:

Դա՛նլիճի հրաժարականը ընդունուելէ վերջ, նոր վարչապետ
ընտրուեցաւ Սիմոն Վրացեանը, որը իր դա՛նլիճը կազմեց հետեւ-
եալներէն. վարչապետ և արտ. նախարար՝ Ս. Վրացեան, գինուո-
րական նախարար՝ Դրաստամատ Կանայեան, ֆինանսների՝ Շամ-
բարձում Տէրտէրեան, արդարադատութեան՝ Արշամ Խոնդկարեան,
գիւղատնտեսութեան, պետական գոյքերի և աշխատանքի՝ Արշակ
Յովհաննիսեան, հանրային կրթութեան և արուեստի՝ Վահան Մի-
նախորեան, ներքին, խնամատարութեան և հաղորդակցութեան
նախարարութիւնները ազատ էին և պիտի կառավարուէին փոխա-
նորդաբար:

Նոյեմ. 23ին Ալեքսանդրապոլ մեկնած էր Հայաստանի հաշ-
տարար պատուիրակութիւնը: Օր մը վերջ հոն գնաց նաեւ Բ.
Մդիլանին, որ Լըկրանի հետ եկած էր Երեւան խորհրդակցելու
համար կառավարութեան հետ իր ընելիքներու մասին: Թուրքերը
մերժեցին ընդունիլ Մդիլանիի միջնորդութիւնը:

Հաշտութեան բանակցութիւնները սկսան Նոյեմ. 25ին: Իբրեւ

նախապայման, հայերը յայտարարեցին որ իրենք կը հրաժարուեն Սևերի դաշնագրէն: Քանի մը օրուան բանակցութիւններէն վերջ, Դեկտ. 2ի առաւօտեան, Քեազիմ Գարապէքիւրը վերջնագրի ձեւով ներկայացուց դաշնագրի պայմանները:

Նոյեմ. 29ին, Ղազախի ճակատը, հայ պուլշեակները Ազրպէյճանի օգնութեամբ մտած էին իջնան. Իսկ Նոյեմ. 30ին Լըկրանը հայ կառավարութեան ներկայացուց վերջնագիր, որով կը պահանջէր խորհրդայնացնել Հայաստանը: Կառավարութիւնը ստիպուած տեղի տուաւ: Խորհրդարանի ֆրակցիայի որոշման վրայ, կառավարութիւնը բանակցութեան մտաւ Լըկրանի հետ, և Դեկտ. 2ին ստորագրուեցաւ Դրօ-Լըկրան համաձայնութիւնը:

ՍԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼԻ ԴԱՇՆԱԳՐԻ

1920 Դեկտ. 2ի դիշերը Ալեքսանդրապոլի մէջ դաշնագիրը ստորագրուած, է Հայաստանի կողմէ՝ Ա. Խատիսեան, Ա. Գիւլիանդանեան, Վ. Մինախորեան, Թուրքիոյ կողմէ՝ Քեազիմ Կարաբէքիւր, փաշա, Հիւսէյին պէյ (Էրզրումի երեսփոխան) և Տրապիզոնի երեսփոխանը: Նոյն օրը Հայաստանի մէջ խորհրդային իշխանութիւն յայտարարուած ըլլալով (Դրօ Լըկրան համաձայնութիւնը) երկու պետութիւններն ալ հրատարակութեան տուած չեն Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը: Դաշնագրի բնագիրը կը մնայ Երևանի կառավարութեան մօտ:

Պերլինի Արեւել. Լեզուներու Աեմինարի Թրքաբանութեան ուսուցչապետ Տոքթ. Գ. Եշկէ (G. Yaschke) յիշեալ հաստատութեան 1932ի տեղեկագիրներուն մէջ հրատարակած է Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը, հիմք ունենալով ֆրանսերէն, թուրքերէն և ռուսերէն թերթերու մէջ լոյս տեսած կարգ մը գրութիւններ և պատուիրակութեան նախագահ Ա. Խատիսեանի մէկ գրութեամբ լոյս տեսած Revue des Etudes Arm. IV հատորի մէջ (1924) էջ 43: Իսկ Ս. Վրացեանի «Հայաստանի Հանրապետութիւն» (էջ 437) գրքին մէջ, տրուած են Ա. Խատիսեանի կողմէ հետադային գրի առնուած այդ պայմանները:

1. Թիւրքիայի Ազգային Մեծ Ժողովը պարտաւորուած է ճանաչել Հայաստանի անկախութիւնը հետեւեալ սահմաններում:

Ախալքալաքի գաւառի հարաւային մասից Ուչ-Թափալար սարը, Դէպի հարաւ մինչև Բաշ-Շորապեալ, մինչև Արփաշայ—Արփա-

Հայի հոսանքը մինչև նրա խառնուրդը Արաքսի հետ, Արաքս գետի հոսանքը մինչև Արաքս կայարանը, այստեղից դէպի Մարտիրոս մինչև Չայքէնդ գիւղը:

2. Կարսի նահանգը և Ուլւմալուհն համարուում են վիճելի մինչև երեք տարի, որի ընթացքում Հայոց կառավարութիւնը կարող է յայտարարել հանրաքուէ, որոշելու համար վերջնական բախտը այդ նահանգներին: Հանրաքուէի ժամանակ պէտք է մտնէ այնտեղ խառն հայ-թիւրքական ժանդարմներին:

3. Հայերը հրաժարուում են Սեւրի դաշնագրից, յետ են կանաչում բոլոր այն կոմիտէները և ներկայացուցիչները, որոնք գոյութիւն ունին Եւրոպայում, չեն պահում Հայաստանի դաշնակիցների ո՛չ մի ներկայացուցիչ, մինչև որ Թիւրքիան հաշտութեան դաշն չկնքէ նրանց հետ:

4. Հայաստանը իրաւունք ունի պահելու զօրարանակ ոչ ալկելի, քան 1,500 սուխն և դրան համապատասխան քանակով ըսպաններ, նաև անհրաժեշտ քանակութեամբ ժանդարմներին: Երկիրը պաշտպանելու համար կարող են լինել ամրոցներ, որոնք կարող են զինուել միայն պաշտպանողական ծանր թնդանօթներով: Վերացուում է պարտադիր զօրահաւաքը:

5. Հայաստանի վրայ յարձակման դէպքում Թիւրքիան պաշտպանուում է հայոց կառավարութեան պահանջմամբ և աջակցում է Հայաստանին դործով:

6. Թիւրքիան և Հայաստանը փոխադարձաբար օգնում են ազատ Թրանզիտից, ինչպէս երկաթուղիներով, այնպէս և բոլոր ճանապարհներով:

7. Երկու կողմերն էլ չեն վճարում պատերազմական ծախսեր:

8. Պայմանները կնքուելուց յետոյ սկսում են աշխատել երկաթուղիները, վերադառնում են քաղաքացիական մասի գերիները, իսկ երբ սկսում են աշխատանքները Հայաստանի և Թիւրքիայի միջև սահմանները որոշելու, վերադառնում են բոլոր ռազմագերիները:

9. Հայաստանի կապած բոլոր պայմանները Թիւրքիայի դէմ համարուում են անվաւեր:

10. Բոլոր դադթականները կարող են վերադառնալ իրենց տեղերը մի տարուայ ընթացքում՝ օգտուելով բոլոր քաղաքացիական իրաւունքներից՝ բացի այն դադթականներից, որոնք զինուում գերմադրութիւն են ցոյց տուել իրենց կառավարութեան դէմ:

11. Հայերը Թիւրքիայում և Թիւրքերը Հայաստանում վաշելում են հաւասար քաղաքացիական իրաւունքներ:

12. — Դիւանագիտական, ինչպէս և հիւպատոսական յարաբերութիւնները, նոյնպէս և քաղաքացիական ազատ երթեւեկութիւնը երկու երկիրներին միջև սկսւում են դաշնագիրը ստորագրելուց յետոյ որից յետոյ վերականգնւում են փոստային և հեռագրական հաղորդակցութիւնները Թիւրքիայի և Հայաստանի միջև:

13. Շարուրը և Անտիքիւանը ժամանակաւորապէս օժտւում են ինքնավարութեամբ՝ գտնուելով Թիւրքիայի հովանաւորութեան տակ, մինչև որոշուի նրանց բախտը:

14. — Այս դաշնագիրը պէտք է ենթարկուի վաւերացման Հայաստանի խորհրդարանի և Անդորայի Ազգային Մեծ ժողովի կողմից մի ամսուայ ընթացքում:

15. — Թիւրքիան պարտաւորւում է Հայաստանի գրաւուած հողամասերը գատարկել, երբ Հայաստանը կը սկսի զօրացրում, և վերջնականապէս կը գատարկէ, երբ հայկական զօրքի թիւը կը հասնի պայմաններում որոշուած չափին»:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՅՈՒՄԸ

Համաձայնութիւն Ռուսաստանի ընկերվարական ֆեդերատիվ խորհրդային ընկերվարական հանրապետութեան միջև՝ Հայաստանի անկախութեան ճանաչման մասին, 2 Դեկտ. 1920:

Այս բացատրւեալամբ հրատարակուած է համաձայնութիւնը Մոսկուայի արտաքին գործոց ժողովրդական կոմիտարիատի կողմէ, լոյս տեսած դաշնագրերու ժողովածուին մէջ, III պրակ, Մոսկուա 1922, №. 79, էջ 14—15):

1920 թ. Դեկտեմբեր 2ին մէկ կողմից ընկեր Լըկրանը՝ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Լ. ի լրագոր ներկայացուցիչը, Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութեան անունով, իսկ միւս կողմից ընկ. Դրո և Լ. Տէրտէրեան Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան անունով համաձայնութիւն կայացրին հետեւալի մասին.

1. Հայաստանը յայտարարւում է ամկախ ընկերվարական հանրապետութիւն:

2. Մինչև Հայաստանի խորհուրդների Համագումարի գումարումը կազմուած է ժամանակաւոր Ռազմա-Յեղափոխական կոմիտէ, որին փոխանցւում է ամբողջ իշխանութիւնը Հայաստանում:

3. Ռուսաստանի խորհրդային կառավարութիւնը ճանաչում է իբրեւ Հայաստանի ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետու-

Թեան տերիտորիայի անվիճելի մասեր—Երևանի նահանգը, նրա կազմի մէջ մանող բոլոր գաւառներով միասին, Կարսի նահանգի մէկ մասը, որ պիտի ազանովէ զայն զինուորական տեսակէտից, տէր լինելով երկաթուղագծին, Ջաջուր կայարանից—Արաքս կայարանը, Գոնձակի նահանգի Ջանգեղուրի գաւառը, նոյն նահանգի Դաղսիսի գաւառի մէկ մասը—Օգոստոս 10ի. համաձայնութեան սահմաններում^(*) և Թիֆլիսի նահանգի այն մասերը, որոնք գտնուում էին Հայաստանի տիրապետութեան տակ մինչև 8 Սեպտ. 1920 թ.

4. Հայաստանի բանակի հրամանատարութեան կազմը չէ ենթարկուում որեւէ պատասխանատուութեան՝ բանակի շարքերում կատարուած գործողութեանց համար, մինչև խորհրդային իշխանութեան հռչակումը Հայաստանում:

5. Դաշնակցութեան կուսակցութեան և Հայաստանի միւս ընկերվարական կուսակցութեանց անդամները չեն ենթարկուել որեւէ հալածանքի՝ ոյդ կուսակցութեանց պատկանելու պատճառով:

6. Խաղմա-Յեղափոխական կոմիտէի մէջ մտնում են՝ հինգ անդամ կոմունիստական կուսակցութեան կողմից նշանակուիլ և երկու անդամ ձախակողմնոն դաշնակցականների խմբակից, կոմունիստների կուսակցութեան հետ համաձայնութեան գալով:

7. Խուսառտանի խորհրդային կառավարութիւնը միջոցներ է ձեռք առնում անմիջապէս կեդրոնացնելու զինուորական ոյթեր, որոնք անհրաժեշտ են Հայաստանի Ընկերվարական Խորհրդային Հանրապետութեան անկախութիւնը պաշտպանելու համար:

8.— Այս համաձայնութիւնը ստորագրուելուց յետոյ, Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութիւնը քաշուում է իշխանութիւնից: Իշխանութիւնը ժամանակաւորապէս, մինչև յեղափոխութիւնը, անցնում է զինուորական հրամանատարութեան, որի գլուխն է անցնում ընկ. Դրոն: Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ.ի կողմից Հայաստանի զինուորական հրամանատարութեան կից կոմիտար է նշանակուում ընկ. Սիլինը:

Պատրաստուած է երկու օրինակներով:

Լիազոր ճերկայացուցիչ Ռ. Ս. Ֆ. Ս. Հ.ի

(ստորագրեց) Լըկրան

Հայաստանի Հանրապետութեան կառավարութեան լիազորու
թեամբ (ստորագրեցին) Դրո, Տէրտէրիան

(*) 1920, Օգոստոս 10ին Խ. Ռուսաստանի ճերկայացուցիչ Լըկրանի և Հ. Հանրապետութեան ճերկայացուցիչներ Ջամալեանի և Բաբայեանի միջև կնքուած համաձայնութիւնը:

Գ Ա Շ Ն Ա Գ Ի Ր
ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԹՈՒՐԻՒՈՅ ՄԻՋԵԻ
 (Ստորագրուած Մոսկուա 1921 Մարտ 16ին)

Ռ. Ս. Ֆ. Խի. և Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարու-
 թիւնները, մեկնելով ժողովուրդներու եղբայրութեան և ազգերու
 քննորոշման իրաւունքի սկզբունքներէն, ընդգծելով երկու ժո-
 ղովուրդներու կողմէ իմիւրիալիզմի դէմ մղուող պայքարի մէջ
 իրենց համերաշխութիւնը, ինչպէս նաեւ այն փաստը, որ ստեղծ-
 ւած իւրաքանչիւր զօնաւորութիւն երկու ժողովուրդներէն որեւէ
 մէկուն համար կը վատթարացնէ միւսին վիճակը, և միանգամայն
 ողբերուած երկու կողմերու փոխադարձ շահերուն վրայ հիմնուած
 մշտաւե պրտագին փոխյարաբերութեան և անքակտելի բարեկա-
 մութիւն հաստատուելու ցանկութեամբ, վճռեցին կնքել բարեկա-
 մութեան և եղբայրութեան պայմանագիր և նշանակեցին այդ
 բանին համար իրեն լիազօր իրենց կողմէ... Կէորգիյ Զիւրին և
 Ջէլալէտտին Կորխմազով (կեդր. գործդ. կոմիտէի). Նուսուֆ
 Քէմալ պէյ նախր. հանր. անտեսութ., Րիզա Նուր պէյ՝ լուսաւոր.
 նախարար., Ալի Յուսափապա:

607. Ա.

Պայմանագիր կողմերէն իւրաքանչիւրը համաձայն է չճանչ-
 նալ հաշտութեան պայմանագրեր կամ միջազգ. այլ ակտեր, որոնք
 բռնի ոյժով կը պարտադրուին պայմանագիր կողմերէն որեւէ մէ-
 կուն: Ռ. Ս. Ֆ. Խ. Հ. ի կառւ.ը համաձայն է չճանչնալ Թուրքիոյ
 վերաբերեալ ոչ մէկ միջզգ. աքթ որ ընդունուած չէ Թուրքիոյ
 կառւ.եան կողմէ, յանձին անոր այժմեան ազգ. մեծ ժողովի:

Թուրքիա ըսելով՝ ներկայ պայմանագրի մէջ պէտք է հասկնալ
 այն հոգերը, որոնք յիշատակուած են 1330 (1920) Յունի. 28ի
 թրքական Ազգ. Ուխտի մէջ մշակուած և յայտարարուած Պոլսոյ
 մէջ, Օսմ. Երեսփ. ժողովին կողմէ և հաղորդուած մամուլին և
 մեծ պետութիւններուն:

Թուրքիոյ հիւս. արեւելեան սահմանը կ'որոշուի այն գծով,
 որ սկսելով Սև ծովի եզերքը գտնուած Սարի գիւղէն՝ կ'անցնի
 Խէզլիս-Սթա լեռան վրայէն և Շամլիճէթ սարի ու Ղաննըտաղի ջը-
 բաբաժանի գծով, այնուհետեւ կը հետեւի Արտահանի և Սանճաք-
 ներու վարչական սահմանով և ապա՝ Արփաչայի և Արաքս գետե-

քու հասանքով մինչև ներքին Գարասու գետի բերանը (սահմանի մանրամասն նկարագրութիւնը և ասոր վերաբերեալ հարցերը ճշգրտած են առաջին յաւելուածի (Ա. և Բ.) և անոր կցուած ու կրկու պայմանագիր կողմերէն ստորագրուած քարտէսի վրայ:

ՅՕԴ. Բ.

Թուրքիա կը համաձայնի զիջիլ Վրաստանի՝ գերիշխանութիւնը Պաթումի նաւահանգիստի, քաղաքի և սոյն պայմանագրի մէջ յիշատակուած սահմանէն դէպի հիւսիս տարածուող և Պաթումի չրջանին մէկ մասը կազմող հողամասին վրայ, պայմանով սակայն, որ

Ա) Այս յօդուածին մէջ ցոյց տրուած շրջաններու ազգաբնակչութիւնը օգտուի լայն տեղական վարչական ինքնավարութենէ, որ պիտի սպառնովէ ամէն մէկ համայնքի մշակութային և կրօնական իրաւունքները, և ազգաբնակչութեանը տրուի իրաւունք հաստատելու հողային այնպիսի օրէնք, որպիսին կը համապատասխանէ անոր ցանկութիւններուն:

Բ) Թուրքիոյ տրուած ըլլալ Պաթումի նաւահանգիստի միջոցով դէպի Թուրքիա կամ Թուրքիայէն դուրս ուղարկուելիք ապրանքներու ազատ թրանզիտ՝ առանց մաքսի, առանց որևէ արգելքի և առանց որևէ տուրքի, տալով Թուրքիոյ իրաւունք օգտուելու Պաթումի նաւահանգիստէն առանց որևէ յատուկ վճարումի:

ՅՕԴ. Գ.

Երկու պայմանագիր կողմերը համաձայն են որ նախիջեանի շրջանը ներկայ պայմանագրի Ա. յօդ.ի (Բ.) մէջ ցոյց տրուած սահմաններուն մէջ կազմէ ինքնավար հողամաս Ատրպէճանի հովանաւորութեան տակ, պայմանով որ Ատրպէճանը չզիջի իր թեւարկուութիւնը որևէ երրորդ պետութեան: (Կը ճշդէ սահմանները):

ՅՕԴ. Դ.

Երկու պայմանագիր կողմերը, մասնանշելով Արևելքի ժողովուրդներու ազգային ազատագրական շարժման և Ռուսաստանի աշխատաւորութեան նոր ընկերային կարգերու անունով մղած պայքարի շփումը, հանդիսաւոր կերպով կ'ընդունին այդ ժողովուրդներու իրաւունքը՝ ըլլալու ազատ ու անկախ, ինչպէս նաև ընդունելու վարչաձև մը համաձայն իրենց ցանկութեան:

ՅՕԴ. Ե.

Ապահովելու համար նեղուցներու բացումը և բոլոր ժողովուրդներու առևտրական ազատ հաղորդակցութիւնը նեղուցներէն, երկու պայմանադիր կողմերը կը համաձայնին յանձնել ինքն իր և նեղուցներու միջազգ. կանոնադրութեան մշակումը յատուկ խորհրդաժողովի, կազմուած ծովեղերեայ երկիրներու ներկայացուցիչներէն, պայմանաւ որ խորհրդաժողովի տուած որոշումները չվտանգեն Թուրքիոյ ամբողջական գերիշխանութիւնը, ինչպէս նաև չվտանգեն Թուրքիոյ և անոր մայրաքաղաքի՝ Պոլսոյ ապահովութիւնը:

ՅՕԴ. Զ.

Երկու պայմանադիր կողմերը կ'ընդունին, որ մինչև այժմ երկու երկիրներու միջեւ կնքուած բոլոր պայմանագրերը չեն համապատասխաներ երկու կողմի շահերուն: Ուստի անոնք համաձայն են համարել այդ պայմանագրերը չեղեալ և ուժէ զուրկ:

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ խորհրդ. Հանրապետութեան կառավարութիւնը կը յայտարարէ ի մասնաւորի, որ ինքը կը համարէ Թուրքիան ազատ գէպի ինքը (Ռուսաստանը) նախորդ ցարական կառավարութեան և Թուրքիոյ միջև կնքուած միջազգային դաշնագրիներէն բխող զբաղական և այլ պարտաւորութիւններէն:

ՅՕԴ. Է.

Ռուսաստանի Սոցիալիստական Ֆետերաթիւ խորհրդ. Հանրապետութեան կառւ.ը, ընդունելով որ քափիթիւլասիօններու բեժիմը անհամապատասխան է որեւէ երկրի ազատ զարգացման, ինչպէս նաև այդ երկրի ամբողջ գերիշխանութեան իրականացման, կը համարէ չեղեալ և ուժէ զուրկ բոլոր այն գործողութիւններն ու իրաւունքները, որոնք որեւէ առնչութիւն ունին քափիթիւլասիօններու բեժիմին հետ:

ՅՕԴ. Ը

Երկու պայմանադիր կողմերը համաձայն են թոյլ տալու կադմութիւնը կամ գոյութիւնը իրենց հողամասի վրայ այնպիսի կադմակերպութիւններու և խմբակցութիւններու, որոնք հակառակ կողմին ամբողջ երկրին կամ անոր մէկ մասին կառավարութեան:

գերը խաղալու հաւակնութիւնը ունին, ինչպէս նաեւ գոյութիւնը այնպիսի խմբակցութիւններու, որոնք նպատակ ունին պայքարիլ միւս պետութիւններու դէմ: Ռուսաստանն ու Թուրքիան երկուստեք յանձնառու կ'ըլլան նաեւ կովկասի խորհրդ. Հանրապետութիւններուն համար:

Ընդունուած կը համարուի այն դրութիւնը, որ այս յօդուածի մէջ յիշատակուած թրքական հողամաս ըսելով՝ պէտք է հասկնալ այն հողերը, որոնք կը գտնուին Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կողմով արուծեան զինուորական և քաղաքացիական վարչութեան տակ:

Ռուսաստանի կողմէ ստորագրած են արտ. գործ. կոմիտը Զիչերին և Կենտ. Գործադիր Կ.ի անգամ Զէլայէզդին Կորիւմազով, իսկ Թուրքիոյ կողմէ՝ Ժողով. տնտեսական գործավար Իւսուֆ Քէմալ պէյ, Տօքթ. Րիզա Նուր պէյ, Ալի Ֆուատ փաշա:

ԱՌԵՒՏՐԱԿԱՆ ԴԱՇՆԱԳԻՐ ԽՈՐՀԻ. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ. ՎՐԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ԱԶԲԷՋԱՆԻ Մ Ի Զ Ե Ի

1. Որպէսզի բոլոր արտաքին շուկաներում նպատակայարմար կերպով կազմակերպուի ապրանքների փոխանակումը և ռելիզացիայի ենթարկուեն հանրութեան բոլոր աղբիւրները, Վրաստանի Հայաստանի և Ազրբէյջանի սօցիալիստական հանրապետութիւնները հաստատում են արտաքին առեւտրի համար միասնորոշած միմարմին, որը կաշուած է Վրաստանի, Հայաստանի և Ազրբէյջանի Միութեան արտաքին առեւտրի համար». Միութեան կեդրոնն է Թիֆլիսը:

2. Միութեան բոլոր գործերը ղեկավարելու և կառավարելու համար պայմանաւորուող Հանրապետութիւնների յատուկ ուրոշումով ընտրուած է միասնական վարչութիւն:

3. Պայմանաւորուող հանրապետութիւնների միջեւ բոլոր փոխարարներութիւնները արտաքին առեւտրի հարցերի վերաբերեալ, որոնք են՝ արտահանութիւն, ներմուծում, վալիւտային ֆօնդ եւլ. որոշում և յատուկ պայմանագրով:

Բագու, Յունիս 2ին 1921 թ. ստորագրեցին՝

Վրաստանի յեղկոմի նախագահ՝ Յ. Մախարաձէ

Ազրբէյջանի Ժողովրդի. կոմիտարների նախագահ՝ Նարիմանով

Հայաստանի յեղկոմի նախագահ՝ Ա. Մեանիկեան

«Կարմիր Աստղ» (7 Յունիս)

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՉՈՐՍ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԵՐՈՒ ՀԱՄԱԶԱՅՆՈՒԹԻՒՆԸ (1921 Յունիս 10, Փարիզ)

Հայաստանի Հանր. Պատուիրակութեան կողմէ Ա. Ահարոնեան, Ատրպէճանի Ա. Մ. Թօփչիպաշէֆ, հիւսիս. Կովկասի Ա. Մ. Չէրմօշէֆ, Վրաստանի Ա. Չխենկելի Փարիզի մէջ, 1921 Յունիս 10ին կնքած են համաձայնութիւն մը, ինը յօդուածներէ բաղկացած, ուրկէ կ'առնենք կարեւոր մասերը.

Գ.— Պարտադիր իրաւարարութիւն.— «Կովկասեան հանրապետութիւնները կը վճռեն յետ այսու պարտադիր իրաւարարութեամբ լուծել իրենց միջև ծագած և ծագելիք բոլոր անհամաձայնութիւններն ու վէճերը, և առաջին պատահութեամբ սահմանային վէճերը»:

Դ.— Արտաքին քաղաքականութիւն.— «Կովկասեան հանրապետութիւնները պիտի հրաժարին միջազգային ընդթ կրող որեւէ յանձնառութենէ, գործողութենէ, կամ համաձայնութենէ, որ կրնայ վնասել ընդհանրապէս զինակցութեան և կամ թէ անոր անդամներէն մէկուն, և արտաքին քաղաքականութեան մէջ անոնք պիտի օժանդակեն զինակցութեան դաշնադրով միացած կովկասեան պետութեանց զանազան գործողութեանց միութեան և համակարգութեան»:

Ե.— Պաշտպանողակամ զինակցութիւն.— «Կովկասի ժողովուրդներու իւրաքանչիւրին անկախութիւնը սերտօրէն կապուած նկատելով կովկասեան միւս ժողովուրդներու անկախութեան, յիշեալ հանրապետութիւնները, իրենցմէ իւրաքանչիւրը և ամէնքը միասին, արտաքին նախայարձակումներու դէմ պաշտպանելու նպատակով զինուորական պաշտպանողական զինակցութիւն մը կը կնքեն»:

Զ.— Մարսայիմ Միութիւն:

Է.— Վերոյիշեալ սկզբունքներու համաձայն, զինակցային յարաբերութիւններ հաստատելով, Կովկասեան Հանրապետութիւնները իրենց կատարեալ անկախութեան և իրենց հողերու անբռնաբարելիութեան հիման վրայ, տոգորուած են բարեկամական և բարի դրացնութեան յարաբերութիւններ հաստատելու անկեղծ փափաքով՝ դրացի պետութեանց, այսինքն Ռուսիոյ, Թուրքիոյ և Պարսկաստանի հետ: Միեւնոյն տառն Հայաստանի, Ատրպէճանի, Հիւսիս. Կովկասի և Վրաստանի Հանրապետութեանց ներկայացուցիչները կը յայտարարեն թէ այս Հանրապետութիւնները պատրաստ են, Ռուսիոյ հետ իրենց յարաբերութեանց կարգադրութեան

միջոցին, արդար գոհացում տալու այն տնտեսական շահերուն, զորս ան պիտի կրնար ունենալ Կովկասի մէջ: Պարսկաստանի շահերն ալ, Թրանզիթով Եւրոպայի առևտուրին հետ ազերս ունենալով, պիտի պաշպանուին: Միևս կողմէն, ոչ նուազ կարեւորութիւն ընծայելով բարեկամական և բարի դրացնութեան յարաբերութեանց հաստատման Թուրքիոյ հետ, Կովկասեան Հանրապետութիւնները պիտի ջանան դիւանագիտական ընդհանուր գործողութիւն մը կատարել հողային և բարեկամական ու արագ սահմանադժուած մը ընելու նպատակով Թուրքիոյ և Հայաստանի միջև»:

ԿԱՐՍԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

Բարեկամութեան դաշնագիր մէկ կողմից՝ Լ. Ը. Խ. Հ., Ա. Ը. Խ. Հ. և Վ. Ը. Խ. Հ. և միևս կողմից Թուրքիոյ միջև, կընքուած Ռ. Ը. Դ. Խ. Հ. մասնակցութեամբ, 1921 թ. Հոկտեմբեր 13ին կարսուծ:

Հայաստանի, Ատրբէջանի և Վրաստանի ընկերվարական խորհրդային Հանրապետութեանց կառավարութիւնները մէկ կողմից և Թուրքիոյ Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը միևս կողմից, ազգութիւնների եղբայրութեան և ժողովուրդների ինքնորոշման իրաւունքը յարգելով, իրենց միջև մշտական սրտագին փոխյարաբերութիւններ և անընդհատուող անկեղծ բարեկամութիւն հաստատելու ցանկութեամբ ոգեւորուած, որ հիմնուած է երկու կողմերի փոխադարձ շահերի վրայ, — որոշեցին, Ռուսաստանի ընկերվարական դաշնակցային խորհրդային հանրապետութեան մասնակցութեամբ, կնքել բարեկամութեան դաշն և այս նպատակով իրենց լիազօրներ նշանակեցին. —

Հայաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ արտ. գործ. Ժող. կոմիսար Ասքանազ Մուսաբեկի և ներքին գործոց կոմիսար Պողոս Մակինցեանի:

Ատրբէջանի խորհ. հանր. կառավարութիւնը՝ պետկ. վերահսկ. Ժող. կոմիսար Շախտախտիմսկի:

Վրաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ ռադմա-ծով. Ժող. կոմիսար Շալվա Էլիավայի և արտ. գործ. Ժող. կոմիսար Ալեքսանդր Սվամիծէի:

Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը՝ Ազգ. Մեծ Ժողովի անդամ և արեւել. ճակատի հրամանատար Քեազլիմ Կարա-

քէքիքիմ, Ազգ. Մեծ Ժողովի անդամ Ջելի բէյիմ, հանրային աշխատանքների պետական քարտուղարի նախկին օգնական Մուխթար բէյիմ, Թուրքիոյ լիազօր ներկայացուցիչին Ադրբէյջանում՝ Մէմտու Շէվրէթ բէյիմ:

Ռուսաստանի ընկ. խորհ. դաշն. հանրապետութեան կառավարութիւնը՝ իր լիազօր ներկայացուցիչին Լատվիայում ծաղով Գառնեկիքիմ:

Որոնք փոխանակելուց յետոյ օրինական ճանաչուած լիազօրութիւնները, համաձայնութեան եկան հետեւեալի մասին.

807. 1.— Թուրքիոյ Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը և Հայաստանի, Ադրբէյջանի ու Վրաստանի ընկ. խորհ. հանրապետութեանց կառավարութիւնները համարում են վերացուած և ոյժ չներկայացնող այլևս այն դաշնագրերը, որոնք կնքուել են իրենց վեհապետական իրաւունքները կիրառող պետութիւնների միջև այն տերրիտորիայի վրայ, որ ներկայիս մտնում է պայմանադիր կողմերի տերիտորիաների մէջ և այն դաշնագրերը, որոնք կնքուել են երրորդ պետութեանց միջև՝ Անդրկովկասեան Հանրապետութիւններին վերաբերեալ:

Հաստատուած է համարում, որ ներկայ յղուածը կիրառելի չէ 1921 Մարտ 16ին Մոսկուայում կնքուած ռուս-տաճկական դաշնագրի վերաբերմամբ:

807. 2.— Պայմանադիր կողմերը համաձայնում են՝ չճանաչել որևէ և հաշտութեան դաշնագիր կամ այլ կարգի միջազգային ակտ, որը ընդունուելու համար նրանցից մէկն ու մէկը ուժով հարկուաբերուած պէտք է լինէր: Ըստ այսմ՝ Հայաստանի, Ադրբէյջանի և Վրաստանի ընկերով. խորհ. Հանրապետութեանց կառավարութիւնները համաձայնութիւն են տալիս չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որ վերաբերում է Թուրքիոյ, բայց որ չէ ճանաչուած Տաճկաստանի ազգային կառավարութեան կողմից, որ այժմ ներկայացուած է Ազգային Մեծ Ժողովով:

(Թուրքիա զաղափարի տակ, ներկայ դաշնագրի մէջ, հասկացւում են այն տերիտորիաները, որոնք մտած են Թուրքիոյ Ազգային Ուլտի մէջ 1920 Յունուար 8ին (1336) և որ մշակուել ու հռչակուել են օսմանեան պատգամաւորական խորհրդարանի կողմից կ. Պոսում և և տեղեկացուել մամուլին և բոլոր պետութիւններին):

Իր կողմից Տաճկաստանի Ազգ. Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը համաձայնում է չճանաչել որևէ միջազգային ակտ, որ չէ ճանաչուած Հայաստանի, Ադրբէյջանի, Վրաստանի Խորհուրդների կողմից ներկայացուող համապատասխան կառավարութիւնների կողմից:

ՅՅԴ. 4.— Թուրքիոյ հիւսիս-արեւելեան սահմանը (համաձայն առաջին ընդհ. սպայակոյտի քարտէսի՝ չափանիշ 1/21,000—5 վերստ 1 մասնաչափի մէջ) որոշուած է այն գծով, որ սկսուած է Սեւ ծովի եզերքը գտնուող Սարնի գիւղի մօտ, անցնում է Խետիս-Մթաւերան վրայով, Շավշէթ լեռան ջրբաժան գիծը, Քանին-դալ լեռը, այդ սահմանը յետոյ հետեւում է Արտահանի եւ Կարսի սահմանների նախկին վարչական սահմաններին, Չայ (Արփաչայ) եւ Արաքս գետերի հովտով, ներքին Կարսայ գետի գետաբերանը (սահմանների մանրամասն նկարագրութիւնը, ինչպէս եւ նրանց վերաբերեալ հարցերը որոշուած են 1րդ եւ 2րդ յաւելումներով եւ դաշնագրին կցուած քարտէսի վրայ, ստորագրուած պայմանագրի երկու կողմերից) :

Դաշնագրի եւ քարտէսի միջեւ տարաձայնութիւն լինելու պարագային վճարական նշանակութիւն տրուած է բնագրին :

Մանրամասն որոշումը եւ պետական սահմանը անցկացնելը իրականութեան մէջ, ինչպէս նաեւ սահմանային նշաններ դնելը, փաստաբուծ է խառն յանձնաժողովի ձեռքով, անդամների հաւասար թուով, պայմանագրի կողմերի եւ Ռուսիոյ ներկայացուցչի մասնակցութեամբ :

ՅՅԴ. 5.— Թուրքիոյ կառավարութիւնը եւ խորհրդային Հայաստանի ու Ադրբեջանի կառավարութիւնները համաձայնում են որ Նախիջևանի շրջանը այն սահմաններում, որ որոշուած են այս դաշնագրի 3րդ յաւելումի մէջ, կազմում է ինքնավար տերիտորիա՝ Ադրբեջանի հովանաւորութեան տակ(1) :

..

Միւս յօդուածները կը վերաբերին Վրաստանին եւ կամ կը շօշափեն ընդհանուր խնդիրներ : Կուտանք անոնց համառօտ բովանդակութիւնը :

Յօդ. 6րդով «Տաճկաստանը համաձայնում է Վրաստանին զիջել Բաթումի եւ շրջակայքի վեհապետութիւնը», ապահովելով իրեն համար Վաղատ թրանզիտ ամէն տեսակ ապրանքների համար եւ առանց որեւէ վճարի Բաթումի նաւահանգիստից օգտուելու իրաւունք :

Յօդ. 7 եւ 8 կը վերաբերին Տաճկաստանի եւ Վրաստանի սահ-

(1) Այս յօդուածն հանում է Մոսկուայի դաշինքին մէջ եղող սա պարբերութիւնը : Այն պայմանով որ Ադրբեջանը այդ հովանաւորութիւնը չզիջի որեւէ երրորդ պիւնութեան :

ժանակից բնակիչներուն տեղափոխութեան, ինչպէս նաև քոչվոր համար գիւրութիւններ տալու խնդրին:

Յօդ. 9ը կը վերաբերի նեղուցներու խնդրին:

Յօդ. 10ով պայմանադիր կողմերը կը պարտաւորուին իրենց հողամասերուն վրայ թոյլ չտալ այնպիսի կազմակերպութիւններ, որոնք կը ձգտին «միւս երկրի կառավարութիւնը ձեռք բերելուն»:

Յօդ. 11ով կը ճանչցուի երկու կողմերու հպատակներու քաղաքացիական իրաւունքը:

Յօդ. 12ով կողմերը կը համաձայնին կիրառել իրարու վերաբերմամբ «ամենից աւելի նպաստաւորութեամբի սկզբունքը»:

Յօդ. 13ով կցուած հողամասերու բնակիչները կը ստանան հեռաւայրու իրաւունք, տանելով իրենց հետ սեփական գոյքերը:

Յօդ. 14—19 կը վերաբերին գաղթականական, ընդհանուր ներման, պատերազմական գերիներու, հաղորդակցութեանց միջոցներու, առեւտրական, հիւպատոսարաններու խնդրներուն:

Յօդ. 20ի տրամադրութեամբ դաշնագրի վաւերացումը նշաւ նախկում է Երևանի մէջ, հնարաւորութեան չափ կարճ ժամանակով:

✱

Յաւելուած 1ի մէջ նշանակուած են սահմաններու ժամրամասնութիւնները: Կուտանք Հայաստանի վերաբերեալը (սկիզբը դրուած է Թուրքիոյ և Վրաստանի սահմաններու նկարագրութիւնը)... Ուշ-Թափալար (9.783), 9065 գաղաթը, ուր թողնուած է Արտանանի շրջանի նախկին սահմանը և անցնում է Բուլ-ուղ-Բարտ (9.73 կամ 9.963) լեռան վրայով, — 8,828 կամ 8.827—7.602. այդ տեղից ուղիղ գծով դէպի 7.518 գաղաթը — անցնելով Իրիշ գիւղից դէպի արեւելք, այնուհետեւ Կիզիլտաշ (7.439 կամ 7.440 և կամ 7.490) լեռան մօտ Նոր Կիզիլտաշ գիւղը. այդ տեղից այն գետի ուղղութեամբ, որ հոսում է Նոր Կիզիլտաշի միջով մինչև նրա թեքումը, որ գտնուում է Կարամէմէտից դէպի հիւսիս-արեւմուտք, հետեւում է ջրբաժան գծի ուղղութեամբ և դուրս է գալիս Զամուշլու-չայ գետի մօտ, որ գտնուում է Դիւլվէր, Մեծ Ղմիշ և Թիքնիս գիւղերից արեւելքը Վարդանիւղ և Բաշ-Շորագեալ գիւղերի միջով, հետեւելով յիշեալ գետի ընթացքին, դուրս է գալիս Արիդ-չայ գետի մօտ, Կիւլայազի Կալալիից հիւսիս, այնտեղից շարունակ անցնելով Արփաչայ գետի մօտ, անցնում է Երասիս գետնահովտով մինչև Ուրմիա գետը, ուր վերջանում է սահմանը Հայաստանի և սկսւում է սահմանը Աղբէջանի հետ և անցնում է

Երասխ գետահովիտով մինչև ներքին Կուրա-Սու գետի նրա մէջ թափուելը, ուր վերջանում է սահմանը Ազրբէջանի հետ:

Ըստ ինքնեան հասկնալի է, որ սահմանն անցնում է վերոյիշեալ բարձունքների ջրաբաժան գծերով:

Յաւելում 2. «Նկատի ունենալով որ սահմանագիծը անցնում է Արփաչայ և Երասխ գետերի հովիտներով, ինչպէս որ այդ ցոյց է արուած յաւել. 1ի մէջ, Տաճկաստանի Ազգային Մեծ Ժողովի կառավարութիւնը պարտաւորում է յետ առնել միայն պահակների գիծը 8 վերստ տարածութեան վրայ Ալեքսանդրապոլ-Երեւան երկաթուղագծից Արփաչայի շրջանում, և 4 վերստ էլ վերոյիշեալ գծից՝ Երեւանի շրջանում:

Այն գծերը, որոնք սահմանաւորում են վերոյիշեալ շրջանները, ցոյց են արուած ստորեւ («Արփաչայի գետի» և «Երասխի գետի») վերնագրերի տակ առաջ են բերուած դրանք):

Յաւելում 3ը կը կրէ «Նախիջևանի տերիտորիան» վերնագիրը, ուր եւ առաջ են բերուած սահմաններու մանրամասնութիւնները:

*
* *

Հ. Հ. Պատուիրակութիւնը 1921 Նոյեմ. 3 թուակիր յիշատակագիր մը ուղղած է Սեւրի դաշնագիրը ստորագրող բոլոր պետութեանց արտաքին գործերու նախարարներուն՝ անոնց ուղարկուած թեան յանձնելով Կարսի մէջ Հոկտ. 13ին ստորագրուած դաշնագիրը և ընկնով իր բոլոր վերապահումները այն գիշումներուն մասին, զորս այդ դաշնագիրը կարող է առաջ բերել Սեւրի դաշնագրով և միջազգային յանձնառութեանց ուժով Հայաստանի ճանկցուած իրաւունքներուն մէջ:

ՅՐԱՆՔԵԻԹՈՒՐԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆՈՒԹԻՒՆ

(1921 Հոկտ. 20ին ԷնկիտիՐԻԻ Մէջ, ՅՐԱՆՍԱՅԻ ԿՈՂՄԷ

ՍՏՈՐԱԳՐԱԾ Է Պ. ՅՐԱՆՔԼԻՆ ՊՈԽԵՆՆ)

ՅՕԴ. Ա.— Անմիջական դադարում թշնամութիւններու, անամիջական և փոխադարձ արձակում բանտարկուած բոլոր անձերու, ֆրանսացի կամ թուրք, որոնք ալ ըլլան անոնց բանտարկութեան կամ ձերբակալութեան տեղն ու թուակալներ:

ՅՕԴ. Ք. Ութերորդ յօդուածով որոշուած գիծին հիւսիսէն և

հարաւէն փոխադարձաբար քաշուելի տա տաւելին երկու ուժեղան
 ժամանակամիջոցի մը մէջ, սկսելով Նոյ. 4էն:

ՅՕԴ. Զ. — Ազգ. Ուխտով ճանչցուած փոքրամասնութեանց ի-
 րաւունքները պիտի հաստատուին էնկիւրիի կառավարութեան կող-
 մէ, հակառակորդներու և իրենց կարգ մը դաշնակիցներու միջեւ
 այս մասին կնքուած պայմանագրութեան միեւնոյն հիման վրայ:

ՅՕԴ. Է. — Ալեքսանտրէթի մասին՝ ըստ Լոնտոնի համաձայնու-
 թեան Ժ.րդ հատուածին որ հետեւեալն է. «Փրանսական կառավա-
 րութիւնը մասնաւոր վարչաձեւ մը պիտի հաստատէ Ալեքսանտրէթի
 շրջանին համար, ուր բնակչութիւնները խառն հանդամանք ու-
 նին: Ան յանձնառու կ'ըլլայ թուրք ցեղի բնակիչներուն տալ ա-
 մէն դերու թիւն, իրենց մշակոյթի զարգացումին և թուրք լե-
 ջոյի գործածութեան, որ հոն պաշտօնական հանգամանք պիտի
 ունենայ համահաւասար արարելէնին և ֆրանսերէնին:

ՅՕԴ. Ը. — Պաղատարի գիծը մինչեւ Նիսիային, Չօպան պէշէն սկսե-
 լով, կայանները կը մնան թուրք հողամաս, ինչպէս նաեւ Նիսիայինէն
 մինչեւ Տիգրիս երկարող երկաթուղիի յարգարուած ճամբան, ձե-
 ղիբէ Իպն Օմարի հին ճամբան, կը մնայ թրքական, բայց օգտա-
 փորձելի երկու կողմին ալ հաւասարապէս: Նիսիային և ձեղիբէ
 պիտի ըլլան թրքական:

ԱԶԳԱՅԻՆ ՕՃԱԽԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

Ազգերու Դաշնակցութեան երկրորդ ընդհանուր ժողովը հայ
 կեան հարցի շուրջ երեք որոշումներ տուաւ (1921 Մեպտ 21/ին).

1. — «Նկատելով, որ առաջին ընդհանուր ժողովը, 1920 Նոյեմ-
 բեր 18ին, Խորհուրդին վստահեցաւ Հայաստանի ապագան պաշտ-
 պանելու հոգը.

Որ՝ Խորհուրդը 1921 Փետր. 25ին, գնահատելով հանդերձ թէ
 առ այժմ կացութիւնը Փոքր Ասիոյ մէջ անկարելի կը դարձնէր
 որեւէ գործողութիւն, Քարաուղարութեան պարտականութիւն
 տուաւ հետեւելու Հայաստանի դէպքերուն, նպատակ ունենալով
 հետագային նոր որոշումներ առնելու Խորհուրդին կողմէ.

Որ՝ այս ժամանակամիջոցին Խորհուրդը առաջարկեց՝ նկատի
 առնել Սեւրի դաշնագրի վերաքննութեան պահուն, հայերու հա-
 մար Ազգային Օճախի մը ստեղծումը.

Նմանապէս, նկատի առնելով վերահաս հաւանականութիւնը՝

խաղաղութեան դաշնադրի մը Թուրքիոյ և դաշնակից պետութիւններու միջև, մօտաւոր թուականի մը.—

Ընդհանուր Ժողովը թախանձանօք կը հրաւիրէ Խորհուրդը՝ պնդելու Գերագոյն Խորհուրդին մօտ դաշնադրին մէջ միջոցներ ձեռք առնելու անհրաժեշտութեան մասին, պահպանելու համար Հայաստանի ապագան և, մասնաւորապէս, հայերուն տալու Ազգային Օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրապետութեանէն»։

Լորտ Ռոպերտ Սեսիլի կողմէ առաջարկուած այս բանաձեւը միաձայնութեամբ ընդունուեցաւ, բացի Ֆրանսայի պատուիրակ պ. Լէոն Պուրժուայի վերապահութենէն, որով իրաւասութեան խնդիր մը կը յարուցանէր։

Դուշարկուեցաւ նոյնպէս

2) «Պոլսոյ մէջ ստեղծելու Ազգ. Դաշնակցութեան յանձնախումբ մը, որ պարտականութիւն պիտի ունենայ, Ֆրանսայի, Սեփրի Բրիտանիոյ և Իտալիոյ բարձր. քոմիտէներու աջակցութեամբ, հաստատելու խառն կոմիտէ մը, կիներու և մանուկներու վերադարձի առաքելութեամբ զբաղելու»։

3) Սովի հետեւանքով Ռուսաստանի եղած օգնութիւնը առ բաժնելու «Սովիէթական Ռուսաստանի նախկին բոլոր գաւառներուն մէջ, առանց մոռնալու Հայաստանի, Վրաստանի և Ադրպէյճանի հանրապետութիւնները»։

Ազգերու Դաշնակցութեան Է.րդ ընդհանուր ժողովը որ գումարուեցաւ 1922 Սեպտ. ամիսին, Լոզանի Խորհրդաժողովէն քանի մը ամիս առաջ, զբաղեցաւ, ինչպէս իր նախորդները, հայկական հարցով։ 10րդ նիստին, 18 Սեպտ.ին, Լորտ Ռոպերտ Սեսիլ ներկայացուց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ընդհանուր ժողովը կ'արձանագրէ երախտագիտութեամբ, Խորհուրդի որոշումները Հայաստանի մասին և կը յայտարարէ՝ թէ իր կարծիքով, Թուրքիոյ հետ որեւէ հաշտութեան համար, էական պայմաններէն է՝ հայերուն տալ Ազգային Օճախ մը։ Ընդհանուր ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը՝ այս մասին անհրաժեշտ նկատած իր բոլոր միջոցները ձեռք առնել»։

Ընդհանուր Ժողովի Յրդ Յանձնաժողովը, որուն ղեղակցաւ Լորտ Ռոպերտ Սեսիլի ծրագիր որոշումը, համաձայն գտնուեցաւ ասոր խորքին, բայց ձեւին մէջ մեղմութիւն մը մտցուց, առաջարկելով հետեւեալ խմբագրութեամբ.

«Խորհրդաժողովը կ'արձանագրէ երախտագիտութեամբ Խորհուրդի որոշումները Հայաստանի մասին և բաղձաւոր կը յայտնէ որ Թուրքիոյ հետ, խաղաղութեան բանակցութիւններու ընթացքին,

անտես չառնեն անհրաժեշտութիւնը կազմելու հայերուն համար Ազգային Օճախ մը: Ընդհանուր ժողովը կը հրաւիրէ Խորհուրդը ձեռք առնել բոլոր միջոցները, որոնք օգտակար կը նկատէ այս մասին:

Ազգ. Դաշնակցութեան Գ. րդ. Խորհրդաժողովը միաձայնութեամբ քուէարկեց ճիշդ յանձնաժողովի այս ծրագիրը:

ԼՈՁԱՆԻ ԴԱՇՆԱԳԻՐԸ

18 Հոկտ. 1922ին, Հ. Հ. Պատուիրակութեան նախագահ Ա. Ահարոնեան յուշագրով մը դիմեց Յրանապի, Սեմն Բրիտանիոյ և Իտալիոյ կառավարութիւններուն, յայտնելով՝ «Հայաստանի Հանրապետութեան պահանջը մասնակցելու՝ արևելեան գործերու համար գումարուելիք յառաջիկայ ընդհանուր ժողովին, ինչ ձեւով որ պետութիւնները զայն աւելի յարմար նկատեն»: «Այս առթիւ թոյլ տուէք ինձ յիշեցնելու՝ — կ'ըսէ Ա. Ահարոնեան — թէ Սեւերի դաշնագրի 88րդ. յօդուածով՝ Դաշնակից Պետութիւնները յայտարարած էին որ կը ճանչնան Հայաստանը իբրև ազատ և անկախ պետութիւն մը և վերջապէս Հայաստան իր անկախ պետութեան մը հանգամանքով ատորադրած էր Սեւերի դաշնագիրը ու նաև աւանձին դաշնագիր մը գլխաւոր դաշնակից պետութիւններուն հետ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան մասին: Քաղաքական գէպքերը որոնց այդ շրջանէն ի վեր թատր դարձաւ Հայաստան, անշուշտ որեւէ փոփոխութիւն չմտցուցին իր անկախ պետութեան մը միջազգային Սթատիսին»:

Պետութիւնները իրենց տուած պատասխանին մէջ, անգամ մը եւս ճանչցան Հայաստանի Հանրապետութիւնը «Պետութիւն մը որուն անկախութիւնը իրաւապէս ճանչցուած էր»: Սակայն կարելի չնկատեցին ոչ միայն Հայաստանի առաջարկութեան մասնակցելու խորհրդաժողովին և իրենց մերժումը հիմնեցին «Հայաստանի հանրապետութեան ընդունած խորհրդային վարչաձեւին»: Միև կողմէ կը յայտնէին թէ Խորհրդաժողովը պիտի դիմէր Փարիզի Ազգային Պատուիրակութեան, երբ անհրաժեշտ նկատուէր լսել հայկական կարծիքը:

Հայկական երկու Պատուիրակութիւնները Լոզան գտցին եւ 1922 Նոյեմբեր 15ին Խորհրդաժողովին յուշագրով մը ներկայացուցին ազգային պահանջները: Յուշագիրը երեք լուծումներ կ'առաջարկէր հայկական հարցին:

Ա) Հայկական Ազգային Օճախ մը ստեղծել, ծավային ելք մը անոր ապահովելով:

Բ) Եթէ այդ լուծումը ընդունելի չլլար, վերադառնալ 1920ի լուծումին, Երեւանի Հանրապետութեան կցելով Թրքահայաստանէն մաս մը:

Գ) Իրեւն երրորդ լուծում մը, նկատի առնել Կիլիկիոյ մէկ շրջանին մէջ ստեղծելու Ազգային Օճախ մը:

Ազգերու Դաշնակցութեան ենթայանձնախումբին կողմէ հայ պատուիրակները պ. պ. Ա. Ահարոնեան եւ Գ. Նորատուցեան լսուեցան անպաշտօն կերպով: Ենթայանձնախումբի թուրք պատուիրակ Րիզա Նուր պէյ կարող է կերպով մերժեց պաշտօնական ունկնդրութիւնը ո՛չ իրեւն թրքական հպատակ եւ ոչ ալ իրեւն պատուիրակ Երեւանի, որու հետ—կը յայտարարէր—Թուրքիա դաշնագրով կարգադրած էր երկու երկիրներու առկախ խնդիրները:

Իսկ խորհրդաժողովի նիստին մէջ Ըսմէթ փաշա եւ Րիզա Նուր, չուզեցին լսել ոչ հայկական հարցի եւ ոչ ալ փոքրամասնութիւններու պաշտպանութեան մասին որեւէ առաջարկութիւն: Ըսմէթ փաշա յայտարարեց. «Ստիպուած է նկատելու թէ Հայկական Օճախի մը կազմութիւնը պիտի ըլլայ նոր փորձ մը Թուրքիոյ անդամատուութեան: Արդ, ապօրինութիւնը եւ անկարելիութիւնը նման փորձերու աւելին ըլլալով ցոյց տրուած է: Թուրքիա, ոչ իր արեւելեան նահանգներուն եւ ոչ ալ Կիլիկիոյ մէջ չունի մատնաչափ մը հող որ չպարունակէ Թրքական մեծամասնութիւն մը եւ որ կարելի ըլլայ ունէ կերպով անջատել մայր հայրենիքէն»:

Լոգանի դաշնագիրը կնքուեցաւ 1923 Յուլիս 24ին, զոհացում տրուելով Թուրքիոյ Ազգային Ուխտի բոլոր պահանջներուն: Հայկական հարցը ունէ յիշատակութիւն չունեցաւ հոն: Իսկ փոքրամասնութիւններու վերաբերմամբ, դաշնագրին մէջ ընդունուեցաւ հետեւեալ յօդուածը.

ՅՕԳ. 42.— Թուրք կառավարութիւնը կ'ընդունի միջոցներ ձեռք առնել, ինչ կը վերաբերի ոչ մահմէտական փոքրամասնութիւններուն ընտանեկան կամ անձնական սթաթիստիկին, թոյլ տալու այս հարցերուն կարգադրութիւնը, համաձայն այս փոքրամասնութիւններու սովորութիւններուն:

Այս տրամադրութիւնները պիտի մշակուին մասնաւորապէս կազմուած յանձնախումբերու կողմէ, ուր հաւասար թիւով ներկայացուցիչներ պիտի ունենան թրքական կառավարութիւնը և ամէն մէկ փոքրամասնութիւն: Տարակարծութեան պարագային,

Թրքական կառավարութիւնը և Աղգերու Դաշնակցութեան Խորհուրդը համաձայնաբար պիտի նշանակեն զերիբաւարար մը, ընտրուած եւրոպացի իրաւագէտներէն:

Թուրք կառավարութիւնը յանձն կ'առնէ ամէն պաշտպանութիւն տալու եկեղեցիներու, սինակոկներու, գերեզմանատուններու և վերոյիշեալ փոքրամասնութիւններուն ուրիշ կրօնական հաստատութիւններուն: Ամէն անասկ դիւրութիւններ և թոյլատուութիւններ պիտի տրուին բարեպաշտական հիմնարկութիւններուն և կրօնական ու բարեսիրական հաստատութիւններուն, որոնք կը վերաբերին Թուրքիոյ մէջ այժմ գոյութիւն ունեցող նոյն փոքրամասնութիւններուն, ու թուրք կառավարութիւնը պիտի չմերժէ, կրօնական և բարեսիրական նոր հաստատութիւններու համար, անհրաժեշտ սրբէէ դիւրութիւն որ երաշխաւորուած է ոչաձեւի ուրիշ անհատական հաստատութիւններուն»:

1923 Օգոստ. 13ի Լ. Լ. Պատուիրակութիւնը բողոքադիր մը ուղղեց Լոզանի Դաշնագրին դէմ, որ «կիճուած է այնպէս, որ կարծես հայերը բնաւ գոյութիւն ունեցած չըլլային»:

ԳԱՂԹԱԿԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐ

Աղգերու Դաշնակցութեան հինգերորդ ժողովը 1923 Սեպտ. 25-ին զբաղեցու հայ փախստականներու խնդրով, որ ներկայացուած էր Յունաստանի ներկայացուցիչին կողմէ ու նախապէս քննուած էր հինգերորդ յանձնաժողովին մէջ: Զեկուցարեւին էր Դը Պրուքէրը (Պելճիքս) ժողովը քուէարկեց հետեւեալ բանաձեւը.

«Ժողովը նկատի ունենալով առաջին, երկրորդ և երրորդ ժողովներու, ինչպէս նաեւ Խորհուրդի ընդունած բանաձեւերը ի նպատակ հայերու, կամենալով ցոյց տալ իր համակրանքը այդ դժբախտ ժողովուրդին, ուսումնասիրելով բանաձեւուած առաջարկութիւնները՝ հայ փախստականները հովկրասի մէջ և ուրիշ չըրջաններու մէջ տեղաւորելու մասին, դանելով, ամէն պարագայի վաղահամա այդ առաջարկութեան առթիւ որեւէ կարծիք յայտնելը, միեւն ուր անոնք խորունկ և անկողմնակալ քննութեան առարկայ չըլլան. կը հրաւիրէ Միջազգային Աշխատանքի Պիւրն, համադորձակցաբար Տոքթ. Նանսէնի հետ, քննութիւն կատարել, որ նպատակ պիտի ունենայ պարզելու թէ արդեօք նախաւոր է մեծ քանակութեամբ հայեր տեղաւորել կովկասի և ուրիշ վայրեր»:

որու մէջ: Այս նպատակով փախստականներու 1925ի պիւնտէն տաւ
ւելցնել 50,000 ֆրանքով: Ի նկատի ունենալով, որ այս որոշու-
մով լիզդ Դաշնակցութեան անդամները որոշ պարտաւորութիւն չեն
ստանձներ այս խնդրի մասին որեւէ ծրագիր գործադրելու հա-
մար, փոքրով բացի այդ կը յայտարարէ, պատելով մինչեւ որ-
հնարաւոր դառնայ Հայկական լիզդ. Օճախի տեղծումը, անհրա-
ժեշտ է, որ փախստականներուն տրամադրուի ամէն միջոց ստաւ-
նալու աշխատանք, պաշտօններ եւն., որպէսզի անոնց հնարաւո-
րութիւն տրուի պաշպանելու իրենց ազգային գոյութիւնը:

ՆՈՒՒՐԱՏՈՒՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ ՄԸ՝

ՊԱՏԵՐԱԶՄԷՆ ՅԱՌԱՋ ԵԿԱԾ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐՈՒՆ

ՎԵՐՋՆԱԿԱՆ ՀԱՇՈՒԵՅԱՐԴԱՐԻՆ ՀԱՄԱՐ

1924 *Ulmymelestip*

Պարոն վարչապետին,

Քրիստանուկան կառավարութիւնը հրաւիրուեցաւ Լեզգերու
Դաշնակցութեան Ընդհ. Քարտուղարութեան կողմէ, 1924 Մարտ-
24 թուականով, իր օգնութիւնը բերելու հայ ժողովուրդին:

Կ'ուզէինք հիմնաւորել այն պատճառները, որոնց հետեւանքով, ըստ մեր կարծիքին, պէտք է նիւթական կարեւոր օգնութիւն մը յատկացնել Ազգ. Դաշնակցութեան կողմէ ընդունուած ծրագրի (1923 Սեպտ.)՝ Կովկասի մէջ զետեղելու Յունաստանի և Պալքաններու մէջ մնացող օսմանցի հայերը:

1. Հայերը ազատագրուելու խոստումներով քաջալերուեցան, աշակցելու պատերազմի ընթացքին Դաշմակիցներում դատին և այս պատմառով տառապեցան ողբերգութեամբ:

Հետևելուը մեջբերում մըն է՝ Արաաքին Գործերու Նախա-
բարուԹեան օգնական քարուղարին կողմէ, 1918 Հոկտ. 3ին,
Վիքթօր Գրայսին գրուած նամակէ մը.

«1914ի աշնան, թուրքերը պատուիրակներ զրկեցին օսմանցի հայերու ազգային Դոնկրէին որ էրզրումի մէջ տեղի կ'ունենար, ու ինքնավարութիւն առաջարկեցին, եթէ ուզէին թուրքոյ կողմէն գործօն մասնակցութիւն մը բերել պատերազմին: Հայերը պատասխանեցին՝ թէ իրբեւ օսմանեան քաղաքացիներ պիտի կատարէին իրենց պարտականութիւնը, քայքայ իբրեւ ազգութիւն պիտի

աի չկրնային աշխատել Թուրքիոյ և իր դաշնակիցներուն դատին համար:

«Մտածել այս քաջարի մերժումին հետեւանքով, օսմանցի հայերը սիւթեմաթիկ կերպով ջարդուեցան Թուրք կառավարութեան կողմէ: Բնակչութեան երկու-երրորդը, 700 հազարէ աւելի, այբեր, կիներ ու մանուկներ, բնաջնջուեցան պաղարկւնութեամբ, ամենէն բարբարոսական մեթոտներով:

«Պատերազմի սկիզբէն ի վեր, հայ ժողովուրդին կէսը որ կը զանուէր Թուսաստանի վեհապետութեան ներքեւ, կազմակերպեց կամաւորական ոյժեր, որոնք իրենց հերոս պետին՝ Անդրանիկի հրամանատարութեան ներքեւ, ենթարկուեցան կովկասեան արշաւանքին ամենէն մեծ կռիւներու բախումին:

«Թուսական բանակի քայքայումէն վերջ, 1917ի տարուան վերջը, հայկական այս ոյժերը մինակնին պահեցին կովկասեան ճակատը և հինգ ամիսներ ձախողեցուցին թրքական յառաջխաղացումը, այսպէսով մեծ ծառայութիւն մը մատուցին Միջազգեքի անդլիական բանակին»:

Լորտ Պրայսի Կապրյա Գիրքը որ կը նկարագրէ օսմանցի հայերու տառապանքը և կորուստը, լոյս տեսած 1916ին «Հայերու հանդէպ վերարեքմունք Օսմանեան Կայսրութեան մէջ» անունով, մեծապէս ծառայեց 1916—17 Դաշնակիցներու քարոզչութեան և մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ ամերիկեան հանրային կարծիքին և նախագահ Ուիլսոնի վերջին որոշման վրայ՝ մասնակցելու պատեւրողին:

2. Պատերազմի ընթացքիմ և զինադադարէմ ի վեր, դաշնակից և գործակից պետութիւններու պատկամող պետակամ մարդիկ, բազմաթիւ առիթներով յանձն առած եմ ապացոյցելու թայ ազգի ազատութիւնը և անկախութիւնը:

Արդարեւ, հայերուն խոստացուեցաւ.

ա) Հայկական Պետութիւն մը 1920ին.

1920 Օգոստ. 10ին, ընդունուեցաւ իր ստորագրութիւնը դրնելու Սեւրի դաշնագրին: Հայաստանի սահմաններու մասին նախաձեռն Ուիլսոնի որոշումը (դաշնագրով յանձնուած էր անոր իրաւարարութեան) յայտարարուեցաւ 1920 Նոյեմ. 22ին: Այս որոշումով որ նրբե՛ք գործադրութեան չգրուեցաւ, Հայաստան կը ստանար Երզրումի, Տրապիզոնի, Վանի, Պիթիւի թրքական վիլայեթներէն կէսէն քիչ մը աւելին: Սեւրի դաշնագիրը չգործադրուեցաւ:

բ) Ազգային Օճախ մը 1921ին.

Ազգերու Դաշնակցութեան երկրորդ համագումարը, 1921

Սեպտ.ին, դրադեցաւ հայկական հարցով և ընդունեց հետեւեալ որոշումը.

«Նկատի ունենալով... որ Գերագոյն Խորհուրդը առաջարկեց Սևրի դաշնագրի վերաքննութեան ատեն ի նկատի առնել հայերու համար ազգային օճախի մը ստեղծումը. ասկէ զատ նկատելով անմիջական հաւանականութիւնը Թուրքիոյ և Դաշնակից պետութիւններու միջև խաղաղութեան դաշնագրի մը, Համազումարը քաղաքաբար կը հրաւիրէ Խորհուրդը պնդելու Գերագոյն Խորհուրդին մօտ՝ դաշնագրին մէջ միջոցներ ձեռք առնել ապահովելու համար Հայաստանի ապագան և մասնաւորապէս հայերուն տալու ազգային օճախ մը, բոլորովին անկախ օսմանեան տիրապետութենէն»:

Բայց այս երկու ծրագիրները լքուեցան Լոզանի մէջ 1922—23ին: 1922 Նոյեմբերին, Դաշնակից Պետութիւններու, Յունաստանի և Թուրքիոյ միջև խորհրդաժողով մը գումարուեցաւ Լոզան, վիճարանելու համար խաղաղութեան պայմանները. Դաշնակիցներու կողմէ Լորտ Քըրզըն, հոն առաջարկութիւն մը ըրաւ ի նպատակ հայերուն Ազգային Օճախի մը ստեղծումին և, խօսելով հայկական հարցի մասին, յայտարարեց թէ «ան աշխարհի մեծագոյն դայթակղութիւններէն էր»: Թուրքերը մերժեցին քննելու այս առաջարկութիւնը, ու լքուեցաւ Օճախի հարցը.

4.— Թրքական կառավարութեամ կողմէ 1916իմ Պերլիմ պահ դըրաւ 5 միլիոն ոսկի սթերլինը (թրքական ոսկեդրամ), զիմադարարէմ վերջ դաճակեցմբրու կողմէ գրաւուած, մեծ մասով (եւ հաւանաբար ամբողջովիմ) հայկական դրամ էր:

1915ին հայերու բռնադատեալ տեղահանութենէն վերջ, դրամատուններու մէջ անոնց հաշիւները, ընթացիկ հաշիւները և պահեստները կառավարական հրամանով փոխադրուեցան Կ. Պոլսոյ Պետական Դանձարկղը: Շնորհիւ ասոր, Թուրքերը կարողացան 5 միլիոն ոսկի զրկել Պերլին Բայխսպանքին, ի փոխարէն նոր դրամներու չրջաբերութեան:

5.— Գաղթականներու արդի պայմանները ամկայում և ամօթալի եմ ու կը կազմեն Օախատիմը մը արեւմտեամ պետութիւններում հաճար:

Օսմանցի հայերու մնացորդը այժմ ցրուած է Մերձաւոր և Միջին Արեւելքի մէջ, առանց երգիքի, առանց կենսամիջոցներու, առանց զետեղումի հեռանկարին: 115 հազարէն աւելի գաղթականներ առժամեայ ապաստան մը գտած են Յունաստան, մօտ 25 հազար Պուլկարիա են: Մեծ թիւ մը կը գտնուի Սիւրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս ևն:

Ամէն կողմ ցրուած, անոնք կը խնդրեն զետեղուել տաջի՞նս առթիւ հողամասի մը վրայ, ուր կարողանային տշխատիլ և շահիլ իրենց կեանքը, առանց հանրային գուլթին բեռ դառնալու: Կը խնդրեն չնկատուիլ իբրեւ Բարիխաններ եւ կը յուսան ստանալ քաղաքացիական հանգամանք մը որ իրենց թոյլ աւար զբաղելու իրենց գործերով:

Աղգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդին հելլէն պատուիրակը (1924 Յունիս 12ին) յայտարարեց թէ հելլէն կառավարութիւնը կը բաղձայ Յունաստանէն անմիջական պարպումը հայ գաղթականներուն, անոնց աջակցելու համար տեղի և դրամի չգոյութեան հետեւանքով: Անոնց փոխադրութեան համար կը արամադրուէր 60 հազար սթերլինի օգնութիւն մը:

Կէտի մը վրայ յամառեցան թուրքերը, որոչա՞ծ բլլալով վտարել բոլոր քրիստոնեաները: Հետեւաբար, այս բնակչութիւնը քանի որ չի կրնար վերադառնալ Թուրքիա, անհրաժեշտ է զոյն զետեղել ուրիշ հողերու վրայ ու կանոնաւորել անոր քաղաքացիական դրութիւնը: Ո՞ր ապաստանը տալ անոր:

Ի՞նչ կարելի է ընել:

Անսահման ցաւով կ'ընդունինք թէ ներկայիս մեզի համար տեղաբերել է Հայաստանի հանդէպ մեր ունեցած յանձնառութիւնները կատարել. որովհետեւ այդ յանձնառութիւնները մեզ կը հորեկադրեն քաղաքական և հողային նոր կարգադրութիւններու, որոնք այժմ երբեք ի վիճակի չենք գործադրելու: Բայց մեզի կը մնայ նոր կերպ մը մեր պատասխանատուութիւնը ծածկելու եւ բարեւոքելու համար Թուրքիոյ ցրուած հայերէն միացեալներուն յուսանաւ հակառակորդը: Անկասկած անոնց զետեղումին համար յարմարագոյն հողամասը պիտի ըլլայ ուսեական Հայաստանը, ուր տեղական կառավարութիւնը իրենց կ'ապահովէ գիւրութիւններ: 1923 Սեպտ.ին Աղգ. Դաշնակցութեան Խորհուրդը ընդունեց Կովկասի հայկական խորհրդային փոքր հանրապետութեան մէջ 50 հազար հայ գաղթականներու զետեղման ծրագիրը: Եւրոպայի հայ ղեկավարները կ'ընդունին այդ ծրագիրը:

Խորհուրդը որոշեց իր անդամներուն կոչ մը ուղղել, յանձն առնելու այս ծրագրին նիւթականը հոգսու և Խորհուրդը պիտի օգնէ անոր գործադրութեան իր տեքնիկ կողմնակիցութիւններու միջոցով: Այս որոշումը յանձնուեցաւ Աղգ. Դաշնակցութեան 54 անդամներուն, իրենցմէ խնդրելով վերեւ յիշուած օգնութիւնը:

Ռուսական հայաստանի մէջ զետեղման ծրագիրը:

Նման ձեռնարկի մը ծրագրիւնքը և գնահատումները արդէն

պատրաստ են և կը պահանջեն մօտաւորապէս մէկ միլիոն սթերլինի ծախք մը:

Ազգ. Դաշնակցութեան անդամները հրաւիրուած են իրենք իսկ արձանագրելու և դիւրացնելու Աղգային Կոմիտէի մը ստեղծումը, նպատակ ունենալով կազմակերպել հանրային արձանագրութիւններ, իրենց պատկան երկիրներու մամուլին անկողնութեամբ և մարդասիրական կազմակերպութիւններու եւ երեսմտական, ճարտարարուեստական մեծ հաստատութիւններու միջոցով:

Այսպէս, Ֆրանսայի մէջ, կառավարութիւնը մեծ նուէրով մը արձանագրութիւնը բանալէն վերջ, ազգային կոմիտէի մը կազմութեան մասնակցեցաւ, ծերակոյտի արտաքին գործերու յանձնախումբին նախագահ պ. Սելվիի նախագահութեան ներքեւ, նման յանձնախումբ մը կազմուած է պ. Մուսուլինիի համամտութեամբ, նախկին վարչապետ ծերակուսական պ. Լուծաթթիի նախագահութեան տակ: Նոյնպէս Պելճիքայի մէջ ազգային կոմիտէ մը կազմուած է կառավարութեան արտօնութեամբ: Սեմն Բրիտանիոյ մէջ կառավարութիւնը նշանակեց հայկական կոմիտէն (Լորտ Մէյրս Ֆրնտը), բայց ան ոչինչ չարձանագրեց: Անգլիոյ բախտաւոր հայերը արդէն տուած կամ խոստացած են մօտաւորապէս 14 հազար սթերլին:

Մեր կարծիքով, Մեծմ Բրիտանիոյ պաշտակամութիւնն է այս ծրագրին տալ էական օգնութիւն մը:

Քանի որ հայերը բարոյապէս իրաւունք ունին փոխարինութեան մը՝ իրենց նկատմամբ չգործադրուած յանձնառութիւններուն համար, կը բաղձանք մեր կարծիքն յայտնել՝ թէ բրիտանական կառավարութիւնը պէտք է անմիջապէս կարեւոր նուիրտութեան մը ընէ:

Մանաւանդ պէտք է նկատի ունել որ այս ծրագիրը

1.— Չունի քաղաքական որեւէ նշանակութիւն.

2.— Եւ նպատակ ունի հայերու հանդէպ Դաշնակիցներուն ունեցած պատասխանատուութեան վերջնական հաշուեյարդարը կատարել:

(Ստորագրուած)

Հ. Հ. Ասքուիթ

Սթամբուլի Պոլտուիթ

•••

Որեւէ արդիւնք չտուաւ վերեւի կոչը: Նոյնպէս Աղգ. Դաշնակցութեան կողմէ Տոքթ. Նանսէնի պատրաստած ծրագրին, որ պէտքի Հայաստանի ճանճներու չորացման և հայ գաղթականներու փոխադրութեան համար միջազգային փոխտուութիւն մը կընթելի, պետութիւններու կողմէ հետեւանք չտրուեցաւ:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՖԵԴԵՐԱՅԻԱ

Անդրկովկասի երեք հանրապետութիւններու իրաւական գոյութիւնը, խորհրդային վարչաձեւին ներքեւ, ենթարկուեցաւ զանազան փոփոխութիւններու:

1922 Մարտ 11—12ի0 կազմակերպուեցաւ ՖՍՍՐԶ (Ֆեդերատիւ Սոիւզ Սոցիալիստական Սովետական Ռեսպուբլիկաների Զակաւագիտի — Անդրկովկասի Ընկերվար Խորհրդային Հանրապետութեանց Դաշնակցային Միութիւն):

— o —

1922 Դեկտ. 13ին վերածուեցաւ ԶՍՖՍՐի (Զակավկազսկիա Սոցիալիստիչեսկիա Ֆեդերատիւնիա Սովետսկիա Ռեսպուբլիկի — Անդրկովկասեան Ընկերվար Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւններ)*:

ԿՈՎԿԱՍԵԱՆ ՀԱՄԱԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ՈՒԽՏԸ

(1934 ՅՈՒԼԻՍ 14)

«Ազրբէջանի, Հիւսիսային Կովկասի և Վրաստանի Ազգային Կենտրոնները,

— Նկատելով, որ ազգերի լիակատար զարգացումը հնարաւոր է միայն կատարեալ անկախութեան պայմաններում,

— Հաւատացած, որ այս նպատակին հասնել կարելի է միայն Կովկասի բոլոր ուժերի միացումով մէկ ընդհանուր սահմանի մէջ,

— Համոզուած, որ Կովկասեան ազգերի կենսական շահերի ապահովութիւնը պահանջում է հաստատել նրանց արտաքին քաղաքականութեան և ազգային պաշտպանութեան ընդհանուր ղեկավարութիւն,

— Վստահ, որ նման միութեան միջոցով Կովկասի իւրաքանչիւր ազգ կը գտնէ իրական երաշխիք իր վերնապետութեան, որ հարկաւոր է մտաւոր և նիւթական ուժերի լիակատար զարգացման համար,

— Հաստատ համոզուած, որ Կովկասեան Հանրապետութիւն-

*) Բոլեան — «Արմենիա», հ. բ., էջ 334:

ների Միութեան հիմքերն ընդունելով՝ իրենք վայելում են իրենց բոլոր հայրենակիցների հաւանութիւնը,

— Միաձայնութեամբ հաստատելով, որ Համադաշնակցութիւնը, իբրեւ կովկասեան պետութիւնների քաղաքական մի ձեւ, նախորդում է երկրի աշխարհագրական և տնտեսական միութեամբ, Յայտարարում են կովկասեան Համադաշնակցութեան հետեւեալ հիմքերը.

1.— կովկասեան Համադաշնակցութիւնը, ամբողջապէս երաշխաւորելով Հանրապետութիւններից ամէն մէկի ազգային բնոյթն ու վեհապետութիւնը, արտաքին աշխարհում գործելու է յանուն բոլոր Հանրապետութիւնների, իրեւ բարձրագոյն կարգի միջազգային մի միութիւն: Համադաշնակցութիւնը կ'ունենայ քաղաքական և մաքսային մէկ ընդհանուր սահման:

2. Համադաշնակից Հանրապետութիւնների արտաքին քաղաքականութիւնը ղեկավարուելու է Համադաշնակցութեան ձեռնհաս մարմինների կողմից:

3.— Համադաշնակցութեան սահմանների պաշտպանութիւնը պիտի վստահուի Համադաշնակցութեան բանակին, որ բովանդակելու է Համադաշնակից Հանրապետութիւնների բանակները՝ մէկ հրամանատարութեան ներքոյ, ենթակայ Համադաշնակցութեան ղեկավար մարմիններին:

4.— Համադաշնակից Հանրապետութիւնների միջև ծագելիք ամէն տարակարծութիւն, եթէ ուղղակի միջոցներով չկարգադրուի, պէտք է ենթարկուի պարտադիր իրաւարարութեան և կամ Համադաշնակցութեան Բարձրագոյն Դատարանին: Համադաշնակից Հանրապետութիւնները պարտաւորուած են առանց առարկութեան ընդունել և գործադրել նրանց բոլոր որոշումները:

5. Մասնագէտների մի յանձնախումբ ամենակարճ ժամանակում պիտի ձեռնարկէ կովկասի Համադաշնակցութեան Սահմանադրութեան նախագծի մշակման՝ հաշուի առնելով վերեւ ձեւակերպուած սկզբունքները. այս նախագիծը հիմք պիտի ծառայէ իւրաքանչիւր Հանրապետութեան առաջին սահմանադիր ժողովի աշխատանքների.

6. Այս ուխտի մէջ մի տեղ վերապահուած է Հայաստանի Հանրապետութեան:

Կնքուած Բրիւսէլում, 14 Յուլիս, 1934

Ի դիմաց Ազրբէջանի

Մ. Է. Ռասուլ-Ջադէ	Ալի Մարդաս Բ. Թոփչիբաշի
Ազրբէջանի Ազգային Խորհրդի	Ազրբէջանի Հանրապետութեան
Նախկին նախագահ	Պատուիրակութեան նախագահ
Եւ Ազրբէջանի Ազգային Կենտրոնի	Եւ Խորհրդարանի
Նախագահ	Նախկին նախագահ

Ի դիմաց Հիւսիսային Կովկասի

Գիրէյ Սուլու, Իբրահիմ Չուլիք, Թաուսուլթան Շաքման

Ի դիմաց Վրաստանի

Նոյ Ժորդանիա	Ա. Ջիւնկելի
Վրաց Հանրապետութեան	Վրաստանի Նախկին դեսպան
Նախկին նախագահ	Ֆրանսուզում
Եւ Վրաստանի Ազգային	
Կենտրոնի նախագահ	

ԽՈՐՀՐԳԱՅԻՆ ՄԻՈՒԹԵԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՐՈՒԹԻՒՆԸ
(1936 ՆՈՅԵՄԲԵՐ 25)

ՅՕԴ. 13. — Խորհրդային Ընկերվարական Հանրապետութիւնն Ներու Միութիւնը կը ներկայացնէ կամաւոր համաձայնութեան եւ իրաւունքներու հաւասարութեան վրայ հաստատուած միութիւնը հետեւեալ ընկերվարական խորհրդային հանրապետութիւններու.

| Ռուսաստանի Ընկերվարական Դաշնակցային Խորհրդային Հանրապետութիւն, Ուկրայնա, Պելոռուսիա, Ազրբէջան, Վրաստան, Հայաստան, Թուրքմէնիա, Ուզբէկիա, Տաճիկիստան, Բաղաքստան եւ Կիրկիզիա:

ՅՕԴ. 17. — Միութեան իւրաքանչիւր հանրապետութեան իրաւունք կը արուի ուղատորէն դուրս գալու Խ. Միութենէն:

ՅՕԴ. 24. — Ազրբէջանի խորհրդային հանրապետութեան մէջ կը ժամեն Նախիջեւանեան խորհրդային ընկերվարական հանրապետութիւնը եւ լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար շրջանը:

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՆԵՒԹՈՒՐԳ ԴԱՇՆԱԳՐՆԵՐ

Խորհրդային Հայաստանի հետ կնքուած .

1) Հոկտ. 13, 1921 թ. , Կարսի դաշնագիր .

2) Յուլի 9, 1922 թ. Թիֆլիսում ստորագրուած հիւպատոսական դաշնագիր և երկաթուղային համաձայնութիւն : Դրանք ստորագրուած են նաև Խ. Աղբէջեանի կողմից :

Խորհ. Վրաստան ստորագրել է Թիւրքիոյ հետ .

1) 1921 թ. Հոկտ. 13ի Կարսի դաշնագիրը :

2) 1922 թ. Մարտ 20ի Թիֆլիսի «Մահմադային համաձայնագիր»-ը :

3) 1922 թ. Մարտ 20ի «Բոչի համաձայնագիրը» (Թիֆլիս) :

4) 1922 թ. Յուլ. 9ի հիւպատոսական դաշնագիրը և երկաթուղային համաձայնագիրը (Թիֆլիս) :

Խորհրդային Ռուսաստանի հետ Թիւրքիան ստորագրել է .

1) 1921 թ. Մարտ 21ի Մոսկուայի «Վարեկամութեան և եղբայրութեան դաշնագիրը» (մանրամասն տղբիւրներ) :

2) 1921 թ. Մարտ 28ի Մոսկուայի համաձայնագիրը՝ պատերազմական դերինների փոխանակման մասին :

3) 1921 թ. Հոկտ. 13ի Կարսի դաշնագիրը :

4) 1922 թ. Յուլ. 9ի հիւպատոսական դաշնագիրը և երկաթուղային համաձայնագիրը (Թիֆլիս) :

Խորհրդային Միութեան հետ Թիւրքիան ստորագրել է ամենից շատ դաշնագիրներ և համաձայնութիւններ, թուով 23 :

1. 1923 թ. Օգոստ. 14, Հոռոմ, «Նեղուցների համաձայնագիր» :

2) 1924 թ. Փետր. 7, Անգորա, «Հիւպատոսական ժամանակաւոր համաձայնագիր» :

3) 1925 թ. Դեկտ. 17, Փարիզ, «Չէզոքութեան դաշնագիր» :

4) 1926 թ. Փետր. 25, Անգորա, «Առեւտրական ժամանակաւոր համաձայնագիր» :

5) 1926 թ. Մայիս 31, Մոսկուա, «Յաւելուած արձանագրութիւն», 1ին կէտի մասին :

6) 1926 թ. Յունիս 29, Ստամբուլ, «Յաւելուած-արձանագրութիւն», 3րդ կէտի մասին :

7) 1926 թ. Սեպտ. 9, Թիֆլիս, «Արձանագրութեան վերջ. առձանորոշման մասին» :

8) 1927 թ. Յունուար 8, Կարս, «Համաձայնագիր առձանաշին ջրերի մասին» :

9) 1927 թ. Մարտ 11, Անգորա, «Առեւտրական և նաւարկութեան դաշնագիր»:

10) 1928 թ. Մայիս 17, Անգորա, «Երկարաձգման արձանագրութիւն» Խորհրդային Վրաստանի (կէտ 3.) մասին:

11) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Քոչի իրաւունքի մասին համաձայնագիր»:

12) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր սահմանային երթեւեկութեան մասին»:

13) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր սահմանային փոքրիկ զիպուածների մասին»:

14) 1928 թ. Օգոստ. 6, Անգորա, «Համաձայնագիր անասունների ժանտախտի մասին, Խորհ. Վրաստանի և Թուրքիոյ պաշտպանութեան համար (նախապէս ստորագրուած՝ 28 Յունուար 1927, Բաթում)»:

15) 1928 թ. Դեկտ. 23, Անգորա, «Յաւելուած արձանագրութիւն» 1928 թ. Յուլ. 9ին Թիֆլիսում կնքուած դաշնագրի շուրջը (Խորհրդ. Ռուս.ի, Խորհրդ. Հայաստանի, Խ. Վրաստանի եւ Խ. Ադրբէյջանի հետ):

16) 1929 թ. Դեկտ. 17, Անգորա, «Երկարաձգման արձանագրութիւն» (Կարախան) 3րդ կէտի մասին:

17) 1930 թ. Հոկտ. 19 Անգորա, «Առեւտրական ժամանակաւոր համաձայնագիր»:

18) 1930 թ. Նոյ. 25—Դեկտ. 25, Անգորա, «Համաձայնագիր պատերազմական նաւերի այցելութեան մասին»:

19) 1931 թ. Մարտ 7, Անգորա, «Արձանագրութիւն ծովային սպառազինման մասին»:

20) 1931 թ. Մարտ 16, Մոսկուա, «Առեւտրական և նաւարկութեան դաշնագիր»:

21) 1931 թ. Հոկտ. 30, Անգորա, «Երկարաձգման արձանագրութիւն» (Լիւվինով), 3րդ, 16րդ և 19րդ կէտերի մասին:

22) 1933 թ. Սեպտ. 30, Անգորա, «Ապրանքների փոխանակութեան և հաշուակցութեան համաձայնագիր»:

23) 1934 թ. Յունուար 21, Անգորա, «Վարկային համաձայնագիր»:

Կցենք նաեւ երկու ուրիշ վաւերագրեր, որ ստորագրուած են Թիւրքիոյ և Խորհ. Ուկրայնայի միջեւ.

1) 1921 թ. Սեպտ. 17, Մոսկուա, «Համաձայնութիւն՝ պատերազմական և քաղաքացիական զերինների հայրենիք վերադարձրնելու մասին»:

2) 1922 թ. Յունուար 2, Անգորա, «Բարեկամական դաշնագիր»:

Աւելորդ չէ թերեւս այստեղ թուել և այն դաշնագիրները, որ
Նոր Թիւրքիան կնքել է իր և մեր մի ուրիշ հարեւանի՝ Պարսկաս-
տանի հետ։ Հետազոտութեանց համար այդ դաշնագիրների ծանո-
թութեան կարեւորութիւնը ևս ակնհերե է։

1) 1926 թ. Ապրիլ 22, Թեհրան, «Բարեկամութեան և ապա-
հովութեան դաշնագիր»։

2) 1926 թ. Մայիս (°), Անգորա, «Առևտրական ժամ. համա-
ձայնագիր»։

3) 1928 թ. Յունիս 15, Թեհրան, «Լրացուցիչ արձանագրու-
թիւն» 1ին կէտի շուրջը։

4) 1929 թ. Ապրիլ 9, Անգորա, «Համաձայնութիւն սահման-
ների ապահովութեան մասին»։

5) 1932 թ. Յունուար 23, Թեհրան, «Համաձայնագիր սահ-
մանների ճշգրտան մասին»։

6) 1932 թ. Յունուար 23, Թեհրան, «Իրաւարարութեան եւ
իրաւախոհութեան դաշնագիր»։

7) 1932 թ. Նոյեմբ. 5, Անգորա, «Բարեկամութեան դաշնա-
գիր»։

8) 1932 թ. Նոյեմբ. 5, Անգորա, «Դաշնագիր ապահովու-
թեան և տնտեսական գործակցութեան մասին»։

Թուենք նաեւ Աֆղանիստանի հետ Թիւրքիոյ ստորագրած դաշ-
նագիրները։

1) 1921 թ. Մարտ 1, Մոսկովա, «Եղբայրութեան դաշնագիր»։

2) 1922 թ. Հոկտ. 3, Քարսէլ, «Լուսաբանման համաձայնա-
գիր» 1ին կէտի մասին։

3) 1928 թ. Մայիս 25, Անգորա, «Դաշնագիր՝ եղբայրութեան
և գործակցութեան շուրջը»։

4) 1931 թ. Սեպտ. (°), Անգորա, «Համաձայնութիւն առաջ-
նադրոյն նպաստաւորման մասին՝ բնակութիւն հաստատելու հա-
մար»։

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՒ ՀԱՅ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐՈՒ ՄԱՐԴԱՀԱՄԱՐԸ

Թուրքիոյ մէջ առաջին անգամ, 1845ին. Սուլթան Մէհմեդ Երկրորդ, մարդահամարի փորձ մը կատարուած է: Հայերու թիւը հոն ցոյց տրուած է 2,5000,000, որուն 400 հազարը Կ. Պոլսոյ ու Եւրոպական Թուրքիոյ, իսկ մնացեալը Հայաստանի և Փոքր Ասիոյ մէջ:

Երկրորդ մարդահամարը կատարուած է 1872ին, թէեւ քառորդ դար վերջը, բայց հայոց թիւը աւելի պակաս ցոյց կը տրուէ. 2,300,000, որուն 400 հազարը Եւրոպական և մնացեալը Ասիական Թուրքիոյ մէջ: Երկու մարդահամարներն ալ թերի կը հկատուին:

1878ին, Պերլինի դաշնագրին նախօրէին, Ներսէս Պատրիարքի նախաձեռնութեամբ, վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ որ զուտ ազգային ձեռնարկ մըն էր, և վեց պետութիւններուն տրուած յիշատակագրին կցուեցաւ: Էրզրումի, Վանի, Մուշի, Տիարպեքիի և Քարբեքիի նահանգներուն մէջ բնակչութեան թիւը հետեւեալ կերպով ցոյց կը տրուէր.

Հայեր	1.330.000
Թուրքեր	530.000
Քիւրդեր	180.000
Զանազաններ	82.000 = 2.062.000

Ամբողջ Թուրքիոյ մէջ հայերու թիւը պ. Ուպիչինի, հիմ ընդունելով 1845ին կատարուած մարդահամարը 2.000.000 կը հանէ, որուն 400 հազարը Պոլսոյ և Պալքանեան թերակղզիին, իսկ մնացեալը Ասիոյ մէջ: Ընդհանուր մարդահամարը նկատուած է թերի և Հայկ. Պատուիրակութիւնը 3 միլիոն ցոյց կուտայ հայերու թիւը ամբողջ երկրին մէջ:

* *

1880ին, Էրզրումի անգլիական հիւպատոս մէյճըր Տրոտերը առաջին լուրջ փորձը ըրած է: Այդ թուականին Թուրք կառավարութիւնը հրատարակեց պաշտօնական տեղեկութիւններ, որոնցմէ կ'երևի որ Փոքր Ասիոյ 9 վիլայէթներուն մէջ (Էրզրում, Տիարպեքի, Պիթիս, Վան, Մամուրէթիւ, Ալիզ, Սըւսա, Տրապիզոն, Հալէպ և Ատանա) ազգաբնակչութեան քանակը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ.

Մահմէտականներ	3.619.625	•/օին 78ը
Քրիստոնեաներ	726.750	օ/օին 16ը
Ուրիշ քրիստոնեաներ	283.000	օ/օին 6ը
	<u>4.629.375</u>	<u>100</u>

Տրօտներ կը քննէ այդ թիւերը, նոր տեղեկութիւններ կը հաւաքէ և կուգայ այն եզրակացութեան, որ ճիշդ չեն անոնք, քոլորին վրայ ալ պէտք է աւելցնել օ/օ ին 25, որով կ'ըլլայ.

Մահմէտականներ	4.453.250
Հայեր	838.125
Ուրիշ քրիստոնեաներ	632.750
	<u>5.924.125</u>

••

1881ին Համիտի կառավարութեան կողմէ վեց նահանգներուն համար վիճակագրութիւն մը պատրաստուեցաւ, հայերը փոքրամասնութիւն ցոյց տրուելով բոլոր նահանգներուն մէջ, Պերլինի Դաշնագրին 61րդ յօդուածին գործադրութիւնը խնդրական դարձնելու համար:

Ասոր իրրեւ պատասխան՝ 1882ին Ներսէս Պատրիաք Հոյսաստան ուղարկելով Դարեգին Վրդ. Սրուանձտեանցը, (յետոյ Եպիսկոպոս), Արիստակէս Վրդ. Տեւկանցը և Վահան Վրդ. Տէր Մինասեանը, որոնք պատրաստեցին հայերու մարդահամարը վեց նահանգներուն մէջ, հետեւեալ կերպով.

Վանի նահանգ	400.000	Կարին	280.000
Բաղէշ	250.000	Խարբերդ	270.000
Տիարպէքի	150.000	Սեբաստիա	280.000
		<u>Ընդհ. գումար</u>	<u>1.630.000</u>

*•

1891—94 Վիտալ Բինէ հրատարակեց «La Turquie d'Asie» չորս մեծագիր հատորներէ բաղկացած աշխատասիրութիւն մը, ուր ներկայացուած մարդահամարը հիմնուած է կառավարական կամ պաշտօնական մարմիններու տուած տեղեկութիւններուն վրայ և վեց նահանգներու հայերուն թիւը այսպէս կը սահմանէ.

	Մասնատեղան	Հայ
Կարինի նահանգ	500.782	134.949
Բաղէշ	254.000	131.390
Վան	995.782	346.339
Սեբաստիա	452.214	63.827
Սարգիս	404.946	69.718
Տիարպէքեր	337.644	79.129
	<u>2.945.368</u>	<u>825.352</u>

Իսկ հայերու ընդհանուր թիւը (3.093.779) հետեւեալ կերպով ցոյց կուտայ.

Ասիական թուրքիա	1.113.779
Եւրոպայն . »	250.000
Կովկաս և Ռուսիա	1.500.000
Պարսկաստան	150.000
Ուրիշ երկիրներ	60.000
	<u>3.093.779</u>

* *

Հայաստան գիտնական Շանգրի հայերու ընդհանուր թիւը կը ներկայացնէ 4.5—5 միլիոն, իմ ունենալով Մակար Զմէկեանի 1895ի ժողովրդական ճարեցոյցի հետեւեալ բաժանումը.

Թրքահայաստան	1.765.000	Անդրկովկաս	1.380.000
Եւրոպկ. թուրքիա	297.000	Պարսկաստան	174.000
Միջագետք	12.000	Հնդկաստան	48.000
Կիլիկիա	244.000	Հունգ. և Պոլկ.	14.500
Եգիպտոս	9.200	Ամերիկա	12.750
Փոքր Ասիա	689.000	Զանազան երկրներ	9.200
Եւրոպկ. Ռուսիա և Միսիսիա	185.000	Ընդհ. գումար	4.845.550

* *

H. F. B. Lynch, անգլիացի հմուտ երկրախոյզ-երկրաբան, 1893—1894 և երկրորդ անգամ 1898ին կատարած ճամբորդութեանէն վերջ, 1901ին իր հրատարակած «Արմենիա» երկհատոր գիրքին մէջ հինգ նահանգներու բնակչութեան թիւը ցոյց կուտայ.

	Մահմէտական	Հայ
Վանի նահանգ (առանց Հէքքեարի)	52.229	75.644
Բաղէշի » (առանց Սզերդի)	145.454	97.184
Կարինի »	428.495	106.768
Խարբերդի » (առանց Մալաթիոյ)	182.000	93.000
Տիարպէքիւրի » (միասին Բալու գաւառ)	45.580	15.150
	<u>853.758</u>	<u>387.746</u>

Սոյն 853.758 մահմէտական բնակչութիւնը կը բաղկանայ 442.946 թուրքերէ և 410.812 քիւրտներէ:

Լինչ բոլոր հայերուն թիւը կը ներկայացնէ հետեւեալ կերպով.

Թրքական և Ռուսական Հայաստան	906.984
Կովկաս և Անդրկովկաս	450.000
Ասորախան և Պեսարապիա	75.000
Ասիական Թուրքիա	751.500
Եւրոպական Թուրքիա	186.000
Ասորպատական	28.900
Նոր-Ջուղա և շրջակայք	14.110
Պուլկարիա	5.010
Ռումանիա	8.070
Աւստրիա	1.230
	<u>2.427.394</u>

* *

Ե. Թոփչեան 1909ին Թիֆլիս հրատարակուած «Երիտասարդ Թուրքիան և Հայերը» գրքին մէջ (էջ 222) կը ներկայացնէ եւրոպացի զանազան անձնաւորութիւններու տուած թիւերը 9 վիլայէթներու մէջ (Էրզրում, Տիարպէքիւր, Պիթլիս, Վան, Խարբերդ, Սըվաք, Տրապիզոն, Հալէպ և Ատանա) ապրող հայերու.

Ըստ Տրոտի (անգլիացի)	780.650
» Բուլէն Ժեկմէնի	1.330.000
» Բինէի (Ֆրանսացի)	838.000
» Ջելենովի (ռուս)	913.375
» Ջուպանի (գերմանացի)	921.000
» Վամբերիի	1.131.125
» Լինչի (անգլիացի)	1.058.484

1909ին, ուսումնայ հեղինակ Ա. Դ. Վանի, Պիթլիսի և էրզրումի վիլայեթները՝ հեղինակութեան մէջ, երեք նահանգներու բնակիչները կը ներկայացնէ. Մահմէտական Հայ

Վանի նահանգ	241.000	103.000
Բաղէշի »	254.000	154.000
Կարինի »	500.000	160.000
	<u>995.000</u>	<u>417.000</u>

* *

1912ին Մաղաքիա Արք. Օրմանեան իր «Հայ Եկեղեցի» քըննական ուսումնասիրութեան մէջ, հայերուն ընդհանուր մարդահամարը կը բաժնէ հետեւեալ կերպով.

Հայագաւանք	3.469.000
Կաթոլիկք	136.400
Բողոքականք	49.050 = 3.654.450

* *

1913ին, Պոլսոյ Պատրիարքարանին կողմէ պատրաստուած մարդահամարը հայաբնակ վեց նահանգներուն մասին.

Մահմէտականներ

Թուրքեր	666.000
Բիւրդեր	424.000
Ուրիշ մահմէտական ցեղեր	88.000 = 1.178.000

Քրիստոնեաներ

Հայեր	1.018 000
Նեոտորականներ	123.000
Յոյներ	42.000 = 1.183.000

Այլ կրօնքի բնակիչներ.

Գըղըլլաշ	140.000
Ձաղա	77.000
Դուժար այլ կրօնքի	37.000 = 254.000

Համագումար բնակիչ 2.615.000

Վեց նահանգներուն ընդհանուր բնակչութեան մէջ հայերը 2/3-ին 39ը կը կազմեն:

Ծանօթ.— Վերելի գլխիներէն մէկ մասը քաղուած է Ա. Պիսիւնեանի կողմէ 1913ին Կ. Պոլիս նրատարակուած դրքոյէն:

**ԲԱՂԳԱՏԱԿԱՆ ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԻՒՆ
ՀԱՅ ԲՆԱԿԱԶՈՒԹԵԱՆ ՕՍԾ. ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԵՆԷ ԱՌԱՋ ԵՒ ՎԵՐՋ

(Պատրաստուած 1 Ապրիլ 1921ին. Թէոդիկի Տարեցոյց 1922)

Պատերզմ. առաջ

ՍԸ ԼԱՋ	55.000	
Թոքաթ	30.000	
Ամասիա	30.000	
Շ. Գարահիսար	40.000	
Գիւրին	28.000	
Տիւրիկ	24.000	
Տարէնաէ	18.000	= 225.000
Էրզրոնի	78.000	
Էրզրինճեան	23.000	
Պայպուրա	1.000	
Բաւսն	10.000	
Դերջան	12.000	
Բէմախ	7.000	
Բզի	20.000	
Խնուս	21.000	
Սպիւր	3.000	
Պայպուրա	20.000	= 215.000
Մ. Աջիճ		
Խարբերդ	65.000	
Ահն	34.000	
Արաբկիր	29.000	
Չմշկածաղ	17.000	
Չարանճաղ	23.000	
Մալաթիա	36.000	= 204.000
Տիւրքիստան	60.000	
Բալու	20.000	
Արդւնի	12.000	
Չնքուշ	13.000	
Մարտին	19.000	= 124.000
Պիթլիթ	40.000	
Խիզան	28.500	
	68.500	= 763.000

Փախադրեալ 68.500 = 768.000

ՄոնիՇ	80.000	
Պուլանըդ	19.000	
Սզերդ	18.000	
Մանազկերտ	10.000	
Կիւնճ	2.500	= 198.000

ՎԱՆ	90.000	
Լիմ-Կառւց	13.000	
Արճէշ	10.000	
Աճաւաղ	10.090	
Աղբակ		
Հէքիարի	12.000	
Աղթամար	62.000	= 197.000

Կիլիկիոյ

Ատն., Մերսին,

Թարս., Տէօրթ-

Եօլ և Օսմանիէ	79.000	
Սիս	18.000	
Հաճըն	21.000	
Իսկնտ. Պէշլան	18.000	
Մարաշ	28.000	
Չէշթուն	28.000	
Յընուզ	13.000	= 205.000

ՏՐԱՊԻԶՈՆ

Տրապիզոն	35.000	
Սամս. (Ճանիկ)	30.000	= 65.000

ԿՈՍՏՆ. ՊՈԼԻՍ

Կ. Պուլիս	150.000	150.000
Նիկոմիդիա	72.400	72.500
Էսիքնէ	7.500	
Ռոստ., Տարսն.	20.000	27.500

ՊՐՈՒՍԱ

Պիլէճիք

Պանարմա

Պալքէսիք

6.000

Քէօթահաւ		
Ա.Ք. Գ.	10.000 =	78.000
ԻԶԽԻՐ	10.000 =	11.000
Գաւթէմուհի	10.000 =	10.000
Էնկիւրի	22.500	
Կեսարիա	47.500	
Եօզկատ	45.000 =	115.000
		<u>189.700</u>
Գոնիա	25.000 =	25.000
Երուսաղէմ	2.000	
Եաֆա	500 =	2.500
		<u>600</u>
Պէյրութ	600	600
Պաղատա	1.000	—
Պաքուկա	—	1.000
Պասրա	400	400
Մուսուլ	800	800
Դամասկոս	400	400
ՀԱԼԷՊ	12.000	
Քիլիս	12.000	
Ուրֆա	33.000	
Այնթապ	30.000	
Անտիոք	12.000 =	99.000
		<u>2.026.700</u>

Պատերազմի զեքը

ՍԸՎԱԶ	12.000	Ատանա, Մերսին,	
Թոքատ	1.800	Թարսուս, Տէօրթ-	
Ամասիա	2.000	Եօլ և Օսմանիէ	150.000
Շ. Գարահիսար	1.000	Սիս	15.000
	<u>16.800</u>	Հաճըն	500
Էրզրոնի	1.500	Իսկնտ. Պէյլան	2.000
Մ.Ա.Զիզ	35.000	Մարաշ	10.000
Տիւրքիսթան	3.000	Չէլիթուն	5.000
ՎԱՆ	500		<u>182.000</u>
	<u>40.000</u>	Տրապիզոն	10.000

«ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԵՒ ԻՐ ԴԱՏԱ»

Սամս. (Ճանիկ)	5.000	Գոնիա	10.000
	15.000	Երուսաղէմ	2.000
Կ. Պոլիս	150.000	Եաֆա	500
Նիկոմիդիա	20.000	Պէյրոս	1.000
Ռոմս., Տարսուս.	7.000		13.500
	177.000	Պաղատա	1.000
Պրոնիսի	11.000	Պաքուպա	15.000
Պիլէնիք	4.500		16.000
Պալլեքէսիւր	5.800		
Քէօթահիա, Սֆ. Գ.	7.000	Պասրա	400
	28.300	Մուսուլ	800
Իջմիր	11.000	Դամասկոս	400
Գասթէմունի	8.000	ՀԱԼԷՊ, Քիլիս	7.000
	19.000	Ուրֆա	9.000
Էնկիիսի	2.500	Այնթապ	52.000
Կեսարիա	4.000	Անտիոք	5.000
Շոզկա	3.000		74.600
	9.500		592.002

Թուրքիոյ հայ բնակչութեան վերապրողներու թիւը

Վերապրողներ	592.200
Միջագետք ուրբեր գերութեան մէջ	5.800
Անատոլու միացած	58.000
Հայկ. նահանգներէն Կովկաս տապաստանած	400.000
Ընդհ. գումար	1.056.000

ՎԵՅ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ 1912-ԻՆ
(Հէգիարի նահանգը միասին առնուած չէ)

Մասնի տակաւոններ	Էրզրում	Վան	Պիթլիս	Խաղթերի	Սըլվազ	Գուժար	Ըստ կրօնքի
Թուրքեր	240.000	47.200	40.000	102.000	45.000	192.000	666.000
Չերքեզներ	7.000	10.000	—	—	—	45.000	62.000
Պարսիկներ	13.000	—	—	—	—	—	13.000
Հաղբեր	10.000	—	—	—	—	—	10.000
Գնչուներ	—	3.000	—	—	—	—	3.000
Գիւլըներ, նատակեայ	35.000	32.000	35.000	75.000	30.000	35.000	242.000
Գիւլըներ, Թափառաշըխ	40.000	40.000	42.000	20.000	25.000	15.000	182.000 = 1.178.000
Քրիստոնեաներ							
Հայեր	215.000	185.000	180.000	168.000	105.000	165.000	1.018.000
Նեստորականներ	—	—	—	—	—	—	—
Յակոբեաններ	—	18.000	15.000	5.000	60.000	25.000	123.000
Փաղղէացիներ	—	—	—	—	—	—	—
Յոյներ	12.000	—	—	—	—	30.000	42.000 = 1.183.000
Ջամադամ կրօնքներ							
Գըլլուպչիներ	25.000	—	8.000	80.000	27.000	—	140.000
Ջազաններ	30.000	—	47.000	—	—	—	77.000
Եգիպտացիներ, Ջարիկցիներ	3.000	25.000	5.000	—	4.000	—	37.000 = 254.000
	630.000	350.000	382.000	450.000	296.000	507.000	254.000 = 2.615.000

(*) Այս ցուցակներն լոյս տեսած են Հայաստանի Հանրապետության 1922-ին Փարիզ հրապարակուած «L'Arménie et la question Arménienne» հասարակ տպ:

ԵՕԹԸ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐՈՒ ԵՒ ԿԵԼԻԿԻՈՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ 1914 ԻՆ

	ԵՕԹԸ ՎԻԼԱՅԷԹՆԵՐ	ԿԵԼԻԿԻԱ	ԳՈՒՄԱՐ	ՀԱՍՏ ԿՐՈՑ ԶԻՐ
	(Միասին չեն հիշարար եւ նշել լրմանալի արեւմուտքը)	(Ասանայի, Մարաշի, Գողանի եւ Նեպոլի-Պերդիքի մանանդները)		
Ջրիստոցեաններ				
Հայեր	1.198.000	205.000	1.403.000	
Յոյներ	242.000	40.000	282.000	
Նեառորականներ, Յակոբեաններ, Քաղղէացիներ եւ Նւրուպացիներ	124.000	41.000	165.000	= 1.850.000
Մանուկեաններ				
Թուրքեր	865.000	78.000	943.000	
Քիւրդեր	424.000	58.000	482.000	
Լազեր, Զներ, Զեզներ, Արապներ, Պարսներ	190.000	20.000	210.000	= 1.635.000
Ջանազան կրօնքներ				
Գղղլաչ., Նգիւլներ, Ֆելլահներ եւ լն.	255.000	48.000	303.000	= 303.000
	3.298.000	490.000		3.788.000

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՀԱՅ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՐԻՔԻՈՅ ՄԷՋ 1914-ԻՆ.

Թրքահայաստանի մէջ	1.403.000
Ասիական Թուրքիոյ միւս մասերուն մէջ	440.000
Կ. Պոլսոյ եւ Նւրուպ. Թուրքիոյ մէջ	183.000
	<u>2.026.000</u>

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԱԸ ԱՌԱՆՑ ՏԱՂԻՍՏԱՆԻ ԵՒ ՍԵՒ ԾՈՂԻ ՆԱՀԱՆԳԻՆ (1)

Նախաձեռներ, գաւառներ, ջարտութիւն	Չըջաթակներ	Քառկ. քիւրմներ	Հայեր	Մամիւտակամներ	Վրացիներ	Զամազար
Թէֆլիսի նահանգ	38.289		411.747	116.562	642.636	302.363
Քոնսթանդնուպոլիսի »	19.776		4.605	281	993.412	36.113
Գանձակի »	41.529		418.859	797.593	1.030	57.649
Պաքուի »	36.572		120.087	934.616	9.004	217.798
Երեւանի »	24.748		669.871	410.149	374	34.104
Կարսի »	17.569		123.170	158.804	4.231	118.100
Պաթումի »	6.540		15.182	16.079	78.839	12.721
Սուխումի շրջանակ	6.179		20.743	2.799	50.383	135.746
Զաքաթալայի »	3.737		2.530	85.336	4.664	368
	<u>194.939</u>		<u>1.786.794</u>	<u>2.522.219 (2)</u>	<u>1.784.573 (3)</u>	<u>914.962 (4)</u>

Հոդ. քանակութիւն = 7.005.348

(1) Համաձայն 1915-ի եւ 1917-ի պատգով. աւանգներու.

(2) 2.303 000 Ազրայէճանի բարաներ, բուրեր, զարափակներ, բիւրմեներ, պարսիկներ, 117 000 հիւս. Կովկասի լեռնականներ, 102.000 ֆարսի.

(3) Որոն 139.000-ը վրացի մահմեդականներ.

(4) Որոն 452.000-ը ռուսներ, 50.000-ը արեւմտացիներ, 47.000-ը հիւս. Կովկասի լեռնականներ, քրիստոնեաներ, 57.000-ը եկեղեցիներ, 40.000-ը զինուոր, 66.000-ը երեսներ:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԲՆԱԿԶՈՒԹԻՒՆԸ

Շրջամակեր	Տարածութիւնը քառ. քիւմ.	Հայեր Թաթար., Թուրք., Սելեքմ., գարկե., թիւս. լեռնակամներ, պարսիկներ	Քիւրդեր	Վրացիներ	Յոյն., ռուս., գամազան
Կարսի նահանգը, առանց Արտասանի հիւս. չրջանին	15,000	122,056	73,321	44,867	4,095
Ախլաթլիկ	2,550	82,775	8,308	904	7,428
Պորշալու (մաս մը)	5,200	64,000	9,600	—	1,150
Ղազախ (»)	3,400	61,000	9,000	—	—
Գանձակ (»)	4,000	52,000	16,500	—	—
Ճիվանլի (»)	3,700	22,000	17,000	—	—
Շուշի (»)	2,300	98,000	30,000	—	—
Գարեհակին (»)	450	22,000	—	—	—
Ջանդեղուր (»)	6,000	100,000	50,000	—	—
Երեւանի նահանգ	24,750	669,871	373,841	36,508	—
	67,350	1,293,702	587,570	82,279	21,854
		կամ	կամ	կամ	կամ
	1,294,000	588,000	82,000	13,000	110,000
	»/» 60	»/» 27.2	»/» 3.8	»/» 0.6	»/» 3.4
					72,593
					կամ
					73,000
					»/» 3.4

Եղիականներ
36,465
Գնչուներ
23,504

Եղիականներ
12,624

ԱՄԲՈՂՁ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱԿՁՈՒԹԻՒՆԸ 1914-ԻՆ

Ջրհատամեամներ	Թուրքիոյ հայեր	Կովկասի հայեր	Ընդհ. գումար	Հատ կրօնքի
Հայեր	1,403,000	1,296,000	2,699,000	3,211,000
Յոյներ, ռուսեր, նեոտուրականներ	447,000	65,000	512,000	"
Մահմէտականներ				
Թուրքեր	943,000	61,000	1,005,000	
Թաթարներ	—	537,000	537,000	
Քիւրդեր, թիւրքմէն.	482,000	75,000	556,000	
Լազեր, չերքեզներ, արաբներ և լին.	210,000	—	210,000	2,308,000
Ձմեւմտ կրօնքներ				
Քրիստոնէսներ, զաղաներ				
Աղիւսներ և լին.	303,000	38,000	341,000	341,000
	3,788,000	2,072,000		5,760,000

ԱՄԲՈՂՁ ՀԱՅ ԲՆԱԿՁՈՒԹԻՒՆԸ 1914 ԻՆ

Հայաստանի մէջ			
Թրքահայաստան	1,403,000	=	
Կովկասեան Հայաստան	1,296,000	=	2,699,000
Հայաստանի սահմանակից շրջան. մէջ			
Ասիական Թուրքիոյ միւս շրջանները	440,000		
Կովկասի » »	508,000		
Պարսկաստան	140,000	=	1,088,000
Հնդաւոր շրջաններու մէջ			
Կ. Պոլիս և Եւրոպիկ. Թուրքիա	183,000		
Ռուսիա և հիւս. Կովկաս	250,000		
Եւրոպա, Եգիպտոս և Հնդկաստան	120,000		
Ամերիկա	130,000	=	683,000
	Ընդհ. գումար		4,470,000

ԹՐԲԱՀԱՅՆՐՈՒ ԹԻԻԸ 1922 ՆՈՅՆՄԲԵՐԻՆ

(Թուրքիոյ մէջ գտնուած հայերու վերաբերեալ թիւերը կազմուած են 1921-ին Կ. Պոլսոյ բիւտանական դեպքանատան և Ամերիկ. Նպաստամատոյցի գործակալներուն հաւաքած տեղեկուած թեանց հիման վրայ):

- | | |
|---|------------------|
| 1. Կ. Պոլիս | 148,998 |
| 2. Վիլայէթներու մէջ | |
| Էնկիւրի | 13,254 |
| Գոնիա | 9,994 |
| Գասթեմունի | 5,542 |
| Սըվազ | 14,458 |
| Տրապիզոն | 19,927 |
| Տիգրանակերտ | 3,000 |
| Խարբերդ | 35,000 |
| Վան | 500 |
| Պիթլիզ | 13,000 |
| Էրզրում | 1,500 |
| Կիլիկիա (Մարաշ, | |
| Այնթապ, Քիլիս և Ն. 15,000 | = |
| | 131,175 |
| 3. Քէմալական բանակի թիկունքի սպասարկութեան և կեդրոնական բանակատեղիներու մէջ գտնուող 18-էն մինչև 45 տարեկան հայերու թիւը անկարելի է ստուգել: | |
| 4. 1914-էն մինչև 1921 արտասահման ապաստանած թրքահայերը. | |
| 1. Սիւրիա (Կիլիկիայէն դադարած) | 75,000 |
| 2. Պաղեստին | 3,000 |
| 3. Միջագետք | 6,000 |
| 4. Բուսաստան | |
| Երեւանի Հանրապ. | 200,000 = |
| Վրաստան | 40,000 |
| Հիւս. Կովկաս | 60,000 = 360,000 |
| 5. Պարսկաստան, Ամերիկա և այլուր ապաստանածներ | 20,000 = 464.000 |

6. 1922 Մեպտ. և Հոկտ. ամիսներու զէպքերուն հետեւանքով, արտասահման ապաստանածներուն մօտաւոր թիւը.

Արեւմտ. Թրակիա, Մակեդ.	30,000	
Սելանիկ	5,000	
Բիոս և Միտիլի	7,000	
Կրետէ	2,000	
Սամոս	1,000	
Աթէնք և Բիրէս	15,000	
Պուլկարիա	10,000	
Ալճեր, Թունուզ, Եգիպտ.	1,500	
Ֆրանսա	1,350	
Իտալիա	850	= 73,700 = 817,873

ՀԱՅՅԵՐՈՒ ԹԻԻԸ ԱՄԲՈՂՋ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ 1922 ՆՈՅՏԱՐԵՐԻՆ

1. Թուրքիա

Պոլիս	150,000	
Փոքր Ասիա	131,000	= 281,000
2. Ռուսիա

Երեւանի հանրապետ.	1,200,000	
Վրաստան	400,000	
Ազրպէյճան	340,000	
Անդրկասպեան երկիրներ	30,000	
Ռուսիոյ այլ շրջանները	225,000	= 2,195,000
3. Սիւրիա, Պաղեստ., Միջագ.

Եգիպտոս, Սուտան, Հապէշ.	104,000	
Զնդկս., Ճափա և Աւստրլ.	28,000	
Հնդկս., Ճափա և Աւստրլ.	12,000	
Պարսկաստան	50,000	= 194,000
4. Յունաստան, Կիպրոս

Պուլկարիա	79,000	
Պուլկարիա	46,000	
Ռուսիոյ, Թրանսիլվանիա և Պեսարապիա	43,000	
Եւրպ. երկրներ (Ֆրանս., Անգլ., Իտալ., Գերմ., Պելճիկա և ին.)	38,000	= 206,000
5. Հիւս. Ամեր. (Մ. Ն. և Գաւն.)

Հարաւ. Ամերիկա	125,000	
	3,000	= 128,000 = 3,004,000

ԱՐԴԻ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Արդի Հայաստանի հողամասը, անցած մէկ դարու ընթացքին, հետեւեալ բնակչութիւնը ունեցած է (Սօրհրդային Հայաստանի բնակչութիւնը. Զ. Կորկոտեան, Երեւան, 1932) .

Թուական	Բնակչութիւն	Ամամ տարեկան տոկոսը
1831	161.747	—
1873	496.140	2.6
1886	635.833	1.9
1897	797.853	2.1
1914	1.014.255	1.4
1919	961.677	1.1
1922	782.052	6.5
1926	881.290	3.0
1931	1.050.633	3.8

Գալով առանձին ազգութիւններու, Զ. Կորկոտեան կուտայ հետեւեալ թիւերը .

Թուական	Հայ	Թրքական խումբ	Այլք	Գումար
1831	110.671	50.274	802	161.747
1873	329.166	132.125	34.749	496.140
1886	430.865	160.963	44.005	635.833
1897	510.855	240.323	46.675	797.853

ՀԱՅԱՍՏԱՆ. ՎՐԱՍՏԱՆ ԵՒ ԱԶՐԳԻՅՃԱՆ.

(ՀՄՏ 1926 եւ 1939ի ՎԻՃԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ)

Համաձայն համամիութենական վերջին երկու վիճակագրութեանց տուեալներու — 17 Դեկտ. 1926 եւ 17 Յունիւ. 1939 — Անդրկովկասեան երեք երկիրներու՝ Հայաստանի, Վրաստանի եւ Ադրպէյճանի քաղաքաբնակ եւ գիւղաբնակ ազգաբնակչութիւնը հետեւեալ պատկերը կը ներկայացնէ.

1926 Դեկտ. 17իժ	Քաղաքաբնակ	Գիւղաբնակ	Գումար
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	167.098	714.192	881.290
Վրաստան	594.221	2.083.012	2.677.233
Ազրպէյճան	649.557	1.664.187	2.313.744
1939 Յուլի. 17իժ	Քաղաքաբնակ	Գիւղաբնակ	Գումար
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	366.416	915.183	1.281.591
Վրաստան	1.066.560	2.475.729	3.542.289
Ազրպէյճան	1.160.723	2.049.004	3.209.727

Հայաստանի աճի տոկոսը ամենէն բարձրն է թէ Անդրկովկասի և թէ ամբողջ Խ. Միութեան մէջ: Վերջին 12 տարուան ընթացքին պատկերը հետեւեալն է.

Եւրոպա	1000ին 8.7
Խ. Միութիւն	» 15.9
Վրաստան	» 32.3
Ազրպէյճան	» 38.7
ՀԱՅԱՍՏԱՆ	» 45.4

աճում ունեցեր է:

Իսկ տարեկան միջին աճը, բաղդատաբար քանի մը գլխաւոր երկիրներու.

Ֆրանսա	օ/օին 0.8	Հիւս. Ամերիկա	օ/օին 0.67
Մեծն Բրիտանիա	» 0.36	Խ. Միութիւն	» 1.23
Գերմանիա	» 0.62	ՀԱՅԱՍՏԱՆ	» 3.8

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԳԼԽԱՒՈՐ ՔԱՂԱՔՆԵՐՈՒ ԲՆԱԿԶՈՒԹԵԱՆ ԱՃԸ

	1926ին	1939ին	Ցանկում
Բազու	453.333	809.347	187 օ/օ
Թիֆլիս	294.044	519.175	176.6 »
ԵՐԵՒԱՆ	64.613	200.031	309.6 »
Գանձակ	57.393	98.743	172.1 »
Բաթում	48.474	70.807	146.1 »
ԼԵՆԻՆԱԿԱՆ	42.313	67.707	160. »

Անդրկովկասեան քաղաքներէն ամենաբարձր աճեցումը ունեցած է Երեւանը:

Հայաստան ունի, ըստ 1939ի վիճակագրութեան, 1.281.591 բնակիչ: Իսկ ամբողջ Խ. Միութեան մէջ, վիճակագրութեան ընթացքին, իրենց մայրենի լեզուն հայերէնը, արձանագրած են 2.154.889 բնակիչ, ինչ որ պէտք է նկատել նուազագոյն թիւը:

ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԸ ԸՍՏ ԻՐԵՆՅ ԶԲԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒՆ

Անդրկովկասի ժողովուրդները, համաձայն իրենց զբաղումին, կը ներկայացնեն հետևեալ պատկերը, ըստ 1941ի մարդահամարին (Քաղաած Պուքրէշի «Արազ»էն. Գէորգ Ղազարեանի դասախօսութիւնը 14 Սեպտ. 1941).

Առ հարիւր =	Հայեր	Վրացիներ	Թաթարներ
Գիւղատնտեսութիւն	71.27	82.47	81.66
Արդիւնաբերութիւն	10.58	4.36	4.70
Առեւտուր	8.48	3.77	5.60
Վարձու աշխատանք	4.12	3.30	4.00
Ազատ ապարէղ	2.42	2.41	2.04
Պետական պաշտօններ	2.24	2.94	1.18
Զանազան	1.00	0.75	0.84

Գալով Անդրկովկասի քաղաքային բնակչութեան պատկերին, ան կը ներկայացնէ հետևեալը.

Հայ	21.4	առ հարիւր
Թաթար	10.6	»
Վրացի	9.3	»

ՀԱՅՅԵՐՈՒ ԹԻՒԸ ԱՇԽԱՐՀԻ ՎՐԱՅ

Խ. Միութիւն	2.154.889
Սիւրիա, Լիբանան	175.000
Հիւս. Ամերիկա	150.000
Թուրքիա (Պոլիս 65.000, դաւառներ 35.000)	100.000
Պարսկաստան	80.000
Ֆրանսա	70.000
Ռումանիա	30.000
Յունաստան	33.000
Պուլկարիա	25.000
Եգիպտոս և Սուտան	30.000
Հարաւային Ամերիկա	30.000
Իրաք	10.000
Անգլիա, Պելճիքա, Գերմանիա, Հունգարիա	
Իտալիա, Լեհաստան	5000
Պաղեստին և Անդրյորդանան	6000

Կիպրոս	4000
Հնդկաստան (անգլ. և և հոլանդական)	2000
Մանչուրիա	1000
Եթովպիա	1000
Ընդհ. գումար	2.906.889

ՀԱՅ ԴԱՏԸ (ԱՂԹԻԻՐՆԵՐ*)

ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐՈՒ ՇՐՋԱՆԸ

Միք. Վարանդեան՝ Հայկական Շարժման նախապատմութիւնը, 2 հատոր, Ժընև, 1913, էջ 320+288.

Միք. Վարանդեան՝ Հ. Յ. Դ. Պատմութիւնը, Փարիզ, 1932, էջ 510.

Լէօ՝ Հայոց Հարցի Վաւերագրերը, Թիֆլիզ, 1915, էջ 404.

Սարուխան՝ Հայկական Խնդիրն և Ազգ. Սահմանադրութիւնը Թիւրքիայում, 1912 Թիֆլիզ, էջ 480+105.

Քր. Միքայէլեան՝ Գեղափոխականի մտքեր, Մատեն. Դրօշակ.

Միմաս Զեքազ՝ Հայկական խնդիրը, Վենետիկ, 1917, էջ 30.

Փրոֆ. Կ. Թումայեան՝ Պատմութիւն Արեւել. Խնդրոյ, 2 հատոր, Լոնտոն.

Ատոմ (Յ. Շահրիկեան)՝ Բարենորոգումներու հարցը, Կ. Պոլիս, 1914.

Բ. Իշխանեան՝ Տաճկահայ խնդիրը և Միջազգ. Դիպլոմատիան, Թիֆլիս, 1907.

— Գերմանիայի և Թիւրքիայի տնտեսական յարաբերութիւնները, Թիֆլիս, 1915.

— Հայ վրացական յարաբերութիւնների պրոբլեմը, Թիֆլիս, 1914.

Մաղաքիա արք. Օրմամեան՝ Ազգապատում, 3 հատոր, Կ. Պոլիս, Երուսաղէմ.

Թ. Ն. Գուլակեան՝ Խրիմեան Հայրիկ, Փարիզ, 1925, էջ 227.

Հայկ Ամէմեան՝ Խրիմեան Հայրիկ, Թաւրիզ, 1927.

*) Հայ Դատի ժամօրացման եւ ուսումնասիրութեան համար, կուսանք աղբիւրներու այն ցանկը, բաժնետոմարով գտնուող չորս տպագրութիւն:

Մ. Փորթուզալեան՝ (Քառասուն տարուան աշխատանքը), Կ. Պոլիս, 1914.

Բաֆֆի՝ Տաճկահայք, (Հայոց Հարցը), Վիեննա, Մխիթարեան տպագր., 1913, էջ 183.

Ս. Վրացեան՝ Դիւան Հ. Յ. Գեան տպագր. «Հայրենիք», 1934, էջ 396.

Եղիշէ Թոփչեան՝ Երիտասարդ Թուրքիան և հայերը, Թիֆլիզ, 1909.

Յակոբ Շանալազ՝ Գուրգոհայ պատմութիւն, Կ. Պոլիս, 1911, էջ 1913.

Գ. Գիւզալեան՝ Հայ քաղաքական մտքի զարգացումը, Փարիզ, 1927.

— Պատմական խնդիրներ, Պէյրուս, 1937, էջ 158.

Ատեմազըրուքիւմ Կ. Պոլսոյ Ազգ. Երեսփ. Ժողովին, տպագր. Կ. Պոլիս.

Վ. Զարդարեան՝ Յիշատակարան, 5 մեծադիր հատորներ, Կ. Պոլիս, Գահիրէ.

Ա. Գիւլխանզադեան՝ Ազգային շարժումները զրգապատճառները ԺԹ. դարում, Փարիզ, էջ 32.

Ա. Թերզիպաշեան՝ Նուպար, Փարիզ, 1940.

Մ. Սեփրեան՝ Հայկական հարցը և անոր փուլերը, տպագր. «Ազգակ», Պէյրուս, 1937, էջ 209.

Հ. Ա. Ղազիկեան՝ Հայկական մատենագիտութիւն և հանրագիտարան հայ կեանքի, Ա. հատոր (Ա.—Մ.) 1909—1912, էջ 2078, Վեներիկ.

Յուլիա Հայագիտական հրատարակութեանց յեւրոպա (1896—1910), հաւաքեց՝ հ. Պետրոս Ֆէրհասեան, Վիեննա, 1919, էջ 273.

Եւրոպական հայկական հրատարակութիւնք՝ հ. Գ. Գալէմբէրեան, «Հանդէս Ամսօրեայ»ի 1888էն մինչև 1897 տարիներուն մէջ.

Սմբատ Բիւրատ՝ Արեւելեան խնդիր.

Ա. Ալպոյաճեան՝ Մինաս Չերազ, իր կեանքը և գործը, Գոհիրէ, 1927.

— Գրիգոր Զօհրապ՝ իր կեանքը և գործը, Կ. Պոլիս, 1919.

— Պատմութիւն Հայ Կեսարիոյ, Գահիրէ, 1937.

Մատեմ. «Դրօշակ»՝ Եւրոպացիների կործինքը հայկական դատի մասին, Ժընև, 1907.

Հայ Ուս. Միութիւն՝ Հայկ. Հարցը Խաղաղութեան Ժողովին առջև.

Էդ. Տիֆո՝ Արեւել. խնդիրը և հայկ. հարցը, Թարգմ. Ե. Սըրմաքէշլաւլեան, 1913, Կ. Պոլիս.

Բերմշտայմ՝ Հայկ. տանջանքները և Եւրոպան, Ժընև.

Գ. Բրեսամսէ՝ Հայաստանը և Եւրոպան, Ժընև, 1907, էջ 16.

Դեսպան Ճերարտի պատժածները, Կ. Պոլիս, 1919.

Դեսպան Մորիլմթաուի յիշատակները, Կ. Պոլիս, 1919.

Ա. Մամետլիշտամ՝ Օսմ. կայսրութեան ճակատագիրը, Կ. Պոլիս. Տոքթ. Լեփսիուս՝ Գաղանի տեղեկագիր, Կ. Պոլիս, 1919 էջ, 315.

Լ. Թը Քոմթամսոմ՝ Հայկական հարցին վերջին փուլերը.

«ԴՐՕՇԱԿ» ամսաթերթի մէջ, Ժընև.

Լորա Սալսբուրիի ճառը, 1896 թիւ 5.

Եւրոպ. համաձայնութիւն (բարենորոգմ. ծրագիր) 1897 թիւ 3.

Կապոյտ գիրք, 1898, թիւ 4.

Յայտագիր՝ Բերլինի դաշնագիրը ստորագրող պետութիւններին՝ Հ. Յ. Դեան կողմէ, 1899 թիւ 2.

Հանէի Խաղաղութեան Վեհաժողովին առթիւ, 1899 թիւ 4, 1906 թիւ 39.

Հայկ. հարցը Յրանսայի մէջ, 1900 թիւ 3—10, 1901 թիւ 8, 1904 թիւ 7—9, 1912 թիւ 1—2.

Հայկ. հարցը Անգլիայի մէջ, 1898 թիւ 5, 1899 թիւ 4, 1901 թիւ 7, 1905 թիւ 4.

Հայկ. հարցը Գերմանիոյ մէջ, 1898 թիւ 7, 1902 թիւ 3—6, 1903 թիւ 3.

Հայկ. հարցը Իտալիոյ մէջ, 1903 թիւ 4, 1906 թիւ 4.

Հայկ. հարցը (Խրիմեանի տեղեկագիրը), 1906 թիւ 6—10.

Հայկ. հարցը միջպարլամենտական ժողովին առջև, 1906 թ. 8.

Հայկ. հարցը Խաղաղութեան Կոնգրէի առջև 1906 թիւ 10.

Հայկ. հարցը և Հաագայի Խաղաղութեան Կոնգրէսը, 1907 թ. 5.

Բարենորոգումներու ծրագիր յանուն Հ. Յ. Դեան ներկայացուած 1901 Սեպտ. 13ին Դէլկասէին, 1912 թիւ 7—8.

Թուրք կառավարութեան դիմումները Դաշնակցութեան հետ լրանակցելու, 1899 թիւ 4, 5.

Յայտագիր Օսմանեան կայսրութեան ընդդիմագիր տարբերի, 1908 թիւ 1.

Ռուսաստանի յեղափոխութիւնը և հայկ. խնդիրը, 1907 թիւ 4.

Դաշնակցութեան դատը, 1912 թիւ 3, 1913 թիւ 2—3.

Քրտական հարցը, 1898 թիւ 6, 1901 թ. 4, 5, 1916 թ. 6.

«ԱԶԱՏԱՄԱՐՏ» օրաթերթի մէջ (Կ. Պոլիս (1909—1914)).

Իթթիհատ և Հ. Յ. Դ. համաձայնագիրը, 1909 Օգոստ. 24.

Իթթիհատ և Հ. Յ. Դ. համաձայնութեան շուրջ՝ Ռ. Դարբինեան 1910 Սեպտ. 23—29.

Արևելեան Անտառուի երկաթուղային գծերը՝ Գ. Փաստրմաճեան, 1910 Սեպտ. 10.

Պատրիարքարաններու առանձնաշնորհումները և ներքին նախարար Թալէաթ պէյի յայտարարութիւնները, 1909 Հոկտ. 12.

Անգլիոյ և Ռուսիոյ Տրյակցութիւնը՝ Ս. Մինասեան, 1912 Ապրիլ 25.

Հ. Յ. Դ. բողոքը Իթթիհատին, 1912 Մայիս 3.

Օսմ. քաղաքացիներին՝ Հ. Յ. Դ. Արեւմտ. Բիւրօ, 1912 Յուլիս 31.

Հ. Յ. Դ. և իր քաղաքականութիւնը Թուրքիոյ մէջ՝ Ռ. Դարբինեան, 1911 Յունւ. 9, 13, 15, 20, 25.

Օսմ. Երեսփ. Ժողովին մէջ (Սինիզմը և Վարդգէսը) 1911 Մայիս 4.

Հայ երեսփոխաններու յիշատակագիրը Արեւել. Նահանգներու անդորրութեան մասին, 1911 Դեկտ. 19.

Հայ Պատուիրակութեան ընտրութիւնը կաթողիկոսի կողմէ, 1913 Փետր. 1.

Ազգապատկան կալուածներու գրաւման դէմ հայեցոյն պատ-
րիարքարաններու համերաշխութիւնը, 1912 Ապրիլ 10.

Մայիսեան յիշատակագիրը (1880) Հայաստանի բարենորոգ-
մանց համար, 1912 Դեկտ. 27էն 1913 Յունւ. 2.

Հայկ. Հարցը և Ռուսաստան, 1913 Յունուար 3, 5, 10, 17, Մարտ 12, Ապրիլ 27, Մայիս 25, 29, Յունիս 10, 17, 21, 22, 27, Յուլիս 8, Օգոստ. 9, 10, 13, 22, Սեպտ. 26, Նոյեմբեր 7, Դեկտ. 2, 3, 23, 27, 28, 1914 Մարտ 13, Ապրիլ 28, Մայիս 13, Յունիս 8, 12.

Հայկ. Հարցը եւ Ամգլիա, 1913 Յունւ. 14, Մարտ 20, Մայիս 16, 17, 23, 30, Յունիս 2, 6, 10, 14, Յուլիս 4, Օգոստ. 7, 19, Սեպտ. 4, Դեկտ. 25, Հոկտ. 29, 1914 Յունւ. 25, Ապրիլ 22, Մայիս 14, Յունիս 21.

Հայկ. Ռարցը և Ֆրանսա, 1912 Դեկտ. 28, 31, 1913 Յունուար 10, 17, Մարտ 12, Ապրիլ 18, Մայիս 25, Յունիս 13, Յուլիս 19, Օգոստ. 12, 22, Սեպտ. 7, 12, 23—24, 28, 30, Նոյեմբ. 8, 11, Դեկտ. 5, 6, 26—26, 1914 Յունուար 20, Մայիս 16, Ապրիլ 28, 30.

Հայկ. Ռարցը և Գերմանիա, 1912 Մարտ 20, Ապրիլ 17—18, Մայիս 1, 20, Դեկտ. 10, Յունիս 15, 18, 22, 28, 1913 Հոկտ. 24, Նոյեմբ. 7, 8, Դեկտ. 2, 16, 1914 Մարտ 11, Ապրիլ 23, Յունիս 24, 25.

Հայկ. բարենորոգումները եւ Թուրքերը, 1912 Դեկտ. 24, 1913 Մայիս 13, 21, 28, Յունիս 6, 22, Յուլիս 4, 8, 13, 15, Օգոստ. 15, 26, Սեպտ. 10, Հոկտ. 1, 8, 17, Նոյեմբ. 5, 7, 15, 28, 29, 30, Դեկտ. 6, 16, 17, 27, 1914, Յունուար 13, Փետր. 1, 11, Ապրիլ 11, Մայիս 6, 26, Յունիս 3, 27.

ՀԱՅԹԵՆԻՔ ամսագրի մէջ (Պոսթըն) .

Իրագրել՝ Հայաստանի անկախութեան ջառագործը Յ. Շահա-
միրեան, 1927 թիւ 7—10, 1928 թիւ 3—4.

Ս. Թարգմանամ՝ Իսրայէլ Օրին ըստ Կրօնականի և Հասկէյի,
1936 թիւ 11.

Ռ. Բերբերեան՝ Երկու դարերի շէմքին, 1939—1940.

Տարագիր՝ Անկախութեան զաղափարը Հ. Յ. Դ. հիմնադիրներէ
մտայնութեան մէջ, 1939 թիւ 11.

Մ. Տերպետերեան՝ Իսլամը և հայերը, 1932 թիւ 11, 12, 1, 2,
1933 թիւ 6, 12.

Մ. Վարամզեան՝ Մարդ մը (Պրեանսէ), 1923 թիւ 6—11.

» » Լեպսիոս, 1926, թիւ 12.

» » Լուցցատի և պատմական զուգակշիռ մը, 1927
թիւ 9—10.

— Յորանտայի վաղըրը, 1930, թիւ 3.

— Վերադարձ Կերտ 1932 թիւ 5.

— աշոտան յիսուն տարի առաջ, 1927 թիւ 11, 1928 թիւ
9—10.

Գ. Ղսգարեան՝ Հայկ. հարցի պատմական փուլերը, 1928, թիւ
8—10 և 1.

Ե. Տէր Անդրէասեան՝ Հայերու պատասխանատուութեան խնդի-
րը և Ներսէս Վարժապետեան, 1938, թիւ 9.

Ս. Վրացեան՝ Պատմական հարիւրամեակը, 1928, թիւ 1, 2.

Ա. Գրիլսանդաղեան՝ Պերլինի վեհաժողովէն յետոյ, 1938, թիւ 2.

Սազմնովի յուշերէն՝ Հայկ. բարենորոգումները, 1928, թիւ 5.

Ա. Խոնդկարեան՝ Ցարական Ռուսաստանը և Կովկասահայրու-
թիւնը, 1930, թիւ 5, 6.

Վարամզեան-Դաշկովի նամակները Զարին, 1929 թ. 7.

Ա. Խաթիսեան՝ Քաղաքապետի մը յուշերը, 1932—33.

Ռ. Լեւոնեան՝ Մեծ աղէտի նախօրէին, 1927, թիւ 4, 5, 7, 2.
1928, թիւ 8.

Արմէն Գարօ՝ Վերջին տեսակցութիւնը Թալէաթ փաշայի հետ,
1922, թիւ 2

ՎէՄ, հանդէս, Փարիզ

Ա. Մանուկէշտամ՝ Ռուսաստանի քաղաքականութիւնը Թիւր-
քիայում, հատոր Թ—ԺԱ.

Ա. Կեսար՝ Հայկական հարցը 19րդ դարուն, հատոր ԻԴ.

Բժ. Մ. Չսլեան՝ 80-ական և 90-ական թուականները, հատոր Ա.

Վաթան Փափագեան՝ Հայկ. բարենորոգումները, հատոր Ա.—Դ.

Ա. Արեղեան՝ Միջազգային դաշնագրեր Հայաստանի մասին,
հատոր ԺԼ—ԻԴ. ԺԳ.

Ալեան՝ Ինչու՞ միացանք Իթթիհատի հետ, հատոր Գ.

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՇՐՋԱՆԸ

Կ. Սասունի՝ Տաճկա-Հայաստանի ռուսական տիրապետության տակ (1914—1918), Պոսթըն, 1927.

Ե. Հայրիկյանի եղեռնը քննական ակնոցով, Փարիզ, 1931.
Ռուբէժ՝ Թրքական կնճիռը, Գահիրէ, 1924 տպգր. «Յուսարեք».
Զարեամով՝ Կրնանք հաշտուիլ թուրքին հետ, Պոսթըն.

Ե. Միացեալ Անկախ Թուրանիա, 1926 էջ 228.
Թալէաթ փաշայի դատաւարութիւնը (Հայ դատի մասին վկայութիւններ), տպգր. Վիէննա.

Վ. Միրաքեմը՝ Հայկական ջարդերու փաստաթղթերը, Կ. Պոսթըն, 19 9.

Թէոդիկ՝ Յուշարձան, Կ. Պոլիս.

Աշոտ Յովհաննէսեան՝ Հայաստանի աւտոնոմիան և Անտանտան, Երեւան, 1926.

Լոյս ժողովի հռչակաւոր ճառը և հայկ. խնդիրը, Կ. Պոլիս 1919.
Հայկ. Հարցը իրադարձութեան ժողովին առջեւ, Պոսթըն

ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ամսագրի մէջ, Պոսթըն.

Զօր. Ղորղանեան՝ Հայերու մանակցութիւնը կովկասեան ռուս-մանակատին վրայ, 1927, թիւ 10—12, 1, 2, 1928, թիւ 3—6.

Վ. Միմախորեան Բաթումի խորհրդաժողովը 1936—թ. 5—7.

Մ. Մասուրեան՝ Բրեստ Լիտովսկ, 1927, թիւ 11.

Վ. Միմախորեան՝ Պատերազմը և մանր աղբերը, 1937, թիւ 4—6.

ՎէՄ, հանդէս Փարիզ.

Տորթ. Վահրամ Թորգոմեան՝ Յուշատետրէս, թիւ ԺԴ—ԻԴ.

Զ. Աւալով՝ Բաթումի խորհրդաժողովը, թիւ Դ—Զ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆԸ

Ս. Վրացեան՝ Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փարիզ, 1928.

Ա. Խատիսեան՝ Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը, Աթէնք, 1930, տպգր. «Նոր Օր».

Լեւոն Շամթ՝ Մեր Անկախութիւնը, Պոսթըն, 1925 տպգր.
«Հայրենիք», էջ 306.

Վ. Նաւասարդեան՝ Հայաստանի Անկախութիւնը, Գահիրէ, տպգր. «Յուսարեք».

» Դաշնակցութեան քաղաքական ուղին « Պլ. Պոլտուիմ՝ Վեց բանաւ և երկու յեղափոխութիւն, թրգմ.
Շ. Ստեփանեան, Աղեքսանդրիա.

Ա. Ալպոյանեան՝ Անկախ Հայաստան (Ամեն. Տարեցոյց 1921).

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագրի մէջ, Պոսթըն.

Մ. Վարադգեան՝ Ռ. Մաքստոնալտ և Կովկասեան խնդիրներ,
1927, թիւ 10. 12 1929, թիւ 11

Ս. Զամալեան՝ Հայ-Վրացական կնճիռը, 1928, թիւ 6 — 12.
1929, թիւ 1—6.

« « Արիւնստ տանձաւակը, 1928, թիւ 4.
Յրթ. Յ. Խաչատուրեան՝ Ամերիկ. Զինւ. Առաքելութիւնը Հո-
յաստան, 1941, թիւ 4—9.

Ծ. Ամատուծի՝ Հայերու իրաւական դրութիւնը զինադադարէն
յետոյ, 1941, թիւ 10.

« Մեր յարաբերութիւնները դաշնակիցներու հետ, 1941, թիւ 7.
ՎէՄ-ի մէջ.

Զօր. Ղըրղանեան՝ Հայաստանի Հանրապետութիւնը և պետու-
թիւնները, հատոր Դ—Զ.

Հայաստանի խորհրդարանի արձանագրութիւնները, հատոր Զ-Ժ
Հայ-Հայկական բանակցութիւնները, հատոր ԺԵ—ԻԱ.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԽՈՐՀՐԴԱՅՆԱՑՈՒՄԷՆ ՎԵՐՁ

Ռուբէժ՝ Սթալինեան սահմանադրութիւնը և Հ. Յ. Դ.ը, Գո-
հրէ, 1936, էջ 88.

Դ. Ամամուն՝ Ռուսոնայերի հասարակական զարգացումը, 3 հա-
տոր, Երեւան-Վենետիկ.

Ջր. Պոմար՝ Հայ խնդիրը, 1927.

Զաւէժ Կորկոտեան՝ Խորհրդային Հայաստանի ազգաբնակչու-
թիւնը (1831—1931), հրակ. Մեղքոնեան ֆոնտի, Երեւան.

Ա. Արշարունի՝ Հայաստանի խորհրդ. իշխանութեան բնոյթը
(մէկ փաստաթուղթ), Գահրէ, 1926.

Յ. Քաջազնունի՝ Դաշնակցութիւնը անկիւք չունի, 1923 Վի-
էննա.

« « Ռուսիա՝ թէ թուրքիա, Պուքրէշ, 1924, էջ 60.

Ս. Վրացեան՝ Խորհրդայիններ, Պոսթըն, 1924.

Ռ. Դարբինեան՝ Մեր պատասխանը Յ. Քաջազնունիի, տպգր.
«Հայրենիք», 1923.

« « Բուլեւիզմը և Հայաստան, 1920, Երեւան, Բ. տպգր.
Իզմիր 1922.

Վ. Նաւասարդեան՝ Հ. Յ. Դ. անկիւքը, մատեն. «Յուս», 1924.

« « Դաշնակցութեան «Լիկվիտացիան», 1924.

« « Ի՞նչ է և ի՞նչ է պիտի լինի մեր ուղին.

« « Խորհրդ. քաղաքականութիւնը հայկական հարցում,
Փարիզ, 1938.

Բրազայի Ուս. Միութիւն՝ Փետր. 18, Բրազա.

Ա. Պարտիզեմը՝ Հայ եկեղեցւոյ տաղնապը և անոր պատաս-
խանատուները, Պոսթըն, 1936.

Ա. Ալաօյանեան՝ Անկախ Հայաստան (Ամեն. Տարեցոյց 1922).
Գարեգիծ Լեւոնեան՝ Հայ պարբերական մամուլը, սկիզբէն մին-
չև մեր օրերը, 1934, Երեւան.

ԴՐՕՇԱՅ, ամսագիր թի մէջ, Փարիզ.

Պայքար Լոզանի դաշնադրութեան դէմ՝ Մ. Օղանեան, 1926,
թիւ 258—259.

Լոզանի դաշնագիրը և Չեստըր-Ստանտարտ՝ Շահան, 1927,
թիւ 261—262.

Հ. Յ. Դ. Կան և Խ. Իշխանութեան միջև համաձայնութեան
փորձեր, 1928, թիւ 279—280.

Ռուբէնի ուսումնասիրութիւնները Հայաստանի վիճելի հողամա-
սերու մասին, 1925, թիւ 245—247, 1926, թիւ 249—259, 1927 թիւ
269.

Ռուսանդլիական հակամարտութիւնը Արեւելքում՝ Ա. Արեւ-
եան, 1926, թիւ 258—260, 1927, թիւ 270—273.

Հ. Հանրապետութեան դիմումը Սղղ. Դաշնակցութեան (Ա.
Ահարոնեան), 1932, թիւ 322.

Գրգական հարցը, 1925, թիւ 243—249, 1926, թիւ 250—252,
1928, թիւ 273—291, 1930, թիւ 299—308, 1931, թիւ 306.

ՀԱՅՐԵՆԻՔ ամսագիրի մէջ, Պոսթըն.

Ա. Արեղեմը՝ Դաշնագրեր, 1923, թիւ 7, 11.

Ա. Ահարոնեան՝ Մեր օրերը, 1927, թիւ 12.

— Ջեկոյց Միջազգ. կաճուումն, 1933, թիւ 2.

Ռուբէն՝ Կովկասեան Միութիւնը, 1937, թիւ 5.

Ա. Արեղեմ Մենք և մեր հարեւանները, 1924, թիւ 6—12, 1926,
թիւ 10—12, 1927, թիւ 2, 1928, թիւ 4—12, 1929, թիւ 2—10.

Կ. Սասունի՝ Ռուսական օրինադատին, 1928 թիւ 4.

Վ. Միմախոբեան՝ Միջազգ. յեղափոխութիւնը և հայերը, 1933,
թիւ 9—11.

Ա. Զամալեան՝ Յ. Բաջադնուի և Հ. Յ. Դ. րը, 1924, թիւ 9—3.

Վ. Նաւասարդեան՝ Ո՞ր է գաղտնիքը (Խ. Միութեան նոր
սահմանադրութիւնը), 1937, թիւ 4.

— Հայ անկախութեան գաղափարը, 1924, թիւ 4.

— Հայ Դատը, 1936, թիւ 3.

Ռ. Դարբինեան՝ Հայ քաղաք. մաքի դեգերումներ, 1922, թիւ
1, 2, 1923, թիւ 3—12.

ՎԵՄ

Մեր հարեւաններին մօտ, հատոր Դ.

Կովկասեան համադաշնակցութեան ուխտը, հատոր Ժ—ԺԱ.

ՅԱՆԿ ՆԻՒԹԵՐՈՒ

Էջ

1. Ներածութիւն	3
2. Յրանս-Պարսկական դաշինք (1807 Մայիս 4)	7
3. Կիւլիստանի դաշնագիր (1813 Հոկտ. 12)	7
4. Թիւրքմենշայի դաշնագիր (1828 Փետր. 10/12)	8
5. Ադրբայձանի դաշնագիր (1829 Մայիս. 2/14)	8
6. Սան-Սթեֆանոյի դաշնագիր (1878 Փետր. 19)	9
7. Անգլիւստան համաձայնութիւն (1878 Մայիս 18/30)	9
8. Պաշտպ. դաշնակցութիւն Անգլիոյ և Թուրքիոյ միջև	10
9. Գաղաձայնութիւն Պարսկաստանի և Ռուսաստանի միջև	11
10. Պարսկաստանի դաշնագիր (1878 Յուլիս 1/13)	14
11. Առաջին համաշխարհային պատերազմի Արաբիայի և Պարսկաստանի միջև	15
12. Փարսիի դաշնագիրը և Բարսիսի դաշնագիրը (1856 Մարտ 30)	27
13. Ծանուցագիր Պարսկաստանի դաշնագրութեան գործադրութեան և Ապիտին փաշայի պատասխանը	29
14. Եւրոպական վեց մեծ տէրութեանց դեսպանաց Բ. Դրան մատուցած հաւաքական ծանուցագիրը (1880 Մայիս. 7)	33
15. Բ. Դրան 1880 Հոկտ. 3 Թուրքական ծանուցագիրը	41
16. Յիշատակագիր Պարսկաստանի, Ռուսաստանի և Անգլիոյ դեսպանների Կ. Պոլսում Հայաստանի ընդհանրական մասին	43
17. Բ. Դրան պատասխանը Պարսկաստանի, Ռուսաստանի, Անգլիոյ դեսպաններուն կողմէ մատուցուած Հայկական Բարսիս-գործունեւորի ծրագրին (1895 Յունիս 3)	61
18. Բանաւոր ծանուցագիր Երիւ, դաշնական և ռուսական դեսպանատանց կողմէ Բ. Դրան (1895 Հոկտ. 24)	62
✓ 19. Յայտագիր Օսմ. Կայսրութեան ընդհանրագիր տարրերու Բանկրէին (1907 Դեկտ. 27-29)	64
✓ 20. Գաղաձայնութիւն Պարսկաստանի գործունեւորին	69
✓ 21. Համագործակցութիւն Իթթիհատ-Թէրապիայի և Հ. Յ. Դրան	71
22. Հայկ. Բարսիս-գործունեւոր, Ռուս-Թրքական համաձայնութիւն	72
23. Գերմանիա-Թուրք զինակցութիւն (1914 Օգոստ. 6)	77
24. Ռուսիոյ, Անգլիոյ և Պարսկաստանի միջև համաձայնութիւն	78
25. Ռուս Ժամանակակից Կառավարութեան կարգադրութիւնը Թրքականաստանի մասին (1917 Ապրիլ 25)	79
26. Բանաձև ազգային հարցի մասին (Ռուս-Թրքական համա-ռուսական համագործակցութիւն 1917 Յունիս 20)	79
27. Ռուսաստանի ազգային հարցի մասին	80
28. Հայերու մասնակցութիւնը պատերազմին	81

29. Անդրկովկասեան Կոմիտէ (Օգոստոս — 1917 Մարտ 9)	82
30. Անդրկովկասեան Սէյմը և Տրուպիզոնի բանակցութիւնները	83
31. Խորհրդային Ռուսաստան՝ ազգութիւններու իրաւունք- ներու մասին (1917 Նոյեմ. 2/15)	92
32. Բրեստ-Լիտովսկի զինադադարը (1917 Դեկտ. 2/15)	93
33. Խորհրդային Միութեան հրովարտուող Հայաստանի մասին (1917 Դեկտ. 30)	93
34. Նախագահ Ուիլսոնի 14 կէտերը (1918 Յունւ. 8)	95
35. Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը (1918 Մարտ 3/17)	95
36. Լրացուցիչ դաշնագիր Բրեստ-Լիտովսկի (1918 Մարտ 3)	96
37. Պաթումի Խորհրդաժողովը (1918 Մայիս 11)	97
38. Անդրկովկասեան Պատուիրակութեան ուղղուած թրքա- կան վերջնագիրը (1918 Մայիս 26)	99
39. Ակտ Վրաստանի անկախութեան (1918 Մայիս 26)	101
40. Հայաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը (1918 Մայիս 28)	103
41. Գերմանիա և Վրաստան (նախնական համաձայնութիւն)	104
42. Տաճկաստան և Վրաստան (հաշտութեան և բարեկամու- թեան դաշն. 1918 Յունիս 4)	105
43. Տաճկաստան և Վրաստան (լրացուցիչ դաշնագիր)	107
44. Պաթումի դաշնագիր (հայեթրթական 1918 Յունիս 4)	108
45. Հայաստանի Խորհուրդը	110
46. Կորս, Արտահան, Բաթում, Բաքու (Զիչերինի յայտագիրը)	114
47. Մուտքոսի զինադադարը	117
48. Խ. Ռուսաստանը չեղեալ կը յայտարարէ Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը	118
49. Խ. Ռուսիա չեղեալ կը յայտարարէ Վրաստանի անկախ.	118
50. Անգլիկաբնական համաձայնութիւն	119
51. Հայ պատուիրակութեան յիշատակագիրը վեհաժողովին	120
52. Հայ-վրացական սահմանափէճը և համաձայնութիւններ	121
53. Հայաստանի և Վրաստանի հանրապետութիւնների ապրանքների ազատ փոխադրութեան մասին դաշնագիր	124
54. Հայաստանի և Վրաստանի իրաւար. դաշնագիր	124
55. Միացեալ և Անկախ Հայաստան (1919 Մայիս 28)	125
56. Հայաստանի անկախութեան ճանաչումը	132
57. Հայաստան և Տենիկինի կառավարութիւնը	133
58. Հայաստան և Պոնտոս	133
59. Հայաստանի և Ազրպէյճանի բանակցութիւնները	134
60. Հայեւքիւրտ համաձայնութիւն	139
61. Պոլչեւիկեան ապստամբութեան ճնշումը	140
62. Հայաստանի հոգատարութիւնը	143

63. Զօրվ. Հարպըրտի տեղեկագիրը	145
64. Նախագահ Ուիլսոնի պատգամագիրը	152
65. Սեւրի դաշնագիրը	158
66. Սեւրի դաշնագրի գործադրութիւնը	163
67. Հայաստանի և Մոսկովայի միջև բանակցութիւններ	168
68. Լեւոնային Ղարաբաղը և ի. Հայաստան	172
69. Դեօպան ձերարտի յիշատակագիրը Հայաստանի մասին	173
70. Անգլիոյ ներկայացուցիչի ճառը Երեւանի մէջ	176
71. Հայաստանի դիւանագիտկ. ներկաներ արտասահմանի մէջ	178
72. Թուրքիոյ Ազգային Ուխտը	178
73. Հայ-թրքական պատերազմը — հայկ. բանակի ոյժը	182
74. Թրքական բանակի ոյժը	183
75. Փոխանակուած յուշագրեր Երեւանի և Էնկիւրիի միջև	184
76. Ալեքսանդրապոլի զինադադարի պայմանները	194
77. Ալեքսանդրապոլի երկրորդ զինադադարի պայմանները	196
78. Ալեքսանդրապոլի հաշտութեան պայմանները	201
79. Ալեքսանդրապոլի դաշնագիրը	204
80. Հայաստանի խորհրդայնացում (Դրօ-Լըկրոսն համաձայնութիւն)	206
81. Դաշնագիր Ռուսաստանի և Թուրքիոյ միջև (Մոսկովա 1921 Մարտ 16)	208
82. Ասեւտ. դաշն. ի. Հայաստանի, Վրաստ.ի և Ադրբէյջ.ի միջև	211
83. Կովկասեան չորս հանրապետութիւններու համաձայնութիւնը (Փարիզ, 1921 Յունիս 10)	213
84. Կարսի դաշնագիր (1921 Հոկտ. 13)	213
85. Ֆրանքիսթուրք համաձայնութիւն (1921 Հոկտ. 20)	217
86. Ազգային Օճախի ծրագիրը	218
87. Լօզանի դաշնագիրը (1923 Յուլիս 24)	220
88. Դադարականական խնդիրը	222
89. Նուիրատուութեան առաջարկութիւն մը	223
90. Անգրիկովկասեան Ֆեդերացիա (1922 Մարտ 11—12)	228
91. Կովկասեան համաձայնութեան ուխտը (1934 Յուլիս 14)	228
92. Խորհրդ. Միութեան Սահմանադրութիւնը (1936 Նոյ. 25)	230
93. Խորհրդային Միութեան և Թուրքիոյ միջև դաշնագրեր	231
94. Մարդահամար	234
95. Հայ դատի աղբիւրներ	253
96. Յանկ նիւթերու	261
97. Յանկ օտոր աղբիւրներու	

ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ ՆԻ ՎԱԻՆԵՐԱԳՐԵՐՈՒ ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Վերևի ցանկին մէջ յիշուած գաշնադրերը և վաւերագրերը քաղած ենք հետևեալ աղբիւրներէն.

Թիւ 2—4, 6, 22, 23, 26—26, 31—32, 34—36, 39, 41—43, 46—50, 93 գլուխները— Ա. Արեղեամ' Միջազգային Դաշնադրեր— ՎէՄ (Թիւ ԺԸ. Ի. ԻԱ. ԻԳ. ԺԳ.):

Թիւ 7—11, 13—18, գլուխները— Լէօ' Հայոց Հարցի վաւերագրերը, Թիֆլիս, 1915:

Թիւ 25, 29, 30, 37—38, 40, 45, 51—55, 59, 61, 67, 73—80 գլուխները— Ս Վրացեամ' Հայաստանի Հանրապետութիւն, Փաբիշ, 1926:

Թիւ 56, 62, 66, 72, 86—89 գլուխները— Մանտէլշտամ' «La Société des Nations et les Puissances devant le Problème Arménien», Փարիզ, 1926:

Թիւ 24 գլուխը— Ժամ Թիշօմ' «Le partage du Proche-Orient», Փարիզ, 1938:

Թիւ 12 գլուխը— Սարուխամ' Հայկ. Խնդիրը և Ազգ. Սահմանադրութիւնը, Թիֆլիս, 1912:

Թիւ 33, 90 գլուխները— Բ. Բորեամ' Հայաստան, Մոսկուա, 1929:

Թիւ 19, 20 գլուխները— Մատեմաշար Դրօշակ, Ժընև, 1907:

Թիւ 21 գլուխը՝ «Ազատամարտ», Կ. Պոլիս, 1909, Օգոստ. 24 Սեպտ. 6:

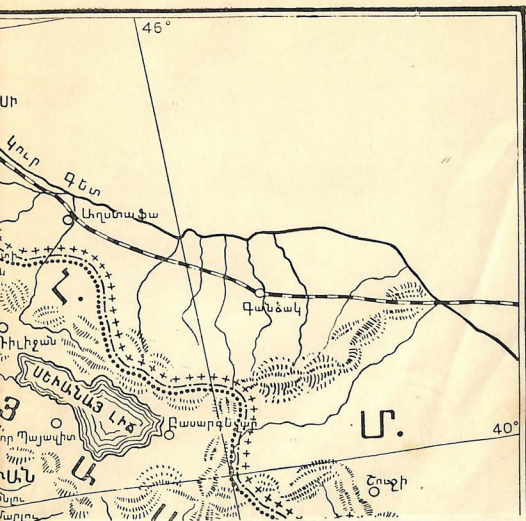
Թիւ 65 գլուխը— «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1920, Յունիս 1—18, Թիւ 81 գլուխը (1921 Մայիս 26, Յունիս 2). Թիւ 83 գլուխը (1921 Յունիս 12):

Թիւ 70 գլուխը— «Յուսարեք», (1920 Փետր. 17) Թիւ 69, (1919 Դեկտ. 16):

Թիւ 63, 64 գլուխները— «Հայրենիք» Ամսագիր (1941 Թիւ 6, 7), Թիւ 84 (1923 Թիւ 7):

Թիւ 91 գլուխը— ՎէՄ (1934 հոտոր 2.):

Թիւ 92 գլուխը— Ռուբէմ' Սթալինեան Սահմանադրութիւնը, Դահլիշ, 1936.



ՀԱՅԱՍՏԱՆ

ԸՍՏ

ԴԱՇՆԱԳՐԵՐՈՒ



ՀԱՅԱՍՏԱՆ

209

ՊՈՐՏՐԱՆԻՔ

